

<4i

ll

i
\$

y

1
i

\$zJ
IV

H. JAMOLXONOV

HOZIRGI □ ZBEK ADABIY TILI

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
oliy o'quv yurtlari uchun darslik sifatida
nashrga tavsiya etgan*

Toshkent - «Talqin» - 2005

TDU
IIXC

, {LgftS?

Taqrizchilar: **Yormat Tojiyev, Hakimjon Shamsiddinov.**
Mirzo Ulughbek nomidagi Uzbekiston Milliy universiteti
professorlari, filologiya fanlari doktorlari;
Ravshanxoj Rasulov. Nizomiy nomidagi Toshkent
Davlat pedagogika universiteti professori, filologiya
fanlari doktori.

Shartli qisqartmalar

A. N. - A. Navoiy	S.Ahm - Said Ahmad
A. Rahm. - A. Rahmat	S. Z. - Saida Zunnunova
A. Q. - A. Qahhor	S.N. - Said Nazir
A. Qod. - A. Qodiriy	snq. — sanoq sonlar
ar. — arabcha	suq.d. — suq.dcha
V. Sa'd. - Vosit Sa'dulla	sft. - sifat
DLT. - Devonu luqotit turk	T.M. - Tohir Malik
J. A. — J. Abdullaxonov	turk. - turkcha
J. Sh. — Jumaniyoz Sharipov	turkm. — turkmancha
Z. Sh. — Z. Sharofiddinov	Uyq. - Uyqun
M. Ism. - M. Ismoiliy	f.-t. - forscha-tojikcha
M. Os. -. M. Osim	Sh. - Shuhrat
M. Sh. - M. Shayxzoda	Sh. R. — Sharof Rashidov
Mirm. - Mirmuhsin	q. H. - qtkir Hoshimov
Muq. — Muqimiy	q.TIL — qzbek tilining izohli luqati
Mq. — mqlulcha	Q. M. - Quddus Muhammadiy
O. - Oybek.	qirq. - qirqizcha
O. Yo. - Odil Yoqubov	qoz. — qozoqcha
O. Q. - Olim Qochqorbekov	qoraq. — qoraqalpoqcha
P. T. - Parda Tursun	q. q. — qafur qulom
P. Q. - Pirimqul Qodirov	ILDeh — Hisrav Dehlaviy
r.-b. - ruscha-baynalmilal	H.N. - Hakim Nazir
R. F. - Rahmat Fayziy	H.O. - Hamid Olimjon
Rud. - Rudakiy	H.Sh. — Husayn Shams
S. A. — S. Ayniy	Hab. - Habibiy
S. An. — S. Anorboyev	

SЎZBOSHI

«Hozirgi Ўzbek adabiy tili» darsligi universitet va pedagogika institutlarining Ўzbek tili va adabiyoti fakultetlari talabalari uchun yaratilgan Ўquv adabiyotining I¹ qismi bЎlib, u shu nomdagi Ўquv kursining «Kirish», «Fonetika va fonologiya», «Grafika va orfografiya», «Orfoepiya», «Leksikologiya va frazeologiya», «Leksikografiya» bЎlimlarini Ўz ichiga oladi. Darslik shu Ўquv kursi dasturiga va hozirgi pedagogik texnologiyalar talabiga mos ravishda yozildi. Uning yaratilishida I.A.Boduen de Kurtene, L.V.Shcherba, N.S.Trubetskoy, L.R.Zinder, V.K.Juravlyov, V.F.Ivanova, T.A.Amirova, E.Pulgrem, A.Makntosh, E.A.Lorash kabi rus va jahon tilshunoslarining, shuningdek, A.K.Borovkov, V.V.Reshetov, Q.A.Abdurahmonov, Sh.Shoabdurahmonov, F.K.Kamolov, A.Hojjiyev, Sh.U.Rahmatullayev, A.Rustamov, X.Doniyorov, A.Mahmudov, N.Mahmudov, S.Otamirzayeva, A.Abduazizov, A.Nurmonov, M.Mirtojiyev, K.Nazarov, H.Ne'matov kabi Ўzbek tilshunoslarining asarlari va Ўoyalari ilmiy-nazariy hamda metodologik jihatdan asos bЎldi.

Darslikda tovush va fonema, fonemalarning sistemaga uyushish qonuniyatlari talqiniga, shuningdek, til birliklari bilan yozuv birliklari Ўrtasidagi aloqalar mexanizmini, leksema va frazemalarning luЎaviy birlik, sememe va semalarning esa semantik birlik sifatidagi tabiati va mohiyatini yoritishga, talabalarni Ўzbek luЎatchiligi tarixi, luЎat tiplari va turlari, luЎat maqolalari sxemalari bilan tanishtirishga alohida e'tibor berildi; mavzularbayonining tushunarli boiishini ta'minlash maqsadida tayanch tushuncha nomlari bЎrttirib kЎrsatildi (qora rang, kursiv, razryadka va h.k.), tasvir, jadval va chizmalar, tegishli manbalarga havolalar (snoskalar) berildi. Har bir bЎlim bЎyicha qЎshimcha ma'umotlar olish imkoniyatini yaratish maqsadida adabiyotlar rЎyxatiga darslik va qo'lanmalardan tashqari ilmiy maqolalar, til va yozuvga oid qonun, farmon va qarorlar ham keltirildi.

IRISH

Adabiyotlar: 3 [41-46), 10 [3-8], 26 [4-5], 27 [3-11].

1- §. «Hozirgi o'zbek adabiy tili» kursining obyekti, maqsadi va vazifalari

Kursning obyekti — hozirgi o'zbek adabiy tili, uning o'zbek milliy tili tarkibidagi qismi.

Kursning maqsadi — talabalarni «til strukturasi — norma (me'yor) — uzus» masalalariga, adabiy til va milliy til, adabiy til va dialektlar, adabiy til va jargon-argolar, adabiy til va funksional stillar (vazifaviy uslublar) munosabatiga oid nazariy bilimlar bilan qurollantirish, shu bilimlarga tayangan holda ularga hozirgi o'zbek adabiy tilining grammatik, morfologik va leksik xususiyatlari, o'zbek adabiy tilining yozma shakllari haqida ma'lumot berish.

Kursning vazifalari: a) sohaga oid adabiyotlar ustida ishlash, asosiy tushunchalar, terminlar va nazariy umumlashmalar bilan tanishish; b) til hierarxiyasidagi fonetik-fonologik, leksik, semantik va grammatik sathlarga mansub birliklarning adabiy til uchun me'yor (norma) bo'lgan va me'yor bo'lmagan belgi-xususiyatlarini qiyosan taqqoslash, tahlil qilish, bu sohadagi munozarali, nuqtalarni aniqlash; d) hozirgi o'zbek adabiy tilining tarixiy ildizlari va dialektal asoslari, adabiy til taraqqiyotini belgilovchi ichki (lingvistik) va tashqi (ekstralingvistik) omillar haqida talabalarga ma'lumot berish, ularda, hozirgi o'zbek adabiy tilining sistemaviy va strukturaviy xususiyatlarini mustaqil tahlil qila olish ko'nikmalarini shakllantirish.

2- §. Hozirgi o'zbek adabiy tili

Hozirgi o'zbek adabiy tili o'zbek milliy tilining oliy formasi — ishlov berilgan, me'yorlashtirilgan, millat vakillarining barchasi uchun umumiy bo'lgan barqaror shaklidir. Demak, u milliy tilga zid qo'yilmaydi, undan boshqa tizim ham emas, balki shu milliy tilning yuqoriroq bosqichi, tartibga solingan bosh ko'rinishi, xos.

Dialekt — umumxalq tilining ma'lum etnikguruhga mansub ko'rinishi.

Sheva - mahalliy dialektning fonetik, leksik, grammatik umumiylikka ega bo'lgan, bir yoki bir necha qishloqni o'z ichiga oluvchi kichik bir qismi, guruhi [125, -130]. Dialekt va shevalar adabiy tilning shakllanishida ishtirok etadi, ammo adabiy tildan quyidagi belgilari bilan farqlanadi:

a) adabiy til millatning barcha vakillari uchun umumiydir, dialekt va shevalar esa millat tarkibidagi etnik guruhlarining har biri uchun alohida-alohida bo'ladi, bir-biridan fonetik, leksik, grammatik jihatdan farqlanadi; b) adabiy tilning yozma shakli mavjud: u ma'lum me'yorlarga bo'yisundirilgan yozuv sistemasiga asoslanadi. Dialekt va shevalar uchun alohida adabiy-orfografik yozuv yo'q; d) adabiy tilning qo'llanishi hududiy (territorial) jihatdan chegaralanmaydi, dialekt va shevalarning qo'llanishi esa bu jihatdan chegaralangandir; e) adabiy tilda davlat ishlari — xalq ta'limi, matbuot, radio-televideniya, ilm-fan, ma'muriy-idoraviy hujjatlashtirish ishlari olib boriladi; qinun, farmon va qarorlar shu tilda eioti qilinadi. Dialekt va shevalar bu funksiyada qo'llanmaydi.

Jargon va argolar - ma'lum ijtimoiy guruhlariga, masalan, o'qituvchilarga, sportchilarga yoki talabalarga xizmat qiladigan yasama til. Bunday «til» elementlari (jargonizm va argotizmlar) adabiy tilda ishlatilmaydi.

Funksional stillar — tilning vazifaviy uslublari. Bunday uslublar inson faoliyatining u yoki bu sohasiga xoslangan nutqni qoliplaydi. Chunonchi: 1) *rasmiy ish uslubi*. Bu uslub ma'muriy-idoraviy hujjatlar tilini qoliplaydi; 2) *ilmiy uslub* — ilmiy asarlar tilini va ilmiy nutqni qoliplaydi; 3) *publitsistik uslub* — ommabop asarlar, ma'ruzalar tilini qoliplaydi; 4) *so'zlashuv uslubi*. Bu uslubning ikki xil ko'rinishi mavjud: a) *adabiy so'zlashuv uslubi*; b) *oddiy (fonli) so'zlashuv uslubi*; 5) *badiiy uslub*. Bu uslub badiiy asar tilini va badiiy nutqni qoliplaydi.

Adabiy til bilan funksional uslublar o'rtasidagi munosabatlar quyidagicha: rasmiy ish uslubi, ilmiy uslub, publitsistik uslub adabiy til me'yorlariga tayanadi, demak, adabiy tilga zid qo'yilmaydi; so'zlashuv uslubining «a» ko'rinishi ham shunday: unda dialektizm, jargonizm va vulgarizmlar qatnashmaydi; so'zlashuv uslubining «b» ko'rinishi esa nutqning maxsus tayyorgarliksiz bo'lishi, erkin muomalaga asoslanishi bilan xarakterlanadi. («Leksemalarning nutq ko'rinishlariga xoslanishi» mavzusiga qarang.)

Adabiy tilga munosabat jihatdan badiiy uslub alohida baholanadi: u, odatda, badiiy asar tilini belgilaydi, badiiy asar tilida esa adabiy til me'yorlaridan chetga chiqish hollari ko'p uchraydi: obraz va personajlarni nutqini tipiklashtirish zarurati shuni taqozo qiladi. Quyidagi misollarga e'iborberaylik:

1. *Asadbek molodes! Visshiy klass! - dedi u. - Aniq topibdi. Endi u bilan hazillashib b◻lmaydi.* (T.M.)

2. *U qizi◻ar mashinasini Qoraqamishga qarab uchirdi ...* (T.M.) 3. *Akamullo, akamullo, sizni yo 'q/oshopti, idoraga yo 'qloshopti.*

—*Nima gap ?*

—*Hojar ayani bachasi sahroda borkan ekan ... B◻ronda qolgan ekan ... Qaytib kelmopti ... S◻◻in X◻janazar akoning duxtori b◻ronga qolip ◻lipti ...*

Hoshim yugurganicha chiqib ketdi. Mahmuda bilan Mohidil bir-biriga hayron qarab qo'ishdi! (J.A.)

Birinchi misoldagi nutqiy parchada grammatik-sintaktik varvarizm («*Asadbekmolodes!*», «*Visshiyklass*»), ikkinchi gapda vulgarizm («*qizi◻ar*»), uchinchi misoldagi dialogda esa ◻zbek-tojik ikki tilliligi ta'sirida b◻lgan ◻zbek shevalarining s◻zlari («*aksmullo*» «*bacha*», «*duxtor*», *s◻◻in*) kabi leksik dialektizmlar, shu shevaga xos grammatik formalar («*yo 'qloshopti*», «*ketmopti*» kabi grammatik dialektizmlar), aka s◻zining *ako* shaklidagi dialektal k◻rinishi (leksik-fonetik dialektizm) qo'langan. Bunday q◻llanishlar adabiy til uchun me'yor emas albatta, ammo ular badiiy uslub talabiga k◻ra ishlatilgan, natijada badiiy asarning ◻oyaviy-estetik jihatlari ta'sirli, ishonarli qilib ifodalashga erishilgan.

3- §. Hozirgi ◻zbek adabiy tilining o◻zaki va yozma shakllari

Hozirgi ◻zbek adabiy tilining o◻zaki va yozma shakllari bor, shu ikki shakl vositasida u xalqqa xizmat qiladi.

1. Adabiy tilning o◻zaki shakli t◻◻ri talaffuz me'yorlariga, eshitish orqali idrok qilishga tayanadi. Bu shaklning moddiy-material asosini fizik-akustik birliklar (nutq tovushlari, ur◻u, ohang, melodika, pauza, tembr, ritm, temp) tashkil etadi; uning tarixiy ildizlari xalq o◻zaki ijodi namunalarida — dostonlar, q◻shiqlar, maqollar, hikmatli s◻zlar, topishmoqlar, ertaklar negizida rivojlanib, o◻izdan-o◻izga ◻tib kelgan, shu jarayonda uning hozirgi milliy adabiy tilga xos yagona talaffuz me'yorlari shakllangan. Hozirgi ◻zbek adabiy tilining o◻zaki shakli k◻proq adabiy s◻zlashuv uslubida namoyon bo'adi, uning faoliyatida imo-ishora, nutq vaziyati kabi noverbal vositalar ham muhim rol ◻ynaydi.

2. Hozirgi ◻zbek adabiy tilining yozma shakli, awalo, yozuv sistemasiga hamda shu sistema birliklarini (grafemalarni, orfogrammalarni) k◻rish va ◻qishga asoslanadi. Yozuv sistemasi, ma'umki, grafika, orfografiya va

punktuatsiya kabi komponentlardan tarkib topadi, demak, uning moddiy-material asosini optik-grafik vositalar tashkil qiladi.

Adabiy tilning yozma shakli faoliyatida ilmiy uslub, rasmiy uslub, ommabop (publitsistik) uslub qoliplariga xoslanish xususiyatlari borligi ham kuzga tashlanadi.

4-§. Hozirgi o'zbek adabiy tili taraqqiyotini belgilovchi omillar

Hozirgi o'zbek adabiy tili taraqqiyotini belgilovchi omillar ikki xildir:

1. Lingvistik (lisoniy) omillar. Bularga muayyan tilning strukturaviy va sistemaviy xususiyatlari — fonemalar tizimi, luqat boyligi, morfema tiplari, so'z yasash modellari, grammatik qurilishi, leksik, grammatik birliklarning semantik va funksional xususiyatlari, ular o'rtasidagi aloqa va munosabatlarni belgilovchi qoida-qonuniyatlar kiradi. Adabiy til taraqqiyoti, birinchi navbatda, ana shularga tayanadi.

2. Ekstralingvistik (nolisoniy) omillar. Bularga tildan tashqarida mavjud bo'lgan faktorlar kiradi: ijtimoiy tuzum formalari, tarixiyjarayonlar, xalqlar va millatlar o'rtasidagi iqtisodiy, siyosiy, madaniy va ma'rifiy aloqalar, ilm-fan rivoji, ishlab chiqarish va texnika taraqqiyoti, ijtimoiy tafakkur, inson ruhiyati, his-tuyqullari, til va yozuvga oid qonun va farmonlarshular jumlasidandir. Masalan, o'zbekiston mustaqillikka erishgach, uning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy va ma'naviy hayotida ham jiddiy o'zgarishlar yuz berdi: bozor iqtisodiga bosqichma-bosqich o'tish jarayoni boshlandi, milliy qadriyatlarga e'tibor kuchaydi, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning yangi shakllari yuzaga keldi. Bularning barchasi o'zbek tili leksikasiga ham ta'sir o'tkazdi: sobiq ittifoqdagi davlat tuzumiga xos ayrim tushuncha nomlari (*partkom, raykom, obkom, sovxoz, oblast* kabi so'zlar) iste'moldan chiqib, o'zbek tili luqat boyligining tarixiy qatlamiga o'tib qoldi, ularning o'rnida hozirgi mustaqil o'zbekiston hayoti taqozo qilgan yangi so'z va atamalar (*kol/ej, litsey, gimnaziya, litsenziya, reyting, test, marketing, minimarket, investitsiya, biznes* kabilar) paydo bo'ldi, *hokim, hokimiyat, viloyat, tuman* kabi leksemalarning mazmun mundarijasida hozirgi tuzumga xos yangi ma'no qirralari yuzaga keldi, natijada bunday so'zlar eski qatlamdan zamonaviy qatlamga o'tib qoldi.

Keltirilgan malumotlardan shu narsa anglashiladiki, milliy tilning, shu jumladan, milliy adabiy tilning taraqqiyotida lisoniy va nolisoniy omillar birga qatnashadi, ularning biri ikkinchisiga sharoit yaratadi, har ikkalasi bir butun mexanizm sifatida xizmat qiladi; til va jamiyat, til va ong, til va tafakkur munosabatlari shuni taqozo qiladi.

5- §. Hozirgi o'zbek adabiy tilining davlat tili mavqeyidagi o'rni

Hozirgi o'zbek adabiy tilida, yuqorida aytib o'tilganidek, davlat ishlari o'ziga borib qoladi. O'zbekistonning davlat tili deyilganda ham ko'proq darajada o'zbek adabiy tili nazarda tutilgan, binobarin, adabiy til davlat tomonidan himoyalanganidir. Bunday himoya quyidagi hujjatlar bilan kafolatlangan:

1. O'zbekiston Respublikasining davlat tili haqidagi qonuni (1-o'rin birinchi chaqiriq O'zbekiston Oliy Kengashining 1-o'rin birinchi sessiyasida 1989- yil 21- oktabrda qabul qilingan).
2. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi (4- modda).
3. «Davlat tili haqida»gi qonunning yangi tahriri, 1995- yil 21- dekabr.

Tekshirish savollari

1. «Hozirgi o'zbek adabiy tili» kursi nimani o'rganadi?
2. Kurs oldiga qanday maqsad va vazifalar qo'yilgan?
3. Nima uchun adabiy til milliy tilning oliy formasi sanaladi? Belgilari?
4. Adabiy til bilan dialekt, sheva va funksional stillar o'rtasidagi munosabatlar va tafovutlar nimadan iborat? 5. Adabiy tilning o'ziga xos va yozma shakllari qanday farqlanadi? 6. Til taraqqiyotini belgilovchi lingvistik va ekstralingvistik omillarni qanday tushunasiz? 7. Adabiy tilning vazifa doirasi? 8. O'zbek tilining davlat tili maqomi qanday hujjatlar bilan kafolatlangan?

Tayanch tushunchalar

Kursning obyekti — hozirgi o'zbek adabiy tili.

Kursning maqsadi — talabalarni adabiy tilga oid nazariy va amaliy bilimlar bilan tanishtirish.

Kursning vazifalari — talabalarga hozirgi o'zbek adabiy tilining tarixiy ildizlari va dialektal asoslari, adabiy til taraqqiyotini belgilovchi ichki va tashqi omillar haqida ma'lumot berish, ularda hozirgi o'zbek adabiy tilining sistemaviy va strukturaviy xususiyatlarini mustaqil tahlil qila olish ko'nikmalarini shakllantirish.

Adabiy til — milliy tilning ishlov berilgan, meyorlashtirilgan oliy formasi.

Sistema — har biri alohida mustaqil (avtonom) bo'lgan murakkab mexanizmlar (fonemalartizimi, morfemalartizimi, leksik birliklartizimi, sintaktik konstruksiyalar tizimi) o'rtasidagi aloqadorlikdan tarkib topgan makrotizim.

<s

Struktura — bir butun tizim (makrotizim) tarkibidagi mikrotizimlar, ular oʻrtasidagi aloqalar mexanizmi.

Norma (me'yor) — adabiy tilga va adabiy nutqqa xos barqaror belgi-xususiyatlar. Ular ijtimoiy *til* amaliyotida tanlab olinadi va mustahkamlanadi.

Lingvistik omillar — til strukturasi va sistemasiga mansub boʻlgan, shu tizim qoida-qonuniyatlaridan kelib chiqadigan omillar: fonemalarning funksional xususiyatlari, morfema tiplari, leksik va grammatik tizimlar xususiyatidan kelib chiqadigan faktorlar. Ular lisoniy omillar deb ham yuritiladi.

Ekstralingvistik omillar — tildan boshqa sistemalarga oid faktorlar (nolisoniy omillar). Ulartil taraqqiyotiga tashqaridan (til vajamiyat, *til* va ong, til va tafakkur munosabatlari jarayonida) ta'sir oʻtkazadi.

Uzus — leksema, frazema, soʻz shakli va sintaktik konstruksiyalarning til egalari tomonidan qabul etilgan qoʻllanishi.

Til — fonetik, leksik va grammatik vositalar oʻrtasidagi aloqa-munosabatlardan tarkib topgan barqaror tizim (sistema).

Nutq — til vositalari ishtirokida fikr ifodalash jarayoni.

Ierarxiya — til tizimida quyidan yuqoriga qarab bosqichma- bosqich joylashgan sathlar (yaruslar) yigʻindisi: fonetik-fonologik sath (quyi yarus), morfemik sath, leksik sath (yuqori yaruslar), grammatik sath (yanada yuqoriroq yarus) kabi.

HOZIRGI OʻZBEK ADABIY TILINING TARIXIY ILDIZLARI VA DIALEKTAL ASOSLARI

Adabiyotlar: 3 [12-26, 41-46, 161-164], 10 [8-16], 17 [21-23], 18 [5-59], 28 [3-174].

6- §. Hozirgi oʻzbek adabiy tilining tarixiy ildizi

Hozirgi oʻzbek adabiy tilining, ma'lumki, bir qator tarixiy ildizlari bor: a) eng qadimgi turkiy til (VII asrgacha boʻlgan davr); b) qadimgi turkiy til (VII-XI asrlar); d) eski turkiy til (XI-XIII asrlar); e) eski oʻzbek adabiy tili (XIV-XIX asrlar); f) yangi oʻzbek adabiy tili (XIX asrning oxiri — XX asrning boshlari). Oʻzbek tili ana shu tarixiy ildizlardan iborat boʻlib, XX asrning 30- yillarida hozirgi oʻzbek adabiy tili shakliga kirgan¹.

Bu haqda qarang: Abdurahmonov G., Shukurov Sh. Oʻzbek tilining tarixiy grammatikasi. ~ T.: «Oʻqituvchi», 1973, 17-26-b.

urkologiyada va o'zbek tilshunosligida o'zbek tili tarixini boshqacharoq davrlashtirish holatlari ham uchraydi [qarang: 17, -21-23].

O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlarini kengdan kechirish qadimgi turkiy tildan hozirgi o'zbek adabiy tiligacha bo'lgan lisoniy taraqqiyot dinamikasini kuzatish, hozirgi o'zbek adabiy tilining qadimgi turkiy, eski turkiy va eski o'zbek adabiy tillaridan farqlarini aniqlash imkonini beradi. Bunday farqlarning paydo bo'lishi, odatda, ikki omilga asoslanadi: 1) muayyan tilning ichki taraqqiyot qonuniyatlariga — tilning o'zidagi sistemaviy va strukturaviy hodisalar munosabatiga; 2) ikki yoki undan ortiq tillar o'rtasidagi kontaktga (interstrat munosabatiga). O'zbek tili taraqqiyotida eng qadimgi turkiy til va qadimgi turkiy til substrat (asos) til vazifasini, arab, tojik-fors va rus tillari esa superstrat (ustama) til vazifasini o'tagan. Substrat va superstrat tillar o'rtasidagi aloqa odatda bilingvizm (ikki tillilik) yoki polilingvizm (keng tillilik) sharoitida yuzaga keladi va tillar substratsiyasi deb ataladi: turkiy-arab, turkiy-fors, o'zbek-arab, o'zbek-tojik, o'zbek-rus ikki tilliliklari sharoitida asos til bilan ustama tillar o'rtasida bo'langan aloqalar ana shunday substratsiyalar sanaladi. Ayni shu omillar (ichki taraqqiyot qonuniyatlari bilan birga) qadimgi turkiy tildan hozirgi o'zbek adabiy tiligacha bo'lgan davrda til strukturasi qator o'zgarishlarni yuzaga keltirgan. Buni til sathlari va tizimlari bo'yicha keltirilgan quyidagi ma'lumotlardan anglab olish mumkin.

1. Tilning fonetik-fonologik sathida: a) qadimgi turkiy til vokalizmida 8 unli bo'lgan (a, b, o, u — orqa qator, y, o, on unlilar; o, i, e, y - old qator, ingichka unlilar); b) eski turkiy til va eski o'zbek tillarida ham shu 8 unli saqlangan. ammo eski o'zbek tilida old qator lablanmagan e unlisi hisobiga vokalizm tizimi 9 unlidan iborat bo'lgan; d) qadimgi turkiy, eski turkiy va eski o'zbek tillarida unli tovushlarning y, o onlik-ingichkalik ziddiyati (opozitsiyasi) bo'lgan: i—w, e—a, y—u, e—o kabi; e) hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmida unlilar miqdori 6 taga tushib qolgan (i, e, a, u, o, o). Bu tizimda y, o onlik-ingichkalik opozitsiyasi y, o q, ayrim tovushlarning sifat belgilari ham o'zgaragan. Masalan, orqa qator, lablanmagan a o'rnida kuchsiz lablangan o (o) unlisi paydo bo'lgan. Qiyos qiling: *ata - ota, at - ot kabi*; f) qadimgi turkiy til konsonantizmida b, m, p, v, s, z, t, d, n, l, r, ch, sh, y, q (k), g (g), Tj undoshlari bo'lgan, bu undoshlarning kengchiligi palatal (ingichka yoki yumshoq) va velyar (qalin) variantlarga ega edi; g) eski o'zbek adabiy tilida undoshlar 24 taga yetgan (b, m, p, v, f, s, z, t, d, n, l, r, ch, sh, j, j (dj), y, q, k, g, n, x, h). Konsonantizm tarkibida undoshlar miqdorining ortishi o'z sha davrdagi o'zbek-arab va o'zbek-fors ikki tilliligi (bilingvizmi) ta'sirida, shuningdek, ayrim undoshlarning divergensiyasi (bir fonemaning ikki fonemaga ajralishi)

natijasida sodir b o'lgan; h) hozirgi o'zbek adabiy tili konsonantizmida yuqoridagi 24 undoshning barchasi bor. Ayrim tilshunoslarning (masalan, prof. A. Abduazizovning) fikricha, rus tilidan o'zlashgan so'zlarda uchraydigan qorishoq «ts» ham o'zbek tili undosh fonemalari qatoridan qarin olgan deb qaralishi kerak.² Yuqoridagi malumotlar tahlilidan quyidagilar ma'lum bo'ladi: a) qadimgi turkiy til konsonantizmida f, x, h, j, j (dj) undoshlari bo'lmagan. Ular eski turkiy til va eski o'zbek adabiy tili davrida turli lisoniy (lingvistik) va nolisoniy (ekstralingvistik) omillar ta'sirida paydo bo'lgan; b) qadimgi turkiy tilda q va k undoshlari bir fonemaning nutqdagi ikki ko'rinishi — ottenkalari bo'lgan, keyinchalik bu fonema divergensiyaga uchrab, ikki mustaqil fonemaga aylangan; o' va g undoshlari rivojida ham ayni shu jarayon (divergensiya) bo'lganligini — «g» ning «o'» va «g» ga parchalanganligini ko'ramiz.

2. Nutq tovushlarining pozitsion va sintagmatik xususiyatlaridagi

o'zgarishlar: a) qadimgi turkiy tilda r, l, v, o' (g), z, d, r\ undoshlari so'z boshida qo'llanmagan. Eski o'zbek adabiy tili va hozirgi o'zbek adabiy tilida esa bu tovushlar («r\» dan boshqalari) so'z boshida ham ishlatiladi; b) m undoshi qadimda so'z boshidagi «b» ning varianti sifatida qo'llangan, BEN - «men» [105, -94], MEN - «men» [105, -340]. Bin - «ming» [105, -101], Min - «ming» [105, -344] kabi; so'z ortasida va oxirida esa mustaqil fonema bo'lgan: Qabaq - «qovoq» [105, -399J, Qamaq - «butun», «barcha», «tola» [105, -414]; TAM - «devor» [105, -523], «uy» [107, 3-t., -151], TAB - «Top» [105, -525]. Uning mustaqil fonema sifatida so'z boshida qo'llanishi eski o'zbek tilida bir qadar uchrab turadi, hozirgi o'zbek adabiy tilida esa uning so'z boshida qo'llanishi ancha keng tarqalgan; d) qadimgi turkiy tilda undosh tovushlar so'z boshida qatorlashib kelmagan. Bu xususiyat eski o'zbek tilida ham saqlangan, ammo hozirgi o'zbek adabiy tilida esa undoshlarning so'z yoki bo'lin boshida qatorlashib kelishi me'yoriy holatga aylangan; bu hodisa o'zbek tiliga rus tilidan o'zlashtirilgan so'zlarga xos (*brom, professor, shkaf, traktor, trolleybus, tramvay* kabi); e) qadimgi turkiy tilda undosh tovushlarning so'z oxirida qatorlashib kelishi juda kam uchraydi: *qirq, alp* («mergan ovchi»), *art* («yelka») kabi. Eski o'zbek tilida undosh tovushlarning so'z oxirida qatorlashib kelishi biroz ko'paygan (fors-tojik va arab tillaridan so'z o'zlashtirish hisobiga): *dost* (forscha o'zlashma), *hamd* (arabcha o'zlashma: «maqto'v»), *isht* (tojikcha o'zlashma), *go'sht* (tojikcha o'zlashma) kabi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida bo'lin yoki so'z oxirida ikki undoshning qatorlashib kelishi rus tili orqali

Qamng: Abduazizov A. O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. — T.: «O'qituvchi», 1992, 19-20-b.

qizlashgan siflarning hisobiga ancha ko'paygan: *boks, kodeks, kort, iks* kabi; f) qadimgi turkiy va eski qzbek tillarida siflarning oxirida ikkita bir xil undoshning qavatlanishi (geminatsiya) bo'lmagan. Hozirgi qzbek adabiy tilida esa ikkita bir xil undoshning siflarning oxirida qavatlanishi uchray turadi: *gramm, klass, vatt, ball* kabi ruscha-baynalmilal qizlashmalar buning dalilidir; g) qadimgi turkiy tilda siflarning birinchi bo'linidan keyingi bo'linlari faqat undosh bilan boshlangan: *o-na, o-ta, o-a, i-ni, bo-la* kabi. Bu hol siflarning tarkibida ikki unlining yonma-yon kela olmasligiga sabab bo'lgan. Eski qzbek tilida arab tili qizlashmalarining paydo bo'lishi bu qonuniyatga chek qo'ygan: *saodat, oila, maorif, soat, foiz, mutolaa* kabi. Hozirgi qzbek adabiy tilida esa ruscha-baynalmilal leksik qizlashmalar hisobiga bu hodisa yanada kengaygan: *biologiya, zoologiya, geometriya, geografiya* kabi.

3. Singarmonizm: 1) qadimgi turkiy til va eski qzbek tilida singarmonizm (siflarning tarkibidagi qizak va qizshimchalarda unilarning uyqunlashuvi) mavjud bo'lgan. Qiyos qiling: *keldyk* («kel» dagi «e» — old qator, ingichka unli + «-dyk» dagi «y» ham old qator, ingichka unli) va *barduk* («bar»dagi «a» — orqa qator, yonma unli + «-duk» dagi «u» ham orqa qator yonma unli). Bu misollardagi unilartilgarmoniyasi qonuniyati asosida uyqunlashgan. *Kelip* va *keryp* siflarning shakllarining birinchisida («kel+ip»da) qizak va qizshimchadagi unililar lablanmagan, ikkinchisida («ker+yp» da) esa qizak va qizshimchadagi unililar lablangandir. Demak, ikkinchi misolda unililar lab garmoniyasi qonuniyati asosida uyqunlashgan; 2) hozirgi qzbek adabiy tilida singarmonizm qiz mavqeyini ancha yo'qotgan. Qiyos qiling: *kor\lyr\yz* (eski qzbek tilida) — *konqilingiz* (hozirgi qzbek adabiy tilda), *keryp* (eski qzbek tilida) — *korib* (hozirgi qzbek adabiy tilda) kabi.

Izoh: singarmonizm qonuniyati hozirgi paytda qipchoq va qozuz dialektlariga mansub qzbek shevalarida saqlangan: *olgan* (adabiy tilda) — *alqan* (qipchoq lahjasi shevalarida), *borgan* (adabiy tilda) — *barqan* (qipchoq lahjasi shevalarida), *kelgan* (adabiy tilda) — *kelgen* (qipchoq lahjasi shevalarida), *ottiz* (adabiy tilda) - *ottuz* (qipchoq lahjasi shevalarida), *uyimga* (adabiy tilda) - *yyyme* (qozuz lahjasi shevalarida) kabi.

4. Tilning luqat boyligida: 1) qadimgi turkiy tilda fors-tojik va arab sifllari bo'lmagan. Eski turkiy tilda fors-tojik va arab sifllari qozllana boshlagan, eski qzbek tilida bunday qizlashmalar ancha ko'paygan: *gul, gavhar, guruch, gqr* (fors-tojik sifllari), *madrassa, oila, fikr, firoq, hosil* (arabcha sifllar). Hozirgi qzbek adabiy tilida bunday qizlashma sifllarning ayrimlari eskirgan (masalan, *muvalldulhamuza, handasa, tarh* kabilar), ularning qozrnida bir qator ruscha qizlashma termin va atamalar paydo bo'lgan (*kis/orod, geometriya, avtobus, tramvay* va b.); 2) qadimgi turkiy

tildagi ayrim s^ozlarning eski ^ozbek tilida tojikcha sinonimlari paydo b^olgan: *chechak* (turkiy) - *gul* (tojikcha), *yo^ooch*, *yi^ooch* (turkiy) - *daraxt* (tojikcha), *oltin* (turkiy) - *tilla* (tojikcha), *buloq* (^ozbekcha) — *chashma* (tojikcha), *qirov* (^ozbekcha) — *shabnam* (tojikcha) kabi; 3) qadimgi turkiy, eski turkiy va eski ^ozbek tillarida qisqartma s^ozlar (abbreviaturalar) b^olmagan. Hozirgi ^ozbek tilida bunday qisqartmalar anchagina bor: BMT, TDPU, SamDU kabi. Keyingi yillarda ^ozbek tili leksikasida IIB (Ichki ishlar b^olimi), IIBB (Ichki ishlar b^olimi boshqarmasi), IIV (Ichki ishlar vazirligi), DAN (Davlat avtoinspeksiya nazorati), O'zMU (^ozbekiston Milliy universiteti), BuxDU (Buxoro Davlat universiteti), QarMII (Qarshi Muhandislik-iqtisodiyot instituti) kabi yangi qisqartma nomlar ham paydo b^oldi; 4) ^ozbek tiliga davlat tili maqomining berilishi, shuningdek, mustaqil ^ozbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy va ma'rifiy islohotlar ^ozbek tili leksikasida yana bir qator yangi s^ozlarning yuzaga kelishiga yoki ayrim eskirgan s^ozlarning qayta tiklanishiga sabab b^olmoqda: *supermarket*, *fermer*, *aksiyador*, *vazirlik*, *nozir*, *devonxona*, *ta 'til* kabilar shular jumlasidandir; 5) rus tili va rus yozuvi ta'sirida yuzaga kelgan *tok* («lektor toki») va *tok* («uzum toki») kabi omograflar, *to 'rt* («miqdor son») va *tort* («konditer mahsuloti») kabi omofonlar ham k^oproq hozirgi ^ozbek adabiy tili leksikasiga xosdir.

5. Tilning grammatik qurilishida: 1) qadimgi turkiy va eski ^ozbek adabiy tillarida ot, sifat, son, olmosh, fe'l va ravish kabi mustaqil s^oz turkumlari b^olgan. Bunday mustaqil s^ozlar hozirgi ^ozbek adabiy tilida ham bor; 2) qadimgi turkiy va eski ^ozbek adabiy tillarida yordamchi s^ozlar - k^omakchilar, bo^olovchilar va yuklamalar b^olgan. Bunday turkumlarga xos s^ozlar hozirgi ^ozbek adabiy tilida ham mavjud; 3) qadimgi turkiy va eski ^ozbek tillarida undovlar va modal s^ozlar b^olgan. Ular hozirgi ^ozbek adabiy tilida ham bor; 4) qadimgi turkiy tilda ham, eski ^ozbek tilida ham har bir s^oz turkumining ^oziga xos grammatik kategoriyalari (otlarda - egalik, kelishik, son; sifatlarda — daraja; fe'llarda — shaxs-son, mayi, nisbat, zamon va b.lar) b^olgan. Bu xususiyatlar hozirgi ^ozbek adabiy tiliga ham xos. Biroq, hozirgi ^ozbek adabiy tilida qadimgi turkiy va eski ^ozbek tillaridan farq qiladigan yangi jihatlar ham uchraydi: 1) hozirgi ^ozbek adabiy tilida morfemalar qadimgi turkiy va eski ^ozbek adabiy tillaridagiga nisbatan miqdoran k^op va mazmunan boydir. Masalan: qadimgi turkiy tilda ^ozakdan oldin q^oshiluvchi affiks morfemalar (prefikslar) b^olmagan. Bu tipdagi morfemalar eski ^ozbek tilida va hozirgi ^ozbek adabiy tilida uchraydi: *bebosh*, *bevosita*, *bavosita* (*bilvosita*), *no^orin*, *sersuv*, *sergap* kabi; b) eski ^ozbek adabiy tilida «-ov», «-yev», «-ova», «-yeva», «-ovna», «-yevna», «-ovich», «-yevich» kabi familiya yasovchi q^oshimchalar

b◊lmagan. Hozirgi ◊zbek adabiy tilida bunday q◊shimchalar bor; d) eski ◊zbek adabiy tilida «-lar» affiksi k◊plikni (*odamlar, qishloqlar* kabi), birgalikni (*Karimlar ke/ishdi*), ma'no kuchaytirilishini (*suvlarbqib yotibdi*), chama yoki taxminni (*qirq yil/ar b◊ldi* kabi) ifodalagan. Hozirgi ◊zbek adabiy tilida esa «-lar»affiksining s◊zlami terminlashtirish funksiyasi ham paydo b◊lgan: *qirqquloqsimonlar, sutemizuvchilar...* kabi; 2) qadimgi turkiy va eski ◊zbek adabiy tillarida singarmonizm mavjud b◊lganligidan k◊pchilik morfemalarning y◊◊on va ingichka turlari saqlangan: «-mbiz» va «-miz» (*barambizyh kelamiz* kabi), «-gan» va «-g'on» (*kelgcm va bor◊on*), «-chbi» va «-chi» (*yo '◊chbi* — «azani boshqaruvchi» va *badizchi* — «naqqosh» kabi). Hozirgi ◊zbek adabiy tilida esa ulardan faqat bittasi standart forma sifatida saqlangan (*boramiz, kelamiz, borgan, kelgan, q◊riqchi va ishchi* kabi), «-lbiq» va «-lik» haqida ham shu fikrni aytish mumkin; 3) eski ◊zbek adabiy tilidagi ba'zi affikslar hozirgi ◊zbek adabiy tilida q◊llanmaydi. Masalan, «-vul» affiksi eski ◊zbek adabiy tilida *qorovul, yasovul* kabi s◊zlarni yasagan, hozir esa bu affiks s◊z yasash xususiyatini y◊qotgan; 4) qadimgi turkiy tildabosh kelishik, qaratqich kelishigi, tushum kelishigi, vosita kelishigi («-n», «-bi», «-in», «-yn», «-un», «-on», «-en»), j◊nalish kelishigi, ◊rin-payt kelishigi, chiqish kelishigi b◊lgan. Hozirgi ◊zbek adabiy tilida shulardan bittasi - vosita kelishigi y◊q. U qadimgi turkiy tilda «bilan» k◊makchisi funksiyasiga teng b◊lgan: masalan, *tilin sozlep, qo/qaqbm eshidip* («tili bilan s◊zlab, qulo◊i bilan eshitib...») kabi.

7- §. Hozirgi ◊zbek adabiy tilining dialektal asoslari

◊zbek tili bir qator shevalarni ◊z ichiga oladi, bunday shevalar etnolingvistik nuqtayi nazardan uchta katta lahjaga — qarluq, qipchoq va ◊◊uz lahjalariga birlashtiriladi. Hozirgi ◊zbek adabiy tilining tarkib topishida ana shu uchta lahja shevalarining ishtirok etganligi tabiiy bir holdir, ammo ulardan qaysi biri adabiy tilga k◊proq darajada asos b◊lganligi masalasida tilshunoslar orasida yakdillik y◊q. K◊pchilik manbalarda hozirgi ◊zbek adabiy tilining tayanch dialekti sifatida qarluq lahjasi, xususan, iining Toshkent-Far◊ona tipidagi shahar shevalari ishtirok etganligi k◊rsatiladi³, Ammo ayrim tilshunoslar (masalan, prof. X. Doniyorov, dotsent B. T◊ychiboyev) adabiy tilning tayanch dialekti masalasiga boshqacharoq yondashdilar: ularning fikricha, hozirgi ◊zbek adabiy tilining tarkib

³ *Bu haqdu qarang:* Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh.Sh. ◊zbek tili dialektologiyasi. — T.: «O'qituvchi», 1978, 43-b. Abdurahmonov G., Mamajonov S. ◊zbek tili va adabiyoti. - T., «◊zbekiston». 2002. 44-b.

topishida qipchoq lahjasiga mansub shevalar ham faol qatnashgan, shunga k□ra adabiy til meVorlariga oid ayrim masalalar (xususan, vokalizm tizimi, alifbo tuzilishi) qayta k□rilishi kerak. Bu mualliflarning ta'kidlashicha, hozirgi □zbek adabiy tili vokalizmida 6 ta emas, 8-9 ta unli fonema bor, ular i/bi, e/a, y/u, o/o kabi kontrast juftliklarni hosil qiladi⁴.

Hozirgi □zbek adabiy tilining grammatik qurilishida otning j□nalish, □rin-payt va chiqish kelishiklaridagi shakllari Toshkent- Far□ona gruppasi shevalariga asoslanadi: «-ga» (j. k.), «-da» (o^L-p. k.) va «-dan» (ch. k.) kabi. Boshqa shevalarda otning bu kelishiklaridagi shakllari quyidagicha b□ladi: Samarqand shevasida «-ga» formanti j□nalish va □rin-payt kelishiklari ma'nosini ifodalaydi: *Buxoroga ketopti* («Buxoroga» — otning j□nalish kelishigidagi shakli), *Buxoroga □qopti* («Buxoroga» — otning □rin-payt kelishigidagi shakli) kabi. □uz lahjasi shevalarida «-ga» □rnida «-□a» (qurvaqa□a), «-ye» (tangaye), «-no» (erkino), «-na (yanbina), «-e» (yyimo) formantlari ishlatiladi. Bunday har xillik tushum va qaratqich kelishiklarida ham mavjud: «-ni»/«-nw», «-ning»/«-nwing» (qipchoq lahjasi shevalarida), «-ning»/«-ing», «-nbing»/«-bing» (Iqon, Qorabuloq, Hazorasp shevalarida), «-ni»/«-ti»/«-pi»/«-yi»/«-mi» (Toshkent shevasida) kabi. Bunday k□p variantlilik adabiy tilga k□chirilmagan.

Shuni ham aytish kerakki, k□pchilik shevalarda tushum va qaratqich kelishiklari deyarli farqlanmaydi. Shuning uchun ham kelishiklar soni Toshkent, Far□ona, Xeva—Urganch shevalarida — 5 ta, Qarshi shevasida 4 tadir. Qipchoq lahjasining j- lovchi shevalarida, qarluq—chigil—uy□ur lahjasining Iqon-Qorabuloq dialektida esa ularning soni 6 taga yetadi. Hozirgi □zbek adabiy tilining 6 kelishikli tizimga asoslanishida ana shu lahjalarning morfologik xususiyati hisobga olingan.

8- §. «Hozirgi □zbek adabiy tili» kursining b□limlari

1. Fonetika va fonologiya. Bu b□limlarda hozirgi □zbek adabiy tilining fonetik-fonologik sathiga oid tizimlar (vokalizm, konsonantizm), segment va supersegment birliklar (fonema, b□in, ur□u, intonatsiya, fraza, takt), prosodik elementlar (temp, tembr, ritm, melodika, pauza va b.lar), ularning til va nutqdagi roli haqida fikr yuritiladi.

Bu haqda qarang: HaHiwpoB X. OnbiT H3yHemffl iPKeKaioiriHX anajieKTOB B cpaBHenHH c yj6eKCKHM .THTepaTypHbiM 5i3biKOM. - T.: «OaH». 1975. c. 224-225; Ero xe: BocTOMno-Kbin'iaKCKHe (a>KeKaiO[UHe]) roBOpw H HX ywacTHe B pa3BHTHH y36eKCKoro - THTepaTypHoro fl3biKa. *AJXH*. - T., 1977, c. 46-47. *Yana qarang:* T□yehiboyev B. □zbek tilining taraqqiyot bosqichlari. - T.: «□qituvchi», 1996, 174-b.

2. Grafika va orfografiya. Bu bilimlarda hozirgi o'zbek adabiy tilining yozuv tizimlari (kirillcha va Jotinch o'zbek yozuvlari), ularning asosiy bo'limlari va belgilari, orfografiya prinsiplari va qoidalari xususida bahs yuritiladi.

3. Orfoepiya. Bu bilimda o'zbek tilining tashqi (adabiy) talaffuz meyorlari, uJarni beJgilovchi omillar haqida ma'lumot beriladi.

4. Leksikologiya va frazeologiya. Bu bilimlarda o'zbek tilining juftlik bo'yidagi, uning rivojlanish qonuniyatlari, juftlik aviy birliklarning qatlamlanishi, turi, leksik-semantik va tematik guruhlari, leksema va frazemalarning semantik tarkibi, qo'llanish xususiyatlari o'rganiladi.

5. Leksikografiya. Bu bilimda luqatlik, luqat tiplari va turlari, luqatlarning tuzilish prinsiplari, luqat maqolalarining sxemalari, luqatlarning amaliy ahamiyati xususida bahs yuritiladi.

6. Morfemika. Bu bilimda so'z yoki so'zning grammatik shakllari tarkibidagi ma'no'li qismlar — morfemalar xususida, morfemalarning funksional-semantik, strukturaviy va pozitsion tavsifi haqida ma'lumot beriladi.

7. So'z yasalishi. Bu bilimda o'zbek tilining so'z yasash usullari, ularning so'z turkumlari bo'yicha tavsifi, tarixiy va hozirgi so'z yasalishi kabi masalalar yoritiladi.

8. Morfologiya. Bu bilim grammatikaning bir qismi bo'lib, unda grammatik ma'no va grammatik shakllar, shular orasidagi aloqadorlik asosida yuzaga kelgan grammatik kategoriyalar, so'zlarni turkumlarga birlashtirish prinsiplari, har bir so'zning ma'no turlari, morfologik belgilari, gapdagi funksional belgilar haqida fikr yuritiladi.

9. Sintaksis. Bu bilim grammatikaning ikkinchi qismi bo'lib, unda so'z birliklari va gap turlari, so'zlararo grammatik munosabatga kirishish yollarini o'rganiladi.

10. Punktatsiya. Bu bilimda yozuv sistemasining uchinchi komponenti (birinchi komponenti — grafika, ikkinchi komponenti — orfografiya) xususida ma'lumot beriladi. (J sintaksis bilan parallel ravishda o'rganiladi, chunki tinish belgilarining qo'llanishi, asosan, gap ichida va nutqda namoyon bo'ladi).

Tekshirish savollari

Hozirgi o'zbek adabiy tilining qanday tarixiy ildizlari bo'lgan?
Bunday tarixiy ildizlar va jarayonlardan xabardor bo'lishning amaliy ahamiyati nimada? Qadimgi turkiy til vokalizmi qanday unliklardan tarkib topgan?

4. Eski turkiy va eski o'zbek adabiy tillari vokalizmi haqida nimalarni bilasiz?
5. Vokalizm tizimidagi kontrast juftliklarni qanday tushunasiz?
6. Hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmida nechta unli bor? Ular yuqorilik-ingichkalik belgisiga kakra kontrast juftliklarni hosil qiladimi? 7. Qadimgi turkiy til konsonantizmi qanday undoshlardan tarkib topgan? Eski o'zbek adabiy tili konsonantizmi-chi? 8. Hozirgi o'zbek adabiy tili va qadimgi turkiy til undoshlari tizimining asosiy farqlari nimada? 9. Qadimgi turkiy tildan hozirgi o'zbek adabiy tiligacha bo'lgan tarixiy taraqqiyot jarayonida fonemalarning paradigmatic va sintagmatic xususiyatlarida qanday o'zgarishlar yuz bergan? 10. Singarmonizm haqida nimalarni bilasiz? Hozirgi o'zbek adabiy tilida singarmonizm bormi? Shevalarda-chi? 11. Qadimgi turkiy tildan hozirgi o'zbek adabiy tiligacha bo'lgan davrda tilning Ieksk sathida (luqat boyligida) qanday o'zgarishlar bo'lgan? 12. Tilning grammatik qurilishida bo'lgan o'zgarishlar haqida nimalarni bilasiz? 13. Hozirgi o'zbek adabiy tilining dialektal asoslari haqida qanday fikrlar bor? 14. O'zbek tili shevalari qanday iahjalarga birlashadi? 15. «Hozirgi o'zbek adabiy tili» kursining qanday bo'limlari bor?

Tayanch tushunchalar

Fonetik-fonologik sath — til ierarxiasining tovush tizimidan iborat quyi poqonasi (quyi yarusi): nutq tovushlari, boqin, urqu, ohang va b.lar.

Leksik sath — til ierarxiasining JuqatJ idan iborat yuqori poqonasi: sozlar, iboralar, ularning turli qatlamian.

Grammatik sath - til ierarxiasining morfologik va sintaktik birliklar-dan iborat eng yuqori poqonasi: soz turkumlari, grammatik ma'no va grammatik shakllar, soz birikmalari va gap, ularning turlari va konstruksiya modellari.

Vokalizm — unli fonemalar tizimi.

Konsonantizm — undosh fonemalar tizimi.

Divergenziya — til strukturasi-dagi o'zgarishlar ta'sirida bir fonema-ning ikki fonemaga boqinishi. Masalan, «k»ning «k»va «q»ga ajralishi.

Konvergenziya - tarixiy taraqqiyot natijasida ikki fonemaning bir fonema holiga kelishi: qadimgi turkiy va eski o'zbek tillarida alohida-alohida fonemalar bo'lgan «e» va «o» unililari shu qonuniyat asosida hozirgi o'zbek adabiy tilida bitta «o» fonemasiga birlashgan.

Pozitsion xususiyatlar — nutq tovushlarining soz tarkibidagi o'rni (unlining urquii yoki urqusiz boqinda, undosh tovushning kuchli yoki kuchsiz pozitsiyada boqilishi), shu omil ta'sirida yuz beradigan hodisalar.

Sintagmatik xususiyat - soʻz yoki birligin tarkibida tovushlarning zanjirsimon joylashuvi. birin-ketin kelishi, gorizontaal chiziq boʻylab joylashuvidan kelib chiqadigan xususiyatlar.

Singarmonizm — soʻzning asosi va affiksi tarkibidagi unilarning qarshilik uyqunlashuvi, garmoniyasi.

Sheva - muayyan tilning qarshiliga xos fonetik, leksik va grammatik xususiyatlariga ega boʻlgan eng kichik qismi.

Lahja - fonetik, leksik va grammatik umumiylik asosida birlashgan shevalar yigʻindisi. U dialekt nomi bilan ham ataladi.

FONETIKA VA FONOLOGIYA

FONETIKA

Adabiyotlar: 4 [14-16], 10 [17-22], 16 [3-5], 27 [12-13].

9- §. Fonetikaning obyekti

Fonetikaning obyekti — tilning tovush tomoni, fonetik qurilishidir. Tilning tovush tomoni nutq tovushlari, birligin, urq, ohang (intonatsiya, melodika) kabi birliklarni qarshilik ichiga oladi.

10- §. Fonetikaning maqsadi va vazifalari

Fonetikaning maqsadi - fonetik birliklarning fizik-akustik, anatomik-fiziologik va lingvistik-funksional asoslarini qarshilik, ularning til mexanizmidagi rolini aniqlashdan iborat. Bunday maqsad uning quyidagi **vazifalarini** belgilaydi: a) tovush, urq, melodika kabi birliklarning yuzaga kelish qonuniyatlarini qarshilik; b) talabalarni yuqoridagi qonuniyatlarva shu qonuniyatlarga oid ilmiy-nazariy fikrlar bilan tanishtirish; d) adabiy tilning fonetik-fonologik tizimiga oid munozarali masalalarni aniqlash, ularga munosabat bildirish; e) talabalarda fonetik tahlil kriteriyalarini shakllantirish; f) talabalarga shu sohada ishlagan fonetist-fonologlar haqida qisqacha maʼlumot berish.

11 - §. Fonetik birliklarning turlari

Har qanday tilning fonetik birliklari dastlab ikki guruhga - segment va supersegment birliklarga boʻlinadi: a) **segment birliklarga** nutq tovushlari va birligin kiradi. Bunday birliklar soʻz yoki morfemalar tarkibida birin-ix

ketin keladi, yotiq (gorizontal) yonalishda bir-biriga ulanib, zanjirsimon tarzda joylashadi. Masalan: *kitob* sʻzidagi 5 ta tovush (k, i, t, o, b) va ikkita bʻ in (*ki-tob*) segment birliklar, demak, shu sʻz tarkibidagi qismlar sanaladi; b) **supersegment birliklarga** urʻu, ohang, melodika, pauzalar kiradi. Bunday birliklar sʻzga, frazaga, gapga yoki nutqqa yaxlit aloqador bʻ lib, ularni sʻz, gap yoki nutqdan ajratilgan holda tasavvurqilib bʻ lmaydi. Shuning uchun ularni ustama hodisa (M. Mirtojiev) deb nomlash hollari ham uchraydi.

12- §. Fonetik birliklarning tildagi vazifalari

Fonetik birliklarning tildagi vazifalari quyidagilardan iborat: 1) **shakllantiruvchi vazifa** {ruscha: *обпазыфови,аа (fyHctyw)*, Bunda fonetik birliklarning sʻz yoki morfemalar tarkibida yoxud gap va nutq tuzilishida qurilish materiali sifatida ishtirok etishi nazarda tutiladi. Chunonchi, *paxta* sʻzining tarkib topishida 5 ta tovush (p, a, x, t, a),- ikkita bʻ in (*pax-ta*) va bitta sʻz urʻusi (*paxta*) «qurilish materiali» vazifasida qatnashgan, bu birliklarning shu tartibda joylashirilishidan *paxta* sʻzining tovush qiyofasi — **fonetik sʻz** shakllangan. Ohang, melodika, pauza kabi supersegment birliklar esa gap qurilishida yoxud nutqning tarkib topishida ustama hodisa sifatida qatnashadi: darak, sʻroq va buyruq gaplarning oʻziga xos intonatsiyalari, she'riy misralardagi ohang tovlanishlari bunga misol bʻ ladi;

2) **tanituvchi vazifa** (aischa: *ono3HaecamejWHan cpyHKU,ua*). Bunda fonetik sʻz tarkibidagi fonetik birliklarning shu sʻzni va uning ma'nosini «tanib olish» va «eslab qolish» uchun xizmat qilishi nazarda tutiladi: sʻz va uning ma'nosi (yoxud morfema va uning ma'nosi) shu sʻzning (yoki morfemaning) fonetik qobi'i tufayligina inson xotirasida doimiyashaydi. Masalan, inson *paxta* sʻzini (fonetik sʻzni) eshitganda yoki oʻqiganda, uning xotirasida «oʻza oʻsimligining oq tolali yumshoq mahsuli», *taxta* sʻzini eshitganda yoki oʻqiganda esa «oʻladan uzunasiga tilib olingan yassi yoʻoch bʻ ladi» esga keladi, bu hol har bir sʻzning fonetik qobi'i bilan shu sʻzning mazmun planidagi ma'nolar oʻrtasida doimiy aloqa borligidan (shakl va mazmun birligidan) dalolat beradi. Kuchilik sʻzlarning fonetik tarkibi oʻzaro farqli bʻ lishini hisobga olsak, bunday farqlar sʻz ma'nolarini tafovutlash uchun xizmat qilishi ham ma'lum bʻ ladi: «qishloq»\ «pishloq»dan, «oʻza»ni «koʻza»dan, «uy»ni «kuy»dan farqlash imkoni yaratifadi. Demak, sʻz va grammatik formalar oʻzining tovush materiyasi tufayligina nutqda ma'lum ahamiyat kasb etadi. • ovushgina sʻz yoki sʻz shaklini eshituvchi uchun borliq tusiga kiritadi. (Bu haqda darslikning «Fonologiya» boimida toiaroq maiumot beriladi.)

13- §. Fonetika fanining turlari

1. Umumiy fonetika. Fonetikaning bu turi barcha tillarning tovush tomoni uchun umumiy birlashtirilgan qonuniyatlar va hodisalar bilan tanishtiradi. Masalan, barcha tillarda fonetik birliklarning fizik-akustik tabiati, anatomik-fiziologik (biologik) asosi va lingvistik-funksional jihatlari bor; barcha tillarda nutq tovushlari fonema tiplariga birlashadi, barcha tillarda fonemalar fonologik oppozitsiyalar (zidlanishlar) va korrelatsiyalarni yuzaga keltiradi, shular orqali fonologik sistemalar shakllanadi. Tilning strukturaviy va sistemaviy xususiyatiga xos birlashtirilgan bunday nazariy masalalarni kiritish umumiy fonetika predmeti sanaladi.

Ўzbek tilshunosligida umumiy fonetikaga oid ma'lumotlar «Узбекский язык» (V.V. Reshetov, 1959), «Umumiy tilshunoslik» (N.A. Baskakov, A.S. Sodiqov, A. Abduazizov, 1979), «Umumiy tilshunoslik*» (Usmonov S., 1972) kabi asarlarda berilgan.

2. Xususiy fonetika. Fonetikaning bu turi konkret bir tilning fonetik tizimi haqida ma'lumot beradi: Ўzbek tili fonetikasi, rus tili fonetikasi, ingliz tili fonetikasi kabi.

Xususiy fonetika ayrim olingan bir tilning fonetik tizimini tashkil qilishda umumiy fonetika xulosalariga, shuningdek, fonetikaning boshqa turlarida topilgan tajribalarga tayanadi.

Uning quyidagi ikki turi bor:

a) *tavsifiy fonetika.* Bunda ayrim olingan bir tilning fonetik tizimi, undagi fonetik hodisalar va faktlar statik holatda (shu tilning oldingi tarixiy taraqqiyoti bilan bog'lanmay) tashkil etiladi. Xususan, «Hozirgi Ўzbek adabiy tili fonetikasi» ham aslida tavsifiy fonetikadir, chunki unda Ўzbek tilining fonetik tizimi, bu tizimda mavjud birlashtirilgan fonetik faktlar (unli va undosh tovushlarning miqdor va sifat belgilari, tasnifi, urush, birlashtirish va hokazolar) hozirgi Ўzbek tilida qanday bo'lsa, shundayligicha (tarixiy jarayon va faktlarga bog'lanmay) tashkil etiladi.

Hozirgi Ўzbek adabiy tilining tavsifiy fonetikasi «Hozirgi Ўzbek adabiy tili» kursi bo'yicha nashr etilgan ko'pchilik darsliklarda, shuningdek, «Узбекский язык» (V.V. Reshetov, 1959), «Очерки по истории и грамматике узбекского языка» (V.V. Reshetov, 1965), «Описание узбекского языка» (V.V. Reshetov, 1949), «Узбекский язык» (V.V. Reshetov, 1949), «Узбекский язык» (V.V. Reshetov, 1949), ADD (Mahmudov A., 1980), «Hozirgi Ўzbek adabiy tili» dan metodik kursatmalar va konspektiv kurs: fonetika, orfoepiya, grafika va orfografiya» (Tursunova T., Jamolxonov H., 1981), «Ўzbek tili fonetikasi» (Mirtojdiyev M.M., 1991, 1- nashri; 1998, 2- nashri), «Ўzbek tili» (Otamirzayeva S., Yusupova M.,

2002), «Hozirgi o'zbek adabiy tili» (Mirtojiyev M.M., 2004), «Hozirgi o'zbek adabiy tili» o'quv qo'llanmasi, 1- qism (Jamolxonov H., 2004) kabi ishlarda hamda «CoHeTaHne niacHbix H coniacHHX B coBpeMeHHOM y36eKCKOM rjnxepaTypHOM «3biKe» (A.Jshayev., 1985), «PenyKUHfl niacHbix B y36eKCKOM M3biKe: THbi, doyHKHHH, nponaMMHpOBaHHe» (SAtamirzayeva, X.Yuldasheva, Dj.MamatoV, 1985) kabi maqolalarda bayon etilgan;

b) **tarixiy fonetika.** Bunda ayrim olingan bir tilning fonetik tizimi, undagi fonetik hodisalar va faktlar shu tilning uzoq tarixiy taraqqiyoti bilan bog'lab o'rganiladi, shu asosda muayyan tilning fonetik- fonologik tizimida yuz bergan tarixiy o'zgarishlar (divergensiya, konvergensiya faktlari, fonologik tizimdagi eskirish va yangilanish jarayonlari) aniqlanadi. Shunga ko'ra u *diaxron fonetika* deb ham yuritiladi.

O'zbek tilshunosligida o'zbek tilining tarixiy fonetikasiga oid ma'lumotlar V.V. Reshetov, F. Abdullayev, O'Abdurahmonov, A. Rustamov, E.Fozilov, Sh. Shukurov, Q. Mahmudov, S. Ashirboyev, H. Ne'matov, Q. Sodiqov, B. T'oychiboyev kabi tilshunoslarning ishlarida berilgan: «Qadimgi turkiy til» (Abdurahmonov O., Rustamov A., 1982), «OoHeTHKO-MopqojiorHHeckHe oco6eHHOcTH H3biKa Ajnuiepa HaBan», AjJJ, (Rustamov A., 1966), «HeKOTopbie Bonpochi HCTOPHMCKOH dnoHeTHKH y36eKCKoro 53biKa» (A.Rustamov, 1985), «K HCTOPHH ypaTbi CHHrapMO-HH3Ma B y36eKCKOM H3biKe» (F. Abdullayev, 1985), «OoHeraHeckHe H MopqojioruqecKHe oco6eHHOcTH H3HKa «Xn6aTyji xaKaHK», AK// (K.Maxmudov, 1964), «Ahmad Yugnakiyning «Hibatul haqoyiq» asari haqida» (Mahmudov Q., 1972), «Qadimgi obidalar va Alisher Navoiy tili» (Fozilov E., 1969), «XIV asr Xorazm yodnomalari» (Fozilov E., 1973.), «Qutbning «Xusrav va Shirin* dostoni va o'zbek adabiy tili» (Ashirboyev S., 1997), «O'zbek tili tarixiy fonetikasi* (Ne'matov H., 1992), «O'zbek tili tarixiy fonetikasi» (T'oychiboyev B., 1990), «O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlari* (T'oychiboyev B., 1996), «XI-XV asr uyqur yozuvli turkiy yodgorliklarning grafik-fonetik xususiyatlari* (Sodiqov Q., dokt. dissertatsiyasi, 1992), «O'zbek adabiy tili tarixi» (Muxtorov A., Sanaqulov U., 1995), «AjiHuiepa HaBan KaK OCHOBOHOJIOJKHHK y36eKCKoro jiHTepaiypHoro «3MKa» (A.K. Borovkov, 1946.), «Atovushining XV asrdagi sifat xususiyatlari haqida» (E. Umarov., 1982), «XV asr o'zbek tili unilari haqida» (E. Umarov, 1982), «paMMaTHKa CTaPoy36eKCKoro a3HKa» (A.M.Shcherbak, 1962) kabi ishlar shular jumlasidandir.

3. Qiyosiy fonetika. Fonetikaning bu turi qardosh tillarning (masalan, o'zbek, qozoq, qirg'iz, turkman va boshqa turkiy tillarning) fonetik tizimidagi umumiy va xususiy jihatlarni aniqlash imkonini beradi: «CpaBHHTejibHa>i cboHeTHKa TK>PKCKHX H3BKO6» (A.M. Shcherbak, 1970), «CpaBHHTejibHO-

ncropHHeKas rpaMMArTKa TIOPKCKHX \$nbiKOB» (B.A. Serebrennikov, N.Z. Gadjiyeva, 1986) kabi ishlar shularjumlasidandir. □zbek tilshunosligida noqardosh tillarning, xususan, □zbek va rus tillarining fonetik tizimlarini qiyosiy □rganishga ham alohida eiibor berilmoqda: «PyccKaa rpaMxiaTUKa B conocTaaneHHH c y36eKCKHM «3biKOM» (Y.D.Polivanov, 1933), «KpaTKHH oHepK dpoHeTHKH pyccKoro >i3biKa B conocTaBJieHHH c (pOHeTHKOH y'36eKCKoro a3Wka» (I.A.Kissen, 1952), «Kypc conocTaBH-TcibHOH rpaMMArTKH pyccKoro H y36eKCKoro \$i3biKOB» (I.A.Kissen, 1966, 1969, 1971, 1979), «ConocTaaieHHe cboHeTHHeCKHX JIBJICHHH pyccKoro H y36eKCKoro H3MKOB B peneBOM noTOKe», AK3 (I.U.Asfandiyarov, 1968), «□zbek va rus tillarining qiyosiy grammatikasi» (Azizov O., Safayev A., Jamolxonov H., 1986) kabi ishlar buning dalili.

□zbek va rus tillari fonetikasini qiyosan □rganish rus maktablarida □zbek tilini, □zbek maktablarida esa rus tilini □qitish uslubiyatini takomillashtirish nuqtai nazaridan, shuningdek, □zbek-rus bilingvizmi (ikki tilliligi) masalalarini, bunday bilingvizmning har ikkala til strukturasi va sistemasiga ta'sirini aniqlash pozitsiyasidan foydalidir.

4. Eksperimental (instrumental) fonetika. Fonetikaning bu turida luitq tovushlarining fizik-akustik va artikulatsion jihatlari maxsus asboblari (pnevmoqraf, ossilograf, fonograf, spektrograf va boshqalar) yordamida tadqiq qilinadi, shu asosda tovushlarning sifat va miqdor belgilari (balandligi, kuchi, tembri, spektri, ch□ziqlik darajasi), ularning artikulatsiyasi (hosil b□lish □rni, usuli) aniqlanadi. Bunday tadqiqot natijalaridan fonetik birliklarning fonologik jihatlari tavsiflashda foydalaniladi.

□zbek tilshunosligida eksperimental fonetikaning rivojlantirilishida Ahmadjon Mahmudov va Sora Otamirzayeva kabi fonetistlarning xizmati katta. Bu tilshunoslarning qator ishlarida □zbek tili fonetik tizimining tovushlari, ur□u, b□□in kabi birliklari ayni shu usulda tadqiq qilingan: «Unlilar» (A.Mahmudov, 1992), «CorjiacHbie y36eKCKoro jiHTepaTypHoro 33wka» (A.Mahmudov, 1986), «CoHopHbie y36eKCKoro H3biKa» (A.Mahmudov, 1980), «CjiOBeCHoe y/japeHHe B y36eKCKOM a3MKe» (A.Mahmudov, 1960), «3ByKOBOM cocTaB HaMaHraHCKoro roBopa y36eKCKoro »3Mka. SKnepHMeHTartbHoe HccjiejjOBaHHe», AK/1 (S.Atamirzayeva, 1963), «3KnepHMeHTaibHO-(j>oHeTHHeCKoe HccjiejjOBaHHe HaMaHraHCKoro roBopa y36eKCKoro 5i3biKa» (S.Atamirzayeva, 1974), «AKyCTHKO-apTHKBJiaUHOHHbIH aHaJ!H3 y36eKCKOH peHH npHMeHHTejIbHO K ayjjHOMeTpuH» (S.Atamirzayeva B coaBTopcTBe, 1979) kabi ishlar fikrimizning dalil.

Tekshirish savollari

1. Fonetikaning obykti?
2. Fonetikaning maqsadi?
3. Fonetik birliklarga nimalar kiradi?
4. Segment va supersegment birliklar qanday farqlanadi?
5. Fonetik birliklarning shakllantiruvchi va tanituvchi vazifalarini qanday tushunasiz? 6. Fonetik s^oz nima?
7. Fonetikaning qanday turlari bor?
8. Umumiy fonetika nimani o^rganadi? Xususiy fonetika-chi? 9. Tavsifiy (sinxron) va tarixiy (diaxron) fonetikalarning farqi nimada? Bu sohalarida ishlagan va ishlayotgan tilshunoslardan kimlarni bilasiz?
10. Qiyosiy va eksperimental fonetikalarda nimalar tadqiq qilinadi? Bu sohaga oid ishlardan qaysilarini bilasiz?

Tayanch tushunchalar

Fonetika - tilshunoslikning fonetik birliklar, ularning fizik-akustik va h.k. xususiyatlari haqida ma'lumot beruvchi b^olimi.

Segment birliklar — s^oz yoki morfema tarkibida (yoki nutq oqimida) gorizontaal chiziq b^oylab birin-ketin keladigan birliklar: nutq tovushi, b^olin, fonetik s^oz, takt, fraza.

Supersegment birliklar - ur^u, ohang, melodika, pauza kabi ustama hodisalar, ular s^ozga, frazaga, gapga yoki nutqqa yaxlit holda aloqador b^olishi bilan segment birliklardan farq qiladi.

Shakllantiruvchi vazifa — fonetik birliklarning «quri!ish materiali», leksema yoki morfemalarning ifoda planidagi moddiy asos sifatidagi vazifalari.

Tanituvchi vazifa — fonetik birliklarning s^oz qiyofasini «tanib olish» va shu orqali s^ozning ma'nosini «eslab qolish» uchun xizmat qilishi.

Fonetik s^oz — nutq tovushlarining ma'lum tartibda joylashuvidan tarkib topgan s^ozning fonetik qiyofasi, leksemaning ifoda plani.

Umumiy fonetika — fonetikaning barcha tillarga xos umumnazariy masalalari haqida ma'lumot beruvchi turi.

Xususiy fonetika — fonetikaning muayyan bir til tovushlari, ularning turlari, fizik-akustik va artikulatsion xususiyatlari xususida bahs yurituvchi turi.

Tarixiy fonetika - xususiy fonetikaning ichki bir turi. U muayyan til tovush tizimini diaxron planda va dinamik holatda (tarixiy taraqqiyotda) o^rganadi.

Tavsifiy fonetika — xususiy fonetikaning ichki bir turi. U muayyan tilning fonetik tizimini statika holatida (til taraqqiyotining oldingi bosqichlarida yuz bergan hodisalar bilan bo^olamay) o^rganadi.

Qiyosiy fonetika - qardosh yoki noqardosh tillarning tovush tizimlarini qiyoslab oʻrganadigan fonetika.

Eksperimental (instrumental) fonetika - nutq tovushlari, urdu kabi birliklarning fizik-akustik va artikulyatsion xususiyatlarini maxsus asboblarda vositasida oʻrganadigan fonetika.

FONETIKANING TOʻRT ASPEKTI

Adabiyotlar: 1 [56-63], 10 [22-32], 20 [5-7].

14- §. Tilning tovush tomonini oʻrganish aspektlari

Tilning tovush tomoni ancha murakkab hodisadir: a) har qanday tovushning fizik-akustik tabiati bor; b) har qanday nutq tovushining biologik asosi (nutq a'zolarining harakati va holati bilan bogʻliq jihatlari) mavjud; d) har qanday nutq tovushlari talaffuz etiladi va eshutiladi. Fonetik birliklarning ana shu jihatlari oʻrganish fonetikaning fizik-akustik, anatomik-fiziologik, perseptiv va lingvistik-funksional aspektlari deb qaraladi.

15- §. Fizik-akustik aspekt

Eksperimental fonetikaning bu aspekti fonetik birliklarning fizik tabiatini tadqiq qiladi. Fonetik birliklarning fizik tabiatiga tovushning balandligi, kuchi, tembri, chiziqligi kiradi. Tovushning ovoz, shovqin, qoʻshimcha (yordamchi) ton kabi komponentlari ham fizik-akustik omillar sanaladi.

1. *Tovushning balandligi* — tovushning un paychalari tebranishi chastotasiga bogʻliq sifati. Maʼlum vaqt ichida (masalan, bir sekundda) un paychalarining tebranish miqdori qancha koʻp boʻlsa, tovush shuncha baland boʻladi yoki, aksincha, shu vaqt ichi hisobida un paychalari qancha kam (siyrak) tebransa, tovush shuncha past chiqadi. Tebranayotgan jismning, masalan, un paychalarining tinch holatdagi nuqtadan ikki (qarama-qarshi) tomonga bir marta borib kelishi bitta tala tebranish sanaladi, ana shu bitta tala tebranish /Wrgmhisoblanadi, demak, baland ovozda gerslar miqdori koʻp(tebranish zich), past ovozda esa gerslar miqdori kam (tebranish siyrak) boʻladi. Insonning eshitish qobiliyati 16 gersdan 20000 gersgachadir: 16 gers eshitishning eng quyi pogʻonasi, 20000 gers esa eshitishning eng yuqori pogʻonasi hisoblanadi. 16 gersdan kam chastotali tebranish *infratovush*, 20000 gersdan ortiq chastotali tebranish esa *ultratovm*

sanaladi. Inson oddiy s^ozlashuvda 100 gersdan 400 gersgacha balandlikdagi tovushni q^ollaydi. Insonning eng past tovushi *bas* (u 40 gersga teng), eng baland tovushi esa *sopranodir* (u 170 gersga teng).

Nutqda ovozning (tonning) baland-past tarzda t^olqinlanishi melodikani yuzaga keltiradi, melodika esa gapning ifoda maqsadiga yoki emotsionallikka k^ora turlarini belgilashda, sintagmalarni, kirish s^oz yoki kiritma gaplarni ifodalashda muhim vosita sanaladi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, tebranish chastotasi nutqda boshqa akustik vositalar (ur^u, intonatsiya, tembr, temp kabilar) bilan munosabatga kirishib, murakkab tovushni hosil qilishi ham mumkin, bunday murakkab tovushlardan esa turli ekspressiv-stilistik maqsadlarda, ayniqsa, she'riy misralardagi tovush tovlanishlarini tarkib toptirishda foydalaniladi.

2. *Tovushning kuchi* (intensivligi) - I sm² maydondan 1 sekundda o^qladigan energiya miqdori. Bunday energiya miqdorining k^op yoki oz b^olishi tebranish amplitudasining (kengligining) katta yoki kichikligiga bo^lliqdir: tebranish amplitudasining katta b^olishi unga berilayotgan zarba darajasiga, masalan, o^qpkadan kelayotgan havo oqimi kuchiga bo^lliq. Masalan, zarb ur^uisini (dinamik ur^uuni) yuzaga keltirishda havo zarbi kuchli b^oladi. Demak, tovush kuchining nutqdagi ahamiyati k^oproq zarb ur^uisini ifodaiashda namoyon b^oladi.

Tovush kuchi odatda *detsibel* bilan o^lchanadi. Masalan, soatning chiqilashi - 20 db, pichirlash - 40 db, yarim ovoz bilan gapirish -60 db, baland ovoz bilan gapirish — 80 db, simfonik orkestr ovozi —100 dan 110 db gacha b^oladi. 130 db dan ortiq kuchdagi tovush quloqqa o^qriq beradi, insonni noxush qiladi.

3. *Tovush tembri* — tovushning asosiy ton va yordamchi tonlar (oberton, parsial tonlar) q^oshilmasidan tarkib topadigan sifati. Tovush tembrini ifodalovchi va uning boshqa tovushlar tembridan farqini k^orsatuvchi chastotalar **formantlar** deyiladi. Tovush formantlari maxsus eksperimental apparat — spektograf yordamida aniqlanadi.

Tovush tembrining turli xil formantlarga ega b^olishida b^oo^qiz b^oshli^oi, halqum, o^qiz b^oshli^oi va burun b^oshli^oi maxsus rezonatorlik (akustik filtrlilik) vazifasini bajaradi: bunday b^oshliqlarning turli shaklga kirishi, hajmi, undagi a'zolarining harakati-holati tovushning b^oyoqdorligini (sifat belgilarini) o^zgartirib turadi, shu tariqa fonemalarning o^zaro farqlanishi ta'minlanadi. Odatda, tovush tembri unli fonemalarda muhim rol o^{yn}aydi: hamma unli fonemalarda ovoz bor, ammo ular bir-biridan tembri bilan farq qiladi. Ayni paytda, tovush tembri ayrim undoshlarni, masalan, sonantlarni farqlashda ham qatnashadi. Bulardan tashqari, tembr nutqning

supersegment birligi, ovoz tovlanishlari tarzida ham namoyon boiadi: quvnoq tembr, maVus tembr kabi. Tembrning bu turlari nutqning ekspressiv-emotsional xususiyatlarini ta'minlaydi.

4. *Tovush cho'ziqligi* — tebranishning oz yoki kōp vaqt davom etishi. Tovush chōziqligi ikki xil boiadi; a) fonologik chōziqlik (birlamchi chōziqlik). Bunday chōziqlik, odatda, ma'no ajratish uchun xizmat qiladi. Masalan, turkman tilida «yilqi» ma'nosidagi «ot» sōzi bilan «ism» ma'nosidagi «ot» sōzining ma'nolari shu sōzlar tarkibidagi «0» unlisining chōziqlik darajasi bilan farqlanadi; ot (ad — «yilqi»), o:t (a:d — «ism») kabi; b) fonetik chōziqlik (ikkilamchi chōziqlik) - sof fizik-akustik faktorga asoslangan (fonologik vazifa bajarmaydigan) chōziqlik. Masalan, urōuli bōindagi unli biroz chōziladi, ammo u sōz ma'nosini farqlash uchun xizmat qilmaydi {*atlas* va *atlas* kabi ayrim holatlar bundan mustasno). Shuningdek, *imon* sōzi boshidagi «i» chōziqroq talaffuz etilganidan, unda bir «y» orttiriladi yoki *shahar*, *zahar* sōzlarida «h»ning tushib qolishi natijasida ikki «a» yonma-yon kelib, birchōziq «a» tarzida talaffuz qilinadi (*sha:ar*, *za:ar* kabi), ammo bu holat sōz ma'nolarini ōzgartirmaydi.

Izoh: nutq tovushlarining balandligi, kuchi (intensivligi) va tembri ularning sifat belgilari sanaladi, tovushning chōziqligi esa miqdor belgisi hisoblanadi.

16- §. Anatomik-fiziologik aspekt

Fonetikaning bu aspekti fonetik birliklarning biologik asosini - inson organizmidagi ayrim a'zolarining nutq tovushlarini hosil qilishdagi rolini, ularning tuzilishi va faoliyatini ōrganadi.

Nutq tovushlarining biologik asosini quyidagi turlarga bōlish mumkin: 1) nutq a'zolarining anatomiyasi; 2) nutq a'zolarining fiziologiyasi; 3) nutq a'zolarining ijro kechimi.

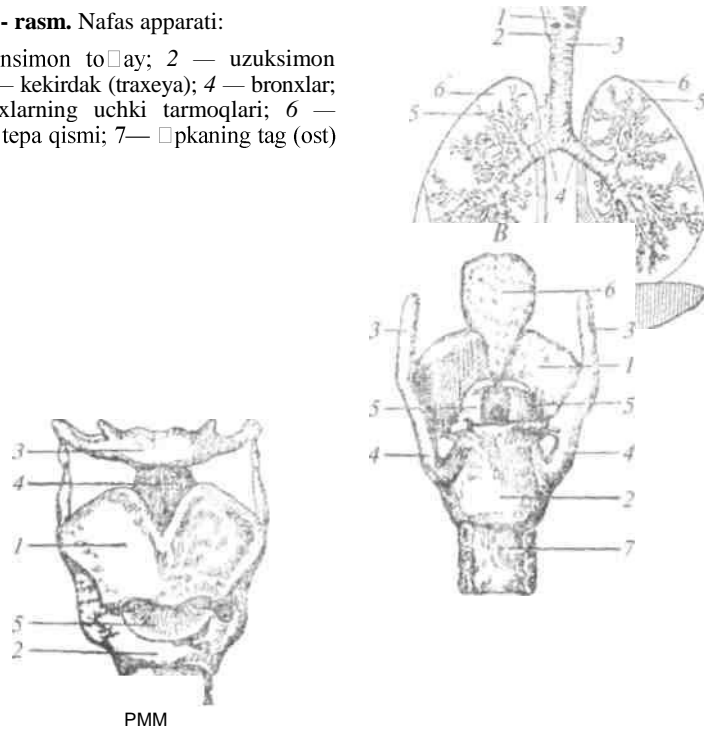
1. Nutq a'zolarining anatomiyasi deyilganda shu a'zolarining shakli, tuzilishi, ōrni nazarda tutiladi. Bunday a'zolar quyidagi apparatlarga birlashadi:

a) *nafas apparati* — ōpka, bronxlar, traxeya, diafragma, kōkrak qafasi (1-rasm). Bu apparat a'zolari tovush hosil qilish uchun zarur bōlgan havo oqimini boshqa a'zolariga yetkazib beradi, shu ma'noda havo manbayi sanaladi;

b) *bōshli bōshli* - traxeyaning yuqori (kengaygan) qismi. Unda un paychalari, uzuksimon, qalqonsimon, chōmichsimon, ponasimon, shoxsimon to'aylar mavjud. Bu apparatdagi eng faol a'zolar un, (ovoz) paychalaridir:

1- rasm. Nafas apparati:

/ - qalqonsimon toʻqay; 2 — uzuksimon toʻqay; 3 — kekirdak (traxeya); 4 — bronxlar; 5 — bronxlarning uchki tarmoqlari; 6 — oʻpkaning tepa qismi; 7 — oʻpkaning tag (ost) qismi.

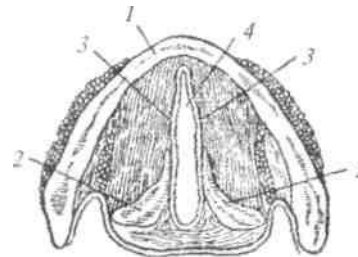
PMM

2- rasm. Bosh (hiqildoq):

A - boshning old tomoni: / - qalqonsimon loʻqay; 2 - uzuksimon toʻqay; 3 - til osti suyagi; 4 — qalqonsimon toʻqayni til osti suyagiga ulab turuvchi pay; 5 - uzuksimon toʻqay bilan qalqonsimon toʻqay orasidagi pay; 6 - kekirdak (traxeya). B - boshning orqa tomoni: / — qalqonsimon toʻqay; 2 - uzuksimon toʻqay; 3 — qalqonsimon toʻqayning yuqori shoxlari; 4 - qalqonsimon toʻqayning quyi shoxlari; 5 - chiqimchimon toʻqaylar; 6 — bosh qopqogʻi; 7- traxeyaning pardasimon (orqa) qismi.

3- rasm. Boshning ktindalang kesilgandagi koʻrinishi:

/ — qalqonsimon toʻqay; 2 — chiqimchimon toʻqaylar; 3 — tm (ovoz) paychalarining qirralari; 4 — ovoz paychalari orasidagi tirqish. . .

4- rasm. Ovoz paychalari orasidagi tirqish kōrinishlari:

i — yopiq holat; b — ovoz holati; d - shivirlash (pichirlash) holati; e
— nafas chiqarish holati; /— nafas olish holati.

—un paychalari tinch holatda turganda, ularning oraliq i ochiq b ladi, natijada nafas apparatidan kelayotgan havo oqimi shu oraliqdagi paychalarni tebratmay tadi. Bunday vaziyatda ovoz hosil b lmaydi (4-f, erasm);

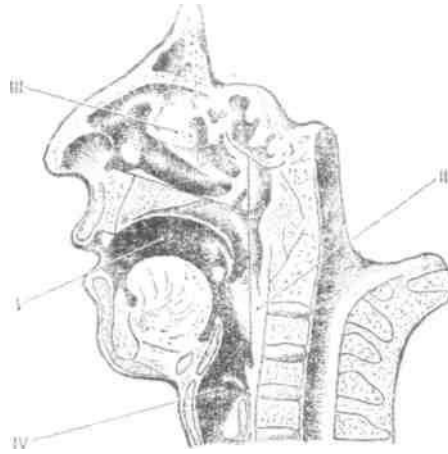
—ovoz paychalari tortilgan (taranglashgan)da, uiar orasidagi ochiq b shliq yumuq holatga keladi, natijada havo oqimining y li t siladi, havo oqimi taranglashgan un paychalariga urilib, davriy tebranishni yuzaga keltiradi. Bunday tebranish ovozni (asosiy tonni) hosil qiladi (4-a, b rasm). Shuning uchun b iz b shli i ovoz manbayi hisoblanadi. Ovoz esa unli tovushlarni, jarangli va sonor undoshlarni shakllantirishda fizik komponent sifatida qatnashadi;

—ovoz paychalarini b shroq tortilgan hoiatda shu paychalar orasida torroq b shliq yuzaga keladi, havo oqimi shu b shliqdan sir alib, ishqaianib tadi, ammo un paychalarini tebratmaydi, natijada shovqin hosil b ladi, bu shovqin pichirlab yoki shivirlab gapirganda q llanadi (4-i/rasm);

d) *halqum* — b izdan yuqoriroqdajoylashgan b shliq. U uch qismdan iborat: pastki qismi hiqildoq (b iz)ga tutashgan rni; rta qismi - halqumning o zi. Bu qism o iz b shli i tomonga ochilgan b ladi; yuqori qismi —burun b shli i ga va eshitish paylariga birikkan (tutashgan) qismi;

e) *o iz b shli i* — til, kichik til, tishlar, lablar, lunjlar, qattiq va yumshoq tanglay, til osti muskulidan iborat apparat. U orqa tomonidagi tomoq orqali halqumga tutashadi;

f) *burun b shli i* — q shimcha ton manbayi. U yumshoq tanglay oxiridagi kichik tilning quyi tomon harakat qilishi natijasida rezonatorga aylanadi: havo oqimining bir qismi burun b shli idan tib, q shimcha tonlarni yuzaga keltiradi. zbek tilining m, n, wgundoshlari shu apparat ishtirokida yuzaga keladi.

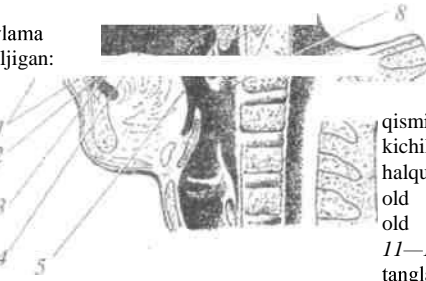
5- rasm. Boshning b \square ylama kesimi. Yumshoq tanglay pastga tomon siljigan: / — o \square iz b \square shli \square i; 2 — halqum; 3 — burun b \square shli \square i; 4 — b \square \square iz.

6- rasm. Boshning b \square ylama tanglay yuqori tomon siljigan:

Faol a 'zolar. 1 — qismi; 3 — tilning \square rta qismi; 5 - til \square zagi; 6 - tanglay; 8 -

Nofaol a 'zolar. 9 - tishlarning uchi; 10 — tishlarning orqa qismi; old qismi; 13 — yumshoq tanglayning oid qismi; 15 — yumshoq tanglayning orqa qismi.

77
12
14
7
15

kesimi. Yumshoq

lablar; 2 — tilning old qismi; 4 — tilning orqa kichik til; 7- yumshoq halqumning orqa qismi. old tomondagi yuqori old tomondagi yuqori 11—12 - qattiq tanglayning tanglayning \square rta qismi; 14—

2. Nutq a'zolarining fiziologiyasi deyilganda shu a'zolarining hayotiy kechimi, muhit bilan birladigan munosabatlari nazarda tutiladi. Bunday kechim bosh miya qobigining chiqinchoq miya qismida joylashgan markaziy nerv sistemasi tomonidan boshqariladi. Bu sistema maxsus funksiyalarni bajaradigan nerv hujayralari toplamidan iboratdir. Uning *brok markazi* deb nomlanuvchi turi nutqning yuzaga chiqishida qatnashadigan mushaklarni harakatga keltiradigan nerv markazi hisoblanadi. *Eshituv markazi* nomli turi esa eshitish a'zolaridan keladigan ta'sirni idrok etadigan nerv markazi sanaladi. Bu markaz faoliyatini o'rganish fonetikaning perseptiv (eshitib his etish) aspekti deb ham qaraladi. Demak, til vositasida amalga oshiriladigan nutqiy aloqa bevosita shu markazlar ishtirokida yuz beradi.

3. Nutq a'zolarining ijro kechimi — nutq a'zolarining nutq tovushlarini hosil qilishdagi ishtiroki (harakati va holati). Bunday kechim, yuqorida aytib o'tilganidek, nutq a'zolarining fiziologiyasi bilat bo'liqdir. Odatda, nutq a'zolarining harakati va holati artikulyatsiyani shakllantiradi. Artikulyatsiya esa har bir millat vakillarida psixologik va fiziologik koinikmalarga tayanadi. Bu bolat o'sha millat tilining *artikulyatsiya bazasi* hisoblanadi. Shuning uchun bir millat vakilida boshqa millat tiliga xos artikulyatsiya bazasi (psixologik va fiziologik ko'rfemalar) bo'lmasligi mumkin. Demak, tillar bir-biridan artikulyatsiya bazalaridagi ba'zi belgilari bilan o'zaro farq qiladi.

Har qanday nutq tovushining artikulyatsiyasi uch bosqichdan tarkib topadi: birinchi bosqich — *ekskursiya* (hozirlanish), ikkinchi bosqich — *o'rta holat* (ish holati), uchinchi bosqich — *rekursiya* (talaffuzning qaytishi). Nutq jarayonida bu bosqichlarning chegarasi mavhumlashadi: odatda, bir tovushning artikulyatsiyasi nihoyasiga yetmay, ikkinchi tovush ekskursiyasi boshlanadi, natijada tovushlar bir-biriga dinamik ravishda ulanib, ular orasidagi talaffuz chegaralari sezilmas holga keladi. Bunday chegaralarni yozuvda (harflar misolida) aniq sezish mumkin.

Izoh. 1) nafas apparati tovush hosil qilish uchun kerak bo'lgan havo oqimini etkazib beradi; 2) bo'yoq (hiqildoq) ovoz hosil qiladi; 3) halqum, oyoq bo'shliqi tovushni shakllantiradi; 4) burun bo'shliqi qo'shimcha ton beradi.

17- §. Eshitib his etish aspekti (perseptiv aspekt)

Fonetikaning bu aspekti fonetik birligiarning eshitish a'zolariga ta'sirini his etish orqali so'zning ma'nosini yoxud gap va nutq mazmunini idrok qilish qonuniyatlarini o'rganadi.

Malumki, inson tashqi dunyoni o'zining sezgi a'zolari orqali his etadi: ko'radi, eshitadi, sezadi. Fonetik birliklar ham moddiy-material hodisa sifatida insonning eshitish a'zolariga ta'sir qiliadi, ammo bu ta'sir shunchaki moddiy hodisaning ta'siriga emas, balki fonetik so'zning (ma'noga ega bo'lgan formaning) yoxud gapning ta'siri bo'ladi. Shuning uchun har qanday so'zni, so'z shaklini yoki gapni eshitganimizda, ongimizda shu birliklarning ma'nosi yoki mazmuni, aniqlanadi, ma'no yoki mazmun obrazi gavdalanadi. Bunday his etish, idrok qilishsiz tilning birorta funksiyasi (nominativ funksiya, kommunikativ funksiya, emotiv funksiya va hokazolar) amalda oshirilmaydi.

18- §. Lingvistik-funksional aspekt

Fonetikaning bu aspekti fonetik birliklarning til mexanizmidagi rolini, demak, tilning ijtimoiy mohiyatini belgilashdagi ahamiyatini ko'rsatadi. Tilshunoslikda fonetikaning bu *aspektifonologiya* deb ataladi (qarang: 19- §).

Tekshirish savollari

- I. Tovushning fizik-akustik tabiatiga nimalar kiradi?
2. Tovushning balandligi nima?
3. Tovushning balandligi nima bilan o'zgaradi?
4. Tovushning baland-past tarzda taqsimlanishi nimani hosil qiladi?
5. Melodika nima? Uning nutqda qanday ahamiyati bor?
6. Murakkab tovushni qanday tushunasiz?
7. Tovush kuchi nima? U qanday o'lchov birligi bilan o'lchanadi?
8. Tovush kuchining til va nutqda qanday ahamiyati bor?
9. Tovush tembrini qanday tushunasiz?
10. Formant nima? U qanday aniqlanadi?
- II. Nutq apparatlaridan qaysilari rezonatorlik (akustik filtrlilik) funksiyasini bajaradi? .._ 12. Tovush tembrini vositasida nimalar farqlanadi?
13. Tovush chiqiqiligi nima? Uning qanday turlari bor? 14. Fonetik va fonetik chiqiqiliklar nima bilan farqlanadi? 15. Tovushning sifat va miqdor belgilariga nimalar kiradi? 16. Fonetik birliklarning biologik asosini qanday tushunasiz? Fonetikaning qaysi aspektida «biologik asos» haqida ma'lumot beriladi? 17. «Biologik asos»ni ko'rsatishning qanday ahamiyati bor? 18. Nutq a'zolarining anatomiyasi, fiziologiyasi va ijro kechimlarini qanday tushunasiz?
19. Artikulyatsiya qanday bosqichlardan tarkib topadi? Ekskursiya, oqirta holat (ish holati). rekursiya nima?

20. Fonetikaning perseptiv aspekti nimani o'rganadi? 21. Fonetikaning lingvistik-funksional aspekti deganda nimani tushunasiz? Nima uchun bu aspekt fonologiya deb nomlanadi?

Tayanch tushunchalar

Tovushning fizik-akustik tabiati — tovushning balandligi, kuchi, tembri, chiqiqligi, ularning eshitilish xususiyatlari.

Gers (Hz) - tebranayotgan jismning (masalan, un paychalarining) tinch hoiatdagi nuqtadan ikki (qarama-qarshi) tomonga bir marta borib kelishi. Ovozning past yoki balandligi gerslar miqdori bilan belgilanadi.

Infratovush - 16 Hz dan kam chastotali tovush.

Ultratovush ~ 20000 Hz dan ortiq chastotali tovush.

Tovushning balandligi - tovushning un paychalari tebranishi chastotasiga bo'liq sifati.

Tovushning kuchi - 1 sm² maydondan 1 sekunda o'tadigan energiya miqdori. U detsibel bilan o'lchanadi.

Tovush tembri — tovushning asosiy ton (ovoz) va yordamchi tonlar (obertonlar) qo'shilmasidan tarkib topuvchi sifati.

Formantlar — tovush tembrini ifodalovchi va uning boshqa tovushlar tembridan farqini ko'rsatuvchi chastotalar.

Spektograf — tovush formantlarini aniqlovchi maxsus apparat.

Tovush chiqiqligi - tebranishning oz yoki ko'p vaqt davom etishi.

Tovushning sifat belgilari — tovushning balandligi, kuchi (intensivligi), tembri.

Tovushning miqdor belgisi - tovushning chiqiqligi.

Nafas apparati — havo manbayi. Bu apparat o'pka, bronxlar, traxeya, diafragma, kichik qafasi kabi a'zolaridan iborat.

Boshqir boshliqi — traxeyaning yuqori (kengaygan) qismi. Unda un paychalari va birqancha to'ng'aylar mavjud. Boshqir boshliqi ovoz manbayi hisoblanadi (un paychalari tebranishidan ovoz hosil bo'ladi).

Halqum — boshqirdan yuqoriroqdagi boshliq. U rezonatorlik vazifasini bajaradi.

Oshqir boshliqi - til, kichik til, tishlar, lablar, lunjlar, qattiq va yumshoq tanglaylar, til osti muskullaridan iborat apparat. U shovqin va qo'shimcha tonlar manbayi sanaladi.

Burun boshliqi - qo'shimcha ton manbayi.

Nutq a'zolarining fiziologiyasi - nutq a'zolarining hayotiy kechimlari, muhit bilan munosabatlari.

Brok markazi - bosh miya qobigidagi markaziy nerv sistemasiga kiruvchi nerv hujayralarining bir turi. U nutqning yuzaga chiqishida qatnashadigan mushaklarni harakatga keltiradigan nerv markazi hisoblanadi.

Eshituv markazi — bosh miya qobi□i tizimiga kiruvchi nerv hujayralarining yana bir turi. U eshitish a'zolaridan keladigan ta'sirni idrok etadigan nerv markazi sanaladi.

Artikulatsiya — nutq a'zolarining nutq tovushlarini hosil qilishdagi harakati va holati.

Artikulatsiya bazasi — til egalarida shu tilga xos artikulatsiyani amalga oshirish uchun shakllangan psixologik va fiziologik k□nikmalar.

Ekskursiya — artikulatsiyaning birinchi bosqichi.

□rta holat (ish holati) — artikulatsiyaning ikkinchi bosqichi.

Rekursiya — artikulatsiyaning uchinchi bosqichi (talaffuzning qaytishi).

Perseptiv aspekt — fonetikaning eshitish va his etish bilan bo□liq jarayonlarni □rganuvchi aspekti.

Litigvistik-funksional aspekt — fonetikaning yuqori bosqichi. U fonetik birliklarning til mexanizmidagi rolini, demak, ijtimoiy mohiyatini □rganadi.

FONOLOGIYA

Adabiyotlar: 1 [19-66], 4 [54-55], 10 [32-47], 20 [8-20], 26 [147-152], 27 [32-35].

19- §. Fonologiya

Fonologiya — tilshunoslikning bir b□limi boiib, u tilning tovush materiyasi taraqqiyotini va shu materiyaning fonologik sistemaga uyushish qonuniyatlarini hamda tildagi vazifalarini tadqiq qiladi. Bu sohaning □ziga xos jihati shundaki, u □z obyektini semiotik aspektda (belgilar tizimi sifatida) □rganadi. Tilshunoslikda fonologiyaning fan sifatidagi maqomi xususida ikki xil fikr mavjud. *Birinchi fikrga ko 'ra*, fonologiya fonetikaning □zi emas, chunki fonetika nutq tovushlarini, fonologiya esa til tovushlarini □rganadi: nutq tovushlari haqidagi taiimot (fonetika) aniq fizik hodisalarni, til tovushlari haqidagi taiimot (fonologiya) esa shu tovushlarning lisoniy-vazifaviy xususiyatlarini tadqiq qiladi, shunga k□ra ularning tadqiqot metodlari ham har xil: fonetika tabiiy fanlarning tadqiqot metodlariga, fonologiya esa lingvistik tadqiqot metodlariga asoslanadi.³ *Ikkinchi fikrga k□ra*, fonologiyani fonetikadan ajratib b□lmaydi, chunki muayyan tilning

ТрудеуКoft H.C. OCHOBW cpoHOiiormn (pyccK. rrep.). — M., 1960, c. 9.

Rozirai □zbek adabiv tili

"n

fonemalari tizimini, bu tizimdagi har bir fonemaning «semantizatsiyalashgan» (fonologizatsiyalashgan) belgilarini shu tilning konkrettalaffuz xususiyatlarini o'rganmasdan tadqiq qilib bo'lmaydi.⁶ Demak, fonologiya aslida fonetikaning o'zi, faqat uning yuqori bosqichi, xolos. Biffoharin, fonolog bir vaqtning o'zida fonetist bo'lmay iloji yo'q, ayni paytda fonetist ham doimo (shu jumladan, fonologiya paydo bo'lgan davrgacha ham) malum darajada fonolog bo'lgan, chunki u umuman tovushni emas, balki til tovushlarini o'rganadi.⁷ Ma'lumki, fonetikada tovush va bo'lin segment birliklar, uru va intonatsiya (ohang) esa supersegment birliklar tarzida tavsiflanadi. Fonologiyada bu birliklar lisoniy-vazifaviy xususiyat taqozosi bilan fonema (tovush), sillabema (bo'lin), aksentema (uru) va intonema (intonatsiya, ohang) deb nomlanadi, fonologiyaning o'zi esa segmental fonologiya va supersegmental fonologiya kabi ikki turga ajratiladi [1, -14].

Segmental fonologiyaning asosiy predmeti fonemadir, shunga ko'ra u *fonematika*, *fonemika* nomlari bilan ham ataladi.

Supersegmental fonologiyaning predmeti esa sillabema, aksentema va intonemadir, shunga ko'ra u **prosodika** deb ham yuritiladi.

Fonologiyaning xulosalari fonetikaning fizik-akustik, anatomik-fiziologik va perseptiv aspektlarida topilgan tajriba va malumotlarga asoslanadi. Bu hol ham fonologiya bilan akustik fonetika, artikulyatsion fonetika va perseptiv fonetika o'rtasida uzviy aloqa borligidan dalolat beradi.

Fonetik birliklarning lingvistik-funksional jihatlarini o'rganish, asosan, XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlangan. Bungacha «fonema» va «fonologiya» tushunchalari bo'lmagan, hatto «tovush» va «harf» tushunchalari bir hodisadek tasavvur etilgan. Buni taniqli tilshunos Mahmud Koshqariyning «Devonu lu'otit turk» asarida ham kuzatish mumkin. «Devon»dan keltirilgan quyidagi misralar fikrimizning dalilidir: «Turkiy tillarda qo'llanadigan asosiy harflar soni 18 ta. Turkiy yozuvda shular qo'llaniladi ...

Arabchada bu harflarning tengdosh sirasi Oou I singaridir. Bu asosiy harflardan boshqa talaffuzdagina (yozuvda emas) ifodalanuvchi yana yettita harf borki, turkiy so'zlar bu harflarsiz ishlatilmaydi. Bular qattiq talaffuz qilinadigan <__ (p) harfi, arabcha f harfi, j (z) bilan Jh (sh) oraliqida talaffuz etiladigan j (j) harfi; arabcha __a (f) harfi; nuqtali f-

⁶ Ильяев Я.И. Описание русского языка. М.: Высшее образование, 1945. Т. 4, с. 185-186.

⁷ Абаев П.И. Краткое введение в историю тюркских языков. М.: Наука, 1968. С. 195-196.

(j) harfi; j (q) bilan < k (k) harflari oraliqida talaffuz etiladigan yumshoq J^ (g), kofi q unna bilan f- (q) oraliqida hamda < j bilan J oraliqida talaffuz etiladigan (rj) harflaridir*.⁸

Kirib turibdiki, Mahmud Koshqariy tahlili va bayonida «... talaffuzdagina (yozuvda emas) ifodalanuvchi yana yettita harf bor...», «... 3 bilan < j oraliqida talaffuz etiladigan (r) harfi...» ham mavjud.

Harf bilan tovushning qorishtirilishi Yevropada Yunon-Rim tilshunoslari asarlarida ham kuzatiladi. Masalan, IV asrda yashagan Prissiananing grammatikasida harfga oid terminlar tovushga nisbatan qilinadi.⁹ Bunday qorishtirilish XIX asrgacha davom etadi. Taniqli olim, qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning asoschilaridan biri boigan Yakob Grimmning 1819-yilda yozilgan «Nemis grammatikasi» («Deutsche Grammatik», LGöttingen, 1819) kitobining birinchi qismi «Harflar xususida» («Von den Buchstaben») deb nomlanganligi ham shundan guvohlik beradi. Yosh grammatikachilar (mladogrammatikachilar) tillarning qadimgi tovush tizimlarini qayta tiklash va bu tizimlarning keyingi taraqqiyot qonuniyatlarini aniqlash ishlarida qadimgi yozma yodgorliklarning harflariga tayanib ish ko'rganlar¹⁰. Bu ham yuqoridagi fikrimizning bir isboti.

Akademik L.V. Shcherba bunday holatning maktab darsliklarida ham kuzatilishini tanqid qilib, 1904-yilda shunday degan edi: «Tovush va harflarning qorishtirilishi mualliflarni morfologiyada ham noto'g'ri xulosalarga olib keladi». Prof. L.R. Zinder L.V. Shcherbaning bu tanqidiy fikrini maktab darsliklarigagina emas, ayrim ilmiy grammatikalarga ham xos deb hisoblaydi: uningcha «-a» va «-«» ning ikkita har xil qo'shimcha ekanligi faqat yozuvdagi holatdir, tilda esa ular, aslida, bitta qo'shimchaning qismi¹².

Kirib turibdiki, o'tmishda harf va tovush sistemalari ko'pincha farqlanmagan. Biroq XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib, tilshunoslikda o'zaki va yozma nutqlar tilning alohida-alohida yashash formalari ekanligi

! Mahmud Koshqariy. Devonu lu'otit turk. I t. — T.: O'zbekiston Fanlar Akademiyasi nashriyoti. 1960, 47-48-6. ; T.A.AMHpoBa, B.A.O/ibxoBHKOB, K3.B.Po>KaecTBeHcKHH. O'tepKH no nCTopHH JIHHTBHCTHKH. — M.: «HayKa», 1975, c. 164—165. ¹⁰JLP.3HHitep. OwepK o6yieH TCOPHH rHCfaMa. — JleHHHrpa: «HayKa» (JlcHHHipancKoe OTiie.TeHHe), 1987, c. 9. " UJep6a JJ.B. O c/iy>Ke6noM n caMOCTO5iTe.'ibHO'i 3Ha'iemiii rpaMMATHKM KaK y'ie6Horo npenMeTa. B KH. JI.B.LUep6a. H36paHHbie pa6o'ibi no BVCKOMV tt3feHcy. — M.. 1957. c. 16. ¹²JLP.3HHitep. OMePK o6yieH TeopH nncbMa. — JlenHHrpa: «HayKa» (/ieHHHrp&acKoe OTacieHHe), 1987, c. 10.

ta'kidlana boshlanadi. Xususan, taniqli rus va polyak tilshunosi I.A. Boduen de Kurtene \square zining «Rus yozuvining rus tiliga munosabati» («06 OTHomeHHH pyccKoro nncbMa K pyccKOMy 33WKy>>») kitobida nutqiy faoliyatning ikki turi - talaffuz va eshituvga hamda yozish va k \square rishga asoslangan turlari borligini aytadi, ammo bu ikki formani u bir-biriga teng deb hisoblama³'di. Uningcha, nutqning talaffuzga va eshitishga asoslangan shakli yozma shaklga bo \square liq b \square lmagan holda mustaqil ravishda yuzaga kelishi mumkin, yozishga va k \square rishga asoslangan nutq shakli esa faqat talaffuzga va eshitishga asoslangan nutqqa bo \square liq ravishda anglashiladi¹

Tilshunoslik fanining keyingi taraqqiyoti shuni k \square rsatdiki, faqat tovush bilan harf emas, balki tovushning fizik tabiati bilan uning til mexanizmidagi roli ham doimo bir-biriga mos b \square lavermas ekan. Bu masala I.A. Boduen de Kurtenening 1870- yilda yozilgan «XIV asrgacha b \square Igan qadimgi polyak tili haqida* («0 /jpeBHenojibCKOM JBbiKe zto XIV CTOJieTH\$») nomli magistrlik dissertatsiyasida \square z ifodasini topadi: unda fonetikaning ikkita vazifasi borligi alohida ta'kidlanadi: 1- vaz.i fa — tovushning fizik tabiatini \square rganish. Bu vazifa fonetikaning akustik va fiziologik aspektlarini tashkil qiladi; 2- v a z i f a — tovushlarning til mexanizmidagi rolini, xalqning sezishi, his etishida tovushlarning ahamiyatini \square rganish. Bunda tilning eng kichik (minimal) birligi haqidagi tushunchaga asos solinadi. Keyinroq bu birlik I.A. Boduen de Kurtene va uning shogirdi N.Krushevskiy tomonidan *fonema* deb nomlanadi¹⁴. Shundan boshlab, fanda harf bilan tovushnigina emas, balki tovush (fon) bilan fonemani ham qat'iy farqlash zarurati paydo b \square ladi.

I.A. Boduen de Kurtene 1881-yiida nashr etilgan «S)avyan tillari qiyosiy grammatikasining ayrim b \square limlari» («HeKOTopbie OT/jejibi cpaBHHTejibHoiï paMMaTHKH CJiaBCKHX 33biKOB») nomli asarida «*Fonema* s \square zining \square zaro qiyoslanayotgan qismlari orasida \square zining b \square linmasligi bilan xarakterlanadi», — deydi¹⁵. Tovushlarning morfema tarkibidagi almashinuvi qonuniyatiga asoslanib, u fonemaning b \square linmas bir butun tovush shaklidagina emas (masalan, *eopom*, *poe* s \square zlarida b \square Iganidek), balki tovushning bir qismi (masalan, *cndy* s \square zidagi yumshoq «c» *cad* s \square zidagi qattiq «c» ning bir qismi) b \square Iishi yoki hatto morfema va s \square zning tarkibida b \square laklarga ajralmaydigan holga kelib qolgan ikki va undan ortiq

¹ Eoiy3H ae KypTens M.A. H36paHHt>ie Tpyaw no oSweMV 33t>iK03naHHK>. — M.:

1963. r. ri, c. 219. ¹⁴B-FOKypaaieB. JinxpohHitecKaa (poHOJiorHH. - M.: «HayKa», 1986, c.

7. ^b Boav3H ne KypTeH3 H.A. WaSpaHHwe Tpyaw no oSmeMy H3biK03naHMfo. — M.: 1963, T. I, c. 121-122.

tovush qoʻshilmasidan (masalan, *epau^amb, eopomumt* s^oziaridagi «pa» va «opo» dan) tarkib topishi ham mumkinligini aytadi. Bundan shu narsa anglashiladiki, I.A. Boduen de Kurtene fonemani fonetik birlik sifatida emas, *etimologik-morfologik* birlik sifatida qaragan, biroq shu joyning oʻzida u «fonema» tushunchasining ikki xil ekanligini: 1) antropofonik (akustik-artikulatsion) xususiyatlar umumlashmasidan iboratligini; 2) morfemaning harakatchan komponenti va muayyan morfologik kategoriya beigisi boʻlishini ham aytib oʻtadi. Shunday qilib, u fonemaning antropofonik aspekti borligini tan oladi, uni morfologik aspektdan farqlash lozimligini uqtiradi.

Keyinfoq I.A. Boduen de Kurtene fonema haqidagi fikrini oʻzgartirib, unga sof psixologik taʼrif beradi: 1894- yilda (poiyaq tilida) yozilgan «Fonetik altematsiyalar nazariyasi yuzasidan tajriba» («OnHT Teopra qboHeTH^ecKHx ajibTepHauMM») nomli ishida u fonemani til tovushlarining psixik ekvivalenti deb baholaydi, 1917- yilda yozilgan «Tilshunoslikka kirish» kitobida ham olim shu fikrni takrorlaydi: «... bizning psixikamizda tovush xususida, aniqroq i, tovushni talaffuz qilish paytidagi murakkab ish kompieksi haqida doimiy tasavurshakilangandir. Biz uni fonema deb ataymiz», - deydi u¹⁶. I.A. Boduen de Kurtenening yuqoridagi fikrlari va taʼriflarini tahlil qilar ekanmiz, ularda quyidagi muhim holatlar koʻzga tashlanadi: 1) olim tilda nutq tovushlaridan boshqa elementlar borligini sezgan, tilshunoslarning eʼtiborini shu eiementlarga tortishga harakat qilgan. Bu elementlarni u keyinchaiik «fonema» deb nomiagan; 2) u fonemani goh «morfemaning harakatchan komponenth, goh «nutq tovushlarining psixik ekvivalenth, goh «morfema tarkibida lisoniy qiymatga ega boʻlgan til biiiigh deb taʼriflagan. Bularning barchasida fonemaga oid tovush almashinuvi (MepenoBaHne 3ByKOB, a^brepHaHHf) muammolari va nutqning morfologik boʻlinishi nazariyasi biian boʻlinganligini koʻramiz.

I.A. Boduen de Kurtenening fonema haqidagi oʻoyalari tilshunosiikda fonetika fanining yanada koʻproq rivoj topishiga, uning yuqori bosqichi (oliy formasi) boʻlgan fonologiyaning tarkib topishiga olib keladi. Bu oʻoyalar keyinchaiik chet ellarda, masalan, Praga tiishunoslik t^ogaragi faoliyatida fonoiogik tadqiqotlarolib boriiishiga jiddiy taʼsir koʻrsatdi.

Oʻzbek tilshunosligida fonologiyaga asosan, s^onggi 15-20 yil ichida eʼtibor kuchaydi: «Oʻzbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi» (Nurmonov A. N., 1990), « Oʻzbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi» (Abduazizov A., 1992), «Umumiy tilshunoslik» (Baskakov N.A., Sodiqov A.S., Abduazizov A., 1979), «Oʻzbek tiida lisoniy birliklarning invariant-variant munosabati

MaryceBHH M.H. CoBpeMeHHbifi pyccKHft X3WK. <T>QHemKa. — M.: «ripocBemeHHe», 1976, c. 31-32.

(fonologik sath)», nomzodlik dis. avtoreferati (Nabiyeva Dilora Abduhamidovna, 1998), «o'zbek tilida paradigma a'zolari o'rtasidagi zidlanishlarning muntadillashuvi (fonologik sath), nomzodlik dis. avtoreferati (Nurmonova Dilfuza Abduhamidovna, 1998) kabi ishlar fikrimizning isbotidir.

20- §. Fonemika

Fonemika — yuqorida aytib o'tilganidek, fonologiyaning bir qismidir, u fonlarning fonemalarga birlashuvini o'rganadi.

Fonema — s'ozlar, morfemalar va grammatik shakllarning tovush qobiq'ini farqlash orqali ularning ma'nolarini tafovutlash vazifasini bajaradigan eng kichik segment birlikdir. Masalan, ors'ozni tarkibida ikkita segment birlik («o» va «r» fonemalari) bor; *zor*, *ozor*, *bozor*s'ozlari tarkibida esa ularning soni k'proq: 3 ta («zor»da), 4 ta («ozor»da) va 5 ta («bozor»da) kabi. Bu holat yuqoridagi s'ozlarning tovush qobiq'ini (fonetik qiyofasini) va ma'nosini farqlash imkonini bermoqda. Bunday holni «-man» va «-san» morfemalarida, *boraman* va *borasan* kabi grammatik shakllarda ham k'ramiz: ularda fonemalar miqdori ortmasa-da, fonema turlari o'zgarmoqda («-man»da «m» fonemasi, «-san»da esa «s» fonemasi q'ollangan), natijada morfema va s'oz shakllarining tovush qobiq'i va ma'nolari farqlanmoqda.

21-§. Fonemalarning differensial belgilari

Fonemalarning differensial belgilari ularni bir-biridan farqlash uchun xizmat qiladigan alomatlaridir. Masalan, «k» undoshi o'zining jarangsizligi bilan jarangli «g» dan ajralib turadi, demak, «k»ning jarangsizligi, «g»ning esa jarangliligi bu ikki fonemaning differensial (farqlanadigan) belgilari sanaladi. Differensial belgilar fonemalarning fonologik xususiyatini belgilaydi — s'ozning fonetik qobiq'i va shu orqali uning ma'nosini farqlash uchun xizmat qiladi: *kui* va *gul* s'ozlarining ma'nolarf ayni shu ikki fonemaning differensial belgilari (birining jarangsiz, ikkinchisining esa jarangli ekanligi) tufayii farqlanmoqda. Differensial belgilar faqat jaranglilik vajarangsizlikjihatangina emas, balki fonemalar artikulyatsiyasiga bo'liq holda tarkib topishi ham mumkin: «b» — lab-lab undoshi, «d» — til oldi (dental) undoshi. Artikulyatsiya o'rnidagi bu tafovutlar *borva* f'f'ors'ozlarining fonetik qiyofasini va ma'nolarini farqlamoqda; «q» — portlovchi, «x» - sir'aluvchi. Artikulyatsiya usulidagi bu tafovutlar *qol* va *xol* s'ozlarining tovush tarkibi va ma'nolarini farqlash uchun xizmat qilmoqda.

22- §. Fonemalarning integral bejilari

Fonemalarning integral bejilari ularning □zaro farqlanmaydigan alomatiardir. Masalan, «k» va «g» undoshlarining har ikkalasi portlovchi, har ikkalasi sayoz til orqa fonemalardir. Demak, bu ikki fonema artikulasiya usuli va artikulasiya □rniga k□ra farqlanmaydi.

23- §. Fonologik oppozitsiya

Fonologik oppozitsiya ikki fonemaning bitta farqlanish belgisi asosida □zaro zidlanish hosil qiiishidir. Masalan, «p» (jarangsiz) va «b» (jarangli) undoshlari jarangsiz-jarangli belgisi asosida bir oppozitsiyaga birlashadi: p-b kabi. Bu ikki fonemaning boshqa bejilari farqlanmaydi: p (lab-lab) — b (lab-lab), p (portlovchi) — b (portlovchi) kabi. Demak, undosh fonemalarga xos b□lgan uchta fonologik belgidan — artikulasiya □rni, artikulasiya usuli va jarangsizlik-jaranglilik bejilaridan faqat bittasi (s□nggisi) **p-b** oppozitsiyasiga asos b□lgan. Shuning uchun u «birlik oppozitsiya» sanaladi [1,-21].

Prof. A. Abduazizovning ta'kidlashicha **hozirgi □zbek adabiy tili konsonantizmi** tarkibida quyidagi birlik oppozitsiyalar bor [1, -21 —23]:

1. Talaffuzda ishtirok etuvchi asosiy nutq a'zosi va t□siqning hosil b□lish □rniga k□ra: a), labial-til oldi (dental, alveolyar) undoshlar oppozitsiyasi: (p-t) + (bid) + (m-n) + (f-s) + (v-z) + (f-sh) + + (v-l) + (v-r); b) labial-til □rta undoshlari oppozitsiyasi:(f-y) + (v-y); d) labial-til orqa undoshlari oppozitsiyasi: (p-k) + (b-g) + (f-x) + + (v-□); e) labial-b□□iz undpshlari oppozitsiyasi: (f-h) + (v-h); d) til oldi-til orqa undoshlari oppozitsiyalari: (t-k) + (t-q) + (d-g) + (s-x) + (z-□) + (n-ng); f) til oldi- b□□iz undoshlari oppozitsiyalari: (s-h) + (z-h) + (sh-h) + (j-h) + (ch-h) + (dj-h); Bundach-h vadj-h zidlanishlari «ikkilik oppozitsiya b□ladi», chunki ularda «til oidi-b□□iz undoshi» belgisidan tashqari, ikkinchi differensial belgi ham bor: ch (qorishiq portlovchi) — h (sir□aluvchi), dj (qorishiq portlovchi) — h (sir□aluvchi) kabi.

2. Artikulasiya usuli va t□siqning qanday hosil b□lishiga k□ra: a) portlovchi-sir□aluvchi undoshlaroppozitsiyasi: (p-f) + (b-v) + (t-s) + + (d-z) + (t-sh) + (d-j) + (k-x) + (g-□) + (q-x) + (k-h) + (g-h); b) portlovchi-affrikatalar oppozitsiyasi: (t-ch) + (d-dj); d) sir□aluvchi-affrikatalar oppozitsiyasi (sh-ch) + 0~4j); e) portlovchi-burun sonanti oppozitsiyasi: (b-m) + (d-n) + (g-n,); 0 sir□aluvchi-sonantlaroppozitsiyasi: (z-l) + (j-r); g) shovqinli sonant-burun sonanti oppozitsiyasi: (v-m) + (l-n) + (r-n); j) yon sonant-titroq sonant oppozitsiyasi: (l-r).

3. Jarangsiz-jaranglilik belgilariga ko'ra: (p-b) + (t-d) + (s-z) + + (f-v) + (k-g) + (sh-j) + (ch-dj) + (x-□).

Hozirgi □zbek adabiy tili vokalizmi tarkibida quyidagi oppozitsiyalar bor:

1. Tilning uch darajali k□tarilish belgisiga k□ra: a) i (yuqori torunli) — e (□rta keng unli) = **i-e** oppozitsiyasi ; b) e (□rta keng unli) - a (quyi keng unli) = **e-a** oppozitsiyasi ; d) i (yuqori tor unli) — a (quyi keng unli) = **i-a** oppozitsiyasi ; e) u (yuqori tor unli) - □ (□rta keng unli) = **u-□** oppozitsiyasi; f) □ (□rta keng unli) — o (quyi keng unli) = **□-o** oppozitsiyasi; g) u (yuqori tor unli) — o (quyi keng unli) = **u-o** oppozitsiyasi.

2. Lablanish-Jablanmaslik belgisiga k□ra; a) i (Jablanmagan) — u (lablangan) = **i-u** oppozitsiyasi; b) e (lablanmagan) — □ (lablangan) = **e-□** oppozitsiyasi; d) a (Jablanmagan) - o (Jablangan) = **a-o** oppozitsiyasi.

Eslatma: prof. A.Abdualazizov va prof. A.Nurmonovning ta'kidlashicha, tilning yotiq (gorizontal) harakatiga asoslangan belgilar (unlilarning s□z shakllari tarkibidagi pozitsiyasiga bo□liq b□lgan old va orqa qator k□rinishlari) fonologik jihatdan ahamiyatsiz b□lib, fonemaning asosiy belgilari qatoriga kirmaydi [1, -65-66; 20, -15).

Shuni aJohida ta'kidlash kerakki, fonologik oppozitsiya turli til tovushlarini qarama-qarshi q□yishga asoslanmaydi, chunki u muayyan bir tilning struktural birligidir va shu tilning □zigagina xizmat qiladi. qolaversa, fonologik oppozitsiyalar hozirgi (amaldagi) tilning strukturaviy birliklari sanaladi, uJar tarixan □zgarib turishi ham mumkin. Masalan, qadimgi turkiy va eski turkiy tiJiarda unli fonemalar tilning yotiq (gorizontal) harakatiga k□ra old qator va orqa qator zidlanishlariga ega b□lgan: (i-bi) + (y-u) + (e-o) + (o-a) kabi. Hozirgi □zbek adabiy tilida esa bunda zidlanish □zining fonologik xususiyatini y□qotgan - fonemalar konvergentsiyasi natijasida i-bi unlilari bitta «i» ga, y-u unlilari bitta «u» ga, e-o unlilari bitta «□»ga, e-a unlilari esa bitta «a» ga birlashgan. Demak, fonologik oppozitsiyalar til taraqqiyotining muayyan bosqichiga nisbatan belgilanadi, ayni shu bosqichda bir fonema boshqa fonemaga bir xil pozitsiyada qarama-qarshi q□yiladi: hozirgi □zbek adabiy tilidagi «i» va «u» unlilari s□z boshida (*ich* va *uch*) yoki birxil fonetik qurshovda (*birva bur*, *qish* va *qush*) bir-biriga qarama-qarshi q□yilgani kabi. Demak, «oppozitsiya» tushunchasi «fonema» va «pozitsiya» tushunchalari biJan uzviy bo□liqdir: fonemaning b□lishi oppozitsiyaning b□lishini, oppozitsiyaning b□lishi esa pozitsiyaning b□lishini taqozo qiladi¹⁷.

¹⁷ K.)KypaBjieB. ZtHaxpoHHwecKas (JtoHcmorHfl. — M: «HayKa», 1986. c. 72. 40

Eslatma: «pozitsiya» kategoriyasini birinchi b \square lib hamyurtimiz Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy (780-850) kashf etgan. U \square ning «Hind arifmetikasi haqida kitob» («Hisob al-hind») asarida \square nlik sistemasi raqamlaridan (0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9) foydalanib, katta sonlarni yozish tizimini ishlab chiqqan. Bu tizimga k \square ra raqam birinchi pozitsiyada birlikni, ikkinchi pozitsiyada \square nlikni, uchinchi pozitsiyada yuzlikni (t \square rtinchi, beshinchi, ... pozitsiyalarda yanada kattaroq sonlarni) ifodalaydi: 0 (nol), 1 (bir), 10 (\square n), 100 (yuz); 2 (ikki), 20 (yigirma), 200 (ikki yuz) kabi. Keyinchalik «pozitsiya» tushunchasi til tizimiga ham tatbiq etilgan va **fonologik oppozitsiya** tushunchasining yuzaga kelishiga sabab b \square lgan.

Fonologik oppozitsiyalar dialektikaning qarama-qarshiliklar birligi va kurashi, inkorni inkor qonunlariga tayangan holda shakllanadi, ularning strukturaviy birlik sifatidagi mohiyati ham shu qonunlarga asoslanadi.

24- §. Korrelatsiya

Korrelatsiya - ikki va undan ortiq oppozitsiyalarning bir farqlanish belgisi asosida uyushib kelishidan tarkib topgan tagsistema (mikrosistema). Masalan, \square zbek tili undoshlari «labial - til oldi» farqlanish belgisi asosida (p-t) + (b-d) + (m-n) + (f-s) + (v-z) + (f-sh) + (v-l) + (v-r) korrelatsiyasiga, «labial-til orqa» farqlanish belgisi asosida (p-k) + (b-g) + (f-x) + (v- \square) korrelatsiyasiga, «til oldi - til orqa» farqlanish belgisi asosida (t-k) + (t-q) + (d-g) + (s-x) + (z- \square) + (n-ng) korrelatsiyasiga, «portlovchi — sir \square aluvchi» farqlanish belgisi asosida (p-f) + (b-v) + (t-s) + (d-z) + (t-sh) + (d-j) + + (k-x) + (g- \square) + (q-x) + (k-h) + (g-h) korrelatsiyasiga uyushadi (korrelatsiyalar miqdori va turlari yuqoridagilar bilan cheklanmaydi).

Odatda, oppozitsiyadagi differensial (farqlovchi) belgi korrelatsiyada integral (farqlanmaydigan, birlashtiruvchi) belgiga, oppozitsiyadagi integral belgi esa korrelatsiyada differensial belgiga aylanadi. Masalan, (p-b) oppozitsiyasidagi jarangsizlik (p) va jaranglilik (b) farqlovchi belgisi korrelatsiyadagi (p-b) + (t-d) + (s-z) + (f-v) + (k-g) + (sh-j) + (ch-dj) + + (x- \square) oppozitsiyalarining barchasi uchun umumiydir, ayni paytda (p-b) dagi integral belgilar (lab-lab, portlovchi) bu oppozitsiyani korrelatsiyadagi boshqa oppozitsiyalardan farqlaydi (demak, differensial belgi vazifasini bajaradi). Qiyos qiling: p-b (lab-lab) + t-d (til oldi-tish) + k-g (sayoz til orqa) + p-b (portlovchi) + f-v (sir \square aluvchi) kabi.

Tilshunoslikda fonologik oppozitsiyalar tasnifining yana bir necha k \square rinishlari bor. Shulardan biri taniqli fonolog N.S. Trubetskoyga mansubdir. U fonologik oppozitsiyalarni uch asosga k \square ra tasnif qiladi:

Birinchi asos oppozitsiya bilan sistema o'rtasidagi munosabatga kora belgilanadi. Bu belgi asosida oppozitsiyalar quyidagicha tasnif qilinadi:

I. *Bir o'lchovli oppozitsiyalar*. Bunda bir oppozitsiya a'zolariga xos bo'lgan belgilari o'indisi shu sistema tarkibidagi boshqa oppozitsiyalarning a'zolarida uchramaydi. Masalan: (p-b)dagi «lab-lab, portlovchi» belgisi (t-d)da yo'q, (t-d)dagi «til oldi, portlovchi*» belgisi (k-g)da yo'q, (k-g)dagi «til orqa, portlovchi» belgisi (s-z)da yo'q, (s-z) dagi «til oldi-dental, sirg'aluvchi» belgisi (sh-j)da yo'q, (sh-j)dagi «til oldi-tanglay, sirg'aluvchi» belgisi (ch-dj)da yo'q. Shuning uchun (p-b) oppozitsiyasi tarkibida uchinchi a'zo uchramaydi. Bu xususiyat «jarangli-jarangsiz»lik farqlanish belgisi asosida uyushib kelgan korrelatsiya (tagsistema) tarkibiga kirgan barcha juftliklarga xos.

Bir o'lchovli oppozitsiyalarba'zan «bilateral oppozitsiyalar*» deb ham nomlanadi [103, -282, -369J.

2. *Ko'p o'lchovli oppozitsiya/ar*. Bunda bir oppozitsiya a'zolaridagi belgilarshu sistemadagi boshqa oppozitsiya tarkibiga kiruvchi fonemaga ham xos bo'ladi. Masalan: (b-d)dagi «portlovchi-jarangli!»lik belgisi (d-g)dagi «g» fonemasida ham bor (b-d-g), (p-t)dagi «portlovchi-jarangsiz»lik belgisi esa (t-k)dagi «k» undoshida ham mavjud (p-t-k).

3. *Proporsional oppozitsiyalar*. Bunda bir oppozitsiya a'zolaridagi farqlanish belgilari shu sistemadagi (yoki tagsistemadagi) barcha oppozitsiyalarga xos bo'ladi. Masalan* «jarangsiz-jarangli»lik farqlanish belgisi shu belgi asosida tarkib topgan korrelatsiya a'zolarining barchasida bor: (p-b) + (t-d) + (s-z) + (f-v) + (k-g) + (sh-j) + (ch-dj) + (x-o) kabi.

4. *Yakkalangan oppozitsiya*. Bunday oppozitsiya a'zolari o'rtasidagi aloqa boshqa oppozitsiyalarda takrorlanmaydi. Masalan; o'zbek tilidagi (l-r) oppozitsiyasiga xos «yon sonant» va «titroq sonant» farqlanish belgisi boshqa biroroppozitsiyada yo'q [1, 29—31].

Ikkinchi asos oppozitsiya a'zo)ari o'rtasidagi munosabatga tayanadi. Bu belgi asosida oppozitsiyalar quyidagicha tasnif qilinadi:

1. *Privativ oppozitsiya*. Bunday oppozitsiya a'zolaridan birida bor bo'lgan belgi shu oppozitsiyaning ikkinchi a'zosida bo'lmaydi: «b»dagi «jaranglilik» belgisi «p»da yo'q, «d»dagi «jaranglilik» «t»da yo'q. Demak, bunday oppozitsiya a'zolaridagi belgilar bir-birini inkor etishga (inkorni inkor qonuniga) asoslanadi: b-p (jarangli - jarangsiz), d-t (jarangli-jarangsiz), t-s (portlovchi-sirg'aluvchi) kabi.

2. *Gradual (po'onali) oppozitsiya*. Bunday oppozitsiya fonemalardagi farqlanish belgisining darajalanishiga asoslanadi. Masalan, i-e-a, u-o unlilarida ana shunday darajalanish bor: i (tor) - e (orta keng) - a (keng),

u (tor) - □ (□rta keng) - o (keng) kabi. Bularning barchasida til bilan tanglay orasidagi masofa «tor»dan «keng»ga qarab darajalanib bormoqda.

Darajalanish xususiyati undoshlar oppozitsiyasida ham kuzatiladi: t (portlovchi) — ch (qorishiq) — sh (sir□aluvchi). Bunda qorishiq «ch»dagi «portlash-sirg'alish» belgisi uning portlovchi «t» bilan sir□aluvchi «sh» □rtasiga q□yilishini taqozo qiladi. Gradual xarakterdagi zidlanish (b-d-g), (p-t-k) oppozitsiyalarida ham mavjud: b (lab-lab) — d (til oldi-dental) — g (til orqa); p (lab-lab) — t (til oldi-dental) — k (til orqa). Bulardagi gradatsiya artikulasiya □rnining labdan tilning orqa qismiga qarab k□chib borish darajasi bilan belgilanadi.

3. *Ekvipolent oppozitsiya*. Bunday oppozitsiya a'zolarida asosiy farqlovchi belgidan tashqari yana bitta q□shimcha farqlovchi belgi ham mavjud b□ladi [103, -371]. Masalan, □zbek tilidagi «i» va «u» unililari «lablanmagan va lablangan* farqlanish belgisi asosida (i-u) oppozitsiyasini hosil qiladi, ammo bu oppozitsiya a'zolarida q□shimcha farqlanish belgisi ham bor: i (lablanmagan, old qator) — u (lablangan, orqa qator) kabi. Bulardagi «lablanmagan, old qator» belgilari «lablangan, orqa qator» belgilariga teng qiymatli belgilar sifatida qarama-qarshi q□yiladi¹⁸. Bunday holat (e-□), (a-o) oppozitsiyalarida ham kuzatiladi. □zbek tili undoshlari tizimidagi t-sh, d-j zidlanishlari ham ekvipolent oppozitsiyalar sanaladi, chunki ularda ham zidlanish ikki belgiga asoslangan: t (til oldi-tish, portlovchi) + sh (til oldi-tanglay, sir□aluvchi) = t-sh oppozitsiyasi; d (til oldi-tish, portlovchi) + j (til oldi-tanglay, sir□aluvchi) = d-j oppozitsiyasi kabi.

Uchinchi asos oppozitsiya a'zolarining ma'no ajratish kuchiga va shu a'zolarining turli pozitsiyadagi xizmatiga tayanadi. Bunday asosga k□ra oppozitsiyalarning quyidagi ikki turi farqlanadi:

1. *Doimiy oppozitsiyalar*. Bunday oppozitsiya a'zolari barcha pozitsiyalarda □z farqlanish belgilarini y□qotmaydi. □zbek tilidagi (p-t), (s-sh) oppozitsiyalarida shunday holat kuzatiladi. Qiyos qiling: paxta-taxta (s□z boshida, unidan oldin), opa-ota (intervokal holatda), topmoq-totmoq (s□z □rtasida, sonordan oldin), ip-it (s□z oxirida); sim-shim (s□z boshida, unidan oldin), asir-ashir (intervokal holatda), osmoq-oshmoq (s□z □rtasida, sonordan oldin), tus-tush (s□z oxirida) kabi. Bunday doimiylik, barqarorlik oppozitsiyaning har ikkala a'zosi jarangsiz b□lganda k□proq uchraydi.

¹⁸ B.K. >KypaB^eB. XIwaxpoHHwecKaH t)OHojiorna. - M.: «Hayica», 1986, c. 78.

Zidlanishning bu turi ayrim manbalarda «konstant oppozitsiya» deb ham nomlanadi".

2. *Neytrallashuvchi (mo iadillashuvchi) oppozitsiya.* Bunday oppozitsiya a'zolari kuchli pozitsiyada (mas., undoshlar s□zning boshida, ikki unli orasida yoki unidan oldin q□llanganda) □zlarining farqlanish belgilarini y□qotmaydi: *bolva pol* (b-p), *dorva tor* (d-t) kabi. Kuchsiz pozitsiyada (mas., s□z oxirida) esa ular neytrallashadi: «tub»dagi «b» undoshi jarangsiz «p»tarzida (tub > tup kabi), «qad»dagi «d» esa jarangsiz «t» tarzida (qad > qat kabi) talaffuz qilinadi, natijada, «b-p» va «d-t»ga xos «jarangli-jarangsiz»lik farqlanish belgisi y□qolib, shu fonemalarga xos umumiy (integral) belgilar — «b-p»dagi «lab-lab, portlovchi»lik, «d-t»dagi «til oldi-dental, portlovchi»lik xususiyatlari saqlanadi. Kuchsiz pozitsiyadagi neytrallashuv tufayli yuzaga kelgan tovush □zaro zidlanishda b□lgan ikkala fonemaning bir umumiy vakili — varianti sanaladi, fonemalarning □zi esa variantga nisbatan arxifonema b□ladi: b/p arxifonemasining varianti P (*tub* va *tup* s□zlarida), d/t arxifonemasining varianti T (*gadva* ^a/s□zlarida), z/s arxifonemasining varianti S (*tuzva tuss*□zlarida) b□lgani kabi.

Kuchsiz pozitsiyada neytrallashgan fonemalarning fonetik tabiati farqlanmasa ham, ularning oppozitsiyadagi fonologik qiymati saqlanadi. Bu hol fonemaning sof fonetik jihati emas, lingvistik-funksional mohiyati til uchun yetakchi omil ekanligidan dalolat beradi.

Xulosa: a) fonemalar til mexanizmida muhim ijtimoiy ahamiyatga ega b□lgan mustaqil birliklardir: ular□z va morfemalarning tovush qobi□ini (ifoda planini) farqlash bilan birga, shu s□z yoki morfemalarning ma'nolarini farqlash vazifasini ham bajaradi; b) fonemalarda differensial (farqlanadigan) va integral (farqlanmaydigan) belgilar mavjud b□lib, ulardan birinchisi (differensial belgi) fonologik jihatdan *relevant belgi*, ikkinchisi (integral belgi) esa fonologik jihatdan *norelevantbelgi* hisoblanadi; d) ikki fonemaning qarama-qarshi q□yilayotgan differensial belgilari shu fonemalarni bitta oppozitsiyaga birlashtiradi, bir farqlanish belgisiga asoslangan ikki va undan ortiq oppozitsiyalar esa korrelatsiyalarga uyushadi. Demak, oppozitsiyalar-dagi farqlovchi belgilar korrelyatsiyada birlashtiruvchi belgiga aylanadi; e) korrelatsiyalar □z navbatida bir-biri bilan ulanib, bir butun tizimni-fonologik sistemani hosil qiladi, bunda oppozitsiya sistemaning quyi po□onasi (yadrosi), korrelatsiya esa uning yuqori po□onasi b□ladi.

Eslatma: tilning fonologik tizimida korrelatsiya hodisasi borligini aniqlagan olimlardan biri (ehtimol, birinchisi) bizning yurtdoshimiz

⁵K.>KypaBJieB. HnaxpoHMieCKaa (jxiHOjioirmi. — M: «HayKa», 1986, c. 96. *Yana qarang:* c. 103-370.

Abu Ali ibn Sino bolgan. U ozining fonetikaga doir bir risolasida «dol» «to» ga qanday munosabatda bolsa, «zod» «sin» ga shunday munosabatda boiadi»,— degan edi. Qiyos qiling: «dol» (jarangli «d») — «to» (jarangsiz «t»), «zod» (jarangli «z») — «sin» (jarangsiz «s»). Bunda jarangli va jarangsizlik belgilari asosida d-t, z-s oppozitsiyalari bir korrelatsiyaga uyushayotganligi nazarda tutilganligi shubhasiz²⁰.

ozaro zidlanishda (oppozitsiyada) bolgan fonemalardan birini ikkinchisi bilan almashtirish qonuniyati Z.M. Boburning «Boburnoma»-sida ham qayd etilgan. Unda shunday deyilgan: «Songra ma'lum boldikim, turki lafzida mahal iqtizosi bila to va dol, yana oayn va qof va kof bir-birlari bila mubaddal bolurlar emish»²¹.

Izoh: *mubaddal*— «almashingan», *iqtizo* ~ «taqozo», «talab», «istak», «ehtiyoj», *mahol* — «imkonsiz».

25- §. Fonema ottenkalari

Fonema ottenkalari fonemalarning talaffuzdagi real korinishlaridir (L.V. Shcherba). Chunonchi, «a» fonemasi old qator unlidir. Bu belgi «a» fonemasi uchun tipik hisoblanadi, biroq shu tipik belgi *qaram* sozida orqa qator unli ottenkasiga aylanadi. Demak, «a» fonemasi *qaram* sozida («q» bilan yondosh qollanganda) orqa qator unli tarzida, *karam* sozida («k» bilan yondosh qollanganda) esa old qator unli tarzida talaffuz qilinadi. Bu ikki xil talaffuz «a» fonemasining soz tarkibidagi real korinishlari — ottenkalari hisoblanadi. Ottenkalar fizik-akustik va artikulyatsion jihatdan ozaro farqlansa-da, bir-biriga qarshi qoyilmaydi, chunki shu ikki ottenkaning fonologik funksiyasi bitta (ularning ikkalasi bitta «a» fonemasining vazifasini bajaradi). Demak, fonema bilan uning ottenkalari ortasida umumiylik va xususiylik munosabatlari bor.

Fonema ottenkalaridan birining ornida ikkinchisini qollab bolmaydi: bunga shu ottenkani shakllantirgan fonetik pozitsiya yoi qoymaydi. Masalan, *ko* 'sozida faqat old qator «e», *qo* isozida esa faqat orqa qator «o» qoilanadi. Bir fonemaning turli pozitsiyadagi korinishlari — ottenkalari fonema qatorini hosil qiladi. Masalan, «u» fonemasi *kuls* sozida old qator «y» tarzida, *qul* sozida esa orqa qator «u» tarzida talaffuz etiladi, shunga kora y, u qatorini yuzaga keltiradi.

²⁰ Bu haqdu qarang: AxBJiefnaHif Etr. Apa6cK0e ji3biK03Hamie cpeaHHX BeKOB. B KH.: Hcropna jiiHHreHC-nwecKHx ywHHH. - JI.: 1981, cnp. 81—83; XypaaaeB B.K. ZiHaxpoHH-wcKaa (poHOJTopHfl. M.: «HayKa»,1986, CTp. 74; A6aya3H30B A. Korsatilgan asar, 10-6CT.

²¹ Bo6yp. Aeapnap. yi XCROTИK, 2-XИITZI. Bo6ypnoMa. - T.: «BaaHHH aaa6He'T», 1965, 145-5.

Fonema ottenkalari tushunchasiga L.V. Shcherba asos solgan. Bu tushuncha va atama Sankt-Peterburg (sobiq Leningrad) fonetistlari maktabi vakillari tomonidan koproq qollanadi.

26- §. Ottenkalar tasnifi

Ottenkalar tilshunoslikda majburiy va individual turlarga ajratiladi.

1. Majburiy ottenkalar fonemaning sız tarkibidagi yoki nutq oqimidagi fonetik qurshov ta'sirida yoki ma'lum fonetik pozitsiya talabi bilan ızgargan křrinishlaridir. Ular ız navbatida kombinator ottenkalar va pozitsion ottenkalarga břlinadi:

a) *kombinator ottenkalar* sız tarkibidagi tovushlarning bir-biriga ta'siri natijasida yuzaga keladi. Masalan, jarangli «z» fonemasi *mazkursızi* tarkibida jarangsiz «k» undoshi ta'siriga uchraydi va jarangsiz «s» tarzida (*maskur deb*) talaffuz qilinadi;

b) *pozitsion ottenkalar* undosh fonemalarning sız oxirida kelgan, unli fonemalarning urřtili yoki urřusiz, ochiq yoki yopiq břřinlarda qřllangan křrinishlaridir. Masalan, jarangli «b» va «d» fonemalari sız oxiridajarangsiz «p» va «t» tarzida talaffuz qilinadi: *tartib > tartip, omad'■ > omat kabi*. Bundagi «p» va «t» tovushlari jarangli «b» va «d» fonemalarining pozitsion ottenkalari sanaladi, «i» unlisi *bilan* sızida qisqa va kuchsiz (urřusiz břřında břlganligi uchun), *řrik* sızida kuchliroq (urřuli břřında břlganligi uchun), *bir* sızida tor (třla yopiq břřında břlganligi uchun), *endi* sızida esa biroz kengaygan holatda — *ende* shaklida (sız oxiridagi ochiq břřında břlganligi uchun) talaffuz etiladi. Bu křrinishlarning barchasi bitta «i» fonemasining turli pozitsion ottenkalari hisoblanadi;

d) fonema ottenkalarining yuzaga kelishida ba'zan kombinator va pozitsion omillar birga qatnashadi, natijada fonemaning *kombinator-pozitsion ottenkasi* (aralash křrinishi) shakllanadi. Masalan, old qator «i» fonemasi *qilich* sızining birinchi břřinida «q» ning ta'siriga duch kelib, «M» ga moyil talaffuz etiladi(kombinator ottenka), ayni paytda urřusiz břřında břlganligi uchun bu fonema kuchsizlanadi (pozitsion ottenka).

Fonemalarning kombinator va pozitsion ottenkalari tilshunoslikda shu fonemalarning *allofonlari* deb ham yuritiladi.

Har bir fonema nutq oqimida ızining yuqoridagi ottenkalaridan biri shaklida namoyon břladi, bunday ottenkalar ichida bittasi shu fonema uchun tipik břladi — kam ızgaradi yoki butunlay ızgarmaydi: fonemalarning kuchli pozitsiyadagi křrinishlari bunga misol břladi. Masalan, *daraxtsızi* boshida yoki *bodom* sızı řrtasida qřllangan «d» fonemasining akustik-artikulatsion belgilari shu fonemaning alohida (nutqdan tashqarida)

olingan belgiaridan deyarli farq qilmaydi. Fonemaning bunday korinishi shu fonemaning *asosiy ottenkasi* yoki fonema qatoridagi *dominanta* deb qaraladi. Qolgan barcha korinishlar esa asosiy boimagan (notipik) ottenkalar sanaladi. Notipik ottenkalar fonetik qurshovdagi tovushlarga koproq darajada qaram boladi;

e) majburiy ottenkalarining adabiy sozlashuvga va jonli sozlashuvga xoslangan *uslubiy ottenkalah* ham uchraydi: *koylak* («l» — adabiy sozlashuvga xos) > *ko 'ynak* («n» - jonli sozlashuvga xos), *qarmoq* («r» — adabiy sozlashuvga xos) > *qalmoq* («l» — jonli sozlashuvga xos) kabi.

Fonemalarning uslubiy ottenkalaridan uslubiy (stilistik) maqsadlarda foydalaniladi.

Sozlovchi va tinglovchining xotirasida, odatda, fonemaning asosiy ottenkasi «ortnashib qolgan» boiadi, shu bois inson nutq oqimida fonemaning ozgartirgan ottenkasi qollanganligini sezmaydi, uni asosiy ottenka sifatida qabul qiladi: fonemaning lingvistik-funksional (fonologik) xususiyati shuni taqozo etadi. Masalan, *tub* va *tup* sozlari oxiridagi «b» va «p» fonemalari birxil talaffuz etiladi: *tup* (1) va *tup* (2) kabi, ammo inson bu ikki sozning ma'nolarini farqlashda qiynalmaydi, chunki *tub* sozining oxiridagi fonemaning aslida «p» emas, «b» ekanligi uning xotirasida mustahkam ortnashib qolgan. Demak, fonemalarning til va nutqdagi tanituvchi funksiyalari realizatsiyasida ularning fizik-akustik belgilari emas, lingvistik-funksional belgilari muhim rol oynaydi. Bularni organish fonologiyaning vazifasi hisoblanadi.

2. Individual ottenkalar ayrim kishilarning talaffuzidagi oziga xosliklar (masalan, arkak va ayollardagi ovoz tafovutlari) tufayli yoki nutq a'zolaridagi nuqsonlar sababli yuzaga keladigan tovush korinishlaridir. Bunday ottenkalarining lingvistik qiymati yoq, shunga kora ular tilshunoslikda organilmaydi.

3. Fakultativ variantlar fonemaning bir xil fonetik pozitsiyadagi ikki xil korinishidir. Chunonchi, *shohi* sozidagi «h» shu pozitsiyada (intervokal holatda) «y» korinishida ham, «h» korinishida ham namoyon boiadi; *shohi* — *shoyi*, *Tohir* — *Toyir* kabi. Shuningdek, siroluvchi «s» fonemasi jonli sozlashuvda soz boshida «ch» korinishida ham qoilanadi: *soch* — *choch*, *sochiq* — *chochiq*, *sachratmoq* — *chachratmoq* kabi.

27- §. Ottenka, variant va variatsiya

Ottenka, variant va variatsiya tushunchalari ortasidagi munosabatlar. Tilshunoslikda *ottenka* va *variatsiya* atamalari bir tushunchani — fonemaning nutqdagi real korinishlarini ifodalaydi. Ulardan biri (*ottenka* atamasi) S.-Peterburg fonologiya maktabiga, ikkinchisi (*variatsiya* atamasi)

Vloskva fonologiya maktabiga ko'proq xoscin. tviasaian, «d» niug c/d«/j w. ozod s^hzlaridagi ikki xil k^hrinishi (jarangli «d» va jarangsiz «t») bir fonemaning ikkita ottenkasi (S.-Peterburg) yoki ikkita variatsiyasi (Moskva) hisoblanadi.

Variant atamasi tilshunoslikda ikki xil ma'noda q^hlianmoqda: Moskva maktabi vakillari ishlarida *vahant* bir fonemaning ikki xil pozitsiyadagi ikki xil k^hrinishi emas, balki ikkita fonemaning kuchsiz pozitsiyada m^htadillashuvidan (neytralizatsiyalanishidan) yuzaga kelgan bir xil k^hrinishidir: *prudva prut* (talaffuzda: *prutva prui*) kabi. Bunda «d» va «t» ning s^hz oxirida neytrallashuvi sodir boigan, natijada bu ikki fonema bitta «t» k^hrinishiga ega boigan. Bu k^hrinish *variant* deb nomlangan, u «d» va «t» fonemalariga aloqador boiganligi uchun «d» va «t»larning ikkalasi **giperfonema** («fonemalar guruhi») deb nomlanadi²². Bu nazariyaga k^hra, q^hzbek tilidagi *savodva savat* (talaffuzda *savot* va *savat*) s^hzlari oxiridagi «d» va «t»lar ham giperfonema, ularning talaffuzdagi neytrallashgan «t» k^hrinishi esa *variant* hisoblanadi.

Praga tilshunoslik maktabi vakillari ishlarida *variant* atamasi k^hproq ottenka (bir fonemaning ikki xil k^hrinishi) ma'nosida q^hllaniladi. q^hzbek tilshunosligida ham bu atama k^hproq shu ma'noda ishlatilib kelinmoqda²³.

28- §. Transkripsiya

Transkripsiya — fonemalarning nutq oqimidagi turli ottenkalarini, shuningdek, mahalliy lahja va shevalarning fonetik xususiyatlarini (tovushlarning ch^hziq-qisqaligi, q^hzak va morfemalar q^hrtasidagi uy^hunlik kabi hodisalarni) yozuvda aniq ifodalash uchun qoilanadigan maxsus grafik belgilar tizimidir. Bunday tizimdan xalq o^hzaki ijodi namunalarini, q^hzga til matnlarini yozib olishda ham foydalaniladi.

Transkripsiyaning quyidagi ikki turi q^hzaro farqlanadi:

1. **Fonetik transkripsiya.** Transkripsiyaning bu turi fonetik prinsip asosida tuziladi — fonemaning talaffuzdagi har bir foniga alohida harf belgilanadi.

q^hzbek dialektologiyasida k^hproq rus grafikasi asosida tuzilgan transkripsiyadan foydalanib kelinmoqda. Bu transkripsiyada q^hzbek tili unililari uchun quyidagi belgilar o^hingan (jadvalga qarang):

²² ПечкопМатСКМН А.А. НЗ МСГОрНН ОТеМСТБЕННОМ 4x>НОЛОрНН. - М, 1970, С. 116^118.

Qarang: Shoabdurahmonov Sh., Asqarova M, Hojiyev A., Rasulov I., Doniyorov X. Hozirgi q^hzbek adabiy tili. 1-qism. - T.: «O"qituvchi», 1980, 36^37-b. *Yana qarang:* Tursunov (J., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi q^hzbek adabiy tili. - T: «q^hzbekiston»,1992, 32-b.

Tilning k□tarilish □miga k□ra		Oldingi qator (til oldi)		Indifferent (oralik) tovushlar		Orqa qator (til orqa)	
Labning ishtirokiga k□ra Tilning k□tarilish darajasiga k□ra		Lablanmagan	Lablangan	Lablanmagan	Lablangan	Lablanmagan	Lablangan
Yuqori k□tarilish		H	Y	<% b>		bi	y
□rta k□tarilish	yuqori-□rta k□tarilish	e	e		<y>		o
	quyi-□rta k□tarilish	3 6					
Quyi k□tariish		e			a(o)		

Demak, unilarning turli ottenkalarini berish uchun transkripsiyada 15 ta belgi olingan. Bu belgilar orqali □zbek dialekt va shevalarida uchraydigan unli fonemalarni ifodalash mumkin.

Undoshlar uchun rus grafikasiga asoslangan □zbek alfavitidagi e, e, K), H grafemalaridan boshqa barcha harflar ishlatiladi: «e», «e», «io», «a» lar esa transkripsiyada quyidagicha ifodalanadi:

E — ftc, H3, *ie*; E - HO; K) — fty, riy; H ~ wa, fia.

Transkripsiyada undoshlarning yumshoqligi ham alohida belgi bilan ifodalanadi. Masalan, «Ji'»(yumshoq «J») kabi²⁴.

2. **Fonematik transkripsiya** (fonologik transkripsiya). Transkripsiyaning bu turi faqat fonemalarni ifodalashga asoslangan, unda har bir fon (allofon) uchun maxsus belgi (harf) ishlatilmaydi. Masalan, *kir*, *qir* (fonematik transkripsiya) — *Khr*, <7&/-(fonetiktranskripsiya), *KapaM*, *KapaM* (fonematik transkripsiya), *KdreM*, *qaraM* (fonetik transkripsiya). Fonematik transkripsiyada bir fonema uchun bir belgi q□llanadi, fonetik transkripsiyada esa fonemaning har bir foni (ottenkasi) uchun alohida belgi ishlatiladi, shuning uchun fonetik transkripsiyada harflar va diakritik belgilar miqdori k□p b□ladi.

²⁴ Bu haqda qarang: Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. □zbek dialektologiyasi. — T.: «□qituvchi», 1978, 9-b.

Tekshirish savollari

1. Fonema nima?
2. Fonemalarning differensial va integral belgilarini qanday tushunasiz?
Bu belgilarning tilda qanday roli bor? 3. Fonologik oppozitsiya (zidlanish) nima? Korrelyatsiya-chi? 4. Korrelatsiyaning yadrosini nima tashkil qiladi? 5. Korrelatsiya hodisasini dastlab kim aniqlagan? 6. O'zbek tili konsonantizmida korrelatsiyaning qanday turlari bor? 7. O'zbek tili vokalizmida korrelatsiyaning qanday turlari mavjud? 8. Vokalizm sistemasining shakllanishida tilning k o'zgarishi, tilning yotiq harakati va lablarning ishtiroki qanday rol o'ynaydi? Ulardan qaysilari unli fonemalarning fonologik belgilarini shakllantiradi? 9. Fonema ottenkalari va fonema qatori nima? 10. Fonema ottenkalari haqidagi tushunchaga kim asos solgan? 11. Fonema ottenkalaridan birining o'rnida ikkinchisini qo'ylab b o'ladimi? 12. Fonemalarning variatsiya va variantlari qanday farqlanadi? 13. Fonemalarning m o'zgarishi (neytrallashuvi) va arxifonema (giperfonema) tushunchalarini qanday izohlaysiz?

Tayanch tushunchalar

Fonema — s o'zgarishlar, morfemalar va grammatik shakllarning tovush qobi o'lini, binobarin, ma'nolarini ham farqlash uchun xizmat qiladigan eng kichik segment birlik.

Fonemalarning differensial belgilari — o'zaro qarama-qarshi qo'ylayotgan ikki fonemaning farqlanadigan belgilari.

Fonemalarning integral belgilari — o'zaro qarama-qarshi qo'ylayotgan ikki fonemaning farqlanmaydigan belgilari.

Fonologik oppozitsiya — differensial belgilar asosida ikki fonemaning bir-biriga qarama-qarshi qo'yilishi (fonologik zidlanish).

Gradual oppozitsiya — po'lonali zidlanish.

Korrelatsiya — bir farqlanish belgisi asosida tarkib topgan ikki va undan ortiq oppozitsiyalar qatori.

Artikulatsiya o'rnini — talaffuzda ishtirok etuvchi asosiy nutq a'zosi yoki shu a'zoning faol ishtirok etayotgan qismi.

Artikulatsiya usuli — nutq a'zolari hosil qilgan t o'zgarishdan havo oqimining portlab, sir o'qalib yoki titrab o'qilishi.

Jaranglilik-jarangsizlik belgilariga asoslangan oppozitsiyalar — undosh tovushlarning jaranglilik va jarangsizlik belgilari asosida zidlanish hosil qilinishi.

Lablanish va lablanmaslik oppozitsiyasi - unli fonemalarning lablar ishtirokiga kora zidlanishi.

Tilning uch darajali kotarilishi — unli fonemalarning hosil bolishida tilning tanglay tomon kotarilish darajasi: quyi kotarilish, orta kotarilish, yuqori kotarilish kabi.

Fonema ottenkalari — fonemalarning talaffuzdagi real korinishlari.

Kombinator ottenka - fonemaning soz tarkibidagi tovushlar ta'sirida yuzaga kelgan korinishi.

Pozitsion ottenka - fonemaning soz yoki boshidagi pozitsiya talabiga moslashgan korinishi.

Variatsiya — fonema ottenkasining Moskva fonologlari maktabida qabul qilingan nomi.

Transkripsiya — fonemalarning turli ottenkalarini, shuningdek, lahja va shevalarga xos fonetik xususiyatlarni yozuvda aniq ifodalash uchun shakllantirilgan maxsus grafik belgilar tizimi..

HOZIRGI OQZBEK ADABIY TILI VOKALIZMI

Adabiyotlar: 1 [44^63], 4 [20-22], 10 [47-53], 16 [16-20], 20 [15-17], 22 [20-45], 27 [17-21], 29 [8-25].

29- §. Vokalizm

Vokalizm — oqzbek adabiy tilining unilari tizimidir. U 6 ta fonemani — i, e, a, u, o, o tovushlarini oz ichiga oladi. Hozirgi (kirillcha) ozzbek yozuvida bu 6 ta fonema uchun 10 ta harf (u, 3, a, y, y, o, e, e, IO, a), yangi (lotincha) ozzbek yozuvida esa 6 ta harf (i, e, a, u, o, o) ishlatiladi. Fonemalar miqdori bilan harflar (grafemalar) miqdori ortasidagi bunday har xillik ularning boshqa-boshqa hodisalar ekanligidan dalolat beradi. (Bu haqda darslikning «Grafika» bolimiga qaralsin.)

Unli fonemalar undoshlardan quyidagi belgilariga kora farqlanadi:
a) fizik-akustik jihatdan: unli ovozdan (asosiy va qoshimcha tonlar munosabatidan) tarkib topadi, unda shovqin qatnashmaydi. Undosh tovush tarkibida esa shovqinning bolishi shart; b) anatomik-fiziologik jihatdan: unli tovushlar tajaffuzida nutq a'zolari tosiq (fokus) hosil qilmaydi, bu holatdan kelayotgan havo oqimining oz boshida tosiqqa uchramay ottishini ta'minlaydi. Undoshlar artikulyatsiyasida esa albatta tosiq (fokus) hosil qilinadi, havo oqimi shu tosiqdan portlab, siroq alib yoki titrab ottadi, bu jarayon undosh tovush uchun kerak bolgan shovqinni yuzaga keltiradi;

d) lingvistik-funksional jihatdan: unlilar ham, undoshlar ham s□z va morfema tarkibida «qurilish materiali» sifatida (shakllantiruvchi funksiyada) qatnashadi; shakllantirilgan fonetik s□z yoki morfemalarning tpvush qobi□ini bir-biridan farqlaydi, shu orqali ularning ma'nolarini tafovutlash imkonini yaratadi. Yana: unlilar b□□in hosil qiluvchi asosiy tovushdir, undosh fonemalar esa unli bilantbirga qatnashadi, □zicha b□□in hosil qilmaydi (sonantlar bundan mustasno, chunki ularda b□□in hosil qilish xususiyati bor)²\ Shuning uchun b□□in tarkibidagi unli shu b□gining ch□qqisi («vershina sloga») sanaladi. Bundan tashqari, unlining yo□iz □zi fonetik s□zni yoki morfema qobi□ini hosil qilishi mumkin: uchinchi shaxs, birlik ma'nosidagi «u» olmoshining, shuningdek «a?» s□roq yuklamasining ifoda plani — moddiy-materia! asosi birunlidan iboratligi buning dalilidir. Undoshlarda esa bu xususiyat y□q.

30- §. Unli fonemalar tasnifi

□zbek tilshunosligida unli fonemalar quyidagi uch belgi asosida tasnif qilinadi:

1. *Lablaming ishtirokiga k□ra:* a) lablashgan unlilar (u, □, o). Bu unlilarni talaffuz qilishda lablar doira shaklida biroz ch□ziladi; b) lablashmagan unlilar (i, e, a). Bu unlilarni talaffuz qilishda lablar doira .vshakliga kirmaydi va ch□zilmaydi. Tasnifning bu turi fonologik sistemadagi «lablanish-lablanmaslik oppozitsiyasi* talablaridan kelib chiqadi.

2. *Tilning vertikal harakatiga k□ra:* a) yuqori tor unlilar (i, u)Bu unlilarni taiaffuz qilishda o□iz tor ochiladi, til bilan qattiq tanglay orasi ham torb□ladi; b) □rta keng unlilar (e, □). Bu unlilarni talaffuz qilishda o□iz □rta darajada ochiladi, til bilan qattiq tanglay orasi ham □rtacha kenglikda (yuqori k□tarilish bilan quyi k□tarilish orasida) b□ladi; d) quyi keng unlilar (a, o). Bu unlilarni talaffuz qilishda o□iz keng ochiladi, til bilan qattiq tanglay orasi ham yuqoridagi ikki holatdan ancha keng b□ladi. Tasnifning bu turi fonologik sistemadagi «tiining uch darajali k□tarilishi» oppozitsiyasiga asoslanadi.

3. *Ti/ning gorizontal (yotiq) harakatiga k□ra:* a) old qator unlilar (i, e, a). Bu unlilarni talaffuz qilishda tilning uchki qismi^astki tishlarga tiraladi (demak, oldinga ch□ziladi); b) orqa qator unlilar (u, □, o). Bu unlilarni talaffuz qilishda tilning uchki qismi pastki tishlarga tiralmaydi (demak, biroz orqaga tortilgan b□ladi).

Sonantlarning b□□in hosil qilishi haqida qarang: MaxMyfIOB A. CoHopHbie y36excKoro H3MKa. - T.: <<OaH». 1980. c. 5, 34.

Tasnifning birinchi va ikkinchi moddalaridagi belgilar (lablanish-lablanmaslik, tilning yuqori, oʻrta va quyi kētarilishiga asoslangan alomatlar) fonemalarning fonologik xususiyatlarini ifodalaydi. Uchinchi moddadagi belgi (yotiq harakatdagi alomatlar) esa oʻzicha fonologik rol oʻynamaydi, chunki tovushlarning old qatoryoki orqa qatorboʻlishi labiarning ishtirokiga va turli kombinator omillar taʼsiriga bogʻliq: lablanmaslik tilning tish tomon siljishini, lablanish esa tilning tishdan orqaga tortilishini taqozo qiladi. Demak, old qator (i, e, a,) va orqa qator (u, o, o) unlilarining fonologik xususiyati lablar ishtirokisiz namoyon boʻlmaydi [1, -47; 20, -15]²⁶.

Tasnifning bu turi quyidagi jadval shaklida berilishi mumkin:

N>	Tilning vertikal (tik) harakatiga kēra	Tilning gorizontal (yotiq) harakatiga va lablaming ishtirokiga kēra	
		Old qator, lablanmagan	Orqa qator, lablangan
1	Yuqori tor unlilar	I	U
2	Oʻrta keng unlilar	E	o
3	Quyi keng unlilar	A	O

Oʻzbek tilshunosligida unii fonemalarning boshqacharoq tasniflari ham bor. Chunoschi, «Oʻzbek tilining taraqqiyot bosqichlari» (B. Teychiboyev) nomli qoʻllanmada vokalizm tizimining qadimgi turkiy, eski Oʻzbek va hozirgi Oʻzbek adabiy tillaridagi holatlari diaxron (tarixiy) planda oʻrganilib, hozirgi Oʻzbek adabiy tili vokalizmida ham, eski Oʻzbek adabiy tilida boʻlganidek, 9 ta unli bor, degan xulosa beriladi [29, -25]. Bu unlilarning sifat belgilari ham boshqacharoq baholanadi. Qoʻllanmada keltirilgan quyidagi jadvalga eʼtibor bering.

Hozirgi Oʻzbek adabiy tilidagi unlilar tizimi

Lablaming ishtirokiga kēra		Lablanmagan		Lablangan	
Tilning lik harakatiga kēra	Tilning tēri yēnalishiga kēra	Til oldi	Til orqa	Til oldi	Til orqa
Tor		i	bi	ii	u
Oʻrta keng		e		e	o
Keng		a		a	

■* *Yana qarang:* MaxMyaoB A. LViaHbie >36eKCKKoro jiHTeparypHoro fl3MKa. — T.: «<raH», 1968. c. 33.

Yuqoridagi jadvaldan quyidagilar ma'lum bo'ladi: a) hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmida unilarning kontrast juftlari mavjud: i-w, ii-u, e-o, e-a kabi; b) lablanmagan unililar 3 ta emas, 4 ta (i, e, e, w); d) JabJanganlar esa 5 ta (ii, u, e, o, a);

Professor O. Azizov hozirgi o'zbek adabiy tilining vokalizmini quyidagicha tasnif qiladi [4, *-20-21]:

1. Tilning ko'tarilishi va uning tanglay tomon yaqinlashuviga ko'ra:

- a) til oldi (oldingi qator) unililari — i (i>), e;
b) til orqa (orqa qator) unililari - u (h), a, u, o; 2.

Lablarning holati va ishtirokiga ko'ra:

- a) lablangan — u, ii, o, e;
b) lablanmagan - e (a), a, o (a), i (i>), bi.

3. Tilning ko'tarilishi va o'zining ochilish darajasiga ko'ra:

- a) tor unililar — i, M, U, ii.
b) o'rta keng unililar — e, o, 6. d)

keng unililar — e (a), a, o (a).

Yuqoridagi tasnifni xulosalab, muallif shunday deydi: «Hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida oltita unli fonema bo'ladi, ularni bejgilariga ko'ra jadvalda shunday ko'rsatish mumkin [4, -21]:

Tilning ko'tarilish darajasiga ko'ra	Til oldi (oldingi) qator		Til orqa qator	
	Lablanmaganlar	Lablanganlar	Lablanmaganlar	Lablanganlar
Labning hoiati va ishtirokiga ko'ra				
Tilning ko'tarilish va o'zining ochilish darajasiga ko'ra				
Tor unililar	i	ij	bi	u
O'rta keng unililar	e	6	-	0
Keng unililar	9(a)	-	a, o (a)	-

Risoladan keltirilgan bu ma'lumotlarni (tasnifvujudini) quyidagicha sharhlash mumkin: o'zbek adabiy tili vokalizmi 6 unidan iborat, ammo ularning nutqdagi real ko'rinishlari (demak, o'ttenkalari) ancha ko'p. «Ularni bejgilariga ko'ra jadvalda shunday ko'rsatish mumkin» deyilganda ayni shu o'ttenkalar nazarda tutilgan bo'lsa kerak.

Professor M. Mirtojyevning «o'zbek tili fonetikasi» asarida ham bu masala o'zgarib yoritilgan. Unda tor unililarga i, b, i, n, w, u, ii, o'rta keng unililarga 3, e, o, 6, keng unililarga esa a, a, a, o 54

tovushlari kiritilgan. Tilning yonlama harakatiga kora ular old qator(i, n, ii, e, e, e) va orqa qator (b, bi, u, o, a) tiplarga, lab ishtirokiga kora esa lablangan (ii, u, e, o) va lablanmagan (i, H, e, o) tiplarga bilingan. Bu tasnifda ruscha zlashmalarda qollanadigan i, H fonemalarining zbek tili vokalizmi tarkibida berilganini koramiz [16, -16—20].

Shunday qilib, zbek adabiy tili vokalizmining tasnifi va tavsifi masalalari hozircha ancha munozarali bolib qolayotganligini anglash qiyin emas. Bunday munozaralarga sabab bloyotgan omillar qatorida quyidagilar bor: 1) eski zbek adabiy tili vokalizmiga xos 9 unlili tizimning hamda shu tizimga xos kontrast juftliklarning (i-w, ii-u, e-a, e-o kabi oppozitsiyalarning) hozirgi zbek adabiy tili vokalizmida ham saqlanganligini asoslashga intilish; 2) qipchoq lahjasi shevalari vokalizmiga xos fonologik xususiyatlarning hozirgi zbek adabiy tili vokalizmida borligini asoslash harakati; 3) fonemalar rnida ularning ottenkalarini (allofonlari, variatsiyalarini) krsatish holatlarining mavjudligi; 4) quyi keng «o» fonemasining Jablanish-lablanmaslik belgisiga berilayotgan tavsiflarning har xilligi va boshqalar²⁷.

31- §. Ayrim unlilar tavsifi

«i» fonemasi — yuqori tor, old qator, lablanmagan unli. Bu fonema sning barcha b inlarida uchraydi; *ichki* (birinchi va oxirgi b inlarda), *tirikchilik* (birinchi, ikkinchi, uchinchi va oxirgi b inlarda) kabi. U chuqur til orqa q, x undoshlari bilan yonma-yon kelganda y on (orqa qator) unli tarzida, boshqa barcha pozitsiyalarda esa ingichka (old qator) unli sifatida talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *kir* va *gir*, *tarkib* va *tarib*, *himmatvaxilvatkabi*. Ur usizb indakuchsizlanadi: *biroq*, *bilan* (*bhroq*, *bhhn*) kabi. Sning oxiridagi ochiq b inida biroz kengayadi; *bordi* > *borde*, *ketdi* > *kette* kabi;

«e» fonemasi - rta keng, old qator, lablanmagan unli. Bu fonema bir b inli s zlarda (*men*, *sen*, *besht* kabi), k p b inli s zlarning birinchi inidat^e/l, *etik*, *telpak* kabi) k proq q llanadi.

Tobe, *tole*, *voqe*, *foye*, *telefon*, *televizor* kabi zlashma s zlarda q llangan «e» unlisi etimologik jihatdan zbekcha «e» ning zi emas.

«D» unlisining kuchsiz iablanganligi aslida eksperimental tadqiqotlarasosida isbotlangan. *Bu haqda qarang:* MaxMyaoB A. DiacHbie y36eKCKoro jHTcpaTypnoro MbiKa. — T.: «Oan», 1968, c. 24—26. Otamirzayeva S. zbek adabiy tilida jo/o} unlisi lablanganmi? // zbek tili va adabiyoti masalalari. - T., 1962, N° 2, 54-b.

□zbekcha «e» *ekin, eshiks*□zlarining boshidagi t□la ochiq b□□inda, shuningdek, *ertak, ellik* kabi s□zlar boshidagi berkitilmagan b□□inda ochiqroq talaffuz etiladi, *begzod, mergan* kabi s□zlar boshidagi t□la yopiq b□□inda yumuqroq b□ladi; *xesh, xesh-aqrabo* kabi s□zlarda (chuqur til orqa x undoshi bilan yonma-yon kelganda) esa orqa qator, y□□on unli tarzida aytiladi;

«a» **fonemasi** — quyi keng, old qator, lablanmagan unli. S□zning barcha b□□inlarida kela oladi: a«w(birinchi b□□inda), *telpak* (ikkinchi, oxirgi b□□inda), *nafaqa* (s□zning uchala b□□inida) kabi. Bu fonema ham, boshqa unilarda b□lganidek, chuqur til orqa q, □, x undoshlari bilan yonma-yon q□llanganda orqa qator, y□□on unli tarzida talaffuz qilinadi, sayoz til orqa k, g, ng, til □rta y va faringal h undoshlari bilan yondosh b□lganda esa ingichka ottenka bilan aytiladi. Qiyos qiling: *kasal* va *qasam, kamar* va *qamar, taka* va *taqa, mahal* va *sha□al, s□gal* va *na□al, nasihatva tilxat, dangalva da□al* kabi;

«u» **fonemasi** — yuqori tor, orqa qator, lablashgan unli. S□zning barcha b□□inlarida q□llanadi: *uka* (birinchi b□□inda), *uzum* (birinchi, ikkinchi b□□inlarda), *k□zgu* (oxirgi ochiq b□□inda) kabi. Ur□uli b□□inda kuchli, biroq ch□ziq; ur□usiz b□□inda esa qisqa, kuchsiz talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *butun, uchun, tuzuk* (birinchi b□□inlar - ur□usiz, oxirgi b□□inlar — ur□uli) kabi. Bu unli ham q, □, x bilan yondosh q□llanganda y□□onlashadi (orqa qator ottenkaga aylanadi), k, g, ng, y, h undoshlari bilan yonma-yon kelganda esa old qator, ingichka ottenka tarzida aytiladi. Qiyos qiling: *kul* va *qul, tugun* va *tur□un, k□zgu* va *qay□u, buyuk* va *uru□, hukm* va *xulq, guv* va *□uv, mangu* va *ur□u* kabi;

•«□» **fonemasi** — □rta keng, orqa qator, lablashgan unli. Sodda s□zning birinchi b□□inida q□llanadi: □n, *b□r* (bir b□□inli s□zlar), □tin, *t□lqin* (ikki b□□inli sodda s□zlar) kabi. Birinchi b□□indan keyin q□llanish holatlari ayrim q□shma s□zlarda {*gultojixo 'roz, Go 'r□□likabi*} yoki tojikcha □zlashmalarda (o^r□s□zida) uchraydi. Bu unli ham k, g, h, y undoshlari yonida ingichkalashadi (old qator ottenka bilan q□llanadi), q, □, x undoshlari yonida esa y□□on talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *k□lva q□l, g□l* va □o V, *ho 7* va *xo 'r* («x□r b□lmoq»), *yo'* va *xo 'sh* kabi;

«0» **fonemasi** — quyi keng, orqa qator, kuchsiz lablashgan unli. Bu fonema ham s□zning barcha b□□inlarida uchraydi: *ota* (birinchi b□□inda), *bahodir* (ikkinchi b□□inda), *baho* (oxirgi b□□inda), *bobo* (har ikkala b□□inda) kabi; k, g, y, h undoshlari yonida ingichka (old qator unli tarzida), q, □, x undoshlari yonida esa y□□on (orqa qator unli tarzida) talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *kamilva qobil, gov* va □ov, *yosh* va *qosh, hol* va *xol* kabi.

Tekshirish savollari

1. Vokalizm nima?
2. O'zbek adabiy tili vokalizmi qaysi fonemalarni o'z ichiga oladi?
3. (Jnli fonemalar undoshlardan qanday farqlanadi?
4. Unli fonemalar tasnifi nimalarga asoslanadi?
5. Lablarning ishtirokiga ko'ra unli fonemalarning turlari?
6. Tilning vertikal (tik) harakatiga ko'ra unli fonemalarning turlari?
7. Tilning gorizontaal harakatiga ko'ra unli fonemalarning turlari?
8. Tasnifga asos bo'lgan qaysi belgilar fonologik xarakterda?
9. Qaysi belgi o'z holicha fonologik xususiyatga ega emas?
10. O'zbek tilshunosligida hozirgi O'zbek adabiy tili vokalizmiga oid qanday masalalar munozarali bo'lib qolmoqda? II. Unli fonemalarning kombinator va pozitsion o'zgarishlari qanday farqlanadi? Ularning har biri alohida fonema deb qaraladimi?

Tayanch tushunchalar

Vokalizm — unli fonemalar tizimi.

Fokus - talaffuzda aktiv va passiv nutq a'zolari orasida hosil qilingan tashqi o'pkadan kelayotgan havo oqimining portlab yoki sirqilib o'tishidan shovqinning yuzaga kelishi ana shu fokusda sodir bo'ladi.

Bosh inchi chiqisi - bosh inchi markazi, yadrosi. Odatda unli tovush bosh inchi chiqisi sanaladi.

Lablar ishtiroki — unli tovushning hosil qilinishida lablarning faol yoki nafaol ishtiroki.

Tilning vertikal (tik) harakati — tilning uch darajali kuzatilishida yuzaga keladigan belgilar.

Tilning gorizontaal (yotiq) harakati - fonemalar artikulyatsiyasida tilning pastki tishlar tomon chuzilishi yoki orqaga tortilishi.

HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILI KONSONANTIZMI

Adabiyotlar: 1 [19-26], 4 [22-24], 10 [53-59], 16 [23-34], 20 [17-27], 22 [47-51], 27 [21-25].

32- §. Konsonantizm

Konsonantizm hozirgi O'zbek adabiy tili undosh fonemalari tizimidir. Bu tizim 24 fonemani — b, v, g, d, j, j (dj), z, y, k, l, m, n, q, p, r, s, t, f,

x, ch, sh, q, ʁ, h tovushlarini ʁz ichiga oladP. Biroq manbalarda ʁzbek adabiy tili undoshlari miqdoriga oid boshqa fikrlar ham mavjud: 22 ta (S. Otamirzayeva, Y.D. Polivanov)²⁹, 23 ta (A.K. Borovkov, I.A. Kissen)³⁰, 25 ta (A.N. Kononov, V.V. Reshetov, A. Abduazizov)³¹. Demak, hozirgi ʁzbek adabiy tili undosh fonemalari miqdori masalasida tilshunoslikda tugal bir fikr yoʻq.

Undosh tovushning shakllanishida albatta shovqin qatnashadi, u nutq apparatidagi (masalan, oʻqiz boshliqidagi) aktiv va passiv a'zolarining bir-biriga tegishi yoki juda yaqinlashishi natijasida hosil boʻlgan tʁsiqdan havo oqimining portlab yoki sirqalib (a'zolarga ishqalanib) ʁtishidan paydo boʻladi. Bunday tʁsiq fonologiyada **fokus** deyiladi. Demak, undoshlarda fokusning boʻlishi shart.

33- §. Undoshlar tasnifi

Bunda ʁzbek tili konsonantizmi tizimiga xos asosiy fonologik jihatlar — artikulatsiya ʁrni (tovushning fokusi), artikulatsiya usuli va jarangli-jarangsizlikilgilarilari hisobga olinadi, shu belgilarni shakllantirishda ishtirok etadigan fizik-akustik va anatomik-fiziologik omillarga tayaniladi. Bunday tasnif quyidagi tartibda berilishi mumkin:

I. Artikulatsiya ʁrniga kʁra. Bunda nutq apparatining qaysi a'zosi faol ishtirok etayotganligi va apparatning qayerida tʁsiq (fokus) hosil qilinishi nazarda tutiladi. Bu jihatdan tovushlar labial, til va boshliqiz undoshlariga boʻlinadi:

1. *Labial undoshlar* — ikki lab orasida yoki pastki lab bilan yuqori tishlar orasida hosil qilinadigan tovushlar. Ular ikki turga boʻlinadi: a) lab-lab (bilabial) undoshlar — p, b, m, v; b) lab-tish undoshi — f.

Qarang: MaxMVitOB A. CouiacHbie y36cKCKoro jtHreparypHoro H3bIKa. - T.: «<t>aH», 1986, c. 8-9. HVPMOHOV A. [17, -17-18]; CCBOPTHH 3.B. MaTepuajibi K cpaBHMTejibHoti <J>OHeTHKe TypeuKoro, a3ep6aMHxaHCKoro M y36eKCKoro jiMTepaTyp-HbIX H3MKOB. McTeilOBaHHH nO CpaBHHTCJlbHOH TpaMMaTHKC TIOPKCKMX H3MKOB. <t>OHCTMKa. - M.: H^JI-BO AH, 1955.

Otamirzayeva S., Yusupova M. ʁzbek tili. — T., 2002. 9- b. E.R. nojtMBaHOB. 3ByKOBoi cocTaB TauKeHTCKoro jiMajicKTa. — HayKa n npocBetueHHe, — T., 1922. Nsl. BOPOBKOB A.K. KpaTKMii ʁiepK ppaMMaTHKH y36eKCKoro snbiKa. y36eKCKo-pyccKM cjiOBap. — M.: Tocina-Bo MnocTpaHHbix M HaunoHaJibHbix cjiOBap, 1961. KMCcen M.A. Kyc c onocTaBHTejibHoi ppaMMaTHKM pyccKoro M y36eKCKoro a3MKOB. H3jjaHHe TpeTbe. — T.: «yK.HTyB4M», 1979. c. 21. KOHOHOV A.H. TpaMMarMKa coBpeMeHnoro y36eKCKoro jiMTepaTypHoro H3MKa. — M.-JI.: H3JT-BO AH. 1960. PemeTOB B.B. y36eKCKHii A3biK. MacTbl. BBejenciic OoHeTMKa. - T.: y>-^n«arH3, 1959, c. 212. A6jjiya3M30B A. [19, -54, -66].

Izoh: lab-lab «v» undoshi *ov, suv, qovun, sovuq* kabi turkiy s^hzlarda k^hproq ishlatiladi. Bu tovushning lab-tish «v» dan ^hsib chiqqanligi, lab-tish «v» ning esa b, ^h, g undoshlarida sodir b^hlgan ^hzgarish asosida shakllanganligi haqida ma'lumotlar bor [29, -51; 18, -63—64]³². Hozirgi ^hzbek adabiy tilidagi lab-tish «v» yuqorida keltirilgan turkiy «v» ning ^hzi emas, u etimologik jihatdan boshqa til birligidir, chunki bu tovush ^hzbek tiliga arab va rus tilidan ^hzlashgan s^hzlarda q^hllanadi; *vatan* (arab.), *vaqt* (arab.) va *'da* (arab.), *vagon* (rus.), *aviatsiya* (rus.) kabi. Shunga k^hra lab-tish «v» ni lab-lab «v» ning fakultativ varianti deb qarash t^hq^hriroq b^hladi.

2. *Til undoshlari* — tilning faol ishtirokida hosil b^hladigan undosh fonemalar. Ular tovush fokusi^hqayerda hosil b^hlishiga k^hra quyidagi turlarga ajratiladi: 1) til oldi undoshlari: a) til oldi-apikal (alveolar) undoshlari — t, d, s, z, l, n. Bu undoshlar artikulasiyasida tilning uchi yuqori milkka yaqinlashadi (s, z) yoki unga taqalib, t^hsiq hosil qiladi (t, d, l, n); b) til oldi-tanglay (kakuminal) undoshlar - sh, j, ch, j (dj), r. Bu undoshlar artikulasiyasida tilning uchi yuqoriga k^htarilib, biroz bukiladi, natijada t^hsiq milkda emas, qattiq tanglayning old qismida (milkka yetmay) paydo b^hladi. Sh, j, ch, j (dj) undoshlari artikulasiyasida ikkinchi fokus-tilning orqaroq qismi bilan yumshoq tanglay orasida yuzaga keladigan t^hsiq ham ishtirok etadi, shunga k^hra sh, j, ch, j (dj) undoshlari ikki fokusli fonemalar sanaladi; 2) til ^hrta undoshi (palatal undosh) - y. Bu undosh talaffuzida tilning ^hrta qismi qattiq tanglay tomon k^htariladi, fokus shu ikki a'zo orali^hida shakllanadi; 3) sayoz til orqa undoshlari — k, g, r^h. Bu undoshlarning talaffuzida tilning o/qa qismi yumshoq tanglayga tegib, t^hsiq (fokus) hosil qiladi; 4) chuqur til orqa undoshlari - q, ^h, x. Bu undoshlarning talaffuzida tilning eng orqa qismi (ildizi) kichik tilga tegib, t^hsiq (fokus) hosil qiladi, shunga k^hra ular *uvular undoshlar* deb ham ataladi.fl, -64J.

3. B^hq^hiz undoshi (faringal undosh) - h. Bu undoshning talaffuzida havo oqimi b^hq^hiz va halqumdan ishqalanib ^htadi.

II. Artikulasiya usuliga k^hra. Bunda ^hpkadan kelayotgan havo oqimining t^hsiqdan (fokusdan) qay tarzda ^htishi nazarda tutiladi. Bu belgisiga k^hra undoshlar hozirgi ^hzbek tilida quyidagi turlarga boiinadi:

1. *Portlovchilar* — havo oqimining t^hsiqdan portlab ^htishidan hosil boiuuvchi undoshlar. Bularga b, g, d, k, p, t, q fonemalari kiradi. Bu undoshlarning talaffuzida nutq ^hpparatidagi ikki a'zo bir-biriga tegib, havo yoini t^hsadi, natijada portlash yuz beradi.

Yana qarang: LUep6aK A.M. rpaMMaTH^hecKHH cwepK H3biKa TK>PKCKHX TeKCTOB X-XIII BB. H3 BocTOHHoro TypKecTaHa. - M.-JT., 1961, c. 46-47. PHCHBH M. MaTepnajiH no HCTOPHWCKOH (JDOireTHKe TIOPKCKHX H3MKOB. — M., 1955.

2. *Qorishiq portlovchilar (affrikatalar)* — ch, j (dj). Bu undoshlar artikulasiyasining ish holati ikki xil kechadi: bitta fokusning □zida portlash va sir□alish jarayonlari sodirboiadi — artikulasiya portlash bilan boshlanib, sir□alish bilan tugaydi.

3. *Sir□aluvchilar* — v, j, z, y, l, s, f, x, sh, □, h. Bu undoshlarning talaffuzida nutq apparatidagi ikki a'zo bir-biriga juda yaqinlashadi, ammo jipslashmaydi: havo oqimining sir□alib □tishi uchun oraliq qoldiriladi.

4. *Yumuq fokusli burun tovushlari* Jjruscha: CMbiHHo-HOCOBBie corjiacHbie)³³. Bu guruhga m, n, n undoshlari kiritiladi: a) «m» ning artikulasiyasida ikkala lab orasida yuzaga kelgan t□siq havo y□lini yopadi (yumuq fokus yuzaga keladi), natijada, havo oqimi n^siqqa urilib, orqaga qaytadi va burun b□shli□idan sir□ajib □tadi (bunda burun y□li ochiq holatda b□Iadi); b) «n» ning artikulasiyasida til uchi bilan milk orasida havo y□li yopiladi, orqaga qaytgan havo oqimi (un bilan birga) burun b□shli□idan sir□alib □tadi; d) «ng» ning artikulasiyasida tilning orqa qismi biian yumshoq tanglay orasida havo y□li yopilib, burun b□shli□ida sir□alish kechimi sodir b□Iadi.

Izoh: m, n, r\ undoshlari artikulasiyasida portlash □ta kuchsizlanadi, bunga havo oqimining t□siqqa urilib, orqaga qaytishi va burun b□shli□idan sir□alib □tishi sabab boiadi. Shuning uchun adabiyotlarda bu tovushning artikulasiya usuli har xil baholanmoqda: «portlovchi-sir□aluvchilar»³⁴. «portlovchilar» (29, 28- b.), «sir□aluvchilar» (16, 25-b.), «burun (nazal) undoshlari» (1. 118- bet) kabi.

5. Titroq undosh — «r». Bu undoshning talaffuzida tilning uchi qattiq tanglayning old qismi tomon k□tariladi va havo zarbidan titraydi, havo oqimi tebranadi.

111. Un paychalari ishtirokiga k□ra. Tasnifning bu aspektida un (ovoz) paychalarining tovush hosil qilishda ishtirok etish-etmasligi nazarda tutiladi. Bu belgi asosida undoshlarquyidagi ikki turga b□linadi:

yl. *Jarangsiz undoshlar* — k, p, s, t, f, x, ch, sh, q, h. Jarangsiz undoshlarning talaffuzida havo oqimi b□□izdagi un paychalari orasidan t□siqqa uchramay □tadi, natijada un paychalari tebranmaydi, ovoz hosil boimaydi, tovush halqumda yoki o□iz b□shli□idagi t□siqda yuzaga kelgan shovqinning □zidangina tarkib topadi.

2. *Jarangli undoshlar* — b, v, g, d, j, j (dj), z, y, l, m, n, n, r, □. Jarangli undoshlarning talaffuzida b□□izdagi un paychalari tortilib, taranglashadi, ular orali□idagi b□shliq y□qoladi, natijada □pkadan

Qarang: MaTyceBMq M. H CoBpeMeHHMH pyccKHti SOMK. cpoHeTHKa - M.: «nrocBeineHHe», 1976. c. 122-125. ³⁴ Mirzayev M., Usmonov S., Rasulov I. □zbek tili. - T. «□qituvchi», 1978. 57-59-b.

kelayotgan havo oqimi un paychalariga urilib, uni tebratadi, tebranish esa ovozni yuzaga keltiradi, ovoz qz navbatida oqiz bshliqidagi tsiqda paydo boqigan shovqinga qshilib, tovushning jaranglashuviga sabab boqadi.

IV. Ovozning ishtirok etish darajasiga kqra. Bu belgi asosida undoshlar sonorlar va shovqinlilarga boqilinadi:

1. Sonorlarda ovoz shovqinga nisbatan ustun boqadi (shovqin juda kam miqdorda qatnashadi). Hozirgi qzbek adabiy tilida m, n, n, l, r, y undoshlari sonor tovushlar (sonantlar) hisoblanadi. Sonorlar rezonator ton manbai nuqtayi nazaridan ikki guruhga boqilinadi: a) burun sonantlari — m, n, ng; b) oqiz sonantlari — r, l, y. Bulardan 1) «m» ni talaffuz qilishda boqizdan kelayotgan un (ovoz) ikki lab orasidagi tsiqqa urilib, orqaga qaytadi, shu tarzda yana halqum orqali burun boqshliqiga yoqiladi. Bu jarayonda boqiz, halqum, oqiz boqshliqi va burun boqshliqi rezonator ton manbayiga aylanadi: shular qshimcha tonlar paydo boqilib, ovozning shovqinga nisbatan ustun boqishi ta'minlanadi; 2) «n» ni talaffuz qilishda boqizdan kelayotgan un (ovoz) tilning uchki qismi bilan yuqori milk orasidagi tsiqqa urilib, orqaga (halqumga) qaytadi, sng burun boqshliqiga boqadi (bunda burun yoqidagi tsiq ochilgan boqadi). Natijada oqiz, halqum, boqiz, burun boqshliqlari rezonator ton manbai vazifasini bajaradi. Ammo oqiz boqshliqining rezonatorlik imkoniyati «m» dagi holatdan kamroq boqadi (chunki hajm va shakl qzgaradi); 3) «ng» ni talaffuz qilishda kelayotgan un (ovoz) tilning orqa qismi bilan yumshoq tanglayning boshlanish qismi orasidagi tsiqdan orqaga qaytib, yana halqum va boqizga boradi, halqum orqali burun boqshliqiga boqadi (bunda ham burun yoqidagi tsiq ochilgan boqadi), natijada oqiz, boqiz, halqum va burun boqshliqlarida qshimcha tonlar paydo boqilib, ovozning ustunligi ta'minlanadi. Bunda shuni ham alohida taqidlash kerakki, «ng»ning artikulyatsiyasida oqizning rezonatorlik imkoniyatlari «m» va «n» sonorlaridagi holatdan ancha cheklangan boqadi, chunki boqizdan kelayotgan un tilning orqa qismidagi tsiqdan orqaga qaytganligi tufayli, oqiz boqshliqining rezonatorlik maydoni juda qisqaradi; 4) «l» ni talaffuz qilishda tsiq (fokus) tilning uchki qismi bilan ustki tish (milk) orasida yuzaga keladi, ammo tilning ikki yoni ochiq boqadi. Undan sirqalib boqtan un lunj devoriga tegib, qshimcha tonlar hosil qiladi, bunday qshimcha tonlar halqum va hiqildoqda (boqizda) ham yuzaga keladi, ammo burun boqshliqi rezonator manbai sifatida ishtirok etmaydi, chunki yumshoq tanglay oxiridagi kichik til burunga boqtadigan yoqini tsiq qoyadi. Shuning uchun «l» oqiz sonanti hisoblanadi; 5) «r» ni talaffuz qilishda tilning uchi qattiq tanglayning old qismi tomon kqtariladi, boqizdan kelayotgan havo oqimi tilning uchiga urilib, uni bir-ikki silkitadi, natijada havo tebranishi yuzaga keladi. Lunjning bir qadar kengayishi rezonator tonning hosil boqishiga imkon

yaratadi; «r» ning artikulasiyasida ham burun boshliqi ishtirok etmaydi, chunki havo oqimining burunga tadigan qirni kichik til tomonidan tashlangan bo'ladi; 6) «y» ni talaffuz qilishda tilning qirta qismi qattiq tanglay tomon kashlangan, tilning qirzi odinga sijiydi, uning ikki cheti yon tishlarga, uchi esa pastki tishlar miikiga tegadi. Bu sonorning hosil bo'lishida ham o'z boshliqi, halqum va boshqir rezonator toni manbayi bo'lib xizmat qiladi, ammo burun boshliqi bu jarayonda ishtirok etmaydi (kichik til havo yo'lini tashlab turadi).

Ayrim izohlar: 1) sonorlarning barcha turlarida: a) un paychalari faol qatnashadi; b) rezonatorlar ishtirok etadi; d) ovoz shovqindan ustun bo'ladi; e) sonorlarda hatto boshqir in hosil qilish xususiyati ham bor. Masalan: za-yl (za-yii), ma-yl (ma-yil), sha-kl (sha-kii), ha-jm (ha-jim), ba-zm (ba-zim), va-zn (va-zin), ze-hn (ze-hin), da-vr (da-vir), sa-yr (sa-yir), sa-br (sa-bir) kabi Qemak, sonorlarning bir jihati (boshqir in hosil qila olishi) unililarga, uushnqa jiiatlari esa undoshlarga qashaydi. Bu ho'iat ularni unililarga ham, undoshlarga ham zid qashish mumkin bo'lgan alohida guruhga biriashtirish imkonini beradi³⁵. Biroq bunday fikrga qashilmaydigan tilshunoslar ham bor. Chunonchi, taniqli fonolog N.S. Trubetskoy bu haqda shunday deydi: «Unli», «undosh»lar tovushga oid boshlgan akustik tushunchalardir. Ularni ta'riflashda akustik yoki artikulasion tushunchalarni hisobga olmaslik, albatta, muvaffaqiyatsizlikka olib keladi³⁶. Adabiyotlarda qzbek tilidagi sonortovushlarning tarkibi ham harxil kashrsatilib kelinmoqda. Xususan, m, n, ng, l, r undoshlarining sonantligi fonetika va fonologiyaga oid adabiyotlarning deyarli barchasida qayd etilgan boisa, «y» ning sonantligi ayrim adabiyotlardagina ta'kidlangan³⁷, taniqli turkolog E.V. Sevortyan esa qzbek tili sonorlari qatoriga v, q undoshlarini ham kiritadi³⁸, «v» ning sonantligi S. Otamirzayeva [22, -49] va A. Abduazizov [1, -30] ishlarida ham qayd etilgan. M. Mirtojiev sayoz til orqa «ng» dan tashqari, chuqur til orqa «n» ning borligini ham kashrsatadi, ammo «y» ni sonorlar qatoriga kiritmaydi³⁹.

³⁵ Bu haqda qarang: MaxiwyjioB A. CoHopHbie y36eKCKoro snbiKa. — T.: «PAH», 1980, c. 33-34. Yana qarang: 3HHnep JI.P. 06maa (JxmeTMKa. — JI.: 1960, c. 108.

³⁶ Tpy6euKOM H.C. OCHOBM djoHOJiomri. - M.: 1960, c. (03.

³⁷ Bu haqda qarang: Mahmudov A. qzbek tili sonorlari. — T.: «qzbek iij'i va adabiyoti», 1969, Ne 6. Yana shu muaUif. CoHopHbie y36eKCKoro H3biKa. — T.: «OAH» 1980, c 11 —15, Nurmonov A. qzbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. - T.: «q'ituvchi», 1990, 18-b. Otamirzayeva S, Yusupova M. qzbek tili. - T.: 2002, 49-b. Qarang: CCB OPTSH 3.B. MaTepnajibi K cpaBHHTejibHori (boHerHKe rypeuKoro, a3cp-6aMH>KaHCKoro M y36eKCKOro jiiHTepaTypHbix «3biKOB. — B KH.: HccjiejioBaHHH no cpaBHMTejibHoi rpaMMaTHKe TIOPKCKMX H3HKOB. B 3-x TOMax. 1. (DoHeTMKa. — M.: 1955, c. 36.

³⁹ Qarang: Mirtojiev M. qzbek tili fonetikasi. - T: «Universitet», 1998, 23-25-b.

2. Shovqinlilarda ovoz shovqinga nisbatan kam b_oladi yoki mutlaqo qatnashmaydi. Masalan: b, g, d, j, j (dj), z undoshlarida ovoz kam, shovqin k_op, ammo k, p, s, t, f, x, ch, sh, q, h undoshlarida ovoz y_oq, bu undoshlar faqat shovqin hisobiga tarkib topgan.

Undoshlartasnifi quyidagi jadval tarzida ifodalanishi mumkin:

Ovoz bilan shovqinning munosabatiga k _o ra	Artikulatsiya usuliga k _o ra	Artikulatsiya o _r niga k _o ra														
		Labial undoshlar				Til undoshlari						B _o l _o qiz undoshi				
		Lab-lab	Lab-tish	Til oldi-tish	Til oldi-tanglay	Til o _r ta	Sayoz til orqa	Chuqur til orqa	Faringal undosh							
Shovqinlilar	Portlovchi	b	p			d	t					g	k		q	
	Qorishiq portlovchi						j (dj)	ch								
	Sir _o luvchi	v				f	z	s	j	sh					x	h
Sonorlar	Yumuq fokusli burun tovushlari	m				n						l				
	Sir _o luvchi					l				y						
	Titroq						r									
		=	*	=	·	T	^{ih}	=	·	=	N	=	x	=	·	·

Tekshirish savollari

1. Konsonantizm nima?
2. Hozirgi o_rzbek adabiy tili konsonantizmi qanday undoshlardan tarkib topgan? Ularning soni nechta?
3. Tovush fokusi nima? Uning ahamiyati?
4. o_rzbek tilining qaysi tovushlari ikki fokusli? Sababi?
5. Undosh fonemalar qaysi belgilar asosida tasnif qilinadi?
6. Artikulatsiya o_rniga k_ora undoshlar tasnifi?
7. Artikulatsiya usuliga k_ora undoshlar tasnifi?
8. Un paychalari ishtirokiga k_ora undoshlar tasnifi?
9. Ovoz va shovqin munosabatiga k_ora undoshlar tasnifi?
10. o_rzbek tili konsonantizmidagi munozarali masalalar?

Tayanch tushunchalar

Konsonantizm — undosh fonemalar tizimi.

Labial undoshlar - lab-Iab va lab-tish undoshlari.

Til-tish undoshlari (dental va alveolyar undoshlar) — tilning uchki qismi bilan tishlarning milki orasidagi t□siqda hosil boiadigan undoshlar.

Til oldi-tanglay undoshlari — til oldi qismining qattiq tanglay tomon k□tarilishidan hosil boigan t□siqda yuzaga keladigan undoshlar.

Til □rta undoshi - tilning □rta qismi bilan tanglay orasidagi t□siqda hosil boigan «y» undoshi.

Sayoz til orqa undoshlari — k, g, r\ (ng) fonemalari. Ular velar (qattiq) undoshlar sanaladi.

Chuqur til orqa undoshlari - q, □, x fonemalari. Ular uvular (kichik til ishtirokida hosil boigan) undoshlarsanaladi.

B□□iz undoshi — «h» fonemasi. U faringal undosh deb ham ataJadi.

Yumuq fokusli burun tovushlari (nazal tovushlar) — m, n, n sonantlari.

UNDOSH FONEMALAR TAVSIFI

Adabiyotlar: 10 [59-67], 18 [60-70], 22 [52-106], 27 [21-25], 29 [26-54].

34- §. Labial undoshlar tavsifi

1. «**B**» fonemasi — lab-lab, portlovchi, jarangli, shovqinli undosh, «p»ning jarangli jufti. S□z boshida (*bodom*), unli yoki jarangli undosh bilan yonma-yon q□llanganda (*tabrik*) jarangli boiadi, demak, bunday □rin «b» undoshi uchun kuchli pozitsiya hisoblanadi. Bu fonema s□z □rtasida jarangsiz undoshlar bilan yonma-yon qoilanganda assimilatsiyaga uchrab, jarangsiz «p» tarzida talaffuz etiladi: *ibtidoiy* > *iptidoiy*, *obkash* > *opkash*, *jabha* > *japha* kabi. Bunday □rin «b» fonemasi uchun kuchsiz pozitsiya hisoblanadi, jarangsiz «p» esa jarangli «b»ning kombinator ottenkasi (variatsiyasi) sanaladi, chunki jarangsizlanish kombinator omil ta'sirida — yonma-yon kelgan tovushlar assimilatsiyasi tufayli sodir boimoqda. Jarangli «b» undoshi s□z oxirida ham jarangsizlashadi: *maktab* > *maktap*, □*azab* > □*azap*, *asab* > *asap*, *qassob* > *qassop* kabi. Demak, s□z oxiri ham «b» fonemasi uchun kuchsiz pozitsiyadir. Bunday □rinda jarangsiz «p» jarangli «b» ning pozitsion ottenkasi (variatsiyasi) sanaladi, -64

chunki jarangsizlanish yondoshjoylashgan tovushlar ta'sirida emas, «b» ning s□z oxirida kelishi (pozitsion omil) tufayli sodir b□lmoqda; «b» fonemasi ikki unli orasida (intervokal pozitsiyada) k□pincha sir□aluvchi «v» ga □tadi; *chivin* < *chibin*, *qovoq* < *qoboq*, *tovoq* < *toboq* kabi. Bunday □zgarish ikki s□z birikkanda ham sodir b□ladi; *boraver* < *bora ber*, *Jo 'ravoy* < *Jo 'raboy*, *toshvaqa* < *toshbaqa* kabi.

«b» fonemasining kuchli pozitsiyadagi k□rinishi asosiy ottenka hisoblanadi, chunki bu ottenka «b» fonemasi uchun tipikdir. Uning kuchsiz pozitsiyadagi k□rinishlari □zgargan ottenkalar (allofonlar) sanaladi, demak, «b» fonemasi s□z tarkibida asosiy ottenka va allofonlar shaklida namoyon b□ladi.

2. «P» fonemasi — lab-lab, portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh, «b»ning jarangsiz jufti. Bu undosh s□zning barcha pozitsiyalarida — s□z boshida (*paxta*), □rtasida (*opa*), oxirida (*qop*) keladi. Deyarli barcha holatlarda asosiy ottenkasi saqlanadi. Jarangli «b»ning s□z oxirida jarangsizlanishi «b» va»p» fonemalarining m□tadillashuviga — neytralizatsiyaga olib keladi. Qiyos qiling: *kitob* > *kitop*, *kanop* > *kanop* kabi. Bunday paytda ikkala s□z oxiridagi «p» b//p arxifonemasining har ikki a'zosi uchun umumiy b□lgan «P» varianti sanaladi.

3. «V» fonemasi - lab-lab, sir□aluvchi, jarangli, shovqinli undosh (E.V. Sevortyan, S. Otamirzayeva uni sonortovushlarsirasiga kiritishadi). S□z □rtasida (*gavda*, *tovuq*), oxirida (*ov*, *suv*) ishlatiladi. □zbek tiliga tojik-fors va arab tillaridan □zlashgan s□zlarda ham q□llanadi: *navo* (toj.), *navodir* (arabcha); qadimgi turkiy tilda s□z boshida q□llanmagan.

□zbek tiliga arab va rus tillaridan □zlashgan s□zlarda lab-tish «v» ham uchraydi. Bu tovush lab-lab «v»ning fakultativ varianti sanaladi. U s□z boshida (*vaqt*, *va'da*, *vagon*), □rtasida (*ovqat*, *aviatsiya*) va oxirida (*afv*, *ustav*) qo"l!anishi, kuchsiz pozitsiyada jarangsizlanishi (*avtomat* > *aftomat*, *arxiv* > *arxiftarzida* talaffuz qiinishi) ham mumkin.

4. «F» fonemasi — lab-tish, sir□aluvchi, jarangsiz undosh. Buundosh sof turkiy s□zlarda q□llanmaydi, fors, arab, rus tillaridan □zlashgan s□zlardagina uchraydi: *farzand* (toj.), *farq* (arab.), *fabrika* (rus.) kabi. Lablashgan unlilar bilan yonma-yon q□llanganda lab-tish «f» ning lab-lab ottenkasi yuzaga keladi: *fazl-fozil-fuzalo*; *faqir-fuqaro* kabi. Bunday *holatfirma vafunksiya* kabi ruscha □zlashmalarda ham uchraydi.

Jonli s□zlashuvda lab-tish «f»ning lab-lab, portlovchi, jarangsiz «p» tarzida talaffuz qilinish holatlari uchrab *turadi: faqat* > *paqat*, *qafas* > *qapas*, *ulfat* > *ulpat* kabi. Bunday «p» undoshi sir□aluvchi «f»ning kombinator yoki pozitsion ottenkasi emas, uslubiy ottenkasidir, u turkiy til vakillarida «f» ga xos artikulasiya bazasining (psixo-fiziologik k□nikmaning) □tmishda b□lmaganligi ta'sirida sodir b□ladi.

5. «M» fonemasi — lab-lab, sonor, burun tovushi. Sining barcha qismlarida — sining boshida (*moy, mana*), rtasida (*amaki, osmon*), oxirida (*tom-,xum*) qillanadi. Qadimgi turkiy tilda sining boshida «b» ning fakultativ ottenkasi sifatidagina uchragan (*ming< bings*zida), sining rtasi va oxirida mustaqil fonema sifatida qillangan; *qamu* (*hdimma*), *qum* kabi⁴⁰.

35- §. Til oldi undoshlari tavsifi

1. «T» fonemasi — til oldi-alveolar, portlovchi (sof portlovchi), jarangsiz, shovqinli undosh, «d» ning jarangsiz jufti. Bu undosh sining barcha pozitsiyalarida uchraydi: sining boshida (*tosh, to*), sining rtasida (*ota, botir*) va sining oxirida (*ot, qavat*) kabi. Bu undosh tojik tilidan zlashgan *daraxt, d*, *g*, *musht, mast, past* kabi sining oxirida (siraluvchi x, s, sh undoshlaridan sining qillanganda) talaffuz etilmasligi ham mumkin. Bunday hodisa turkiy sining zlarda, shuningdek, ruscha-baynalmilal zlashmalarda kamroq uchraydi; *yurist > yuris, aferist > aferis, avgust > avgus, artist > artis, to 'rt > to* kabi. Ammo *ost, ust, tort (tortmoq), yurt* kabi turkiy sining zlarda va *port, post, tort* (konditer mahsuloti) kabi ruscha zlashmalarda sining oxiridagi «t» tushirib qoldirilmaydi.

2. «D» fonemasi — til oldi-alveolar, sof portlovchi, jarangli, shovqinli undosh, «t» ning jarangsiz jufti. Sining boshida (*daryo*), rtasida (*odam*), oxirida (*fozod*) qillanadi. Sining boshi (*daraxt*), intervokal holat (*odat*), jarangli yoki sonor bilan yondosh holat (*gijda, sajda, banda, onda-sonda*) bu undosh uchun kuchli pozitsiyadir. Bu pozitsiyada «d» undoshining asosiy ottenkasi qillanadi, boshqa holatlar «d» uchun kuchsiz pozitsiya hisoblanadi, bundajarangli «d» ning jarangsizlashgan ottenkasi qatnashadi. Masalan: *ketdi > ketti* (d > t), *tushdi > tushiti* (d > t), *asad > asat* (d > t), *savod > savot* (d > t) kabi. Bular jarangli «d»ning kombinator va pozitsion ottenkalari (allofonlari) sanaladi.

«D» fonemasi qadimgi turkiy tilda sining boshida qillanmagan;

3. «S» fonemasi - til oldi-dental, siraluvchi, jarangsiz, shovqinli undosh «z»ning jarangsiz jufti. Sining boshida (*savat*), rtasida (*qasam*), oxirida (*olmos*) qillanadi. Deyarli barcha pozitsiyalarda sining asosiy ottenkasini saqlaydi: *asbob, asta, osdi, sdi, qafas, asos* kabi.

4. «Z» fonemasi — til oldi-dental, siraluvchi, jarangli, shovqinli undosh, «s»ningjaranglijufti. Sining z boshida (*zamon, zqfar*), rtasida (*bozor, ozod*) va oxirida (*oz, aziz, mayiz*) qillanadi. Jarangsiz imdosh ta'sirida

Bu haqda qarang: Abdurahmonov .A., Rustomov A. Qadimgi turkiy tii. - T.:

«qituvchi», 1982, 9 va 33-b. *Yana qarang:* Tychiboyev B. Krsatilgan asar. 28~29-b.

«s» ga □tadi: *iztirob* > *istirob*, *mazkur* > *maskur* kabi. Bundayi «s» jarangli «z» fonemasining jarangsizlashgan kombinator ottenkasi sanaladi («t» va «k»ning ta'sirida b□lganligi uchun). Ba'zan s□z oxirida ham biroz jarangsizlashadi: *sakkiz* > *sakkis* (z > s), *tannozi* > *tannos* (z > s) kabi. Bundayi «s» jarangli «z» fonemasining pozitsion ottenkasi hisoblanadi (s□z oxirida b□lganligi uchun). Demak, s□z boshi (*zamon*), ikki unli orasi (*g□zal*) va jarangli yoki sonor bilan yonma-yon boigan holat (*jonzot*, *tuzdon*) «z» uchun kuchli pozitsiya, boshqa holatlar esa kuchsiz pozitsiya sanaladi.

Qadimgi turkiy tilda s□z boshida q□uanmagan.

5. «L» fonemasi - til oldi'alveolar, sir□aluvchi, jarangli, sonor tovush. S□z boshida (*lagan*), □rtasida (*olam*) va oxirida (*qamal*) qoilanadi. Orqa qator unidan s□ng qattiqroq (*ol*, *bol* kabi), old qator unidan s□ng esa yumshoqroq (*//*, *el*, *bel* kabi) talaffuz etiladi. Feining shart mayli va sifatdosh shakllarida («sa», «gan» q□shimchalaridan oldin qoilinganda) jonli s□zlashuv nutqida □zak oxiridagi «l» tushib qolishi ham mumkin: *kelsa* > *kesa*, *kelgan* > *kegan* kabi.

Qadimgi turkiy tilda «l» fonemasi s□z boshida qoilanmagan.

6. «N» fonemasi — til oldi'alveolar, jarangli, sonor, burun tovushi. S□z boshida (*nok*, *narsa*), □rtasida (*ona*, *anor*) va oxirida (*burun*, *tutun*) ishlatiladi. Lab undoshidan oldin qoilinganda assimilatsiyaga uchrab, lab-lab «m» tarzida talaffuz qilinadi: *shanba* > *shamba* (n > m) kabi.

7. «R» fonemasi - til oldi-tanglay, titroq, jarangli, sonor tovush. S□zning boshida (*raqs*, *r□mol*), □rtasida (*darak*, *guruch*) va oxirida (*xabar*, *agar*, *zarar*) kela oladi. Toshkent shevasida otning «-lar» bilan q□Uangan shaklida shu q□shimcha oxiridagi «r»ning tushib qolishi keng tarqalgan: *kitoblar* > *kitobla*, *bolalar* > *bolala*, *akamlar* > *akamla*, *oyimlar* > *oyimla* kabi. Talaffuzning bu shakli adabiy til me'yori sanalmaydi.

Qadimgi turkiy tilda «r» fonemasi s□z boshida qoilanmagan.

8. «Sh» fonemasi — til oldi-tanglay, sir□aluvchi, jarangsiz, shovqinli undosh. S□zning boshida (*shamol*, *sholi*), □rtasida (*tushuncha*, □sha) va oxirida (*naqsh*, *ravish*) kela oladi. Deyarli barcha pozitsiyada asosiy ottenkasi saqlanadi: *g□sht*, □isht, *tovushlar*, *tOvushni*, *tovushdan*, *tushgin*, *tushkinlik* kabi.

9. «J» fonemasi - til oldi-tanglay, sir□aluvchi, jarangli, shovqinli undosh. S□zboshida, □rtasida va oxirida q□uanish holatlari faqat ruscha-baynalmilal □zlashmalarda uchraydi: *janr*, *jeton*, *jemper*, *jurnal* (s□z boshida); *major*, *barja* (s□z □rtasida); *blindaj*, *peyzaj*, *drenaj*, *ekipaj*, *personaj*, *garaj*, *tiraj*, *massaj*, *sabotaj*, *staj* (s□z oxirida) kabi. S□z □rtasida qoilanishi tojik tilidan □zlashgan bir necha s□zda ham uchraydi: *mujda*,

gijda, ajdaho (ajdarho) kabi. Bunday pozitsiyada sir⁴aluvchi «j» qorishiq «j (dj)»ning «d» ta'sirida o'zgarigan ottenkasi boiishi ham mumkin. Bu undosh s⁴z oxiridajarangsizlashadi: *massaj* > *massash*, *drenaj* > *drenash*, *ekipaj* > *ekipash* kabi. Qadimgi turkiy tilda bu tovush b⁴lmagan.

10. «**J (dj)**» fonemasi - til oldi-tanglay, qorishiq portlovchi (affrikata), jarangli, shovqinli undosh, «ch»ning jarangli jufti. Bu fonema s⁴zning boshida (*joyjiydaj⁴ra*), o'rtasida (*majlis, ojiz, ijozat*) va oxirida (*haj, avj, boj, toj, ilinj*) kela oladi. S⁴z oxirida bir qadar jarangsizlashib, «ch» ga yaqin talaffuz etiladi: *lunj* > *lunch*, *vaj* > *vach*, *iloy* > *iloch*, *xiroj* > *xiroch*, *dilxiroj* > *dilxiroch* kabi. S⁴z ichida jarangsiz undosh bilan yonma-yon boiganda ham jarangsizlashadi (assimilyatsiya qilinadi): *ijtimoiy* > *ishtimoiy* (j > sh) kabi. Demak, qorishiq «j (dj)» assimilatativ holatda yoki s⁴z oxirida o'zining asosiy boimagan (notipik) ottenkasi bilan qatnashadi. Qadimgi turkiy tilda bu tovush b⁴lmagan.

11. «**Ch**» fonemasi - til oldi-tanglay, qorishiq portlovchi (affrikata), jarangsiz, shovqinli undosh, «j (dj)» ningjarangli jufti. Bu undosh s⁴zning boshida (*choy, chegara*), o'rtasida (*bechora, k⁴cha*) va oxirida (*omoch, tiimoch, kech, soch*) kela oladi. Jarangsiz undosh ta'sirida ba'zan «sh» ga o'tadi: *uchta* > *ushta* (ch > sh) kabi.

36- §. Til o'rtasidagi «y» undoshi tavsifi

«**Y**» fonemasi — til o'rtasidagi, sir⁴aluvchi, sonor undoshi (o'z sonanti). Bu undosh s⁴z boshida (*yil, y⁴q*), o'rtasida (*bayram, vayrona*) va s⁴z oxirida (*boy, to V*) qo'llanadi, «i» unlisidan s⁴ng qo'llanganda, shu unli bilan singishib, fonetik diftong hosil qiladi: *vodiy* > *vodi:*, *dohiy* > *dohi:* kabi⁴¹.

«Y» undoshi yumshoq (palatal) tovushdir, shuning uchun u bilan yondosh qo'langan unlilar akkomodatsiyaga uchraydi - orqa qator unlilar old qator (ingichka) ottenka bilan talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *q⁴l* (*qol*) — *y⁴l* (*yel*), *quvmoq* (*quvmoq*) — *yuvmoq* (*yiivmoq*) kabi.

37- §. Sayoz til orqasidagi undoshlari tavsifi

I. «**K**» fonemasi — sayoz til orqasidagi, portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh, «g»ning jarangsiz jufti. Bu fonema s⁴z boshida (*katta, kiyim*), o'rtasida (*aka, tikan*) va oxirida (*o'rdak, g⁴dak*) kela oladi. K⁴p b⁴o'lini

⁴ Fonetik diftong ikkita tovushning o'zaro singishib ketishidan hosil bo'ladi, haqiqiy diftong esa bitta b⁴o'lini hosil qiluvchi ikki tovushdir. Ular bitta fonema sanaladi. Bunday diftong o'zbek tiliga xos emas.

sōzlarga egalik affiksi qōshilganda, asosdagi «k» jarangh «g»ga ōtadi; *kovak > kovagi* (k > g), *telpak > telpagim* (k > g), *yurak > yuraging* (k > g) kabi. Bir bōginli sōzlarda va ayrim ōzlashma sōzlarda bunday ōzgarish boimaydi: *yuk — yukim, yuking, yuki; ishtirok — ishtirokim, ishtiroking, ishtiroki; idrok — idroking, idroki* kabi. Demak, kōp bōinli sōzlarning ba'zi grammatik shakllarida jarangsiz «k» ning jaranglashgan ottenkasi qatnashadi. «K» dan sōng unli tovushlarning faqat old qator ottenkalari qōllanadi: *kōl (kel), kul (kyl), kitob (kbtob)* kabi.

2. «G» fonemasi — sayoz tii orqa, portlovchi, jarangli, shovqinli undosh, «k»ning jarangli jufti. Bu fonema sōz boshida (*gul, go 'zal*), ōrtasida (*tegirmon, agar*) va oxirida (*barg, juvonmarg*) kela oladi. Qadimgi turkiy tilda sōz boshida qoilanmagan. Sōz oxirida kelishi kōproq ōzlashma sōzlarda uchraydi, bunday pozitsiyada u jarangsiz «k» tarzida talaffuz etiladi: *barg > bark, pedagog > pedagog* kabi; «g» dan sōng unli fonemalarning faqat old qator ottenkasi qatnashadi: *go 'zal (gozel), gul (gyl), gilam (gblem)* kabi.

3. «Ng (r)» fonemasi - sayoz til orqa, jarangli, buran sonanti. Bu fonema sōz boshida qōuanmaydi, sōz ōrtasida (*kōngil, singil*) va oxirida (*ong, ming*) ishlatiladi. Bu fonema bilan yonma-yon qoilangan unlilar doimo ingichka talaffuz etiladi: *jang-jert, kōngil-keijhl* kabi. Bu fonema qattiq ōzakli sōzlar yoki sōz shakllarida chuqur til orqa ottenka bilan talaffuz etilishi ham mumkin; ō/«g(ōbing), xōng-xōng kabi.

38- §. Chuqur til orqa undoshlari tavsifi

1. «Q» fonemasi — chuqur til orqa, portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Bu fonema sōz boshida (*qozon, qor*), ōrtasida (*tōqay, soqol*) va oxirida (*buloq, oziq*) kela oladi. Kōp bōinli sōzlarga unli bilan boshlangan affiks qōshilganda, asos oxiridagi «q» undoshi «ō» ga ōtadi: *taroq- taroōim, taroōing, taroōi* kabi. Bir bōinli sōzlarda (*yoq, yōq* sōzlaridan boshqalarida), shuningdek, ayrim kōp bōinli ōzlashma sōzlarda asos oxiridagi «q» «ō» ga ōtmasligi mumkin: *haq — haqim, haqing, haqi; ittifoq — ittifoqimiz, ittifoqingiz, ittifoqi* kabi. Jonli sōzlashuvda «q»ning dissimilatsiyaga (*maqtanmoq > maxtanmoq*) yoki assimilatsiyaga (*tōqson > tōxsori*) uchrash holatlari kuzatiladi. Kōp bōinli sōzlarning oxiridagi «q» jonli sōzlashuvda sirōaluvchi «ō» tarzida talaffuz etiladi: *baliq > baliō, taroq > taroō kab*. Qadimgi turkiy tilda q-k tovushlari bitta fonemaning ikki kōrinishi bōlgan, keyinchalik bu fonema divergensiyaga uchrab, ikkita fonemaga aylangan. Demak, «q»ni «k» ning divergenti deyish mumkin.

2. «**g**» fonemasi — chuqur til orqa (uvular), sirqaluvchi, jarangli, shovqinli (ayrim tilshunoslar fikricha - sonor) undosh, «x» ning jarangli jufti. Bu fonema s^hz boshida {*gor, alvir*}, r^hrtasida {*toora, soinch*} va oxirida {*to, yo, mabla*} kela oladi. Qadimgi turkiy tilda «g» niring variatsiyasi boigan va s^hz boshida qoilanmagan. Demak, tarixan «g»ning divergensiyaga uchrashi natijasida «**g**» yuzaga kelgan, shuning uchun uni «g»ning divergenti deyish mumkin. Hozirgi qzbek adabiy tilida «**g**» bilan tugagan s^hzlarga «g» bilan boshlangan affiksalar q^hshilganda «**g**» va «g» laming «q» ga k^hchish holatlari uchraydi: *to+ga > toqqa, bo+ga > boqqa, oqgan > oqqan, so+gani > soqqani* kabi. Shevalarda s^hz oxirida «**g**» r^hrnida «v» ning qoilanish hollari uchraydi: *to > tov, t^hri > tuvri, oiz > ovuz* kabi. Bunday holatlar adabiy til uchun me'yor hisoblanmaydi.

3. «**X**» fonemasi — chuqur til orqa, sirqaluvchi, jarangsiz, shovqinli undosh, «**g**»ning jarangsiz jufti. Bu fonema s^hz boshida {*xalq, xabar*}, r^hrtasida {*maxsus, maxfiy*} va oxirida {*dax, mix, tarix*} kela oladi. Qadimgi turkiy tilda «x» undoshi boimagan. U eski turkiy til davrida paydo boigan: *xan (xon), xayu (qaysi), yaxsaq (oqsoq)* kabi [29, -52].

Qipchoq lahjasi shevalarida «x» ning r^hrnida «q» ning qoilanish holatlari uchraydi: *xabar > qabar, xalq > qalq, xalta > qalta* kabi. «X» undoshidan song qoilangan unlilar, odatda, orqa qator ottenka bilan talaffuz etiyadi (akkomodatsiya hodisasi sodir boiyadi): *xulq, xavf, xato* kabi.

39- §. B^hiz undoshi tavsifi

«**H**» fonemasi — b^hiz undoshi, sirqaluvchi, jarangsiz, shovqinli tovush. Bu fonema s^hz boshida {*ham, hozir*}, r^hrtasida {*qahramon, mahsulot*} va oxirida {*shoh, guruh*} kela oladi. Asosan, arab va fors tillaridan q^hzlashgan s^hzlarda yoki shu s^hziardan yasalgan qzbekcha s^hzlarda qoilanadi: *hammol, haqiqat, huquq, humo* («humo qushi»), *hunar, hurriyat, jumhuriyat* kabi. Hozirgi qzbek tilida «h»ning «y»ga q^htish liolatlari uchraydi: *shohi > shoyi* (h > y), *Rahim > Rayim* (h > y), *Sohib > Soyib* (h > y), *Mohira > Moyira* (h > y) kabi. «H»ning bu xususiyati ba'zan uning s^hz tarkibidan tushib qolishiga ham olib keladi: *shahar > sha:ar, Solih > Soli, Tohir > Toirkabi*. Hatto *Muhammad Rahim > Muhammad Raim > Mamaraim > Maraim* kabi fonetik jarayonlarda ham «h»ning yuqoridagi xususiyatlari ta'siri bor.

40- §. Qorishiq «TS» («11») undoshi tavsifi

«**ts**» fonemasi — til oldi-alveolar, qorishiq-portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Bu fonema faqat ruscha leksik q^hzlashmalarda qoilanadi. Dastlab «ts» r^hrnida «ch» va «s» tovushlari ishlatilgan: U,apH3M > *Chorizm*,

» *uupK* > *sirk* kabi. Keyingi 50—60 yil davomida o'zbek-rus ikki tilliligining shakllanishi va mustahkamlanishi tufayli k'p'chilik o'zbek ziyolilarida «ts» ning ruscha artikulyatsiya bazasi (talaffuz k'nikmasi) ham shakllangan: *konstitutsiya, aviatsiya, evolutsiya, inflatsiya, litsey* kabi s'zlarning o'zbeklar nutqidagi q'llanishi shundan dalolat beradi, ammo o'zbek tilida «ts» bilan qo'lanadigan birorta s'zga qarama-qarshi q'yish mumkin bo'lgan boshqa s'zning (kvaziomonimning) y'qligi bu fonemaning o'zbek tilidagi fonologik funksiyasini munozarali qilib q'ymoqda.

Tekshirish savollari

1. Tasnif va tavsif qanday farqlanadi?
2. Labial undoshlardan qaysilarining qanday fonetik pozitsiyada asosiy b'imagan ottenkalari qatnashadi? 3. Portlovchi tovushlarning qaysilari intervokal holatda sir'aluvchiga q'tadi? 4. Jarangli undoshlarning qaysilari qanday pozitsiyada jarangsizlashadi? 5. Lab-lab «y» va lab-tish «v» qanday farqlanadi? 6. Qanday pozitsiyada lab-tish «f» ning lab-lab ottenkasi shakllanadi? Bu hodisa tilshunoslikda nima deb ataladi? 7. Qanday s'zlar oxiridagi «t» talaffuz etilmaydi? 8. Qanday holatlarda «l» undoshi tushib qolishi mumkin? 9. Qanday pozitsiyada til oldi «m» lab-lab «m» ga q'tadi? Sababi? 10. j (dj) va j undoshlari qanday farqlanadi? Qanday pozitsiyalarda bu fonemalarning allofonlari yuzaga keladi? 11. Qanday holatda «ch»ning «sh»ga q'tishi uchraydi? Bu hodisa nima deb ataladi? 12. Sayoz til orqa «k», «g» undoshlari qanday pozitsiyada q'zgaradi? Chuqur til orqa undoshlari-chi? 13. «H» undoshi talaffuzida qanday q'zgarishlar kuzatiladi? 14. «ts» («u») undoshining qaysi jihatlari o'zbek tilshunosligida munozaraga sabab bo'imoqda?
15. Divergent nima?

Tayanch tushunchalar

Kuchli pozitsiya — fonemaning asosiy ottenkasi saqlanadigan pozitsiya.

Kuchsiz pozitsiya — fonemaning asosiy ottenkasi q'zgarishiga olib keladigan pozitsiya.

Intervokal holat - undosh fonemaning ikki unli orasidagi holati.

Assimilativ holat — nutq oqimida fonemalar assimilyatsiyasiga olib keluvchi vaziyat.

Dissimilativ holat — nutq oqimida fonemalar dissimilatsiyasiga olib keluvchi vaziyat.

Divergent — divergensiya yoki bilan bir fonemaning ottenkalaridan chiqqan yangi fonema.

FONETIK HODISALAR

Adabiyotlar: 10 [67-74], 16 [74-88], 27 [28-31].

41- §. Umumiy ma'lumot

Fonemaning nutq oqimida turli ottenkalarda namoyon bo'lishi, bunday ottenkalarining yuzaga kelishida kombinator, pozitsion yoki aralash (kombinator-pozitsion) va b. omillarning ishtiroki borligi yuqorida aytib berilgan edi. Fonetik hodisalar ham aslida ana shu omillar mahsuli sifatida sodir bo'ladi. Ularning asosiy turlari quyidagilardan iborat:

I. Kombinator omillar ta'sirida sodir bo'ladigan hodisalar: 1.

Assimilatsiya bir xil kategoriyadagi tovushlarning (mas, undosh bilan undoshning) chiqqan moslashuvidir. Bunday moslashuvning quyidagi turlari bor:

a) *progressiv assimilatsiya* ~ oldingi tovushning keyingi tovushni chiqqan moslashtirishi: *ketdi* > *ketti* (td > tt), *ekgan* > *ekkan* (kg > kk), *qishloqqa* > *qishloqqa* (qg > qq) kabi;

b) *regressiv assimilatsiya*. Keyingi tovushning oldingi tovushni chiqqan moslashtirishi: *tuzsiz* > *tussiz* (zs > ss), *birta* > *bitta* (rt > tt) kabi;

d) *to'liq assimilatsiya*. Bunda kuchli va kuchsiz pozitsiyadagi tovushlar bir-biriga aynan moslashadi (ular o'rtasida neytrallasuv sodir bo'ladi): *nonvoy* > *novvoy* (nv > w), *terakga* > *terakka* (kg > kk) kabi;

e) *to'liqsiz assimilatsiya*. Bunda kuchli va kuchsiz pozitsiyadagi tovushlar bir-biriga qisman moslashadi: *tanbur* > *tambur* (nb > mb), *shanba* > *shamba* (nb > mb) kabi. Bu s'ozlarda «n» (til-tish undoshi) lab-lab «b»ga faqat artikulyatsiya o'zini jihatdan moslashgan (lab-lab «m»ga o'tgan), ammo boshqa belgilari moslashmagan. Qiyos qiling: «m» — sonor, «b» — shovqinli; «m» — yumuq fokusli burun tovushi (nazal tovushi), «b» — sof portlovchi kabi;

o) *kontakt assimilatsiya* — ketma-ket joylashgan tovushlarning chiqqan moslashuvi (q.: yuqoridagi misollar);

g) *distant assimilatsiya* — s'oz tarkibida bir-biridan uzoqroqda joylashgan tovushlarning chiqqan moslashuvi: *sichqon* > *chichqon*, *soch* > *choch* kabi.

Assimilatsiyaning bu turi singarmonizm (unlilar uyqunlashuvi) deb ham nomlanadi. Bunda unliarning uyqunlashuvi lab garmoniyasi va til garmoniyasi (lingval garmoniya) shaklida namoyon boladi. Masalan: *keldi* — «e» old qator), «i» (old qator). Bunda qzak va affikslar tarkibidagi har ikkala unli old qatordir (til garmoniyasi); *qoldi* — «0» (orqa qator), «i» (orqa qator). Bunda affiksdagi old qator «i» qzakdagi orqa qator «o»ga moslashgan «i» ning orqa qator ottenkasi yuzaga kelgan (bu ham til garmoniyasi hisoblanadi); lab garmoniyasi kproq shevalarda uchraydi: qj/n (adabiy tilda) — *ulum* (qipchoq lahjasi shevalarida), *kzim* (adabiy tilda) — *kzum* (*kezynr.* qipchoq lahjasida) Bunda qzak va qshimchalardagi unlilarning lablanish jihatdan moslashuvi sodir boiadi. Hozirgi qzbek adabiy tilida assimilatsiyaning bu turi deyarli uchramaydi.

Assimilatsiyada fonemaning kombinatorottenkasi yuzaga keladi (qzgarish tovushlarning bir-biriga ta'siri natijasida boiganligi uchun).

2. Akkomodatsiya — turli kategoriyalardagi tovushlarning, masalan, unli bilan undoshning qzaro ta'siri tufayli yuzaga keladigan moslashuv. Masalan: *kisht* «i»ning old qator ottenkasi, u sayoz til orqa «k» undoshiga moslashgan — *qish* (qt>ish: «i»ning orqa qator ottenkasi, u chuqur til orqa «q» undoshiga moslashgan). Ba'zan unli undoshga emas, aksincha, undosh unliga moslashadi. Masalan, lab-tish (labio-dental) «f» undoshi lablashgan «u» unlisi ta'sirida lab-lab «f» ga aylanishi mumkin. Qiyos qiling: *faqat* («f» - lab-tish), *nufuz* («f» - lab-lab), *aft*(«f» - lab-tish), *ufq* («f» - lab-lab), *saf*(«f» - lab-tish), *tuf*(«f» - lab-lab) kabi.

qzaro ta'sirda bqlgan tovushlarning bir-biriga nisbatan oldin yoki keyin kelishiga kqra akkomodatsiya quyidagi ikki turga boiinadi:

a) *progressiv akkomodatsiya*. Bunda oldingi tovush keyingi tovushga ta'sir qiladi: *kulmoq* sqzida sayoz til orqa «k» undoshi orqa qator «u»ni old qator «y» ga aylantirgani kabi. Qiyos qiling: *qul* («u» — orqa qator unli) — *kul* («y» — old qator unli), *qol* («q» — orqa qator «0» unlisi) — *kol* («q» — old qator «e» unlisi);

b) *regressiv akkomodatsiya*. Bunda keyingi tovush oldingi tovushga ta'sir qiladi. Masalan: *tk* sqzida sayoz til orqa «k» undoshi orqa qator «q» unlisini old qator «q»ga aylantiradi. Assimilatsiyada boiganidek, akkomodatsiyada ham fonemaning kombinator ottenkasi yuzaga keiadi.

3. Dissimilatsiya — sqz tarkibidagi bir xil (yoki qxshash) tovushlardan birining boshqa tovushga kqchishi: *birorta* > *bironta* (ror > ron), *kissa* > *kista* (ss > st) kabi. Bu hodisani assimilatsiyaning aksi deyish mumftin. Dissimilatsiya hodisasi yqnalishiga qarab ikki xil bqladi: a) *progressiv dissimilatsiya*. Bunda keyingi tovush qzgaradi: *zarur* > *zaril* kabi;

siv dissimilatsiya. Bunda oldingi tovush oʻzgaradi: *maqtanmoq* > *maxtanmoq* kabi.

Tovushning oʻzgarish darajasiga koʻra dissimilatsiya yana ikki turga boʻlinadi:

a) *toʻliq dissimilatsiya*. Bunda ikkita bir xil tovushdan biri noʻxshash tovushga aylanadi: *kissa* > *kista* (ss > st) kabi;

b) *toliqsiz dissimilatsiya (qisman dissimilatsiya)*. Bunda tovushning artikulyatsion xususiyatlaridan ayrimlarigina oʻzgaradi. Masalan, *uchta* > *ushta* (ch > sh) kabi: «ch» va «t» undoshlarining ikkalasi ham portlovchi, ammo «t»ning taʼsirida «ch» sirqaluvchi «sh» ga oʻtgan.

Tovushlar oʻrtasidagi masofaga nisbatan ham dissimilatsiya ikki xil boʻladi:

a) *kontakt dissimilatsiya*. Bunda yonma-yon turgan tovushlardan biri oʻzgaradi: *kissa* > *kista* kabi;

b) *distant dissimilatsiya*. Bunda dissimilatsiyaga uchrayotgan tovushlar bir-biridan uzoqroqda joylashgan boʻladi. Masalan: *birorta* > *bironta* kabi.

4. **Nazalizatsiya** - sʻz tarkibidagi burun sonantlari taʼsirida shu sonantlar yonida qoʻllangan unlining rezonator ton bilan aytilishi: *non*, *nok*, *men*, *meng* kabi. Bunday hollarda ham fonemaning kombinator oʻtkenkasi (unlining koʻrinishi) paydo boʻladi.

II. Pozitsion omillar taʼsirida sodir boʻladigan hodisalar:

1. **Reduksiya** - unli fonemaning urusiz boʻlmasida kuchsizlanishi: *bilan* — *b:bn*, *biroq* — *b:rjq* kabi. Bunda «i» unlisining kuchsizlangan, qisqa (bilinar-bilinmas) talaffuz etiladigan pozitsion oʻtkenkasi yuzaga keladi.

2. **Sʻz oxiridagi ochiq boʻlmasida tor unilarning biroz kengayishi**: *bordi* > *borde* kabi. Bunda ham tor «i» unlisining biroz kengaygan pozitsion oʻtkenkasi yuzaga keladi.

3. **Jarangli «b» va «d» undoshlarining sʻz oxirida jarangsizlanishi**: *maktab* > *maktap* (b > p), *savod* > *savot* (d > t) kabi. Bunday holat jarangli j, j (dj), z uadoshlarida ham uchraydi: *massaj* > *massash* (j > sh), *dilxiroj* > *dilxiroch* (j > ch), *sakkiz* > *sakkis* (z > s) kabi. Yuqoridagi barcha holatlarda b, d, j, j (dj), z fonemalarining jarangsizlashgan pozitsion oʻtkenkalari qoʻllangan. Oʻzbek tilida koʻp boʻlmisda sʻzlarda portlovchi, jarangsiz «q» ning sʻz oxirida sirqaiuvchi, jarangli «q» tarzida talaffuz qilinish hollari ham uchraydi: *baliq* > *baliq*, *ortoq* > *rtoq*, *taroq* > *taroq* kabi.

III. Turkiy sʻzlarning anʼanaviy fonetik tarkibiga moslashish. Oʻzbek tilida bunday moslashishning quyidagi turlari uchraydi:

1. **Proteza** — sʻz boshida tovush orttirilishi: a) *rus* > *oʻris*, *riza* > *oʻraza*, *ramol* > *ramoi* kabi. Maʼlumki, qadimgi turkiy tilda sonor «r» tovushi sʻz boshida qoʻllanmagan, demak, uni sʻz boshida qoʻllash koʻnikmasi

ham b◻lmagan, bu hol boshqa tillardan ◻zlashtirilgan s◻zlar boshidagi sonor «r»dan oldin bir unlining orttirilishiga olib kelgan, shu tariqa olinma s◻zning fonetik tarkibi turkiy tillar qonuniyatiga b◻ysundirilgan;

b) *shkaf* > *ishkop*, *stakan* > *istakan* kabi: turkiy tillarda s◻z yoki b◻◻in boshida (pozitsion omil) undoshlar ◻zaro birika olmaydi (sintagmatik omil), ayni shu qonuniyat yuqorida keltirilgan ruscha ◻zlashmalar boshida bir unlining orttirilishiga, demak, shu s◻zlarning turkiy til qonuniyatiga mosiashtirilgan shaklining yaratilishiga olib kelgan.

2. Epenteza — s◻z ◻rtasida tovush orttirilishi. Bu hodisa ham asosan boshqa tillardan ◻zlashtirilgan s◻zlar tarkibida yuz beradi — ularning fonetik tarkibi turkiy til qonuniyatlariga moslashtiriladi (s◻z yoki b◻◻in boshida qatorlashib kelgan ikki undosh orasida bir unli orttiriladi: *plan* > *pilon*, *klubnika* > *qulupnay*, *traktor* > *tiraktir* kabi).

Ma'lumki, turkiy s◻zlar tarkibida ikki unli ham yonma-yon q◻llanmaydi. Bu hol *Said*, *oila*, *soatkabi* arabcha ◻zlashmalariningonli tilda *Sayid*, *oyila*, *so◻at* deb (ikki unli orasida bir undoshning orttirilib) talaffuz qilinishiga sabab b◻ladi.

3. Epiteza (austeza) ~ s◻z oxirida tovush orttirilishi: bu hodisa k◻proq s◻z oxirida qatorlashib kelgan *sk*, *nk* undoshlaridan s◻ng yuz beradi: (*. otpusk* > *otpuska*, *kiosk* > *kioska*, *tank* > *tanka*, *blank* > *blanka* kabi. Bunda ham pozitsion-sintagmatik omil (turkiy s◻z oxirida *sk*, *nk* undoshlari birikmasining uchramasligi) k◻proq darajada asos b◻lgan.

IV. Fonetik hodisalarning boshqa turlari:

1. Tovush tushishi. S◻z ◻zagidagi yoki unga q◻shilgan q◻shimchalar tarkibidagi ayrim tovushlarning ma'lum fonetik qurshov yoki pozitsiya ta'sirida talaffuz etilmasligi. Bu hodisaning quyidagi turlari bor:

a) **prokopa, ankopa** - s◻z boshidagi tovushning tushib qolishi: *yilon* > *ilon*, *ya◻och* > *a◻och* > *o◻och*, *yigna* > *igna* kabi. Bunda til ◻rta «y»da ovoznining ustunligi, demak, uning unliga yaqinligi, ◻zidan keyingi unliga singib ketishi kabi omillar ta'siri bor. Prokopa, asosan, tarixiy jarayon mahsuli b◻lib, hozirgi ◻zbek adabiy tilida uchramaydi;

b) **sinkopa** — s◻z ◻rtasidagi tovushning tushib qolishi. Bu hodisa reduksiyaning davomi sifatida k◻proq uchraydi-◻zak morfemaga affiks morfema q◻shilganda, ur◻u oxirgi b◻◻inga k◻chib, ◻zakdagi unli kuchsizlanadi va tushib qoladi: *burun* > *burnim*, *burning*, *burni*; *o◻il* > *o◻lim*, *o◻ling*, *o◻li* kabi. S◻z ◻rtasidagi unlining tushib qohshi ba'zan tarixiy (diaxron) planda sodir boigan b◻lib, hozir sezilmasligi ham mumkin: *olcha* < *olicha*, *kelyapti* < *kelayaptikabi*. ◻zbek tilida undosh tovushlar sinkopasi ham uchraydi: *pastqam* > *pasqam*, *pastda* > *pasda* kabi. Ularning ba'zi turlari tarixiy plandagina qaralishi mumkin: *erdi* > *edi* kabi;

d) **apokopa** - s□z oxiridagi tovushning yoki q□shma s□z komponentining tushirib qoldirilishi: *baland* > *balan*, *xursand* > *xursan*, □*isht* > □*ish*, *go 'sht* > *go 'sh*, *obro y* > *obro'*, *podshoh* > *podsho* kabi. Q□shma s□z komponentining tushirib qoldirilishi asosan ruscha leksik □zlashmalarda uchraydi: *metropoliten* > *metro*, *kilogramm* > *kilo*, *taksomotor* > *taksi* kabi.

Tovush yoki komponentning tushib qolishiga olib keladigan sabablar qatorida pozitsion (ur□usiz b□□indagi reduksiya) va sintagmatik (yonma-yon qoilangan tovushlarning singishib ketishi) bilan birga fonatsion energiyani tejash, ixchamlikka erishish kabi omillar ham qatnashadi;

2. Eliziya — unli tovush bilan tugagan s□zga unli bilan boshlangan s□zning q□shilishi natijasida bir unli tovushning tushishi (125, 133-b.). Masalan, *ayta oldi* > *aytoldi*, *Dili prom* > *Dilorom* kabi. Bu hodisa unlilar singishuvining bir k□rinishidir. Yana qarang: *sinerezis*.

3. Sandxi hodisasi ~ analitik shakllarning ixchamlashuvi natijasida sodir bo'ladigan fonetik □zgarishlar. Masalan: *ishlaredi* > *ishlardi*, *borgan emish* > *borganmish* kabi. Bu hodisa □z tabiatiga k□ra eliziyaga juda yaqin turadi.

4. Aferezis — oldingi s□zning s□nggi tovushi (yoki tovushlari) ta'sirida keyingi s□z boshidagi tovushning (yoki tovushlarning) tushishi: *ne uchun* > *nechun*, *mulla aka* > *mullaka* kabi (16, 85—86). Bu hodisa sandxining bir k□rinishi, xolos.

5. Gaplologiya - yasama s□z tarkibida birin-ketin kelgan ikkita bir xil b□□indan birining tushirib qoldirilishi. Bu hodisa ham k□proq ixchamlashtirish, energiyani tejash asosida sodir b□ladi. Masalan, *tragikomediya* < *tragikokomediya*. Bu s□zning tarkibida ikkita birxil b□□in («ko» — uchinchi b□□in va «ko» — t□rtinchi b□□in) birin-ketin kelganligidan talaffuzda ulardan biri tushirib qoldirilgan va s□zning ana shu ixchamlashtirilgan shakli adabiy til uchun me'yorb□lib qolgan. Bunday hodisa *mineralogiya* < *mineralologiya*, *morfologiya* < *morfologiya* s□zlarida hamlcuzatiladi.

6. Tovushlarning □rin almashinuvi (metateza). Bu hodisa k□proq jonli s□zlashuvga, ayniqsa, shevalarga xos bo'lib, adabiy tilda kam uchraydi: *tuproq* > *turpoq* (Toshkent shevasida), *daryo* > *dayro* (qipchoq lahjasi shevalarida), *to□ramoq* > *t□r□amoq* (ayrim shevalarda) kabi.

□rin almashinuviga uchragan tovushlars□z tarkibida bir-biriga yaqin yoki uzoq joylashgan bo'lishi mumkin, shunga k□ra metatezaning ikki turi farqlanadi:

a) *kontakt metateza* — yonma-yon joylashgan tovushlarning □rin almashinuvi: *tuproq* > *turpoq* (pr > rp), *ahvol* > *avhol* (hv > vh) kabi;

b) *distant metateza* — bir-biridan uzoqroqda joylashgan tovushlarning o'rin almashinuvi: *aylanayin* > *aynalayin* (bunda ikkinchi b o'rin boshidagi «l» bilan uchinchi b o'rin boshidagi «n» tovushlari orasida «a» unlisi bor).

Tarkibida metateza hodisasi yuz bergan ayrim so'zlar hozirgi adabiy tilda me'yor darajasiga keltirilgan: *yoqmir* (etimologik shakli) > *yomir* (hozirgi adabiy tildagi shakli) kabi.

7. Geminatsiya - ikkita bir xil undoshning so'z tarkibida qavatlanishi: *muddat*, *izzat* kabi. Bunday qavatlanish ma'lum uslubiy maqsadlarda yuzaga keltirilishi ham mumkin: Masalan, *maza* '(bitta «z», bunda uslubiy b yoq y o q.) — *mazza* (ikkita «z»). So'zning bu shaklida ma'no kuchaytirilgan). Yana qiyos qiling: *yashmagur* > *yashshmagur*, *uchalasi* > *uchchalasi*, *rosa* > *rossajuda* > *judda* kabi. Geminatsiya hodisasi so'z yasashida ham uchraydi: *achimoq* (fe'l) — *achchiq* (sifat), *isimoq* (fe'l) — *issiq* (sifat), *qotmoq* (fe'l) — *qattiq* (sifat) kabi. Sifatlarining kuchaytiruv (intensiv) formalarida ham geminatsiya hodisasi uchraydi: *oq* > *oppoq*, *soq* > *soppa-soq* kabi.

Degeminatsiya — so'z tarkibidagi geminatsiyaning yoq q olishi: *men+ning* > *mening*, *sizni* > *sizzi* > *sizi*; *qayyer* > *qayer* kabi.

8. Sinerezis — so'z tarkibida yondosh qo'llangan ikki unlining diftonglashuvi ~ bir chiqiziq unli holiga kelishi: *mutolaa* > *mutola*: *matbaa* > *matba*: *saodat* > *so:dat* kabi. Bu hodisa ikki unli orasidagi undoshning tushib qolishi hisobiga yuz berishi ham mumkin: *zahar* > *za:r*, *shahar* > *sha:r* kabi.

9. Spirantizatsiya - ayrim portlovchi undoshlarning ikki unli orasida (intervokal pozitsiyada) sirqaluvchi undoshga o'tishi: *bora ber* > *boraver* (b > v), *kabob* > *kavob* (b > v), *po 'stloq* > *po 'stloqi* (q > o), *taroq* > *taroqi* (q > o) kabi. Bu hodisada pozitsion omil (intervokal holat) bilan birga kombinator omil (unlilarning undoshga ta'siri) ham ishtirok etgan.

Tekshirish savollari

1. Fonetik hodisalar deganda nimani tushunasiz?
2. Kombinator omillar nima? Ular fonemaning qanday ottenkasini yuzaga keltiradi?
3. Assimilatsiya, akkomodatsiya va dissimilatsiya qanday farqlanadi? Ularning qanday turlari bor?
4. Pozitsion omillarga nimalar kiradi? Ular fonemaning qanday ottenkalarini shakllantiradi?
5. Pozitsion o'zgarishlarning qanday turlari bor?
6. Kombinator va pozitsion omillar fonetik jarayonda aralash ishtirok etishi mumkinmi?

7. Spirantizatsiya nima?
 8. Sintagmatik omillarga nimalar kiradi? Bu omil ta'sirida qanday fonetik jarayonlar sodir boiadi? 9. Qanday holatlarda va nima sababdan s□z boshida, □rtasida yoki oxfcida ba'zan tovush orttiriladi? 10. Proteza, epenteza va epiteza nima? 11. Qanday holatlarda va nima sababdan s□z tarkibidagi ayrim tovushlar tushib qoladi? 12. Tovush tushishining qanday turlari bor? 13. Metateza nima?
 14. Geminatsiya nima? Degeminatsiya-chi? 15. Nazalizatsiya nima? U qanday omillar ta'sirida yuz beradi? 16. Sandxi qanday hodisa? Aferezis-chi? 17. Sinerezis nima? U qanday holatda yuz beradi?

Tayanch tushunchalar

- Assimilatsiya** — bir xil kategoriyadagi tovushlarning s□z tarkibida □zaro moslashuvi.
Akkomodatsiya — turli kategoriyadagi tovushlarning s□z tarkibida □zaro moslashuvi.
Nazalizatsiya — unli tovushlarning s□z tarkibidagi burun sonantlari ta'sirida rezonator ton bilan aytilishi.
Reduksiya — ur□usiz b□□indagi unlining kuchsizlanishi.
Spirantizatsiya - portlovchi undoshning intervokal holatda sir□aluvchi undoshga □tishi.
Proteza — s□z boshida tovush orttirilishi.
Epenteza - s□z □rtasida tovush orttirilishi.
Epiteza — s□z oxirida tovush orttirilishi.
Prokopa — s□z boshidagi tovushning tushib qolishi.
Sinkopa — s□z □rtasidagi tovushlardan birining tushib qolishi.
Apokopa - s□z oxirida tovush tushish hodisasi.
Sandxi — s□zning analitik shakllarida birinchi s□z oxiridagi tovush bilan ikkinchi s□z boshidagi tovush □rtasidagi singishuv natijasida sodir boiadigan □zgarishlar.
Aferezis — sandxining bir k□rinishi.
Metateza — s□z tarkibidagi ayrim tovushlarning □rin almashinuvi.
Dissimilatsiya - s□z tarkibidagi ikkita bir xil (yoki □xshash) tovushlardan birining no□xshash tovushga k□chishi.
Geminatsiya — s□z tarkibida bir xil undoshlarning qavatlanishi.
Degeminatsiya — s□z tarkibidagi geminatsiyaning y□qolishi.
Sinerezis — s□z tarkibidagi ikki unlining diftonglashuvi.

B O I N (Sillabema)

Adabiyotlar: 1 [13-16], 10 [74-78], 16 [35-49], 22 [119-123], 26 [147], 27 [25-26].

42- §. B O I N 'in haqida ma'lumot

B O I N bir havo zarbi bilan aytiladigan tovush yoki tovushlar birikmasidir. Masalan: *ona* (*o-na*), *ota* (*o-ta*), *bola* (*bo-la*) kabi. B O I N in nutq oqimining tovushdan katta, s o z dan kichik (ba'zan bir s o z ga teng) segment birligidir. Fonologik nuqtayi nazardan b O I N in *sillabema* deyiladi, uni o r ganadigan soha esa *sillabika* deb nomlanadi.

B O I N in unlisiz tuzilmaydi, shuning uchun unli tovush b O I N inning markazi hisoblanadi — u undoshlarni o ziga tortib, bir havo zarbi bilan aytiladigan fonetik b o lakni (b O I N inni) hosil qiladi. Undoshlar o zicha b O I N in hosil qilmaydi (sonorlar bundan mustasno). Ular unlidan oldin kelganda kuchsiz boshlanib, kuchli tugaydi; *kitob* s o z idagi «ki-» b O I N ini boshida kelgan «k» undoshi shunday. Undosh tovush unlidan keyin kelganda, kuchli boshlanadi, s o ng kuchsizlanib tugaydi: *kitob* s o z idagi «-tob» b O I N ini oxirida kelgan «b» undoshi shunday. Ba'zan ikki b O I N in orasida ikkita bir xil undosh yonma-yon kelib qoladi: *muddat* (*mud-dat*) kabi. Bu hodisa geminatsiya sanaladi. Bunda ikkala «dd» bir tovushdek talaffuz etiladi, binobarin, kuchli boshlanib, kuchli tugaydi, orali qida esa biroz pasayish kuzatiladi. Bular *ikki balandlikka ega undoshlar* sanaladi. Demak, b O I N in tuzilishida undoshlar kuchsiz boshlanuvchi, kuchli tugovchi va ikki balandlikka ega xarakterida b o ladi [16, -36]. Shunga k o ra b O I N in uch qismga b o linadi; a) b O I N in boshi- b O I N in yasovchi tovushning (unlining) balandligigacha b o lgan qism; b) b O I N in markazi (b O I N in balandligi); d) b O I N in markazidan keyingi qism (b O I N in balandligidan s o nggi qism).

Unli (V) yoki unli+undosh (VC) tipidagi b O I N inning boshi nolga teng boiadi: *o+ta* (birinchi b O I N in boshi nolga teng), *ol+ma* (birinchi b O I N in boshi nolga teng); undosh+unli (CV) tipidagi b O I N inning oxiri ham nolga teng: *ol+ma* («ma» b O I N inining oxiri nolga teng) kabi. o z bek tilidagi umumturkiy s o z larda: a) boshi nolga teng b O I N in faqat s o z boshida uchraydi: *o+ta*, *uch+ta* kabi; b) boshi nolga teng b o lgan b O I N in birinchi b O I N indan keyin qoilanmaydi. Bu tipdagi b O I N inning s o z o r tasida yoki oxirida kelishi faqat arabcha va ruscha leksik o z lashmalarda uchraydi: *ma-o-rif* (arabcha), *a-or-ta* (ruscha-baynalmilal) kabi; d) oxiri nolga teng (CV tipidagi) b O I N in s o z ning barcha qismlarida qoilanishi mumkin: *bo+la*, *da+la* kabi; e) b O I N in boshida undoshlarning qatorlashib kelishi faqat ruscha-baynalmilal s o z larda uchraydi: *traktor* (birinchi b O I N in sxemasi — CCVC) kabi.

43- §. B o'q in tiplari

B o'q in tiplari quyidagilarga bo'linadi:

- 1) *berkitilgan bo'q in*. U undosh bilan boshlanadi: *olti* s o'zining ikkinchi b o'q ini (-/);
- 2) *berkitilmagan bo'q in*. U unli tovush bilan boshlanadi: *ottis* o'zining birinchi b o'q ini (o/-);
- 3) *yopiqbo'q in*. U undosh bilan tugaydi: *oltis* o'zining birinchi b o'q ini (o/-);
- 4) *ochiq bo'q in*. U unli bilan tugaydi: *olti* s o'zining oxirgi b o'q ini (-/).

Tasnifning bu turida *o-ta*, *o-na* s o'zlaridagi bir unli bilan iborat bo'q in, shuningdek, *tartib*, *maktab* s o'zlaridagi «undosh+unli+undosh» (CVC) tipidagi bo'q inlar nazardan chetda qolgan. Shuning uchun mavjud adabiyotlarda bo'q in tiplari tasnifining boshqa k o'rinishlari ham uchraydi. Masalan, M.M. Mirtojdiyev bo'q in tiplarini shunday tasnif qiladi:

- 1) *ochiq boshlanuvchi ochiq bo'q in*: *a+na*, *o+na*, *i+liq* kabi s o'zlarning birinchi b o'q ini;
- 2) *ochiq boshlanuvchi yopiq bo'q in*: *ol+tin*, *il+gak*, *as+liy*, *ars+lon* kabi s o'zlarning birinchi b o'q ini;
- 3) *yopiq boshlanuvchi yopiq bo'q in*: *bor+tnoq*, *qiy+shiq*, *non+voy*, *ras+som* kabi s o'zlarning barcha b o'q inlari;
- 4) *yopiq boshlanuvchi ochiq bo'q in*: *da+la*, *qo+ra*, *sa+ra* kabi s o'zlarning barcha b o'q inlari.

M.M. Mirtojdiyev unli va undoshlardagi ovoz va shovqin miqdori har xil bo'lishini nazarda tutib, bo'q inning akustik tasnifi ham beradi. U shunday deydi: «Unli va undosh tovushlar tarkibida, bizga ma'lumki, un va shovqin miqdori turlichadir. Agar ularni ball tizimiga asoslangan shkala bo'yicha hisoblasak, unli 4 ball, sonorlar 3 ball, jaranglilar 2 ball, jarangsizlar esa 1 ball deb qaralishi mumkin. Shunga ko'ra bo'q in tovushlarini tavsiflasak, bo'q inlar har xil turlarga bo'linadi. Albatta, bunda bo'q inning boshi va oxiri nazarda tutiladi:

- 1) *silliq bo'q in* (bo'q in boshi va oxiri y o'q, kesilgan holatda). Masalan, *a+e+ro+plan* s o'zining birinchi va ikkinchi b o'q inlari shunday;
- 2) *kuchayuvchi bo'q in* (yopiq boshlanuvchi ochiq bo'q in tiplari nazarda tutiladi). Masalan, *ma*, *de*, *shu*, *bu* s o'zlarini tarkib toptirgan bo'q in shunday;
- 3) *pasayuvchi bo'q in* (ochiq boshlanuvchi yopiq bo'q in tiplari nazarda tutiladi). Masalan, *ot*, *ol*, *it*, *et* kabi;
- 4) *kuchayuvchi-pasayuvchi bo'q in* (t o'la, ya'ni yopiq boshlanuvchi yopiq bo'q in tiplari nazarda tutiladi). Masalan, *ko'non*, *bir*, /wrkabi.

Shuni ham aytib o'tish kerakki, *bri+ga+dirs*ning birinchi boshini ham kuchayuvchi boshin deb qaraladi. Ammo uning boshin boshi ikki undoshdan iborat. Shunga qaramay ular ball shkalasiga kora har xil, ya'ni 2-3-4 deb olinadi. Unda tovushlar kuchayib borganligi kuzatiladi...» [16, -43-44].

Ilmiy adabiyotlarda boshin tiplari tasnifining yana boshqa turlari ham bor. Xususan, taniqli fonetist A. Mahmudov boshinlarni quyidagicha tasnif qiladi:

1) *tola ochiq boshin*. U faqat unlikdan iborat boshinladi: *a+na*, *a+ka*, *o+pa* soshinlarining birinchi boshini;

2) *to'la yopiq boshin*. Bunday boshin undosh bilan boshlanib, undosh bilan tugaydi: *tar-tib*, *tar-vuz* soshinlaridagi barcha boshinlar;

3) *boshi yopiq boshin*. Bunday boshin undosh bilan boshlanib, unlik bilan tugaydi: *bo+la*, *ta+na* soshinlaridagi barcha boshinlar;

4) *oxiri yopiq boshin*. Bunday boshin unlik bilan boshlanib, undosh bilan tugaydi: *or+tiq*, *or+ta* soshinlarining birinchi boshinlari.

Muallif to'la yopiq boshin strukturasi 7 xil boshinishini ta'kidlaydi: 1) CVC - bet, kuch; 2) CCVC - Qrim, plan; 3) CVCC - qirq, hind; 4) CCVCC - Dnepr, sport; 5) CVCCS - tekst, punkt; 6) CCCVC -shtraf, skver; 7) CCVCCC - Dnestr, Bratsk.

Boshi yopiq boshin uchga boshlinadi: 1) CV - bu; 2) CCV ~*drama*, *smena* soshinlarining birinchi boshini; 3) CCCV — *Brno* kabi.

Oxiri yopiq boshinning to'rt xil boshinishi aniqlanadi: 1) VC - oq, el,uy; 2) VCC - ayt, ilm, ark; 3) VCCC - Omsk; 4) VCCCC" Ernst.

Shunday qilib, muallif o'zbek tilidagi boshinlar n besh strukturada ifodalanayotganligini krsatadi⁴². Bunda o'zbek tilining oz va o'zlashgan qatlam soshinlari birga qaralgan.

44- §. Boshinning til va nutqdagi ahamiyati

Boshinning til va nutqdagi ahamiyati quyidagilardan iborat: 1. Soshin zning, xususan, fonetik soshin zning shakllanishida «qurilish materiali» va qoliplovchi vazifalarni bajaradi.- Ayrim tillarda boshinning distinktiv (tafovutlash, farqlash) funksiyasi ham bor. Masalan, koreys, vietnam, xitoy tillarida boshin ohang turiga qarab soshin z ma'nosini farqlaydi, ayni shu xususiyati boshinlgan tillarda u **silabema** hisoblanadi. O'zbek tilida boshininning bu funksiyasi nihoyatda kuchsizdir.

⁴² Qarang: A.Mahmudov. O'zbek adabiy tilida soshinlarning fonetik strukturasi// «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1984, 2-son, 30-34-b.

2. B███inning pedagogik-metodik ahamiyati ham bor: birinchi sinf █quvchilarini t███ri █qish va t███ri yozishga █rgatishda, uiarda t███ri talaffuz va imlo k███nikmalarini shakllantirishda b███inlab █qitish va b███inlab yozdirish yaxshi natija beradi.

3. Orfografiya qoidalarining bir qismi b███in k███chirilishiga asoslanadi.

4. B███inning she'riyatda turoqlarni, ohangdoshlik va musiqiylikni ta'minlovchi vosita sifatidagi roii ham katta. U she'riy misralardagi ritmni yuzaga keitiruvchi asosiy unsurlardan biri, ayni paytda vazn █lchovi b███lib xizmat qiladi.

Quyidagi she'riy parchalarni qiyoslab k███raylik:

1. Kuy avjida uzilmasin tor, She'r yarmida sinmasin qalam. Yashab b███imay umrini zinhor, Bu dunyodan ketmasin odam.

(E. Vohidov. «Kuy avjida uzilmasin tor»).

2. She'rlarim — chechagim, hayotim,
She'rlarim boylikdir, bisotim,
Yom█irdan namlanmas qanotim,
Oshaman buiutJar to█idan!

(A. Umariy. «Yom█irda»).

Keltirilgan bu ikki she'riy parchani bir-biriga ohang jihatdan solishtirsak, uarning t███qqizlik turkumiga mansubligi malum b███ladi, shunga qaramay bu ikki she'rning ritmik xususiyatlari bir xil emas. Buning sababi shuki, ularning har birida b████inlar turlicha guruhlanib kelmoqda. Qiyos qiling:

1* Kuy avjida⁴ / uzilmasin tor⁵ = 9 She'r yarmida⁴
/ sinmasin qalam⁵ = 9 Yashab b███imay⁴ /
umrini zinhor⁵ = 9 Bu dunyodan⁴ / ketmasin
odam⁵ = 9

2. She'rlarim³ / chechagim³, / hayotim³ = 9
She'rlarim³ / boylikdir³, / bisotim³ = 9
Yom█irdan³ / namlanmas³ / qanotim³ = 9
Oshaman³ / bulutlar³ / to█idan³ = 9

Tekshirish savollari

1. B□□ in nima?
2. B□□ in tuzilishining qanday xususiyatlari bor?
3. B□□ in markazi nima?
4. B□□ inning qanday tiplari bor?
5. B□□ inga oid qanday tasniflarni bilasiz?
6. B□□ inning til va nutqdagi ahamiyati nimalardan iborat?
7. Sillabema va sillabika deganda nimalar anglashiladi?

Tayanch tushunchalar

B□□ in — nutq oqimining tovushdan katta, s□zdan kichik (ba'zan bir s□zga teng) segment birligi.

Sillabema — b□□ inning fonologik birlik sifatidagi nomi.

Sillabika — b□□ in (sillabema) haqidagi ta'limot.

B□□ in markazi — b□□ in balandligi, u b□□ in tarkibidagi unliga t□□ ri keladi.

Berkitilgan b□□ in - CV, CVC tipidagi b□□ inlar.

Berkitilmagan b□□ in — V, VC tipidagi b□□ inlar.

Ochiq b□□ in - V, CV tipidagi b□□ inlar.

Yopiq b□□ in - VC, CVC tipidagi b□□ inlar.

T□la ochiq b□□ in - faqat bir unlidan iborat (V tipidagi) b□□ in.

T□la yopiq b□□ in — CVC tipidagi b□□ in.

Boshi yopiq b□□ in - CV tipidagi b□□ in.

Oxiri yopiq b□□ in — VC tipidagi b□□ in.

Silliq b□□ in — faqat bir unlidan iborat (V tipidagi) b□□ in.

Kuchayuvchi b□□ in — CV tipidagi b□□ in.

Pasayuvchi b□□ in — VC tipidagi b□□ in.

Kuchayuvchi-pasayuvchi b□□ in - CVC tipidagi b□□ in.

UR□U (Aksentema)

Adabiyotlar: I [13-14], 10 [78-85], 16 [49-62], 22 [111-115], 27 [26-28].

45- §. Ur□u haqida ma'lumot

Ur□u s□z tarkibidagi b□□ inlardan birining boshqasiga nisbatan kuchliroq ovoz bilan aytilishi yoki gaplardagi ayrim b□laklarning, nutq oqimidagi ayrim frazalarning maxsus ohang bilan ta'kidlanishidir. Ur□u

muayyan til fonetik-fonologik tizimining supersegment birligi sanaladi. Tilning qaysi sathidagi birliklarga aloqador b \square lishiga k \square ra ur \square uning quyidagi tiplari \square zaro farqlanadi: 1) s \square z ur \square usi; 2) sintagma ur \square usi; 3) ayiruv (ta'kidlov) ur \square usi.

46- §. S \square z ur \square usi

S \square z ur \square usi bevosita s \square zga ayoqador b \square lgan, s \square z tarkibidagi b \square \square inlardan biriga tushadigan ur \square udir. Fonetik tabiatiga, tushadigan \square rniga va harakat qilish belgisiga k \square ra s \square z ur \square usi har xil b \square ladi.

1. Fonetik tabiatiga k \square ra s \square z ur \square usi dinamik, kvantitativ, tipik ottenkali va tonik (musiqiy) xarakterlarda b \square lishi mumkin:

a) *dinamik ur \square u* (zarb ur \square usi). Ur \square uning bu turi s \square z tarkibidagi b \square \square inlardan birining, ayniqsa, undagi unli tovushning kuchli zarb bilan talaffuz qilinishiga asoslanadi. Kuchli zarb va baland ovoz dinamik ur \square uning akustik belgisi b \square lsa, shu ovozni yuzaga keltiruvchi nutq a'zolari muskullarining kuchlanishi (tortilishi, taranglashishi) bunday ur \square uning fiziologik belgisi sanaladi. Dinamik ur \square uli b \square \square inda kuchli zarbning b \square lishi uning shu s \square z tarkibidagi boshqa b \square \square inlardan ajralib turishini ta'minlaydi;

b) *kvantitativ ur \square u*. Ur \square uning bu turi ur \square uli b \square \square indagi unli tovushning ch \square ziq (davomli) talaffuz etilishi bilan xarakterlanadi;

d) *tipik ottenkali ur \square u* (sifat ur \square usi). Ur \square uning bu turi b \square \square indagi unlining \square ziga xos tipik ottenkasi (sifat belgisi) saqlangan b \square lishi bilan xarakterlanadi, shu beigisiga k \square ra u ur \square usiz b \square \square indagi unlining notipik ottenkasidan farqlanadi;

e) *tonik (musiqiy) ur \square u*. Ur \square uning bu turini olgan b \square \square in ovoz tonining \square zgarishi bilan ur \square usiz b \square \square inlardan farq qiladi. Demak, tonik ur \square uda un paychalari chastotasi tezlashadi, ovoz toni esa balandlashadi.

K \square pchihk tillarning s \square z ur \square usida yuqoridagi fonetik (fizik-akustik) belgilardan bir nechasi birga ishtirok etadi, ammo ulardan bittasi, ba'zan, ikkitasi shu til uchun yetakchi belgi hisoblanadi. Masalan: rus tilidagi s \square z ur \square usida tonik (musiqiy) ur \square u belgisi y \square q, qolgan belgilarining barchasi bor: ch \square ziqlik mavjud, b \square \square indagi unlining asosiy sifat (akustik) belgilari saqlangan, zarb ham ishtirok etadi. Quyidagi misollarning qiyosida buni yaqqol anglab olish mumkin: a) *oltin* (\square zb.) va *karantin* (rus.). *ovsin* (\square zb.) va *apelsin* (rus.) s \square zlarining barchasida oxirgi b \square \square in ur \square ulidir, barcha ur \square uli b \square \square inlarda «i» unlisi qatnashgan, ammo ruscha *karantin*, *apelsin* s \square zlaridagi «i» unlisi \square zbekcha *oltin*, *ovsin* s \square zlaridagi «i» dan ch \square ziqroq talaffuz etilmoqda. Bunday tafovutni *mavzu* (\square zb.) va *meduza* (rus.), *mangu* (\square zb.) va *mangusta* (rus.) s \square ziarining ur \square uli b \square \square inlaridagi

«u» unlisi qiyosida ham k□ramiz. Rustili fonetistlarining ta'kidlashicha, ruscha unli fonemalarning ur□uli b□□indagi ch□ziqlik darajasi ur□usiz b□□indan biryarim barobar ortiqdir⁴³; b) *eopod* (HM. *najjex*, m. HHCJTO) - *zopoda* (HM. *naaex*, MH. HHCJTO), *eoda* (HM. *na/jOK*, e/j. HHCJIO) — *eodbi* (HM. *najjex*, MH. *qucjio*) - *eodu* (poa. *nazje**, eu. ⁴IMCJIO). Keitirilgan s□zlarning barcha grammatik shakllarida lab-lab, □rta keng «0» unlisi qatnashgan, ammo u □zining ana shu sifat belgilarini (lab-lab, □rta keng «0» uchun tipik ottenkalarni) faqat ur□uli b□□inda saqlagan, ur□usiz b□□inlarda esa bu belgilar □zgarib, «0» unlisi qisqa «a» (lablanmagan, quyi keng unli) tarzida talaffuz qilinmoqda: *epada*, *eada*, *eadu* kabi. Unii fonemaning asosiy (tipik) ottenkasi namoyon b□lishi uchun s□z ur□usining qanday ahamiyati borligini shu misoliar tahlilidan anglab olish mumkin. Shuning uchun ham s□z ur□usining fonetik tabiatini baholashda rus tilshunoslari birinchi □ringa sifat belgilarini (unli fonemadagi asosiy ottenkalarning saqlanish darajasini), ikkinchi □ringa ch□ziqlik belgisini va, nihoyat, uchinchi □ringa zarb belgisini q□yadilar⁴⁴.

□zbek tilida ham musiqiy ur□u y□q, ammo unda ch□ziqlik belgisi va zarb bor. Bu belgilar ur□uli b□□inni shu s□zdagi ur□usiz b□□inlardan ajratish imkonini beradi. Bunda shuni ham ta'kidlash kerakki, s□z ur□usining ch□ziqlik darajasi rus va □zbek tillarida bir xil emas: rus tilidagi s□z ur□usining ch□ziqlik belgisi □zbek tilidagidan k□proq darajada seziladi. Buni yuqorida *oltin* va *karantin*, *ovsin* va *apelsin* s□zlari qiyosida ham k□rib □tdik. Demak, □zbek tilidagi s□z ur□usida zarb birinchi □rinda turadi, shunga k□ra uni dinamik ur□u deb baholash maqsadga muvofiqdir.

Musiqiy (tonik, melodik) ur□u yapon, xitoy, koreys tillariga xosdir. Ur□uning bu turi boshqa fonetik belgilar, xususan, zarb ur□usi bilan araiash holda shved, norvej, serb, xorvat va litva tillarida ham uchraydi.

2. □rniga k□ra s□z ur□usi ikki xil boiadi: bo□langan ur□u va erkin ur□u:

a) *bo□langan ur□uli* tillarda ur□u s□zdagi biror b□□inga doimiy bogiangan b□ladi. Masalan, turkiy tillarda ur□u s□zning oxirgi b□□iniga tushadi. Bu xususiyat □zbek tiliga ham xos: *kitob*, *daraxt*, *bold*, *otd*, *shaharkabi*. Vengr va chex tillarida s□z ur□usi birinchi b□□inga, polyak tilida esa s□zning oxiridan bitta oldingi b□□inga tushadi. Bunday xususiyat yuqorida keltirilgan tillarning ur□u tizimiga xos doimiy va asosiy belgilardir;

Bu haqda qarang: M.M.MaTyceBHM. CoBpeMeHHbiM pyccKHH JBWK. OoneTHKa. - M.: «npoчBeaicHne», 1976, c. 226.

Qarang: M.H.MaTyceBMq. K□rsatilgan asar, 225-b.

b) erkin urʻuli X\\arc\& urʻu sʻzning turli bʻlari inlariga tushadi. Rus tili ana shunday erkin urʻuli tillar tipiga kiradi. Unda urʻu sʻzning birinchi bʻlari iniga (*juaetiuu, 3aeyn*), ikkinchi, uchinchi bʻlari inlariga (*opamop, datcmepan, odyeannuK, dapaxonxa*) va oxirgi bʻlari iniga (*6aHdepoJib, nemawc*) tushishi mumkin.

Erkin urʻuli tillarda urʻuning ʻrni sʻz maʼnolarini farqlash funksiyasini (fonologik vazifani) ham bajaradi, ana shu funksiyasida u aksentema hisoblanadi: *30MOK (qulf) vasciMOK (qalʼa, qasr, saroy, qo ʼrʻon), ndpumb (huʻlamog) — napumb (parvoz qilmoq)* kabi. Boʻlingan urʻuli tillarda bu holat juda kam uchraydi: rus tilidan ʻzlashgan sʻz bilan ʻzbek tili sʻzlari ʻrtasida shunday munosabat paydo boʻlganda (*atlasva atlas* kabi), sifatlar ravishga kʻchganda (*yangi va ydngi* kabi) urʻuning ʻrni maʼno farqlash xususiyatiga ega boiishi mumkin, ammo bu xususiyat boʻlingan urʻuli tillar uchun yetakchi va doimiy belgi hisoblanmaydi.

3. Harakat qilish belgisiga kʻra sʻz urʻusi kʻchadigan va kʻchmaydigan turlarga bʻhadi:

a) *kʻchadigan urʻu* muayyan tildagi sʻzlarda, ayniqsa, ularning turli grammatik shakllarida bir bʻlidan boshqa bʻlarga ʻtib turadi, detnak, harakatda bʻladi. Bu xususiyat rus tilida kʻproq uchraydi. Masalan: *3aeHamb-3aeHan-saeoHHmb; 3adamb-3adaji-3adam;pana-panenu* kabi. Rus tilidagi urʻuning turli ʻrinlarga kʻchishi hatto bir sʻzning ʻzida ham uchraydi: *doKpacHa-doKpacna, 3mumbiu-3anumbiu, Ka3aKU-Ka3am, unane-uuane, 3aeu6-3aeu6* kabi. Bu xususiyat rus tilidagi erkin urʻuning xarakatchanlik belgisidir. Bunday belgi (harakat qilish, kʻchish) ʻzbek tilidagi boʻlingan urʻuda ham uchraydi. Masalan: *temir-temirchi - temirchilik*kabi. Demak, sʻz urʻusining harakat qilish, kʻchish belgisi erkin urʻuli tillarda ham, bogʻlangan urʻuli tillarda ham bor, ammo ulardan birida (masalan, rus tilida) kʻchish turli yʻnalishda — oldingi bʻlidan keyingi bʻlarga yoki, aksincha, keyingi bʻlidan oldingi bʻlari inlarga qarab bʻladi. Masalan: *mpaed* (urʻu sʻzning oxirgi bʻlari inida) - *mpaeu* (urʻu oxirgi bʻlari inidan oldingi bʻlari iniga kʻchgan), *eudm* (urʻu birinchi bʻlari inida) - *euddmb* (urʻu oxirgibʻlari iniga kʻchgan) kabi. ʻzbek tilidagi kʻchish esa asosan bir yʻnalishda sodir boiadi: urʻu ʻzak oxiridan qʻshimchalarga tomon harakat qiladi. Masalan, *shahdr-shaharlik-shaharliklarkabi*. Demak, ʻzbek tilidagi sʻz urʻusining harakat qilishi bu tildagi urʻuning oxirgi bʻlari iniga bogʻlanganlik belgisiga xilof emas, aksincha, u ayni shu meʼyor talabi asosida oxirgi bʻlari iniga 86

k◊chmoqda. ◊zbek tilida s◊z ur◊usining oldingi b◊◊inga qarab k◊chishi juda kam uchraydi: *yangi (yangi uy) va yangi (yangi kelib-ketdi) kabi*. Bulardan tashqari, s◊z ma'nolari kuchaytirilganda, bu ma'nolarga uslubiy b◊yoq q◊shish zarurati boiganda yuzaga keltiriladigan geminatsiya (bir xil undoshlarning qavatlanishi) hodisasida ham ur◊uning oldingi b◊◊inlarga • k◊chirilishi kuzatiladi: *maz◊ qilmoq — mdzza qilmoq, yashmagur — yashshamagur* kabi. Bunday paytlarda ur◊u fonostilistik vositaga aylanadi;

b) *k◊chmaydigan ur◊u* s◊z tarkibidagi bitta b◊◊inga bo◊langan b◊lib, u boshqa b◊◊inlarga ◊tmaydi: rus tilidagi *3aeod, napod, pa6omamb* s◊zlarning turlanishi va tuslanishida bu hodisa kuzatiladi: *napod — napodu — napodoe — napodaMu —dm napoda; pa6omamb — pa6omaw — pa6omaewb — pa6omaem — pa6omamm — npopa6omau — npopa6omam* kabi. ◊zbek tilida bu xususiyat ayrim olmoshlarning turlanishida kuzatiladi: *hamma — hammani — hammaning — hammaga — hammadada ~ hammadan; barcha — barchani — barchaning — barchaga — barchada — barchadan* kabi.

◊zbek tilidagi q◊shma va juft s◊zlarda ur◊u ikki va undan ortiq boiishi ham mumkin. Bunday paytlarda oxirgi b◊◊indagi zarb kuchliroq boiadi va asosiy ur◊u sanaladi, qolgan ur◊ular ikkinchi darajali hisoblanadi: *kaltakesak, temirbeton, gultojix◊roz, aka -uka, qozon-tovoqkabi*. Bunday ikkinchi darajali ur◊ular, rus tilida ham uchraydi: *otcenesodemoH, caMonpou3eojibHocmb, meMuocucuHuu* kabi.

S◊z ur◊usining til va nutqdagi roli: a) s◊zning fonetik qobi◊ini bir butun (kompleks) holatda ushlab turuvchi markaz b◊ladi; b) nutq oqimida s◊zni boshqa s◊zdan ajratib olishga yordam beradi; d) s◊z ur◊usining harakatchan turi s◊zlarning leksik va grammatik maiiolarini farqlashi ham mumkin; e) nutqda fonostilistik vosita b◊la oladi. Keyingi ikki holat ur◊uning fonologik va aksentologik xususiyatlari sanaladi.

47- §. Sintagma ur◊usi

Sintagma ur◊usi — nutq oqimining ma'no jihatdan muhim boigan qismini (sintagmani) alohida ta'kidlash, ajratish uchun qoilingan ur◊u. Sintagmani aniqlash mezonu ikkitadir: a) semantik mezon; b) sintaktik mezon. Bu mezonlar sintagmaning grammatik-semantik jihatdan yaxlit bir butun konstruksiya ekanligidan kelib chiqadi. Sintagma ur◊usi fraza (gap) ichidagi mazmunan yaxlit, grammatik jihatdan bir butun boigan

qismni maxsus ta'kidlash, uni shu fraza (gap) ichidagi boshqa sintagmalardan ajratish uchun xizmat qiladigan fonetik vositadir. Buni quyidagi nutqiy parcha tahlilida korib chiqaylik: «Iqtisodiy va siyosiy sohalaridagi barcha islohotlarimizning pirovard maqsadi yurtimizda yashayotgan barcha fuqarolar uchun munosib hayot sharoitlarini tashkil qilib berishdan iboratdir. Aynan shuning uchun ham ma'naviy jihatdan mukammal rivojlangan insonni tarbiyalash, ta'lim va maorifni yuksaltirish, milliy uyonish ooyasini royobga chiqaradigan yangi avlodni voyaga yetkazish davlatimizning eng muhim vazifalaridan biri bolib qoladi.» (Prezident 1. Karimovning 1995-yil fevral oyidagi ozbekiston Respublikasi Oliy Majlisining birinchi sessiyasidagi ma'ruzasidan).

Yuqoridagi nutqiy parchada ikkita sodda yoyiq gap bor: 1. «Iqtisodiy va siyosiy sohalaridagi barcha islohotlarimizning pirovard maqsadi yurtimizda yashayotgan barcha fuqarolar uchun munosib hayot sharoitlarini tashkil qilib berishdan iboratdir».

2. «Aynan shuning uchun ham ma'naviy jihatdan mukammal rivojlangan insonni tarbiyalash, ta'lim va maorifni yuksaltirish, milliy uyonish ooyasini royobga chiqaradigan yangi avlodni voyaga yetkazish davlatimizning eng muhim vazifalaridan biri bolib qoladi». Har bir gap nutqning fonetik bolinishida bir frazaga teng bolishini hisobga olsak, keltirilgan nutqiy parchada ikkita fraza borligi maium boladi. Frazalar, maiumki, katta pauzalar bilan bir-biridan ajratiladi (pauza ham fonetik vosita - intonatsiyaning tarkibiy uzvlaridan biri). Har bir fraza taktlarga (sintagmalarga) bolinadi. Demak, sintagmalar frazaning kichikroq (qisqaroq) pauzalar bilan ajratiladigan parchalaridir. Yuqoridagi ikki frazadan birinchisida quyidagi parchalar — sintagmalar bor: a) «Iqtisodiy va siyosiy sohalaridagi barcha islohotlarimizning pirovard maqsadi»; b) «yurtimizda yashayotgan barcha fuqarolar uchun munosib hayot sharoitlarini tashkil qilib berishdan iboratdir*». Bu sintagmalardan birinchisi alohida uru (sintagma uru) bilan yakunlangan bolib, uning fonetik tabiati quyidagi belgilarga ega: sintagma oxiridagi «maqsadi» sozining songgi bolinishini ochiq bolib, bu bolinishidagi «i» unlisi choziq talaffuz etilmoqda (kvantitativ uru), tovush toni kotarilgan (ton belgisi), kuchi esa intensivlashgan (zarb belgisi), bu hol shu sintagmaning mainosini alohida ta'kidlash imkonini bergan. Sintagma uru usidan song kelgan qisqa pauza birinchi va ikkinchi sintagmalarni bir-biridan ajratish vazifasini bajargan. Sintagma uru usining orni kuzatilgan maqsad va nutq situatsiyasiga qarab ozgartirilishi ham mumkin. Bunday paytda u gapning grammatik jihatlari ham tasir qiladi. Qiyos qiling: *Bu shifokor — Dilbarning onasi. (Bu shifokor — ega sostavi; Dilbarning onasi - kesim sostavi). Bu — shifokor Dilbarning onasi. (Bu — ega, shifokor Dilbarning onasi — kesim sostavi).*

48- §. Ayiruv uṛusi

Ayiruv uṛusi - gap ḅlaklaridan birini alohida ta'kidlash uchun yoki ṣzlovchining his-hayajoni, voqelikka munosabatini maxsus ifodalash maqsadida q̣llanadigan uṛu. U ikki turga ḅlinadi: logik uṛu (mantiq uṛusi) va emfatik uṛu.

1. *Logik uṛu* — tinglovchining e'tiborini gap ḅlaklaridan biriga alohida jalb etish, shu boiak orqali ifodalangan ma'noni maxsus ta'kidlash uchun q̣llanadigan uṛu. Gapning logik uṛu olgan ḅlagi odatda boshqa ḅlaklardan kuchliroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: 1) *Men universitetda q̣qiyman (boshqa birov emas, men...)*. 2) *Men universitetda q̣qiyman (litseyda emas, universitetda...)*. 3) *Men universitetda q̣qiyman (ishlamayman, q̣qiyman...)* kabi.

Logik uṛu obykti boigan boiakning leksik uṛuli ḅq̣ini boshqa ḅq̣inlardan kuchliroq, undagi unli esa ancha cḥziq talaffuz etiladi.

2. *Emfatik uṛu* (emotsional uṛu). Uṛuning bu turi ham biror gap boiagini alohida ta'kidlashga asoslanadi, ammo logik uṛuda boiakning (ṣzning) ma'no tomoni ta'kidlansa, emfatik uṛuda shu ma'no bilan birga ṣzlovchining his-hayajoni, voqelikka ḅlgan subyektiv munosabatini ifodalash ham maqsad qilinadi: bu uṛu gapdagi ṣzning ta'sirchanligini kuchaytirishga xizmat qiladi. Masalan: «*Eh, qandayg̣zpl manzara! Tabiat shu daraja g̣zalki, ḳrib bahri diling ochiladi!*» Bx gapda *qanday* va *g̣zal* ṣzlariga, aniqrọi, shu ṣzlardagi «qan-» va «-zal» ḅq̣inlariga emfatik uṛu tushgan: shu ḅq̣inlardagi unli tovush ancha cḥziq va maxsus ton bilan talaffuz etilgan.

Tekshirish savollari

1. Uṛu nima? Uning qanday tiplari bor?
2. Qanday hollarda uṛu aksentema sanaladi?
3. Ṣz uṛusining fonetik tabiatiga nimalar kiradi? Bu belgilariga ḳra ṣz uṛusining qanday turlari farqlanadi?
4. q̣rniga ḳra ṣz uṛusining qanday turlari bor?
5. Erkin va bogiangaii uṛular qanday farqlanadi?
6. Harakat qilish belgisiga ḳra ṣz uṛusining qanday turlari bor?
7. Ḳchadigan va ḳchmaydigan uṛular qanday farqlanadi?
8. Sintagma uṛusi nima?
9. Ayiruv uṛusining asbsiy belgilari nimalardan iborat?
10. Uṛuning til va nutqdagi rolini qanday tushunasiz?

Tayanch tushunchalar

Uru — muayyan til fonetik-fonologik tizimidagi supersegment birliklardan biri.

Aksentema - uruning sz yoki nutq oqimidagi fonologik-aksentologik xususiyatlariga nisbatan nomlanishi.

Dimanik uru - zarb urusi.

Kvantitativ uru (miqdor urusi) — chzlik belgisiga ega bolgan uru.

Tipik ottenkali uru - bolin tarkibidagi unlining asosiy ottenkasini saqlash imkonini beradigan uru.

Tonik (musiqiy) uru — ovoz tonining zgarishi, tovlanishiga asoslangan uru.

Bolangan uru - muayyan tilda szdagi biror bolinga doimiy bolangan uru.

Erkin uru - muayyan tilda szning turli bolinlarida uchraydigan uru.

Kchadigan uru - muayyan tilda szning bir bolinidan boshqa boliniga kchib turadigan uru.

Kchmaydigan uru - sz tarkibidagi bir bolinga doimiy bolangan bolib, boshqa bolinga kchmaydigan uru.

Sintagma urusi — nutq oqimining ma'no jihatidan muhim bolgan qismini (sintagma) alohida ta'kidlash, ajratish uchun qlanadigan uru.

Ayiruv urusi — gap bolaklaridan birini alohida ta'kidlash uchun yoki szlovchining his-hayajoni, voqelikka munosabatini maxsus ifodalash maqsadida qoilanadigan uru.

Fonostilistika - fonetik-fonologik birliklarning, shu jumladan uruning ham matndagi uslubiy xususiyatlariga oid taimot. U stilistikaning bir bolimi sanaladi.

INTONATSIYA (Intonema)

Adabiyotlar: I [15-18], 10 [85-87], 16 [62-74], 22 [115-116].

49- §. Intonatsiya haqidagi ma'lumot

Intonatsiya - ozaki nutqning ritmik-melodik tomoni, undagi ovoz (ton) tovlanishlari. Intonatsiya fonetik-fonologik tizimning supersegment birligi sanaladi, uni rganuvehi soha esa **intonologiya** yoki **prosodika** (prosodiya) deyiladi.

Har qanday nutq harakatdir, bu harakat esa albatta ma'tum intonatsiya bilan qo'shilib, qorishib yuzaga keladi: nutqning toni, sur'ati, pauzalari, tonning balandligi va kuchi gapning mazmuni va emotsionalligi talablaridan kelib chiqqan holda o'zgarib, tovlanib turadi. Demak, intonatsiyasiz gap ham bo'lmaydi: har bir gapning o'ziga xos intonatsiyasi borligi ham shundan. Intonatsiya bir qator prosodik elementlardan tarkib topadi. Bunday elementlarga quyidagilar kiradi:

b. Nutq melodikasi. Bunda nutqda ishtirok etgan gaplardagi ovozning kiritilishi va pasayishi nazarda tutiladi. Bu jarayon gap tarkibidagi bo'linlarda qilingan unli tovushlarning baland yoki past talaffuz etilishiga asoslanadi. Tabiiyki, gapdagi barcha bo'linlar bir xil balandlikda talaffuz etilmaydi, ular gapning mazmun planiga (fikir, his-tuyqu va hokazolarga) qarab o'zgarib boradi. Shuning uchun ham darak, sroq va buyruq gaplarning yoxud emotsional va emotsional. bo'lmagan gaplarning intonatsiyalari bir xil emas.

2. *Nutq ritmi* — urqli va urqsiz, chiziq va qisqa bo'linlarning qilinshida vazndoshlik, ohangdoshlikning mavjud bo'lishi. Nutq ritmining badiiy yoki ifodali o'qishda, shuningdek, she'riy misralardagi qofiyadoshlik, ohangdoshlikni ta'minlashda ahamiyati katta: band ritmi, alliteratsiya ritmi, anafora, emfaza kabilar nutq ritmini ta'minlovchi muhim vositalarsanaladi.

3. *Temp* — sur'at, daraja, tezlik. Bunday tezlik gap tarkibidagi tovushlar talaffuziga sarflangan vaqt bilan belgilanadi. Bunday vaqt gap boiaklari, ularning o'rni, gapning turi, situatsiya kabi omillar ta'sirida har xil bo'ladi. Masalan: darak gaplarda gap boshida kelgan ega talaffuzida temp sekinroq boiadi, bu temp kesim sostavida tezlashadi. Agarda ega logik urqu olsa, uning talaffuzidagi temp kuchayadi.

Sroq gapda eganing tezligi darak gapdagi eganikidan biroz ortiq bo'ladi, kesim tezligi esa nisbatan kamayadi. Buyruq gaplarda temp gap oxiriga tomon tezlashib boradi, ammo oxirgi so'z tezligi keskin pasayadi. [16, -63-66].

4. *Nutq intensivligi* — talaffuzning kuchli va kuchsiz boiishi. Nutq intensivligi, odatda, nafas chiqarishning kuchayishi yoki kuchsizlanishiga asoslanadi. Masalan, xonadagi nutq ochiq maydondagi nutq intensivligidan kuchsizroq boiadi.

5. *Nutq tembri* ~ tovushning bo'yoqdorligi. Bunday bo'yoqdorlik asosiy ton va qo'shimcha tonlar nisbatidan kelib chiqib, nutqning ta'sirli, quvnoq, o'ynoqi yoki, aksincha, ma'yus, o'amingin bo'lishini ta'minlaydi.

6. *Pauza* — nutq oqimidagi ayrim tixtalishlar. Pauzaning sintaktik va nosintaktik turlari bor: sintaktik pauza gap boiaklarini belgilash funksiyasini bajaradi; nosintaktik pauza esa so'zlovchining nafas olishini rostlash ehtiyoji bilan yuzaga keladi.

Izoh: logik uru va emfatik urular ham, aslida, intonatsiya bilan boliq hodisalardir, ammo ular urular tizimiga ham dahldor, shu bois ularni darslikning aksentuatsiyaga oid blimida krish ma'qul topildi.

50- §. Intonatsiya turlari

Intonatsiya turlari — intonatsiyaning yuqorida sanab krsatilgan prosodik elementlar ishtirokida shakllangan maxsus krinishlari. Ularga quyidagilar kiradi:

1. *Tugallangan intonatsiya*. Har bir gap nisbiy tugal intonatsiyaga ega bladi.

2. *Tugailanmagan intonatsiya*. Ayrim sz yoki sz birikmasining gap emasligini bildiradigan intonatsiya. Masalan: *A lochi talaba* (aniqlovchi-aniqlanmish qolipidagi birikma. Bunda intonatsion tugallik yq). *Talaba* — *a lochi*: ega+kesim = gap. (Bunda gapga xos intonatsion tugallik bor).

3. *Darak intonatsiyasi* — tinch ohang.

4. *So 'roq intonatsiyasi* — ktariluvchi ohang.

5. *Undov intonatsiyasi* — fikrni kuchli his bilan ifodalashda qllanadigan ohang. Bu ohang emotsional gaplarda qllanadi.

6. *Chaqiruvyoki undash intonatsiyasi* ~ undalmalarga, vokativ gaplarga. buyruq gaplarga xos intonatsiya.

7. *Sanash intonatsiyasi* — teng grammatik munosabatda blgan szlarni - uyushiq blaklarni bolovchi fonetik vosita.

51- §. Intonatsiyaning til va nutqdagi roli

Intonatsiyaning til va nutqdagi roli: a) gapning intonatsion tugalligini ifodalovchi muhim vosita sifatida xizmat qiladi; b) gapning ifoda maqsadiga va emotsionalfikka kra turlarini farqlashda ishtirok etadi; d) sintaktik aloqalarni ifodalovchi muhim fonetik vosita sanaladi.

Tekshirish savollari

1. Intonatsiya nima?
2. Intonatsiyaning qanday prosodik elementlari bor?
3. Intonatsiyaning turlari?
4. Intonatsiyaning til va nutqdagi roli?
5. Fonetikaning intonatsiyani rganuvchi blimi qanday nomlanadi?

Tayanch tushunchalar

Intonatsiya - oʻzaki nutqning ritmik-melodik tomoni, undagi ovoz (ton) tovlanishlari.

Nutq melodikasi — gapda ovozning kʻtarilishi va pasayishi

Nutq ritmi — urʻuli va urʻusiz bʻqlarning, ulardagi chʻziq va qisqa unilarning qʻllanishida vazndoshiik, ohangdoshlikning mavjud boiishi.

Temp — nutq oqimining surati, tezlik darajasi.

Nutq intensivligi — talaffuzning kuchli yoki kuchsiz boiishi.

Nutq tembri - nutq oqimida asosiy ton va qʻshimcha tonlar nisbatidan kelib chiqadigan tovush bʻyoqdorligi.

Pauza — nutq oqimidagi ayrim tʻxtalishlar.

Tugallangan intonatsiya — gapga xos intonatsiya.

Tugallanmagan intonatsiya — sʻz birikmasiga xos intonatsiya.

Darak intonatsiyasi — tinch ohang.

Sʻroq intonatsiyasi - kʻtariluvchi ohang.

Undov intonatsiyasi — emotsional gaplarga xos intonatsiya.

Chaqiruv yoki undash intonatsiyasi — undalmalarga, vokativ va buyruq gaplarga xos intonatsiya.

Sanash intonatsiyasi — uyushiq bʻlamlarni boʻlash vazifasini bajaruvchi intonatsiya.

GRAFIKA VA ORFOGRAFIYA

GRAFIKA

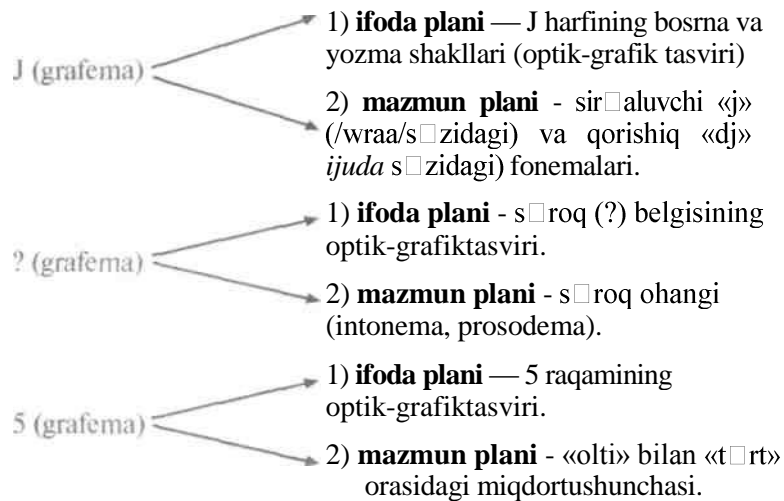
Adabiyotlar: 9 [14-19], 10 [88-100], 25 [6-11], 52 [72-75]. **52-**

§. Grafika haqida ma'lumo

Grafika muayyan tilning fonetik-fonologik, leksik-semantik va morfoiogik birliklarini yozuvda ifodaiash uchun shakllantirilgan optik-grafik belgilar tizimidir. Bu tizim belgilarining har biri grafik tilshunoslikda **grafemalar** sanaladi⁴⁵. Yozuvning tovush tili bilan aloqasi, odatda, ana shu grafemalar vositasida amalga oshiriladi. Shuning uchun grafema muayyan til yozuv tizimining eng asosiy strukturaviy va funksional birligi sanaladi.

«Grafema» termini fanga IA.Boduen de Kurtene tomonidan kiritiigan. *Qarang:* Baay3H iie KypreHa H.A. 06 OTHomeHHH pyccKoro nncbMa K pyccKOMy H3MKV. — C.-n6.. '1911. c. 27.

Grafema ifoda va mazmun planlariga ega boʻlgan bilateral (ikki tomonli) belgidir. Uni quyidagi chizmalar shaklida tavsiflash mumkin:

Yuqorida keltirilgan grafemalardan birinchisi (J grafemasi) alifbodagi harfga, ikkinchisi (? grafemasi) tinish belgisiga, uchinchisi (5 grafemasi) esa raqamga asoslanadi, shunga koʻra birinchi tip grafemalar **harfiy belgilar** guruhini, ikkinchi va uchinchi tip grafemalar esa **noharfiy belgilar** guruhini tashkil etadi. Muayyan til yozuvining grafik tizimi ana shunday belgilar majmuyidan tarkib topadi.

Shuni alohida taʼkidlash kerakki, grafema yozuv birligi, fonema, intonema, aksentema va leksemalar esa til birliklaridir. Binobarin, grafema bilan fonema, intonema yoki leksema oʻrtasidagi aloqa tashkiliy (tabiiy holda) boʻlishi mumkin emas, bunga tovush tilining fizik-akustik asosga, yozuvning esa optik-grafik asosga tayanganligi yoki qoʻymaydi. Shuning uchun grafema bilan fonema, intonema va leksema oʻrtasidagi aloqa **kodlashtirish** orqali taʼminlanadi: har bir grafemaning mazmun plani oldindan (grafik tizim shakllantirilgan va joriy qilingan paytda) kodlashtirib qoʻyiladi.

Grafemalarning yozuvdagi lingvistik-funksional xususiyatlarini reallashtirishda ularning differensial belgilari (shakli yoki tasviridagi tafovutlar) muhim rol oʻynaydi: bu jihatdan grafemalar tovush tilidagi fonemalarga oʻxshaydi, chunki fonemalar ham, maʼlumki, differensial belgilar tufayli fonologik qiymatga ega boʻladi, farqi shundaki, fonemalarning differensial belgilari akustik-artikulatsion omillarga tayanadi, grafemalarning differensial belgilari esa optik-grafik omillarga asoslanadi. Masalan, gw/va

Arw/s o'zlarining ma'nolarini farqlashda «g» va «k» fonemalaridan birinchisining jarangli, ikkinchisining esa jarangsiz bo'lishi (akustik tavofuti) tovush tili uchun qanchalik ahamiyatli bo'lsa, shu tovushlarni yozuvda ifodalovchi *g* va *k* grafemalarining shakliy tafovutlari (optik-grafik tasviri) tilning yozma formasi uchun shunchalik ahamiyatlidir.

Grafemalar o'zlarining tildagi muqobiliga (kodlashtirilgan referentiga) va yozuvdagi vazifalariga ko'ra *fonografema*, *prosodemografema*, *logografema*, *morfografema* kabi tiplarga bo'linadi.

53- §. Fonografemalar

Fonografema tovush tilidagi fonemalarni ifodalaydi: **a** fonografemasi «a» fonemasini, **z** fonografemasi «z» fonemasini ifodalagani kabi.

Fonografemaning ifoda plani (optik-grafik tasviri) bitta harfga teng bo'lishi (masalan, *k*) yoki ikki harf qo'shilmasidan tarkib topishi (masalan, **ng**) mumkin. Bunday paytda ular *monograf* (bir harfli fonografema) *vapoliograf* (k o'p harfli fonografema) nomlari bilan farqlanadi. Poligraflar o'z navbatida ikki harfli (*digraflar*), uch harfli (*trigraflar*) va hatto to'rt harfli shakllarda bo'lishi mumkin. Hozirgi lotin o'zbek yozuvida **ng**, **sh**, **ch** poligraflari mavjud. Poligraflar tilshunoslikda **analitik grafemalar** deb ham ataladi⁴⁶.

Fonografemaning mazmun planida bitta yoki bir necha fonema kodlashtirilgan bo'lishi mumkin. Chunonchi, o'zbek yozuvidagi o fonografemasining mazmun planida bitta «o» fonemasi (o'zbek tilining lablangan, o'rt keng unlisi), q fonografemasining mazmun planida bitta «q» fonemasi (o'zbek tilining chuqur til orqa «q» undoshi) kodlashtirilgan. Bular grafemikada *monofonemali grafemalar* deb nomlanadi⁴⁷; o'zbek yozuvidagi **o** va **j** fonografemalarida esa boshqacharoq holat kuzatiladi: **o** fonografemasining mazmun planida ikkita fonema — o'zbek tilining quyi keng «0» unlisi (*ota* s o'zi boshidagi fonema) va rus tilining o'rt keng, lablangan «0» unlisi (*tonna* s o'zining ur o'li b o' inidagi «0» fonemasi) kodlashtirilgan; **j** fonografemasining mazmun planida ham ikkita fonema - sir o'luvchi **j** (**jurnal** s o'zi boshidagi undosh) va qorishiq «j» (**dj**) (**juda** s o'zi boshidagi undosh) kodlashtirilgan. Bunday fonografemalargrafemikada *bifonemali grafemalar* deb yuritiladi⁴⁸.

Bu haqda qarang: T&K B.T. CpaBHHTejibHaa THnojiorHH (ppaHLiy3CKoro H pyccKoro H3MKOB. 3-e H3naHHe, aopa6oT3HHoe. M.: «npocBeweHHe», 1989, c. 73.

Horejsi V. Analyse structural de l'orthographe française // Philologica Pragensia, 1962, V. N° 4. c. 117-122.

Horejsi V. Analyse structural de l'orthographe française // Philologica Pragensia, 1962, V. N° 4. c. 117-122.

Fonografemalarning monograf, poligraf, monofonemali va polifonemali xarakterda b \square lishi ularning paradigmatic tavsifiga xosdir. Sintagmatik tavsifda (yozma nutq oqimida) esa grafemalarning yana bir qator xususiyatlari borligi k \square zga tashlanadi. Xususan, *ong, ming* s \square zlaridagi *nvag* harflari bir tovushni (sayoz til orqa «n» ni), *menga, senga* s \square z shakllarida esa shu ikki harf bir «r|» ni emas, ikki tovushni («n» va «g»ni) ifodalamoqda. Shunga k \square ra, *ong, ming* s \square zlaridagi **ng** digrafi sintagmatik planda **analitik grafema** (yozma nutq oqimida ikki harf bir tovushni ifodalagani uchun), *menga, senga* s \square z shakllaridagi **n** va **g** harfiari esa **oddiy grafemalar** (yozma nutq oqimida ikkita boshqa-boshqa tovushni ifodalagani uchun) hisoblanadi; Kirill \square zbek yozuvidagi **e** monografida esa boshqacharoq holat (grafik qoida) kuzatiladi: u s \square z yoki b \square in boshida bir y \square la ikki fonemani — «H+3» ni ifodalaydi, demak, *sintetik xarakterdagigrafema* sanaladi (mas., *ejjK.au* s \square zida), boshi yopiq yoki t \square la yopiq b \square in tarkibida esa **e** monografi bitta «e» unlisining \square zini ifodalaydi, demak, **oddiy grafema** xarakterida (bir tovushga bir harf munosabatida) boiadi (mas., *Men* s \square zida). Bu hol turli fonetik-grafik pozitsiyada q \square llangan a va **e** grafemalari \square rtasida sinonimik munosabatni ham shakllantiradi. Qiyos qiling: *SKUH* (3-«e») — *meKUH* (3-«e»). Bu ikki s \square zda ifoda plani (shakli) har xil boigan. 3 va **e** grafemalari bitta «3» unlisini ifodalagan. Bunday holni *napadva napnd* (a va H = «a»), *cyd* va *canmm* (y va 10 = «y»), (*p/iom* va *cnem* (o va **e** = «0») s \square zlari tarkibidagi grafemalar sinonimiyasida ham k \square ramiz. Bular rus grafikasiga asoslangan \square zbek yozuvi fonografemalarining strukturaviy va funksional, paradigmatic va sintagmatik xususiyatlari ancha murakkabligidan dalolat beradi.

Yuqoridagi ma'umotlardan shunday xulosa qilish mumkin:

1. Yangi (lotincha) \square zbek yozuvida ham, kirill \square zbek yozuvida boiganidek, monograflar k \square pchilikni tashkil qiladi, ularning aksariyati yozma nutq oqimida oddiy grafema sifatida qatnashib, harf va tovush aloqasida simmetriyani — «bir tovushga bir harf» munosabatini ta'minlaydi. Qiyos qiling: *maktab* (fonemalar - 6 ta, grafemalar - 6 ta, harflar - 6 ta) - *MaKma6* (fonemalar - 6 ta, grafemalar — 6 ta, harflar - 6 ta) kabi. Bu hol har ikkala tizim vositasida yozish va \square qish k \square nikmalarining shakllantirilishini osonlashtiradi, shunga k \square ra yozuv amaliyotining pedagogik aspektida ijobiy baholanishi mumkin.

2. sh, ch, ng, ts kabi digraflarning (analitik grafemalarning) mavjudligi yozma nutq oqimida fonetik-grafik asimmetriyaning yuzaga kelishiga sabab boiadi. Qiyos qiling: *xushchaqchaq* (fonemalar - 9 ta, grafemalar -9 ta, harflar - 12 ta), *shoshilinch* (fonemalar - 8 ta, grafemalar - 8 ta,

harflar - 11 ta) kabi. Bunday asimetriya yozish va o'qish koeffitsientlarining shakllantirilishini biroz qiyinlashtiradi, shunga ko'ra yozuv amaliyotining pedagogik aspektida salbiy holat tarzida baholanishi mumkin.

54- §. Prosodemografemalar

Prosodemografemalar (prosodemogrammalar). Grafemalarning bu guruhi tovush tilining ritmik-intonatsion vositalarini (urush, ohang, melodika, pauza kabilarni) yozuvda ifodalash uchun xizmat qiladi. Xususan, *urush belgisi s'znining urushli boshini* yozuvda ko'rsatish zarur bo'lgan paytlarda ishlatiladi; urushli boshidagi unli tovushni ifodalagan harf ustiga qiya chiziq tarzida qo'yiladi: *atlas* («matoning bir turi»), *atlas* («geografik atlas») kabi. Tinish belgilari esa gap va nutqning mazmun mundarijasini shakllantirishda muhim rol o'ynaydigan fonetik-fonologik vositalarni (kutiluvchi ohang, pasayuvchi ohang, tashqi ohang, sanash ohangi, pauza kabi supersegment birliklarni) yozuvda ifodalash uchun qo'llanadi. Bunday belgilar quyidagi vazifalarni bajarish uchun ishlatiladi:

a) ijtimoiy aloqani (fikr almashuvijarayonini) yozuvda taqdiri ifodalash uchun;

b) maqsad, mazmun yoki ma'noni, ularning o'ziga xos «rang» va «tus»larini yozuvda aniq ifodalash uchun;

d) gapning tarkibini hamda shu tarkib elementlari (komponentlari) o'rtasidagi grammatik-semantik munosabatlarni ifodalash uchun;

e) yozma nutqning ixcham va ravonligini ta'minlash uchun;

f) yozma nutqdagi murakkab fikriy munosabatlarni ifodalash uchun⁴⁹.

O'zbek tilshunosligida tinish belgilarining quyidagi 10 ta turi grafikaning markaziy sistemasiga kiritiladi:

Nuqta.....	(.)
Suroq belgisi.....	(?)
Undov belgisi.....,	(!)
Nuqtali vergul	(;)
Ko'p nuqta (uch nuqta).....	(...)
Vergul (qo'sh vergul).....	(, yoki ,,)
Ikki nuqta (bayon belgisi).....	(•)
Tire (qo'sh tire).....	(— yoki -----)
Qavs (qo'sh qavs).....	(), []
Tirnoq (qo'sh tirnoq).....	(« », ,, ")

⁴⁹ Bu haqda qarang: K.Nazarov. O'zbek tili punktuatsiyasi. T.: «O'qituvchi», 1976, 7-8-b.

Izoh: tinish belgilarining yuqorida sharhlangan xususiyatlari va shu asosda yaratilgan klassifikatsiyalar ularning grafik belgi (prosodemografema) sifatidagi xarakteristikasi hisoblanadi, ammo tinish belgilarining qoilanishini me'yorlaydigan qoidalar tizimi esa grafikada maxsus korilmaydi, chunki «qoidalar» «Grafika»ning emas, «Punktuatsiya»ning predmeti sanaladi.

Yuqorida sanab korsatilgan tinish belgilarining misra balandligiga nisbatan joylashtirilishi ham bir xil emas: nuqta (.), vergul (;), kop nuqta (...) misraning pastki chiziqi boyicha qoyib boriladi; qolgan belgilar, masalan, qavs (), nuqtali vergul (:), undov belgisi (!), soroq belgisi (?), ikki nuqta (:), qosh tirnoq (« ») misraning ustki chiziqidan ostki chiziqigacha boigan masofa hajmida yoziladi. Qosh tirnoqning asosan qoi yozmada qoilanadigan turi (,, ")soz yoki gap boshida misraning ostki chiziqi boylab, shu soz yoki gap oxirida esa misraning ustki chiziqi boylab joylashtiriladi.

55- §. Logografemalar

Logografemalar (logogrammalar). Grafemalarning bu tipi tushunchalarni yoki tushuncha nomi boigan sozlarni yozuvda ifodalashga asoslanadi. Bunday belgilar aslida ideografik (semasiografik) yozuv tipiga mansub birliklar sanaladi, ammo ulardan fonografik yozuv tarkibida ham foydalaniladi. Yozuv tizimining murakkab optik-grafik sistema ekanligi ham shundan.

Rus grafikasi asosidagi ozbek yozuvida logografemalarning quyidagi turlari ishlatiladi:

Raqamlar ~son turkumiga mansub sozlarning ma'nolarini ifodalovchi logografemalar. Ular oz navbatida ikki turga boiinadi:

a) *o*arbiy arab (*o*ubor) raqamlari: 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 20, 100, 1000, 100000, 1000000, 1000000000 kabi.

Arab raqamlari aslida Hindistonda (V asrga yaqin) kashf etilgan boisada, Arabistonga buyuk ozbek olimi Muhammad Xorazmiyning arab tilida yozilgan «Arifmetika» asari orqali kirib kelgan, bu asar lotin tiliga tarjima qilinib, Yevropaga (X asrda Ispaniyaga, XII asrda Yevropadagi boshqa mamlakatlarga) tarqalgan. Demak, Hindistonda yuzaga kelgan yuqoridagi raqamlarning «arab raqamlari*» nomi bilan ommalashib ketishida hamyurtimiz Muhammad Xorazmiyning ulkan xizmati bor;

b) *rim raqamlari* — qadimgi rimliklar ishlatgan raqamlar boiib, ular quyidagi belgilardan tarkib topgan: I (bir), V (besh), X (on), L (ellik), C (yuz), D (besh yuz), M (ming). Qolgan raqamlar shu belgilar kombinatsiyasiga asoslanadi: I (1), II (2), III (3), IV (4), V (5), VI (6), VII (7), VIII (8), IX (9), X (10), XI (11), XII (12), XIII (13), XIV (14),

XV (15), XVI (16), XVII (17), XVIII (18), XIX (19), XX (20), XXX (30), XL (40), L (50), LX (60), LXX (70), LXXX (80), XC (90), C (100), CD (400), D (500), DC (600), CM (900), M (1000), MC (1100), MD (1500) va boshqalar.

Rim raqamlari miloddan oldingi 500- yillarda etrusklar tomonidan kashf qilingan.

56- §. Morfografemalar va simvollar

Morfografemalar s^oz tarkibidagi ma'noli qismlarni (morfemalarni) ifodalovchi belgilar. Masalan, defis (chiziqcha) raqamdan keyin q^ollanganda tartib son tarkibidagi «-nchi» («-inchi») morfemasini ifodalaydi — shu morfema defisining referent b^oladi: *5-uy* (beshinchi uy), *20-xona* (yigirmanchi xona) kabi. Biqor, *qozon-tavoq*, *aka-uka* kabi juft s^ozlarning yozuvdagi shakllarida defis morfografema emas, orfografik belgi vazifasida qatnashadi (juft s^ozlar orfogrammasiga tegishli b^olganligi uchun).

Simvollar — ilm-fanning ma'lum sohalarida qabul qilingan maxsus ideografik belgilar: a) *matematik simvollar* — V (ildiz), — (oluv), + (q^oshuv), x (k^opaytiruv),; (b^oluv), x (iks), x²(iks kvadrat), ~ (davriylik, uzluksizlik), > (katta), < (kichik) va boshqalar; b) *astronomik simvollar* — O (Quyosh), C (Oy), □ (Mars), \$ (Merkuriy), \ (Yupiter), ? (Venera, Zuhra), 5 (Saturn) va boshqalar; d) kimyoviy simvollar — G (oltin), C (kumush), O (mis), "5 (q^or^oshin), \$ (simob), o* (temir) va boshqalar; e) botanik simvollar — A (androtsey, changchilar), O (bir yillik □simlik), 0 (ikki yillik □simlik), h (buta), G (ginetsey, uru□chi), () (gul b^olaklari q^oshilib □sgan), i _ i (daraxt), 0 (kuzgi □simlik) va boshqalar.

57- §. Diakritik harflar va diakritik belgilar

Diakritik harflar □z referantiga (kodlashtirilgan til birligiga) ega b^olmagan, ammo s^oz qismlari yoki fonemalarning □ziga xos jihatlariga (differensial belgilarga) ishora qiladigan harflardir. Masalan, kirill □zbek yozuvidagi ayirish (t) va yumshatish (b) belgilari shunday harflar sanaladi. Qiyos qiling: *cypam* va *cypham*, *maua* va *mahHa*, *y/coji* (qattiq «JT») — *anpe/ib* (yumshoq «JI») kabi.

Diakritik beigilar bir xil grafik shaklga ega boigan harflardan birini ikkinchisidan farqlash uchun ishlatiladigan q^oshimcha (yordamchi) vositalar — nuqtalar, chiziqcha, ilmoqcha yoki «belbo□»lar. Ular harflaming ustiga, □rtasiga, yoniga q^oyladi: a, a, a, 6, o, 6, 6, s, K, F, X., e, □, □.

Qiyos qiling: *o* (o'zbek tilining quyi keng, kuchsiz lablangan unlisi) — *o'* (o'zbek tilining o'rta keng, lablangan unlisi) - *Q* (o'zbek tilining chuqur til orqa, portlovchi undoshi); *g* (sayoz til orqa, portlovchi undosh) *T* (chuqur til orqa, siraluvchi undosh).

Eslatma. Yangi (lotincha) o'zbek yozuvida tutuq belgisi (') va *o*, *o'* kabi diakritik belgili bosma harflarning mavjudligi sifatlarning yozuvdagi optik-grafik tasvirini birqadar da'vallashtirayotganligi ham shubhasizdir. Qiyos qiling: *ryp* (kirill o'zbek yozuvida) - *or* (lotin o'zbek yozuvida), *6yFMa* (kirill o'zbek yozuvida) — *bor* (lotin o'zbek yozuvida) kabi. Demak, u yoki bu tilning farik tizimi shakllantirilayotganda yozuvning estetik jihatlari bilan bo'liq ayrim talablar e'tibordan chetda qolmasligi kerak.

Tekshirish savollari

- I. Lotin o'zbek yozuvining fonografik xarakterini qanday tushunasiz?
2. Harfiy va noharfiy belgilar tizimiga nimalar kiradi?
3. Grafema nima?
4. Nima uchun grafemalar bilateral hodisa sanaladi?
5. Grafemaning ifoda va mazmun planlarini (ifodalovchi va ifodalanuvchilarini) nimalar tashkil etadi? 6. Grafemaning qanday tiplari bor? 7. Fonografema, prosodemografema, logografema, morfografemalar va simvcjlar qanday farqlanadi? 8. Monograf, digraf va trigraflar nima?
9. Monofonemali va polifonemali grafemalar qanday farqlanadi? 10. Analitik grafemalarni qanday tushunasiz?
- II. Orfografik va diakritik belgilar yozuvda qanday vazifalarni bajaradi?

Tayanch tushunchalar

Grafika - yozuv tizimining birinchi (yetakchi) komponenti. U harfiy va noharfiy belgilar vositasida yozuvning tovush tili bilan aloqasini ta'minlaydi.

Grafema — grafik tizimning eng asosiy birligi, ifodalovchi va ifodalanuvchi tomonlari bor bo'lgan semiotik belgi.

Fonografema ^ grafemalarning fonemalarni ifodalashga asoslangan tipi.

Monograf — shaklan bir harfga teng grafema.

Poligraf - shaklan ikki yoki undan ortiq harflar qo'shilmasiga teng bo'lgan analitik grafema.

Monofonemali grafema - mazmun planida faqat bitta fonema kodlashtirilgan fonografema.

Polifonemali grafema - mazmun planida ikki va undan ortiq fonema kodlashtirilgan fonografema.

Sintetik grafema - nutq oqimida bir yoki ikki fonemani ifodalaydigan monograf. Kirill o'zbek yozuvidagi e, e, lo, k harflari shunday grafemalardir.

Grafik simmetriya (fonetik-grafik simmetriya) - s'z tarkibidagi tovush va harflarning miqdoran teng bo'lishi («bir tovushga bir harf» munosabatining ta'minlanishi).

Grafik asimmetriya (fonetik-grafik asimmetriya) - s'z tarkibida zaro munosabatga kirishayotgan harf va tovushlar ortasidagi miqdoriy tenglikning buzilishi.

Grafik sinonimiya — shakli har xil bo'lgan ikki grafemaning ma'lum fonetik-grafik pozitsiyalarda bitta fonemani ifodalashi.

Prosodemografemalar - yozuv tizimining noharfiy belgilari (ur'u belgisi va tinish belgilari).

Logografemalar — tushunchalarni yoki tushuncha nomi bo'lgan s'zlarni yozuvda ifodalaydigan grafemalar (raqamlar, simvollar).

Morfografemalar — morfemalarni ifodalovchi belgilar".

Orfografik belgi — t'ori yozish me'yorlarini ta'minlashda qo'llanadigan maxsus noharfiy belgilar (mas., defis).

Diakritik belgilar — harfga qo'shimcha ravishda biritirilgan ishora belgilari.

Diakritik harflar — s'z referentiga ega bo'lmagan, ammo s'z qismlari yoki fonemalarning s'ziga xos jihatlariga ishora qiladigan harflar.

Simvollar — ilm-fanning ma'lum sohalarida qabul qilingan maxsus idegrafik belgilar.

o grafemasining shu xususiyatiga asoslangan, bu xususiyat aslida rus tilining grafik tizimidagi harf-tovush munosabatlarining (grafik qoidaning) o'zbek yozuviga aynan (o'zgarishsiz) ko'chirilishiga tayanadi, Faxri Kamolovning «grafik prinsipi»da shu holat nazarda tutilgan. Biroq o' grafemasining mazmun planida o'zbek tili vokalizmining quyi-keng, kuchsiz lablangan «o» unlisi (*ota, bola* s'zlarining birinchi bo'linidagi fonemasi) ham kodlashtirilgan. Bu holat rus tilining grafik tizimiga xos emas, chunki rus tilida quyi- **ORFOGRAFIYA**

Adabiyotlar: 3 [63-77], 9 [26-38], 10 [100-114], 22 [123-126], 25 [29-53], 27 [45-49], 30 [3-21], 106 [5-21], 123 [6-27].

58- §. Orfografiya haqida ma'lumot

Orfografiya (grek. *orthos* — «t'ori» + *grapho* — «yozaman») yozuv sistemasining ikkinchi komponenti bo'lib, u t'ori yozish me'yorlarini belgilaydigan qoidalar tizimidan tarkib topadi. Orfografiya grafikadan quyidagi belgilari bilan farqlanadi: grafika qoidalari grafemalarning mazmun planini (referentini) kodlashtirishga, orfografiya qoidalari esa ma'lum prinsiplar asosida orfogrammarni tanlashga asoslanadi. Chunonchi, *odam* s'zida «d» ning yozilishi «d» grafemasining grafikada kodlashtirilgan fonemasiga

mos, shu sababli bu s^ozning yozilishi grafika tomonidan boshqariladi. *Savod s^ozida* esa boshqacharoq holatga duch kelinadi: s^oz oxiridagi «d» jarangsiz «t» ga o^qtadi (sovo/tarzida talaffuz qilinadi), demak, uni ikki xil yozish mumkin: *savod* (fonematik prinsip asosida) — *savot* (fonetik prinsip asosida). Bu ikki holatdan birini imlo uchun me'yor (orfogramma) qilib tanlash orfografiya zimmasiga tushadi. Hozirgi o^zzbek orfografiyasida *savod* deb yozish qoidalashtirilgan. Bundan tashqari, orfografiyada q^oshma s^oz komponentlarining q^oshilib yoki ajratilib yozilishini, s^oz qismlarining satrdan satrga k^ochirilishini, bosh va kichik harflarning q^ollanishini belgilab beradigan qoidalar ham borki, ular yozuvning grafikaga aloqador b^olmagan jihatlarni tartibga solish va boshqarish imkonini beradi.

Adabiy tilning o^qzaki shaklida s^oz tanlash, gap tuzish va t^oqiri talaffuz me'yorlariga amal qilish qanchalik ahamiyatli b^olsa, uning yozma shaklida orfografiya me'yorlariga (imlo qoidalariga) amal qilish shunchalik muhimdir. Bunday me'yorlarga amal qilish yozma nutq mazmunining t^oqiri va aniq idrok qilinishiga yordam beradi, yozma nutqda anarxiyaning (boshboshdoqlikning) avj olishiga y^ol q^oymaydi. Adabiy tilning, xususan, yozma nutqning ijtimoiy-madaniy va ma'rifiy rolini mustahkamlashda buning o^ziga yarasha ahamiyati bor.

59- §. Orfografiya prinsiplari

Orfografiya prinsiplari — orfografiya qoidalarining tuzilishiga asos b^olgan prinsiplar. Ularning quyidagi turlari bor:

1. *Fonetik prinsip*. Bu prinsip asosida tuzilgan imlo qoidalariga k^ora s^oz yoki s^oz shakllari talaffuzdagi k^orinishiga mos ravishda yoziladi. Masalan, tojik tilidagi *tanur* s^ozining o^zzbek tilida *tandir* deb, ruscha *memna* s^ozining esa *ch^otka* deb yozilishi shu s^ozlarning o^zzbek tilidagi talaffuz me'yorlariga (fonetik prinsipga) asoslanadi. Shuningdek, *ek+gan*, *ek+guncha* kabi s^oz shakllari ham o^zzbek yozuvi imlo qoidalariga k^ora *ekkan*, *ekkuncha* deb (talaffuziga mos tarzda) yoziladi.

Quyidagi holatlarda ham fonetik prinsipga amal qilinadi:

a) ayrim otlarga egalik affiksi q^oshilganda: *burun* > *burni*, *ko'ngil* > *ko'nglim*, *o^qiz* > *o^qzing*, *o'qil* > *o'qilim* kabi;

b) ayrim sifatlardan fe'l yasalganda: *ulu^q* > *ul^qaymoq*, *sariq* > *sar^qaymoq* kabi;

d) *qotmoq*, *achimoq*, *i/mo[^]fe'llaridan* sifat yasalganda: *qot(moq)* > *qattiq*, *achi(moq)* > *achchiq*, *isi(moq)* > *issiq* kabi;

e) *son*, *ot*, *yosh*, *ong* s^ozlaridan fe'l yasalganda: *son* > *sana*, *ot* > *atamoq*, *yosh* > *yashamoq*, *ong* > *anglamoq* kabi;

f) *ikki, yetti* sonlariga «-ov» affiksi qoʻshilganda: *ikki > ikkov, yetti > yettov* kabi;

g) «-a» yoki «-ya» bilan tugagan feilarga «-v» yoki «-q» qoʻshilib ot yasalganda: *tanla > tanlov, sana > sanov, so 'ra > so 'roq, bo 'ya > bo 'yoq, sayla > saylov* kabi.

Orfografiyaning fonetik prinsipi yozuv bilan talaffuzni bir-biriga yaqinlashtiradi va imlo qoidalarining oʻzlashtirilishini ham osonlashtiradi.

2. *Fonematik prinsip*. Bu prinsip asosida tuzilgan imlo qoidalariga katta harflar (yoki grafemalar) soddalik tarkibidagi fonemalarga moslab tanlanadi. Chunonchi, *kitob*, oʻzlarining oxiridagi «b» va «d» fonemalari jarangsiz «p» (*kitop*) va jarangsiz «t» (*omai*) tarzida talaffuz qilinsa-da, fonemaning asosiy oʻttenkasiga mos ravishda «b» (*kitob*) va «d» (omad) harfiari bilan yoziladi.

Uzbek tilshunosligida «fonematik prinsip» tushunchasi XX asrning oxirida qoʻllanila boshlandi⁵⁰, bungacha u morfologik prinsip bilan bir hodisa sifatida izohlanib kelingan⁵¹. Rus tilshunosligida yozuvning fonemaga tayanishi haqidagi dastlabki fikr 1928-yilda N.F. Yakovlev tomonidan aytilgan edi², ammo u bu fikrni orfografiyaga nisbatan emas, yozuvning oʻziga nisbatan bildiradi. Orfografiyaga nisbatan bu fikr birinchi marta 1930-yilda R.I. Avanesov va V.N. Sidorovlar tomonidan bildiriladi: ular imloning bu tamoyilini fonologik prinsip deb atashadi.

Rus tili imlosining fonematik xarakteriga oid nazariya esa dastlab I.S. Ilyinskaya va V.N. Sidorovlarning maxsus maqolasida ancha keng yoritilgan⁵⁴. Keyinroq bu prinsip A.A. Reformatskiy tomonidan shunday taʼriflanadi: «Yozuvning fonematik prinsipi shundan iboratki, unga katta har bir fonema qaysi pozitsiyada qoʻllangan boʻlishidan qatʼiy nazar oʻziga biriktirilgan harf bilan ifodalanadi»⁵⁵.

⁵⁰ *Qarang*: A. Hojiyev. Lingvistik terminlarning izohli iudikasi. — T.: «Oʻqituvchi», 1985, 65- b. M. Asqarova, K. Qosimova, H. Jamolxonov. Uzbek tili. Ped. bilim yurtlari uchun darslik. Tuzilgan 2- nashri. — T.: «Oʻqituvchi», 1989, 56-b. H. Jamolxonov. Hozirgi Uzbek adabiy tili. M. Vuzalar matni. 1-qism. - T., 2000, 105-b.

[Begmatov E., Ismatullayev N. Uzbek imlosi. - T.: «Fan», 1979, 15-16-b.

Qarang: fIKOBjieB H.O. MaTeMaTMecKaa ppopMy.ua nocTpoehHH ajicbaBMTa (onuT npaKTMMecKoro npijiroKeHMH jiiHrBHCTHecKOH TeopMM). // Kyjiwypa M nMCbMeHHOCTb BocTOKa. - M., 1928, KH. 1, c. 41-64.

ABaHecoB P.H., CHAOPOB B.H. PecipMbi opcbopacpHM B CBjIM C npijreMOH nucbMeH- HOTO MbiKa. // «PyccKMM SBHK B LUKOjie», 1930, N°4.

HjibHHCKaa H.C., CHiiopoB B.H. CoBpeMeHHoe pyccKoe npaBoncaHHe. - M.: «yHeHbie 3annKM Kacpe/apbi pyccKoro H3biKa MOCKOBCKOTO poflCKoro neapoiuwecKoro MHCTHTyTa MM. B.n.noTeMKHHa», T. XXII, Bbin. 2. 1953. PecipMaTCKMM A.A.

BBeaHMe B H3biKOHHaHHe. - M., 1967, c. 373.

3. *Morfologik prinsipyoki analogiya prinsipi.* Bu prinsip asosida tuzilgan imlo qoidalari s^hning ma'noli qismlarini (s^hzak va affiksial morfemalarni), ular qanday talaffuz qilinishidan qat'i nazar, asliga (tipik shakliga) mos ravishda yozishni talab qiladi. Chunonchi, «g» bilan boshlangan «-ga», «-gan», «-gani», «-guncha» q^hshimchalari «sh», «t», «p», «s» kabi jarangsiz undoshlar bilan tugagan s^hzaklarga q^hshilganda «-ka», «-kan», «-kani», «-kuncha» shakllarida talaffuz qilinsa-da, morfemalarning asl shakllariga mos ravishda «-ga», «-gan», «-gani», «-guncha» yoziladi. Qiyos qiling: *ishga* (yozuvda) — *ishka* (talaffuzda), *ketgan* (yozuvda) — *ketkan* (talaffuzda), *ketguncha* (yozuvda) ~ *ketkuncha* (talaffuzda), *topgan* (yozuvda) — *topkan* (talaffuzda), *misga* (yozuvda) — *miska* (talaffuzda) kabi.

Eslatma: «q», «k» bilan tugagan s^hzlarga «g» bilan boshlangan affikslarning q^hshilishida bu qoidaga amal qilinmaydi: ular talaffuziga k^hra (fonetik prinsip asosida) yoziladi. Qiyos qiling: *oq+gan* (asl shakli) — *oqqan* (talaffuzda) — *oqqan* (ad.-orf. yozuvda), *ek+gan* (asl shakli) — *ekkan* (talaffuzda) — *ekkan* (ad.-orf. yozuvda) kabi.

4. *Grafik prinsip.* Bu prinsip, aslida, orfografiya qoidalarini emas, grafika qoidalarini belgilaydi — grafemalarning grafikada kodlashtirilgan fonemalarini ifodalashga asoslanadi, shunga k^hra u, ba'zan, *fonemografik prinsip* deb ham nomlanad⁶. Chunonchi, sir^haluvchi «j» bilan qorishiq «j»(dj) ning yozuvda bitta j grafemasi orqali ifodalanishi, «n» fonemasining esa ng digrafi bilan ifodalanishi grafikada kodlashtirilgan. Yozuvda bu me'yorga amal qilinadi, xolos:ye/w/wfsir^haluvchi «j»), *jang(qor\sh\q* «j» va sayoz til orqa «r\») kabLOrfografiyaning bunday kodlashtirishga bevosita aloqasi y^hq, bu grafemalarning yozuvda qoilanishini grafikaning s^hzi boshqaradi.

s^hzbek tilshunosligida grafik prinsipni etimologik prinsipga asos boigan tamoyil deb yoki hatto bu ikki prinsipni birhodisa sifatida ta'riflash hollari ham bor⁵⁷. Xususan, s^hzbek grafik lingvistikasining yetakchi vakillaridan biri Faxri Kamolov uni ayni shu ma'noda sharhlaydi: «Imloda, -deydi u, — grafik prinsip bir xalqning ikkinchi xalq bilan boigan madaniy aloqasiga va yozuvning qaysi grafik sistema negizida maydonga kelishiga bo^hliqdir. Arab alfaviti asosidagi eski s^hzbek yozuvida *etimologik prinsipning* t^hla ravishda amalga oshirilishi uchun s^hsha davrning grafik sistemasi

■* MfiAHOBa B.0. TeopeTHweckKie OCHOBM pyccKOti op(j)opaci)HM. *ARjB.* - il., 1971, c. 17. Faxri Kamol. s^hzbek orfografiyasi haqida (s^hqituvchilarga yordam). - T.: «quvpeddavnashr», 1957, 58-b. Hozirgi zamon s^hzbek tili. - T.: «Fan», 1957, 26-b. Begmatov E., Ismatullayev N. s^hzbek imlosi. - T.: «Fan», 1979. 20-25-b. Shoabdurahmonov Sh, Asqarova M., Hojiyev A., Rasulov [, Doniyorov X. Hozirgi s^hzbek adabiy tili. - T.: «s^hqituvchi», 1980, 94-97-b.

asos bo'lgan. Shuning uchun ham arabcha-forscha so'zlar, mahalliy tillarda qanday yozilishi va qaysi xilda talaffuz etilishidan qat'i nazar, ularning grafik shaklini tashkil qilishda saqlanib qolgan — arab imlosida qanday bo'lsa, aynan shu shaklda yozilgan. Bu esa arab alfavitini qabul qilgan xalqlar yozuvida umumiy qonun sifatida asosiy prinsiplardan biri hisoblangan ...»⁵⁸. Darhaqiqat, grafik prinsipning yuzaga kelishida bir xalqning ikkinchi xalq bilan bo'lgan madaniy aloqasi, uning yozuv sistemasiga tayanishi kabi omillarning roli bor: arab grafikasidagi eski tojik yozuvida qisqa unilarning yozuvda ifodalanganligi (LiLi — baqo: «abadiylik», «mangulik»; jLi__ — siqor: «yosh bolalar», «girdaklar» kabi), arabcha leksik so'zlashmalarning yozma shakllarida tojik tili fonologik tizimiga xos bo'lmagan fonemalarni ifodalovchi *f*- (ayn), __ (se), <j__> (sod), __>__ (zod), __ (to), J__> (zo) kabi harf-grafemalarning qo'llanilishi (■. \ c - azm: «qat'iy qaror», «jazzm»; L__> — sano: «maqtov»; J-J-iL-O — sobir: «sabirli», «bardoshli»; __-t__>L__ — zobit: «oqsoqol»; «JU__ — tole': «baxt», «taqdir»; j-_J-> - zafar: «talaba» kabilar) shundan dalolat beradi. Biroq grafik prinsipning mohiyatini tojik yozuviga asos bo'lgan boshqa til yozuviga xos grafik belgilar va qoidalarning aynan (manba tilning yozuvi va imlosida qanday bo'lsa, shundayligicha) saqlanishi bilan bog'lanishning ahamiyati yetarli emas: bu prinsip manba tildagi harf-tovush munosabatlaridan chetga chiqishi, bevosita tojik tilining o'zidagi harf-tovush munosabatlarini qamrab olishi ham mumkin. Masalan, kirillcha tojik yozuvining grafik tizimidagi o'z grafemasi ruscha leksik so'zlashmalardagi o'z rta-keng lablangan «0» unlisini ifodalaydi: *opera, tonna* so'zlarining yozilishi keng «0» fonemasi ham, uni yozuvda ifodalaydigan grafema ham yoki: 0 grafemasining tojikcha quyi-keng «0» fonemasini ifodalashi tojik tilining grafik tizimida nazarda tutilgan, shunga ko'ra *ota, bola* so'zlaridagi o'z grafemasining qo'llanilishi ham grafik prinsipning mahsuli bo'ladi. Faxri Kamolovning etimologik yoki

Faxri Kamol. Tojik orfografiyasi haqida (to'qituvchilarga yordam). - T.: «0"quvpeddavdashr», 1957, 58- b.

grafik prinsipga bergan taʼyifi esa koproq tarixiy-anʼanaviy prinsip talablariga mosdir. Rus tilshunosi A.N.Gvozdevning uni etimologik yoki tarixiy prinsip deb nomlashida ham shu xususiyat hisobga olingan⁵⁹.

5. *Tarixiy-anʼanaviy prinsip*. Bu prinsipga asoslangan imlo qoidalari sozlarning yoki soz shakllarining qadimdan odat bolib qolgan formada yoki anʼanaga mos shaklda yozilishini hozirgi imlo uchun meʼyortarzida belgilaydi. Chunonchi, *hurriyat* sozi tarkibida ikkita «r»ning mavjudligi hozirgi ozbek tili uchun meʼyor sanaladi, ammo shu soz ishtirokida yasalgan *jumhuriyat* sozida esa bir «r» yoziladi, chunki bu sozni bir «r» bilan yozish qadimdan odat boʻlib qolgan.

Tarixiy-ananaviy prinsip sozning yoki soz shakllarining haqiqiy tarkibi (fonema yoki morfemalari) yetarli aniqlanmagan holatlarga nisbatan ham qollanadi. Masalan, *taqozo* sozining oxirgi bolinidagi unli baʼzan «0», baʼzan «a» holida (taqozo-taqoza kabi) talaffuz qilinadi, shulardan qaysi biri tori ekanligi hozircha aniq emas. Biroq, shu narsa maʼlumki, yozuvda *taqozo* shakli qollanib kelgan, bu omil hozirgi ozbek yozuvi imlosiga ham asos boʻlgan.

Tarixiy-ananaviy prinsipga amal qilish holatlari hozirgi paytda yaratilayotgan ayrim badiiy asarlar tilida ham uchrab turadi: klassik adabiyot tiliga taqlid tarzida sozlarning eski ozbek tiliga xos shakllari ishlatiladi. Masalan:

Gul fasli sanam

Sayr **ila** gulshanda bolibdur.

ouncha kozochib

Gul yuzida xanda bolibdur.

Gullar ichida

Shohi ozim der edi lola,

Maorurligidan

Ul ozi sharmanda bolibdur (E.V.)

(Eski ozbek tiliga xos birliklar - **ila**, ul, «-dur».)

6. *Differentsiatsiya prinsipi (simvolik prinsip)*. Bu prinsip asosida tuzilgan imlo qoidalariga kora, shakli bir xil bolgan sozlar (omonimlar) yozuvda signalizatorlar (ishora belgilari), diakritik belgilar vositasida yoki bir harf ornida boshqa harf ishlatish orqali farqlanadi: *atlas* (mato) — *atlas* (geografik

⁵⁹ ТБоеаеВ А.Н. ОЧОВН рѳцКОН ор(орпа(рНН // Ji3&паННbie пабоТbi no optporpatрНН Н (JjoHeTHKe. К 70- jie-mio со НН» ро>KjieННН. - М: М3aaTejibCTBo AKaaeMMH tlef. HayK, 1963. с. 70-71.

atlasj, *yangi* (sifat) — *ydngi*(ravish), *tand* (gavda) — *ta'na* (minnat), *badd* (qul) - *bdnda* (shayka), *urish* (urmoq) - *urush* («jang») kabi. Keltirilgan s□zlarda ur□u (') va tutuq (') belgilari orfografiyaning differentsiya prinsipi talabiga k□ra qo'lingan; *urish* va *urush* s□zlarida esa «i» va «u» harflarining ishlatilishi ham shu prinsipga asoslangan.

7. *Shakliy-an'anaviy yozuv*. Bu prinsip s□z boshida yoki oxirida ikki undosh qatorlashib kelgan leksik birliklarning imlosini qoidalashtirishga asos bo'adi. Ma'umki, □tmishda turkiy tillarda s□z boshida ikki undosh qatorlashib kelmagan. Shuning uchun boshqa tillardan □zlashtirilgan ayrim s□zlarning boshida ikki undoshning yonma-yon q□hanishi uchrasa, ulardan oldin yoki shu ikki undosh orasida bir unlini orttirish odati bo'lgan. Bu odat hozirgi jonli s□zlashuvda ham uchrab turadi: *shkaf* > *ishkop*, *staj* > *istaj*, *drap* > *dirap*, *plan* > *pilon* kabi. Ba'zan s□z oxirida ham ikki undosh orasida bir unli orttiriladi yoki undoshlardan biri (s□nggisi) tushirib qoldiriladi: *sabr* > *sabir*, *nasr* > *nasir*, *nashr* > *nashir*, *go'sht* > *go'sh*, *isht* > *g'ish* kabi. Shakliy-an'anaviy yozuv prinsipiga k□ra bunday paytlarda s□zlar ta'jaffuzi asosida emas, □zlarining asl shaklini saqlagan holda yoziladi: *shkaf*, *staj*, *drap*, *plan*, *sabr*, *nasr*, *nashr*, *isht*, *g'sht* kabi.

Bu prinsipning mohiyati Faxri Kamolov tomonidan «etimologik yoki grafik prinsip» deb nomlangan tamoyil mohiyatiga juda yaqin turadi⁶⁰.

8. *Semantik-uslubiy prinsip*: a) *semantik prinsip* s□z yoki s□z shakllarining imlosini ularning ma'nosiga tayanib belgilaydi. Masalan, *lola*, *po'lat* (turdosh otlar) — *Lola*, *Po'lat* (atoqli otlar), *ishchi* («-chi» kasb oti yasovchi) — *isk-chP*. («-chi» — s□roq yuklamasi), *senda* («-da» — □rin-payt kelishigi affiksi) — *sen-dal* («-da» — kuchaytiruv va ta'kid yuklamasi) kabi; b) *uslubiy prinsip* asosida tuzilgan imlo qoidalari s□z yoki grammatik shakllarning semantik tarkibidagi uslubiy semalarning nutqdagi faollashuvini yozuvda ifodalash uchun xizmat qiladi. Masalan, *ota*, *ona*, *vatan*, *siz*, *zingiz* kabi s□zlar yoki grammatik shakllar shu s□zlar (shakllar) orqali ifodalangan shaxslarga yoki tu□ilib-□sgan yurtga, diyorga alohida hurmat-e'ibor bildirilganda bosh harf bilan yoziladi: *Ota*, *Vatan*, *Ona*, *Siz*, *O'z'ingiz* kabi. Shuningdek, gap ichida *Tinchlik*, *Ozodlik*, *Mehnat*, *Baxtkabi* s□zlarning ba'zan bosh harf bilan boshlanishi ham uslubiy prinsip talablaridan kelib chiqadi. Masalan, *Yashasin Ozodlik*, *Tinchlik* kabi.

O□zaki nutqda s□z ma'nosini kuchaytirish maqsadida s□z tarkibidagi ayrim undoshlarni qavatlantirish (geminatsiya) yoki unililarni ch□zish kabi holatlar uchrab turadi. Ular yozuvda ham harflarni qavatlantirish

Faxri Kamol. □zbek orfografiyasi haqida (□qituvchilarga yordam). — T.: «□quvpeddavnashr», 1957, 58-62-b.

orqali ifodalanadi: maza va mazza, yashmagur va yashshmagur, rosa va rossa, opa va opa-a kabi. Bunday holatlar negizida ham uslubiy maqsadlar yotadi.

Bob, abzas, gap boshidagi birinchi s^ozning bosh harf bilan boshlanishi k^oproq sintaktik prinsipga tayanadi.

Orfografiyaning semantik-uslubiy prinsiplari V.F. Ivanovning «npHHu;nnbi pyccKOH op(borpa(pHH» monografiyasida maxsusyoritilgan⁶¹, ammo ^ozbek tilshunosligida bu masala hali yetarli tadqiq etilmagan.

Amaldagi (kirillcha va lotincha) ^ozbek yozuvlari imlo qoidalarining shakllantirilishida fonetik, fonematik va morfologik prinsiplarga k^oproq amal qilingan.

60- §. Imlo qoidalari

Hozir ^ozbekistonda amaldagi (kirillcha) va yangi (lotincha) ^ozbek yozuvlaridan foydalanilmoqda. Demak, shu ikki yozuvning imlo qoidalaridan xabardor b^olish zamon talabidir.

1. Kirillcha ^ozbek yozuvining iralo qoidalari dastlab 1940- yilning 4- iyulida yangi alifbe hukumat komissiyasi tomonidan tasdiqlangan⁶² va shu yilning ^ozida «Birlashgan ^ozbek alfaviti va orfografiyasi» nomli t^oplamda e'lon qilingan. Keyinchalik bu qoidalar yana bir necha marta qayta ishlandi, shular asosida 1952-, 1953-, 1955-yillarda «^ozbek orfografiyasining asosiy qoidalari» loyiha tarzida besh marta qayta nashr qilindi, nihoyat, uning 5- nashri 1956-yilning 4-aprelida ^ozbekiston Oliy Soveti Prezidiumi tomonidan tasdiqlandi. Hozirgi (kirillcha) ^ozbek yozuvining imlosi ana shu «... qoidalar»ga asoslangan. U quyidagi 5 b^olimni ^oz ichiga oladi:

1. Ayrim harflarning imlosi (1—30- § qoidalari).
2. ^ozak-negiz va q^oshimchalar imlosi (31—55- § qoidalari).
3. Q^oshma s^oz va s^oz birikmalari imlosi (56—58- § qoidalari).
4. B^o in k^ochirilishi (59—62- § qoidalari).
5. Bosh harflarning yozilishi (63-72- § qoidalari).

2. Yangi (lotincha) ^ozbek yozuvining imlo qoidalari 1995-yilning 24- avgustida ^ozbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 339-sonli qarori bilan tasdiqlangan va shu yilning ^ozida «^ozbek tilining asosiy imlo qoidalari» nomi bilan kitobcha shaklida nashr qilingan. U quyidagi 7 b^olimni ^oz ichiga oladi:

⁶¹ HBaHOBa B.O. npnHnnbi pyccKOH opcpoparpHH. — JL: M3JI-BO JleHHHrpafICKoro yHHBepcHTCTa, 1977, c. 201-205. ⁶² Qarang: Jarji orfografija projekti tasdiqlandi // Qizij ^ozbekiston, 1940, 9-iyul. Bu sana

Faxri Kamolovning yuqoridagi asarida (5- betda) «1940-yilning 10-iyulida» deb k^orsatilgan.

1. Harflar imlosi:
 Unlilar imlosi (1—7- qoidalar).
 Undoshlar imlosi (8-32- qoidalar). 2. Asos va q□shimchalar imlosi (33—37- qoidalar). 3. Q□shib yozish (38—50- qoidalar). 4. Chiziqcha bilan yozish (51—56- qoidalar). 5. Ajratib yozish (57—65- qoidalar). 6. Bosh harflar imlosi (66—74- qoidalar). 7. K□chirish qoidalari (75-82-qoidalar).

61- §. Amaldagi (kirillcha) va yangi (lotincha) □zbek yozuvlarining imlo qoidalaridagi tafovutlar

Amaldagi «...qoidalarning» ayrim paragraflari yangi «...qoidalar»ga kiritilmagan. Masalan: 2- paragraf (3- moddasi); 6- paragraf (2 va 3-moddalari); 8-paragraf (1-moddasi); 9- paragraf («e» harfi), iO-paragraf («rc» harfi), 11- paragraf («K» harfi), 12- paragraf (2-moddasi), 13- paragraf (B > 6 kabi holatlar), 21- paragraf, 22- paragraf (2-moddasi), 26- paragraf (i- moddasi), 27- paragraf, 28- paragraf, 31-paragraf, 40- paragraf, 41- paragraf, 48- paragraf, 49- paragraf, 50- paragraf (2- moddasidagi «y/io» ga aloqador qism), 52- paragraf, 58-paragraf va boshqalar. Yuqorida berilgan qoidalarning yangi qoidalar t□plamiga kiritilmaganligi bir qator omillarga asoslanadi: «e» harfning yangi yozuvda faqat «e» unlisini ifodalashi («y»+«e»ni emas), e, 10, a hartlarining yangi alifboda y□qligi, ayrim qoidalarning □zini oqlamaganligi kabi sabablar shular jumlasidandir.

62-§ Yangi t□plamda yangicha talqinda yoxud jiddiy □zgarishlar bilan berilgan qoidalar

1. Rus grafikasi asosidagi □zbek orfografiyasida «-uq» («-yi<;»), «-iq» («-HK,») q□shimchasining imlosi qoidalashtirilmagan, lotin grafikasi asosidagi yangi □zbek yozuvi orfografiyasida esa bu q□shimchanning imlosiga oid maxsus eslatma bor, unda shunday deyiladi: «Undosh bilan tugab, tarkibida **u** unlisi bor fe'lga **-uq** q□shiladi: *uz-uzuuq, yut-yutuq* kabi. Lekin *uyushiq, burushiq, uchiriq* (shuningdek, *bulduriq*) kabi s□zlarning uchinchi b□□inida «i» aytiladi va shunday yoziladi. (q. 33- qoidaning eslatma qismi).

2. Ma'lumki, otlarga egalik q□shimchalarining q□shilishida har xil holatlar uchrab turadi. Masalan, *bobo* va *avzo* s□zlariga egalik q□shimchasi ikki xil tanzda — *bobo* s□ziga «-m» va «-ng» shakllarida (*bobom, bobong*

kabi), *avzo* s□ziga esa «y+im», «y+ing» shakllarida («0» dan s□ng bir «y» orttirilib) q□shiladi: *avzo+y+im*, *avzo+y+ing* kabi. Bunday holatni «u» bilan tugagan ayrim s□zlarda ham uchratamiz: *uyqu+m*, *uyqu+ng*, ammo *mavzu+y+im*, *mavzu+y+ing* kabi. Rus grafikasi asosidagi □zbek yozuvining imlosida bunday holatlarni me'yorlashtiruvchi qoidalar y□q edi. Lotin grafikasi asosidagi yangi □zbek yozuvining imlo tizimida esa yuqoridagi kabi holatlar hisobga olingan. Unda, xususan, shunday qoida berilgan: «0, □, u, e» unliJari bilan tugaydigan s□zlarga egalik q□shimchalari quyidagicha q□shiladi:

a) k□pchilik s□zlarga egalik q□shimchalari *-m*, *-ng*, *-si*; *-miz*, *-ngiz* (yoki *-lari*) shaklida tovush orttirmay q□shiladi: *bobom*, *bobong*, *bobosi*; *bobomiz*, *bobongiz*, *bobosi* (yoki *bobolari*); *orzum*, *orzung*, *orzusi*; *orzumiz* *orzungiz*, *orzusi* kabi;

b) *parvo*, *obr□*, *mavqe*, *mavzu*, *avzo* s□zlariga I, II shaxs egalik q□shimchalari q□shilganda bir «y» tovushi q□shib aytiladi va shunday yoziladi: *parvoyim*, *parvoying*; *parvoyimiz*, *parvoyingiz*; *obr□yim*, *obr□ying*; *obr□yimiz*, *obr□yingiz* kabi; III shaxs egalik q□shimchasi *parvo*, *avzo*, *obr□*, *mavqe* s□zlariga *-yi* shaklida, *xudo*, *mavzu* s□zlariga esa *-s*/shaklida q□shiladi: *avzoyi*, *mavzusi* kabi (dohiykabi «y» undoshi bilan tugagan s□zga ham III shaxsda «-si» q□shiladi: *dohiysikabi*) (q: 35- qoidaning 3- bandi).

3. Rus grafikasi asosidagi □zbek yozuvi imlosiga k□ra *moeyn* (*shovul*), *oeyl* (*ovul*), *hiyeyp* (*quvur*) s□zlarida «B» dan s□ng «y», *uioewmaMoi*[^] (*shovillamoq*), *jioeumaMOK*, (*loviljamoq*), *eyeuMOMov*; (*guvillamoq*) fe'llarida esa «B» dan s□ng «H» yoziladi. (q. 2- va 50-paragraf qoidalari). Lotin grafikasi asosidagi yangi □zbek yozuvida yuqoridagi *,ot* va fe'llar uchun bitta umumiy qoida berilgan, bu qoidaga k□ra taqlidiy s□zlardan yasalgan fe'llarda ham «v» dan s□ng «i» emas, «u» yoziladi: *shovullamoq*, *lovullamoq*, *gumllamoq* kabi. (q: 37- qoidaning 1-bandi).

4. Rus gi;afikasi asosidagi □zbek yozuvi imlosida («...qoida» ning 42- paragrafida) fe'llarning orttirma daraja yasovchi «-dir» q□shimchasi jarangli undosh bilan tugagan k□p b□□inli s□zlarga «-tir» shaklida q□shilishi aytilgan, aslida esa jarangli «z» dan s□ng «-tir» emas, «-dir» q□shiladi. Qiyos qiling: *ch□miltirmoq*, *sevintirmoq*, *arrimo tomizdirmoq*, *oqizdirmoqkabi*. Lotin grafikasi asosidagi yangi □zbek yozuvi imlosida bu kamchilikka barham berilgan. Unda shunday qoida bor: «nisbat shaklini yasovchi *-dir* q□shimchasi jarangli undosh bilan tugagan bir b□□inli s□zlarga (fe/s□zidan boshqa), shuningdek *z* undoshi bilan tugagan orttirma nisbat yasovchidan keyin q□shiladi: *quvdir*, *egdir*, *kuldir*, *yondir*, *o 'tkazdir*, *tomizdir* kabi». (q. 37- qoidaning 2- bandi). 110

5. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosida (qoidalarining 34-paragrafida) «F» yoki «r» bilan tugagan s'zlarga «r» bilan boshlangan q'shimchalar q'shilganda, s'z oxiri va q'shimcha boshidagi undoshlar, aytilishiga mos holda yozilishi qoidalashtirilgan: *6OF — 6OKKO* (*bo' — boqqa*), *moF — moKKa* (*to' — toqqa*), *mee — meKKau* (*teg — tekkan*) kabi. Lotin grafikasiga asoslangan yangi o'zbek yozuvi imlosiga k'ra esa bunday s'zlar talaffuziga (fonetik prinsipga) k'ra emas, morfemalarning asl holiga mos ravishda (morfologik prinsip asosida) yoziladi: *bo'ga, to'ga, so'ga, o'gan, si'guncha, bargga, teggan* kabi (qarang: 37- qoidaning «d» bandi).

6. 1956- yil «qoidalari»ning 43- paragrafiga k'ra «-THH» («-gin»), «-rap» («-gir»), «-rH3» («-giz»), «-ra3» («-gaz») q'shimchalari jarangsiz undosh bilan tugagan s'zlarga q'shilganda aytilishiga muvofiq «-KHH» («-kin»), «-K.HH» («-qin»), «-KHP» («-kir»), «-K.np» («-qir»), «-KH3» («-kiz»), «-K.H3» («-qiz»), «-Ka3» («-kaz»), «-Ka3» («-qaz») shakllarida yoziladi: *mopmKun, monKuu, myuiKUH, mopmKus, ymKa3, ymKup, nonKup* kabi. Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosiga k'ra «-gin» q'shimchasi «-k» yoki «-q» bilan tugagan s'zlardan boshqa s'zlarga q'shilganda, s'z qanday tovush bilan tugashidan va q'shimchalarning bosh tovushi k yoki g aytilishidan qafiy nazar, «g» bilan yozilishi aytilgan. Qiyos qiling: *mopmKim* (1956-yil qoidasiga k'ra), *tortgin* (1995-yil qoidasiga k'ra), *monKun* (1956- yil qoidasiga k'ra), *topgin* (1995- yil qoidasiga k'ra). Biroq, «-gir», «-giz», «-gaz» q'shimchalari bu qoida doirasiga kiritilmagan.

7. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvining «...asosiy qoidalari»da ikki otdan tuzilgan q'shma sifatlarining ajratib yozilishi aytilgan: *dymop byiuH* (ot + ot = q'shma sifat), *xaeo pam* (ot + ot = q'shma sifat), *bodoM KoeoK* (ot + ot = q'shma sifat), *Kyii KJ>3* (ot + ot = q'shma sifat), *Fy3a nynoK* (ot + ot = q'shma sifat) kabi (58- paragraf, 3- qoida). Q'shma sifatlar imlosiga oid bu qoida amalda o'zini oqlagani y'q: *opoM6axw, byFdoiipam, mxoM6axw* s'zlari «ot + ot = q'shma sifat» qolipida tuzilgan b'lishiga qaramay, deyarli barcha imlo lu'atlarida q'shib yozilgan, *deecuqbam, odaMcuipam* s'zlari esa (ular ham «ot + ot = q'shma sifat» qolipida shakllangan) lu'atlarda har xil berilmoqda. Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi «qoidalari»da bu tipdagi q'shma sifatlarining imlosi bir qadar tartibga solingan: «qoidalar»ning 38- bandida *xona, noma, baxsh, rang, mijoz, sifat* kabi s'zlar yordamida yasalgan q'shma ot va q'shma sifatlarining q'shib yozilishi qayd etilgan: *qabukona, tabriknoma, orombaxsh, kamquvvat, bu'doyrang, sovuqmi/oz, devsfat, suvtalab* kabi. (q. 38- qoida). Shu qoida talablaridan kelib chiqqan holda, *havo rang*,

jigar rang, bodom qovoq, qo 'y ko 'z kabi qo'shma sifatlarning komponentlari ham lotincha o'zbek yozuvida qo'shib yozilishi kerak: *havorang, bodomqovoq, qo 'yko %jigarrang* kabi.

8. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlo qoidalariga kora *MUHZ bouiu (ming boshi), yu douiu (n boshi), cy3 bouiu (s.z. boshi)* kabi ar «birikmalik xususiyatini saqlagan so'zlar sifatida ajratib yoziladi (q. 58- paragraf, 12- qoida). Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosiga kora esa «qaratuvchili birikmaning bir so'zga aylanishi bilan yuzaga kelgan qo'shma otlar qo'shib yoziladi: *mingboshi, so'zboshi, olmaqoqi*»(q. 46- qoida).

9. 1956- yil «qoidalari»da ikkinchi komponenti «e» lashgan tovush bilan boshlangan *uiep iopaK, My3 epap, uui eKMac, Kyn e3Ma* tipidagi so'zlarning ajratib yozilishi aytilgan (q. 58-paragraf, 14-qoida). Lotin grafikasi asosidagi yangi yozuvda bunday so'zlar qo'shib yoziladi: *sheryurak, muzyorar, ishyoqmas* kabi (q. 39- qoida).

10. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosiga kora *epy OCMOH (yeru osmon), opy HOMyc (oru nomus), myuy Kyn (tunu kun), Kenam Kyndys (kechayu kunduz), euiy Kapu (yoshu qari), Kyio Kp3u (qo 'yu qo 'z.i)* kabi juft so'zlarda defis (chiziqcha) qo'yilmaydi (57- paragraf, eslatma). Lotin grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosiga kora ham bunday so'zlar ajratib yoziladi, ammo ularning qismlari orasida *-u (-yu)* bo'lovchisi kelsa, shu elementlardan oldin chiziqcha qo'yiladi: *dost-u dushman, kecha-yu kunduz* kabi (51- qoidadagi eslatmaning 2- bandi).

11. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosiga kora yil va oylarni (chislo larni) krsatuvchi arabcha raqamdan so'ng chiziqcha (defis) yozilmaydi: *1956 uwi 22 ceumxdpb* kabi (47- paragraf qoidasi). Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosiga kora bunday rinlarda chiziqcha qo'yiladi: *1991- yilning 1- sentabri, 60- yillar* kabi (56- qoida).

12. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosiga kora *a/ina (alla), Kau (qay)* elementlari so'zga qo'shib yoziladi: *ajviaKUM (allakim), amaKandau (allaqanday), Kau6up (qaybir), KaueaKin (qayvaqt)* kabi (58- qoida, 13- bandi). Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosiga kora *qay* so'zi o'zidan keyingi yoki oldingi so'zdan ajratib yoziladi: *qay kuni*. Agar *qay* so'zi *yoq, yer* so'zlari bilan jshlatilganda, bir «y» tovushi tushsa, bu so'zlar qo'shib yoziladi: *qayoqqa, qayerga* kabi (60- qoida).

Izoh: lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek imlosida *alla (alla)* komponentli so'zlarga qoida berilmagan, ularga munosabat ham bildirilmagan.

13. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosiga kora *6up 03 (bir oz)* ravishi komponentlari ajratib yoziladi. Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosiga kora *birozsizimg* komponentlari qo'shib yoziladi (60- qoida).

14. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosida *uuji*da*H-iiuma* (*yildan-yilga*), *Kynda**H-Kpn* (*k'pdan-k'p*) tipidagi birliklar juft s'zlar doirasida qaralgan, shu bois ularning komponentlari orasida chiziqchanning (defisning) yozilishi qoidalashtirilgan (57- paragraf, 1- qoida). Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosiga k'ra birinchi qismi chiqish kelishigida, ikkinchi qismi j'nalish kelishigida b'lgan birikmalarning komponentlari, shuningdek, belgining ortiq darajasini bildiruvchi *k'pdan k'p'*, *tekindan tekin*, *yangidan yangi*, *ochiqdan ochiq*, *qizigandan qizigan* kabilar ajratib (chiziqchasiz) yoziladi (64- qoida).

15. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosida izofali s'zlar-ning — *nyKinau na3ap* (*nuqtai nazar*), *oumau WCO%OH* (*oynai jahon*), *dapdu bedaeo* (*dardi bedavo*) kabilarning ajratib yozilishi nazarda tutilgan (58- paragraf, 7- qoida). Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosida bu qoidaga bitta o'zgarish kiritilgan: endilikda (yangi yozuvda) izofa undosh bilan tugagan s'zlarga «i» shaklida (masalan, *dardi bedavo* kabi), unli bilan tugagan s'zlarga esa «yi» shaklida (masalan, *nuqtayi nazar* kabi) q'shiladi (65- qoida).

16. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi «qoidalari»ning 69- va 71- paragraflari bir xil hodisaning birikmali nomlarini ikki xil yozishga y'ol ochadi: birikma muhim y'i'lish nomi b'lganda, undagi har bir s'z bosh harf bilan, birikma muhim tarixiy voqea nomi b'lganda esa undagi birinchi s'z bosh harf bilan, qolganlari kichik harf bilan boshlanadi, *KpuM KoH(pepeHU,mcu* (69- paragraf qoidasiga mos) — *Kpmi KOHtpepeHuuHcu* (71- paragraf qoidasiga mos).

Izoh: birinchi misolda *Qrim Konferensiyasining* muhim y'i'rlish nomi ekanligi, ikkinchi misolda esa shu birikmaning muhim tarixiy voqea nomi hisoblanishi nazarda tutilgan.

Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosida shu ikki qoidadan faqat bittasi saqlangan, unga k'ra «Muhim tarixiy sana va bayramlarning, nomlari tarkibidagi birinchi s'z bosh harf bilan boshlanadi: Mustaqillik kuni, Xotira kuni, Ramazon hayiti, Navr'z bayrami kabi» (70- qoida). Demak, lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosida yuqoridagi ikki qoidaning parallel yashashiga chek q'yilgan, shu bilan mazkur qoidaning izchil b'lishi ta'minlangan.

17. Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosining «K'chirish qoidalari»da rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosida berilmagan quyidagi qoidalar bor:

77- qoida: o'zlashma s'zlarning b'linlari chegarasida kelgan ikki yoki undan ortiq undosh quyidagicha k'chiriladi:

1) ikki undosh kelsa, ular keyingi satrga birgalikda k^ochiriladi: *diagramma, mono-grafiya* kabi;

2) uch undosh keisa, birinchi undosh oldingi satrda qoldirilib, qolgan ikki undosh keyingi satrga k^ochiriladi: *silin-drik* kabi.

79- qoida: ...b^ol^oninga teng qism va bosh harflardan iborat qisqartmalar satrdan satrga boiib k^ochirilmaydi: *ToshDUkabi*.

Izoh: 79- qoidaning bosh harflardan tuzilgan qisqartmalarga (*AQSh, ZM/rkabilarga*), shuningdek, k^op xonali raqamlarga (16, 245, 1994, XIX kabilarga) aloqador qismi rus grafikasi asosidagi ^ozbek yozuvi imlosida ham bor.

80- qoida: Harflardan iborat shartli belgi ^ozi tegishli raqamdan ajratib k^ochirilmaydi: 5-«A» sinf, V «B» guruh, 110 kg, 15 ga, 105 m, 25 sm, 90 mm kabi.

81- qoida: Atoqli ot tarkibiga kiradigan raqam nomdan ajratilgan holda keyingi satrga k^ochirilmaydi: «Navr^oz-92» (festival), «Oqituvchi-91» (k^orik tanJov), «Andijon-9», «Termiz-16» (^oz navlari), «Boing-767» (samolyot), «Foton-774» (televizor) kabi.

82- qoida: *A.J. Jabborov, A.D. Abduvaliyev* kabilarda ismning va ota ismining birinchi harfiga teng qisqartmalar familiyadan ajratib k^ochirilmaydi. Shuningdek, *v.b.* (va boshqalar), *sh.k.* (shu kabilar) singari harfiy qisqartmalar ham oldingi s^ozdan ajratib k^ochirilmaydi.

Tekshirish savollari

1. Orfografiya nima? U grafikadan qanday farqlanadi?
2. Orfografiya qoidalarining tuzilishi qanday prinsiplarga asoslanadi?
3. Amaldagi (kirillcha) ^ozbek yozuvi imlo qoidalari qachon tasdiqlangan? Yangi (lotincha) ^ozbek yozuvining imlo qoidalari-chi? 4. Amaldagi «^ozbek orfografiyasining asosiy qoidalari» qanday b^olimlardan tarkib topgan? (B^olimlarning nomlanishi, paragraflari...).
5. Yangi (iotincha) ^ozbek yozuvining imlo qoidalari qanday b^olimlardan tarkib topgan? (Boiimlarning nomlanishi, modda va bandlari).
6. Amaldagi (kirillcha) ^ozbek yozuvi imlosidagi qaysi qoidalar yangi (lotincha) ^ozbek yozuvi imlo qoidalari sirasiga kiritilmagan? Sabablari?
7. Har ikkala «...qoidalar» t^oplamida harflar imlosiga oid qanday farqlar bor? 8. Har ikkala «...qoidalar» t^oplamida asos va q^oshimchalar imlosiga oid qanday tafovutlar bor? 9. Har ikkala «...qoidalar» t^oplamida q^oshma s^ozlar imlosiga oid qanday tafovutlar bor?

10. Har ikkala «...qoidalar» tiplamida chiziqchanning qo'llanishiga bidimloda qanday tafovutlar bor? 11. Har ikkala «...qoidalar» tiplamida bosh harflar imlosiga oid qanday tafovutlar bor?

Tayanch tushunchalar

Orfografiya — muayan til yozuv sistemasining tashari yozish me'yorlarini belgilaydigan imlo qoidalari. Tilshunoslikning imlo qoidalari xususida bahs yurituvchi bilim ham orfografiya deyiladi.

Orfogramma — sining yoki sning formasining imlo qoidasiga mos ravishda yozilgan shakli.

Orfografiya prinsiplari — imlo qoidalarining tuzilishiga asos bo'lgan tamoyillar: fonetik prinsip, fonematik prinsip, morfologik yoki fonematik-morfologik prinsip, grafitk prinsip, tarixiy-anaviy prinsip, shakliy-anaviy yozuv prinsipi, semantik-uslubiy prinsip kabi.

HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILI YOZUV TIZIMLARI HAQIDA TARIXIY-XRONOLOGIK MA'LUMOT

Adabiyotlar: 2 [3-22], 10 [114-127], 54 [73-75], 55 [71-74], 66 [19-24], 67 [58-60], 68 [23-27].

63- §. O'zbek adabiy tili tarixini davrlashtirish va yozuv tizimlari

O'zbek adabiy tili tarixini davrlashtirishga oid manbalarda hozirgi O'zbek adabiy tili XIX-XX asrlarda⁶³ yoki XX asrning 20-30- yillarida⁶⁴ shakllangan degan qarashlar mavjud. Demak, uning yozuv tizimlarini ham XX asr boshidan to hozirga qadar bo'lgan va bo'layotgan jarayonlar bilan bo'lab o'rganish maqsadga muvofiqdir. Undan oldingi davriarda qo'llangan yozuvlarni (su'd, turkiy run, uyur va arab alifbolaridagi yozuvlarni) esa «Qadimgi turkiy til», «O'zbek tilining tarixiy grammatikasi», «O'zbek adabiy tili tarixi», «Eski O'zbek tili va yozuvi praktikumi» kurslari doirasida kuzdan kechirgan ma'qul.

Ulepak A.M. К истории узбекского алфавита. - М.: 1953, с. 323. *Yana qarang:* Muxtorov A., Sanaqulov U. O'zbek adabiy tili tarixi. - T.: «O'qituvchi», 1995, 23-b. Abdurahmonov O., Mamajonov S. O'zbek tili va adabiyoti. — T.: «O'zbekiston», 2002, 43- b. *Yana qarang:* Abdurahmonov, Sh.Shukurov. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. - T: 1973, 26-b.

64- §. O'zbek yozuvining XX asr tarixi

O'zbek yozuvining XX asr tarixi murakkab jarayonlarga boyligi bilan xarakterlanadi: bu davrda o'zbek yozuvi bir necha marta tub isloh qilindi — bir grafik tizimdan boshqa grafik tizimga ko'chirildi. Jahon xalqlarining yozuv tarixida bunday hodisa kamdan kam uchraydi.

Mavjud manbalar ta'kididan shu narsa ma'lum bo'ladi, o'zbek yozuvining XX asr tarixi to'rt davrni o'z ichiga oladi:

1- davr - arab grafikasiga asoslangan yillar (1900—1929)⁶⁰.

2- davr - lotin grafikasiga asoslangan yillar (1929-1940).

3- davr - rus grafikasiga asoslangan yillar (1940—1995).

4- davr — ikki yozuvlilikka (rus va lotin grafikalaridagi yozuvlarga) asoslangan yillar (1995-2010)⁶⁶.

65- §. Birinchi davr (arab grafikasiga asoslangan yillar)

Bu davrning 1916- yilgacha bo'lgan bosqichida yozuvni isloh qilishga qaratilgan jiddiy harakatlar kuzatilmaydi. Bu bosqichda asosiy e'tibor savod chiqarish, o'qish-o'qitish ishlarini tashkil etish kabi masalalarga qaratiladi, shu maqsadda bir qator o'quv-uslubiy kitoblar yaratiladi: «Ustodi awal» (Saidrasul Saidazizov, 1902), «Birinchi muallim» (Abdulla Avloniy, 1911), «Ikkinchi muallim» (Abdulla Avloniy, 1912), «Turkcha qoida» (M.M. Faxriddinov, 1913), «Rahbari soni» (Abdullaxoja Saidmuhammad-xojayev, 1916) kabi qo'llanmalar jumlasidandir. Bunday kitoblarda yozuvni isloh qilish masalalarini ko'rish maqsad qilinmagan, ammo ularni yaratish, shular asosida savod chiqarish, yozish va o'qish ko'nikmalarini shakllantirish jarayonida yozuvni qoidalashtirish, uning alifbosi va imlosini o'zbek tili xususiyatlariga moslashtirish zarurati borligi sezila borgan, bunday zarurat sezgisi esa, o'ylaymizki, yozuv islohotiga jiddiy zamin hozirlagan.

Yozuv tariximizning 1918-yildan keyingi davrlari alifbo va imloni milliyalashtirish, soddalashtirish, keyinroq esa ularni butunlay boshqa grafik tizimga ko'chirish harakatlarining yuzaga kelganligi bilan xarakterlanadi. Xususan:

Bu yozuv eski turkiy til (XI-XIII asrlar) va eski o'zbek tili (XIV-XIX asrlar) davrlarida ham qo'llangan.

Lotin grafikasidagi o'zbek yozuviga o'tish muddati O'zbekiston Respublikasining 2004- yil 30-aprelidagi Qonuniga muvofiq 2005-yilning 1-sentabridan 2010-yilning 1-sentabrigacha uzaytirilgan. *Qarang:* «Xalq so'zi», 2004-yil 26-iyun soni.

1918-yilda Toshkentda til-imlo va adabiyot masalalari bilan shug'ullanuvchi tashkilot - «Chig'atoy gurungi» jamiyati tashkil topadi. Unga Fitrat (Abdurauf Abdurahimov) va Qayyum Ramazonov boshchilik qilishadi. Shu yilning o'rtalarida Turkiston Muxtor Jumhuriyati Maorif Xalq Komissarligida «Turk shu'basi» tashkil etiladi. Bu shu'ba o'zbek maktablari ishi bilan shug'ullanadi, xususan, ta'lim dasturlari va maktab darsliklarini yaratish bo'yicha ish olib boradi. Ish jarayonida alifbo, imlo va istiloh (termin) masalalari bilan bog'liq muammolarga duch kelingan, natijada, shu muammolarni hal etish zarurati paydo bo'lgan⁶⁷.

1919—1920- yillarda «Chig'atoy gurungi» jamiyati alifboni isloh qilish bilan bog'liq qator ishlarni amalga oshiradi: «Bitim yig'illari» kitobchasi yaratiladi, unda arab yozuvini o'zbek tili tovushlari tizimiga moslashtirish lozimligi aytiladi, shu maqsadda alifboga *jli* («u» unlisi uchun), [^]J («o» unlisi uchun), l_l'i («o» unlisi uchun), 4Jj («a» unlisi uchun), ,J» («i unlisi uchun), ^J («e» unlisi uchun) harflarini kiritish tavsiya etiladi⁶⁸.

1921- yilda Toshkentda 1—5- yanvar kunlari o'zbek alifbosi va imlosi masalalariga bag'ishlangan birinchi Oika qurultoyi bo'lib o'tadi, unda Abdurauf Fitrat, Ashurali Zohiriy va Botu (M.Hodiyev) ma'ruzalari tinglanadi.

Fitrat o'z ma'ruzasida arab alifbosining o'zbek tili xususiyatlariga moslashmaganligini, unda unli tovushlarni ifodalash uchun belgilar yetishmasligini, unli va undosh tovushlarni ifodalovchi harflarning shaklan farqlanmaganligini, har bir harfning to'rt shakli borligini yozuvdagi jiddiy nuqson deb baholaydi, bunday nomukammalikdan qutulish uchun esa arab alifbosidagi harflarning to'rt xil shaklidan faqat bittasini (s o'z boshidagi shaklini) qoldirish, unli tovushlar uchun 6 ta harf belgilash, s o'zlardagi ohangdoshlikni yozuvda aks ettirish imkonini yaratish, chet (olinma)

Bu haqda qarang: Abdullayev Yul'dosh. Moziy va yangi alifbo. - «O'zbekiston ovozi», 1995- yil, 24- yanvar.

Bu haqda qarang: Faxri Kamol. O'zbek orfografiyasi. Filologiya fanlari nomzodi darajasini olish uchun dissertatsiya. - T., 1946, 3- b.

H6paniMOB C.H. y36eKCKMH ajicpaBHT H Bonpocw ero coBepmeHCTBOBaHHa// Bonpocw coBepmeHCTBOBaHHfl ajirpaBHIOB TiopcKHX H3HKOB ... - M.: «HayKa», 1972, cl59. A6ayjuiaeB O.A., KaMajioB O.K., A6ziypaxMaHOB T.A. y36eKCKH(i H3MK// 3aKonoMepHOCTH pa3BMTHfl jHTepaTypHix a3biKOB ... - M.: «HayKa» 1973, c 278. Qurbonova M. Fitrat - tilshunos. - T.: «Universitet», 1996-yil, 3-4-b. Yana shu muallif: Abdurauf Fitrat va o'zbek tilshunosligi. - T.: «Universitet», 1997- yil, 11-15-b.

siz Jarni o'zbek tili xususiyatlariga moslab yozish kerakligini aytadi⁶⁹. Bu fikrga Eibek ham qo'shiladi⁷⁰. Ashurali Zohiriy esa Fitratning taklifiga e'tiroz bildirib, chet so'zlarning, xususan, arabcha va forsa cha o'zlashmalarining arab imlo sidagi shakillarini o'zgartirmay yozish ma'qulligini, aks holda bunday so'zlarning ma'no lari o'zgarib ketishi mumkinligini aytadi. Shu tariqa imlochilar ikkiga — yangi imlochi ar va o'rta imlochilarguruhiga bo'linib ketadi⁷¹.

Botu (M. Hodiyev) arab alifbosidan butunlay voz kechib, lotin grafikasi asosida yangi alifbo tuzish kerakligini aytadi. Bu haqda u shunday deydi: «... Butunlay hozirgi arab harflarini tashlab, k o'p milJatJar tomonidan qabul qilingan lotin yozuvini tijimizdagi tovushlarga muvofiq bir hol o'keJtirib qabui qilish kerakdir»⁷².

Shu ma'ruzasida Botu o'zining lotin harflari asosida tuzilgan alifbosining loyihasini qurultoy ishtirokchilariga ko'rsatadi, muzokaraga chiqqan S. Usmonxo'jayev Botuning fikrini va loyihasini ma'qullaydi, ammo qurultoy qatnashchilarining ko'pchiligi amaldagi (arabcha) alifboni ayrim tuzatishlar kiritish bilan saqlash kerak degan fikrni quvvatiydi⁷³.

Qurultoyda yozuv va alifboga oid quyidagi qaror qabul qilinadi:

1. Bu vaqtga *dovur* o'zbeklar drasida yurub kelgan yozuvlar yo'lsiz va qoidasiz bo'linigidan, qo'nfirans yozuvlarimizni isloh etiluvini tijaydir.

2. Imlomizning islohi uchun olti ch o'z o'uli imlo qabul etilsa.

3. Harf-ch o'z o'ularimiz ayri-ayri shaklda bo'lur.

4. O'zbek so'zlarida qalinlik va ingichkalik qoidasi qabul etilsun.

5. Harflarning hammasi ikki turli shakldan bir turJi shaklga tushirulsin.

6. Tilimiz orasiga kirib qol o'non yot so'zlar o'z harflarimiz bilan yoziJsun»⁷⁴.

1922- yilda Toshkentda Turkiston Respublikasi «o'zbek madaniyati va maorifi xodimlari qurultoyi» bo'lib, unda imlo masalalari bo'yicha

⁶⁹ Bu haqda qarang: Qurbonova M.M. Fitratning tilshunoslik merosi. Fiiologiya fanlari nomzodi iltniy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya. - T., 1993, 55-56-b. HSpartiMOB C. OptporpaqbnH y36eKCKoro \$BbiKa//Op<porpa<p;-w TWPCKHX jinrepa-xyHwx H3biKOB. - M.: «HayKa», 1973, c. 22. ⁷⁰ Elbek. Yozuv yo'llari. — T.: Turkiston jumhuriyati davlat nashriyoti, 1921. 29-b. ⁷¹ Qurbonova M.M. Ko'rsatilgari dissertatsiya, 56-b. ⁷² Qarang: 1921-yil yanvarda bo'linon birinchi o'ika o'zbek ti) vas imlo qurultoyining

chiqor o'non qarorlari. - T.: «Turkdovnashr», 1992, 22- b.

Abdullayev Yo'ldosh. Ko'rsatilgan maqola.

Yana shu muallif: X, aivipoxHM (Hamrohim). - T.: «O'qituvchi», 1996, 9- b. ⁷¹

Qurbonova M.M. Ko'rsatilgan dissertatsiya, 59-60-b. ⁷⁴ 1921- yil yanvarda bo'linon birinchi o'ika o'zbek til va imlo qurultoyining chiqor o'non qaroriari. - T.: «Turkdovnashr», 1992, 19- b.

Shokirjon Rahimiy, Ne'mat Hakim va Y.D. Polivanov ma'ruzalari tinglanadi. Shokirjon Rahimiy o'z ma'ruzasida til va yozuvning ijtimoiy hayotdagi roli xususida gapirib, shunday deydi: «Har qaysi ulusning adabiyotining tugallashmasi shu ulusning tili va yozuvining tartiblik va yozuvchilik bo'lishiga bog'liqdir. Tartibsiz va qoidasiz til, yozuv bo'yicha tuzilgan adabiyotning bir kun emas bir kun bitishiga hech gumon yo'qdir. Til jon boisa, yozuv uning badanidir. So'g boima'on bir tonda jonning yashamo'i qiyindir. Bizning yozuvimiz kasal. Buning ilojiga tezdan kirishilmasa ish havplidir».

Qurultoyda yozuvni lotin alifbosiga ko'chirish masalasi ham ko'riladi, hatto Jotin harflari asosida tuzilgan yangi o'zbek alifbosi (loyiha) kengash ishtirokchilariga ko'rsatiladi.

Yuqoridagi takliflar muhokama qilib bo'lingach, quyidagi qaror qabul qilinadi:

1. O'zbek imlosini isloh qilish zarur: bunda o'qish va yozishga o'rgatishni yengillashtirish nazarda tutilishi, ayni vaqtda tegishli ilmiy asoslar va bu sohadagi yangi yozuvchiliklar e'tiborga olinishi kerak.

2. Lotin alifbosi o'zbek tili uchun to'liq yaroqli ekanligini e'tirof qilib, bu ishni hozirda amalga oshirishdagi katta qiyinchiliklarni hisobga olib, bu ish kelajakning vazifasi ekanligi ko'rsatilsin, hozirda esa arab alifbosini isloh qilish bilan kifoyalanilsin. (Bu qarorda o'zbek tili unillarining soni 6 ta, undoshlarining soni esa 23 ta ekanligi qayd etilgan⁷⁵.)

1922- **yilning 5- dekabrda** Ozarbayjon turk yangi alifbo qo'mitasi Turkiston Maorif Xalq Komissarligiga yangi (lotincha) turkiy alifbo loyihasini yuboradi⁷⁶.

1923- yilda Buxoroda 9~ 10- oktabr kunlari O'rta Osiyo o'zbeklarining alifbo va imlo masalalariga ba'oshtirishlangan birinchi konferensiyasi bo'lib o'tadi. Unda 1922- yildagi qaror asosida isloh qilingan yangi arab alifbosi qabul qilinadi. Alifboga quyidagi harflar kiritilganligini ko'rsatib: unillar uchun - j^ («u»), jl («o»), b («o»), 4_ («a»), ^ («i»), ^ («e») harflari; undoshlar uchun - t_j («b»), <_> («p»), _J («t»), £ («j»), _ («ch»), C («h»), fi (<«»), J («d»), j («r»), j («z»), j («j»), ^JJ («s»), ^JJ («sh»), £_ («o»), c_a («f»), j («q»), _i («k»), i_ («g»), (_ («ng»), J («l»), ^ («m»),

AbduHayev Yo'ldosh. Ko'rsatilgan maqola. ,
Qurbonova M.M. Ko'rsatilgan dissertatsiya, 58-b. "
AbduUayev Yo'ldosh. Ko'rsatilgan maqola.

Yana shu muallif: XaMpo^HM (hamrohim), iO- b.

U («n»), j («v»), & (ruscha «a»), iS («y»), harflari. Arab tilining spetsifik tovushlarini ifodalab kelgan <i («se»), j («zol»), ^^ («sod»), ^ («zoc»), -L («to»), Je. («zo»), £ («ayn») harflari bu alifboga kiritilmaydi. Konferensiyada yangi alifbo bilan birga imlo qoidalari ham qabul qilinadi⁷⁷, bu alifbo va imlo qoidalari Turkiston Maorifi Komissarligi tomonidan 1923-yilning 18- oktabrida tasdiqlanib, 1929- yilgacha amalda qoʻllanib keladi⁷⁸.

1924-yilning 11-aprelida Maorif Xalq Komissarligida alifbo masalalariga baʼishlanʼan maxsus majlis oʻtkaziladi. Unda Moskvadan yuborilgan lotin alifbosi (turkiy xalqlar uchun tavsiya etilgan loyiha) muhokama qilinadi⁷⁹.

1925- yilning 29—31- noyabrida Samarqandda til mutaxassislari va oʻzbekshunoslar kengashi oʻtkaziladi. Unda yozuvga oid quyidagi qaror qabu) qilinadi: «Bugun ishlatilmoqda boʻlgan imlomizning yetishmasliklariga qaramasdan aytish mumkinki, koʻp imlolardan mukammaldir... shuning uchun-da boshqadan bir lotin harf va imlosi masalasini koʻtarish ortiqchadir»⁸⁰. «Butun turk olamining koʻpchiligi tomonidan arab harflari asrlardan beri ishlatilib kelib, turklaming aksariyatining tarix va adabiyot bilan boʻlganligini eʼtiborga olib, biz, turklar uchun arab harflarini olishni muvofiq topamiz»⁸¹.

1926- yilning 26- fevral—6- mart kunlari Bokuda turkologlarning birinchi Butunittifoq qurultoyi boʻlib oʻtadi, unda arab va rus grafiklari asosida ish koʻrayotgan turkiy xalqlarning yozuvlarini lotinlashtirilgan alifbolarga koʻchirish masalasi koʻriladi. Qurultoyda turkiy xalqlarning yozuvlarini lotinlashtirilgan alifbolarga koʻchirish taklifi maʼqul anadi, bu taklifning har bir Respublikada maxsus koʻrib chiqilishi tavsiya etiladi. Ana shu tavsiyadan soʻng oʻzbekistonda lotin grafikasiga koʻchirish harakati anchatezlashadi. Chunonchi, «Maorif va oʻqituvchi» jurnalida chiqqan bir maqolada bu haqda shunday deyiladi: «Nima uchun arabdan lotinga oʻtish kerak?». Shu soʻroqqa qisqa qilib shunday javob beramiz:

Bu haqda qarang: HSparaMOB C.H. V36eKCKMH ancbaBHT H Bonpocu ero coBeuieH-CTBOBaHHH//K oʻrsatilgan t oʻplam, 160-b va 172-173-b.

HSparHMOB C.H. Yuqoridagi t oʻplam, 160-b.

Qarang: Abdullayev Y oʻldosh. Moziy va yangi alifbo. //«oʻzbekiston ovozi», 1995- yil, 24-yanvar. *Yana qarang:* OʻzDMA, 34-fond, saqlanish birligi 1188, 74-b.

Qarang: «Maorif va oʻqituvchi» jurnali, 1925, 9-10-son, 121-b. *Yana qarang:* Faxri Kamol. oʻzbek orfografiyasi. Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya. - T., 1946, 3-4-b.

Qarang: «Maorif va oʻqituvchi» jurnali, 1925, II-12-son, 141-143-b. *Yana qarang:* OaxpH KaMOJi. K oʻrsatilgan dissertatsiya. - T., 1946, 3-4-b.

1. Arab alifbosi turk tilidagi tovushlarning shaklini tamomila bera olmaydir.

2. Arab alifbosi texnika tomonidan lotindan quyida turadir. Arabda nuqtalar, alomatlar, bosh, □rta va s□nggi harflar bordir. Lotin esa bulardan uzoqdir.

3. Arab alifbosi □qitish, □rganish ishida lotindan ortda tur□oni, texnika tomonining buzuqligi ustiga stenografiya, teleografiya ishida ham t□sinqinlik qiladir»⁸².

1926- yilning 19—21- mayida Samarqandda □zbek ziyolilarining alifbo muammolariga ba□ishlangan ilmiy kengashi b□lib □tadi va kengash qaroriga binoan yangi alifbo loyihasi tuziladi, u □zbekiston Maorif Xalq Komissarligi tomonidan tasdiqlanadi⁸³.

1926- yilning 10- iyunida □zbekiston Ijtimoiy Sh□rolar Jumhuriyati Kengashining 1-chaqiriq 4-sessiyasi b□lib □tadi. Unda yangi alifboga □tishni rejali ravishda amalga oshirish maqsadida Ijroiya Q□mita huzurida □zbekiston Yangi alifbe Markaziy q□mitasini tashkil etish t□risida qaror qabul qilinadi. Shu qarorga k□ra yangi alifbe Markaziy q□mitasini-ng 44 kishidan iborat tarkibi va uning raisi (Y.Oxunboboev) belgilanadi⁸⁴.

1926- yilning 16- oktabrida □zbekiston Ijroiya Sh□rolar Jumhuriyati Markaziy Q□mitasi □zining 88-sonli qarori bilan yangi alifbo Markaziy va mahalliy q□mitalari nizomini tasdiqlaydi. Bu Nizomda Markaziy va mahalliy q□mitalar strukturasi huquq va vazifalari belgilanadi⁸⁵.

1927- yilning iyun oyida Bokuda yangi turk alifbosi Markaziy Q□mitasi □zining birinchi plenumini □tkazadi. Unda lotin grafikasi asosida tuzilgan birlashgan turk alifbosi qabul qilinib, barcha turkiy Respublikalarga tarqatiladi. 6- rasmda shu alifbodan k□chirma nusxa keltiriladi.

1928- yilning yanvarida Toshkentda Butunittifoq yangi alifbo Markaziy Q□mitasining ikkinchi plenumi b□lib □tadi. Plenumda yangi (lotinlash-tirilgan) alifboga □tish y□lida uchrayotgan t□siqlarni yengib, alifbo islohotini tezlashtirish kerakligi alohida ta'kidlanadi. Butunittifoq yangi alifbo Markaziy Q□mitasining ikkinchi plenumidan s□ng yangi □zbek

² In'omov R. Lotin alifbosi uchun kurash // «Maorif va Oqit□uvchi» jurnali, 1926, 3-son. 5- b.

Qarang: «Maorif va Oqit□uvchi» jurnali, 1926, 5-son,50-b.

⁸⁴ *Bu haqda qarang:* rIOC TaHOB JieHne 4-cccHM UMK CoBeTa YaSeKHCTaHa 1-ro C03HBA «0 HeoSxonMMOcTM BBeneHKH HOBoy36eKCKoro (jiaTMHCKoro) ajKbaBMTa, 06 o6pa30BaHHM KOMHTeTa no BBeaeHHio HOBo-y36eKCKoro aji<t>aBHTa» // UeHTpaJTbHbif ApxHB AH Pecny6jiMKH >/36eKHCTaH, OOHJ Nq4, onMCb Ne2, eji. xp. 14, c. !~3. *Yana qaran□.* «Maorif va Oqit□uvchi» jurnali, 1926, 5- son,53- b.

¹⁰ rIOjio>KeHHe o uenTpaJTbHbix M MecTHbix KOMMTeTax no BBejreHMio HOBOTo y36eKCKoro (jiaTMHCKoro) ajidpaBMTa//rIOC TaHOB JieHHe UeHTpaJibHoro McnojiiHHTejibnoro KOMHTCT3 coBeTOB y36eKCKOM Pecny6jiHKH OT 16 OKTH6P*1 1926 r. 3a Ne 88. —UeHTpaJib-HbiH ApxHB AH Pecny6jiHKH y36eKHCTan, (pOHJi Ne4, onncb N»2, ezi. xp. 14, c. 6-8.

		<i>t c</i>		<i>Qd</i>	
	f/	h		I -4	
M		'd	r		n-n
O^		p-/t		oi^	'
S'tf	t-*	UK	3	C	<i>yjy</i>
	CJ ^C^	%* <_>-	apostrof		mehrm
ez&ek jary elif te. m»«ali qomKas*					

6- rasm.

(lotin) alifbosi Markaziy Qo'mitasi ham o'zining ikkinchi plenumini o'tkazadi, bu plenumda yangi o'zbek alifbosini amalga kiritishning besh yillik rejasi tasdiqlanadi⁸⁶.

1928-yilning 7-martida O'zbekiston Respublikasi 2-chaqiriq Markaziy Ijroiya Qo'mitasi Oliy Kengashining 3- sessiyasi yangi o'zbek alifbosi Markaziy Qo'mitasining hisobotini va 5 yillik rejasi haqidagi axborotini tinglaydi hamda bu ishni amalga oshirishning yangi tadbirlarini ishlab chiqish lozimligini ta'kidlaydi.

Sessiya majlisining bayonnomasida (uning 6- moddasida) qayd etilishicha, O'zbekiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasi yangi o'zbek alifbosini Davlat alifbosi deb tan oladi va bu haqda maxsus qaror tayyorlab, uni matbuotda e'lon qilishni Markaziy Ijroiya Qo'mita Prezidiumiga topshirdi⁸⁷.

1928- yilning 11- avgustida O'zbekiston Respublikasining Markaziy Ijroiya Qo'mitasi shu yilning 7- martida boshlab o'tgan sessiya topshirigini amalga oshirish maqsadida 123- sonli maxsus qaror qabul qiladi. Qarorga

⁸⁶ КpaTKHe Te3Hcw a,m jiwiana o pa6oTe UK HYA// lleHTpajibHWH ApxHB AH Pecny6jiHKH Y36eKHCTaH, (JXJHJ N°4, onncb J*I, ea.xp. N. 2, c. 1-6.

⁸⁷ Bu haqda qarang: no jioKliajiy o njjTMJreTHefn njiaHe BBezieHHfl HOBOTO ysSeKCKoro (jiaTHHCKoro) anODaBH Ta // UeHrpajibHbii. ApxiiB AH Pecny6jiHKH y36eKHCTaH, (J>OH/ N°4, onncb N° 2, eji. xp. 14, c. 14-16.

binoan yangi (lotinlashtirilgan) o'zbek alifbosi *Davlat alifbosi* deb e'lon qilinadi hamda bu alifboga asta-sekin (bosqichma-bosqich) o'tish tartibining yangi alifbo Markaziy Qo'mitasi rejasiga muvofiq amalga oshirilishi lozimligi kuzatiladi. Bu qarorda yangi alifboga o'tishni 1932- yilning oxirigacha yakunlash nazarda tutiladi⁸⁸.

1928- yilning 1- dekabrda o'zbekiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasi o'zining 209- sonli qarori bilan shu yilning 11- avgustida qabul qilingan 123- sonli qaroriga o'zgartirish kiritadi, bu yangi (209-sonli) qarorda yangi (lotinlashtirilgan) alifboga o'tish muddatini 2 yilga qisqartirish (uni 1930- yilning 1- yanvarigacha tugallash) nazarda tutiladi⁸⁹.

66- §. Ikkinchi davr (lotin grafikasiga asoslangan yillar)

Ikkinchi davr. Bu davr lotinlashtirilgan o'zbek yozuviga o'tish bilan boshlanadi.

1929-yilning 15—23-mayda Samarqandda Respublika til-imlo konferensiyasi bo'lib o'tadi. Unda asosan 3 ta masala — adabiy til, istiloh (termin) va imlo masalalari kuzatiladi. Bu konferensiyada adabiy til me'yorlarini belgilashda singarmonizmli qishloq shevalarining xususiyatlarini hisobga olish lozimligi haqida takliflar bo'ldi, shu asosda alifboda ham unilarni ifodalovchi 9 harfning bo'lishi ma'qullanadi; alifboga bosh harflar qo'shiladi va harflar tartibi belgilanadi⁹⁰.

1929- yilning 10- avgustida o'zbekiston Xalq Maorifi Komissarligi kollegiyasining yig'ilishi bo'lib, unda may oyida bo'lib o'tgan til-imlo konferensiyasi tavsiya qilgan yangi imlo qoidalari tasdiqlanadi⁹¹. «Qoidalar» 29 moddadan iborat bo'lib, ularda singarmonizmli sheva xususiyatlarini

06 06"bHBJeHMH B y36eKCKOH nMCbMeHHOCTH HOBO-y36eKCKOro (Ha JiaTHHCKOH OCHOBe)

ajNjjaBHra — rocnapcTBeHHbiM H O nopaaKe nepexoaa Ha HOBO-y36eKCKHK ajitpaBHT Bcex yipezienHH, УКОЛ H IonaTejibCTB // HeHTpaJibHbiK ApxHB AH Pecny6jiHKH Y36eKHCTaH, pOH/j N° 4, onneb N° 2, exi. xp. 14. c. 9-10.

O xionojiHeHHM nocTaHOBJieHHfl UeHTpaJibHoro HcnojibHHTejibHoro KoMMTeTa OT 11 aBpca 1928 roaa Nel23 «06 o6i.»BJieHHH B y36eKCKOii nHCbMeHHOCTH HOBO-y36eKCKoro (Ha jiaTHHCKOH oCHOBe) ajitpaBMTa — rocnapcTBeHHHM H O nopjijiKe nepexoja na HOBO-y36eKCKHH anpaBHT Bcex yipe>KiieHMM, УКОЛ H M3jiaTejibCTB» CTaTbei 12-OM // UeHTpaJibHbin Apxns AH Pecny6jiHKM y36eKHCTaH, (pOHjj N° 4, oriMCb NQ 2, en. xp. 14, c. 11.

Bu haqda qarang: Til va imlo konferensiyasining qarorlari. — T.: «O'zdatnashr», 1930. *Yana qarang:* Jomonov Ravshan. Bosh harflarning qo'llanishi tarixiga doir // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 1998, 5-son, 19-24-b. Faxri Kamol. Kuzatilgan dissertatsiya. 6—7-b. *Bu haqda qarang:* H6parMMOB C. Optporparpns y36eKCKoro »3MKa // Ouepopa<pwa TIOPCKHX jiHTepaTypHbix n3WKOB. — M.: «HayKa», 1973, c. 222.

yozuvda ifodalashga k□proq □rin beriladi. Yozuvning ayni shu jihati jamoatchilikda e'firoz tu□diradi, bu e'tiroz 1933-yilda □zbek orfografiyasi qoidalarining yangi loyihasi yaratilishiga olib keladi⁹².

1934- yilning yanvar oyida Toshkentda □zbek orfografiyasining yangi loyihasi muhokamalarini yakunlash maqsadida birinchi Respublika Qurultoyi □tkaziladi, unda alifbodan 3 ta harf (e, y, b) chiqariladi, natijada «0» — «e», «u» — «y», «i» — «b» juftliklari □mida «o», «u» va «i» harflarining □zini q□llash qoidalashtiriladi,⁹³ biroq bu bilan alifbo va imlodagi qiyinchiliklarga t□la barham berilmaydi: «a» bilan «o» harflarining q□llanishidagi noizchiliklar, «-ga» va «-oja», «-gan» va «-o]an», «-gac» va «-Oj ac», «-lik» va «-liq» ... kabi k□p variantlilikning yozuvda saqlanganligi jonli til bilan imlo □rtasida jiddiy tavofutlarni yuzaga keltiradi, izchil va barqaror savodxonlikni ta'minlash ishiga xalaqit beradi.

1938- yilning boshlarida □zbekiston Fanlar Komitetining A.S.Pushkin nomli Til-adabiyot institutida A.K.Borovkov (rahbar), Olim Usmonov, Faxri Kamolov, BAvizovlardan iborat maxsus mualliflar guruhi tuzilib, unga lotin grafikasi asosidagi □zbek alifbosi va orfografiyasini matbuotda bildirilgan fikrlar asosida qayta k□rish va takomillashtirish vazifasi yuklatiladi⁹³.

1938- yilning 9- dekabrda lotin grafikasi asosidagi □zbek alifbosi va imlosining yuqoridagi ishchi guruh tomonidan tayyorlangan yangi loyihasi muhokama uchun matbuotda e'lon qilinadi⁹⁴. Loyihada alifbo sirasiga quyidagi □zgarishlar kiritilganligini k□ramiz: a) «a» harfi alifbodan chiqariladi, uning vazifasi «a» harfiga yuklanadi; b) kuchsiz lablangan «o» unlisi uchun alifboga usti chiziqli « a » harfi kiritiladi; d) alifbodagi harflar tartibi qisman □zgartiriladi: c, q, % h, n harflari alifbo oxiriga olinadi. Natijada alifbo loyihasi quyidagi 30 harfdan tarkib topadi: a, b, v, g, d, e, i, z, i, j, k, l, m, n, a, o, p, r, s, t, u, f, x, c, s, o., q, c, h, n, ' (apostrof).

Loyihada bevosita imlo bilan bo□liq □zgarishlar borligi ham ma'lum b□ladi: «-gan» va «-ojan», «-gac» va «-ojac», «-gunca» va «-i->]tmca», «-ga» va «-oja», «-mak» va «-maq», «-rak» va «-raq» kabi juft q□shimchalarning ingichka va y□□on variantlaridan faqat bittasi imlo uchun standart sifatida belgilanganligini, *k□i, pcaq* kabi s□zlarning birinchi b□□inida qisqa «i»

⁹² □zbek adabiy tilining birlashgan yangi imlo loyihasi. — T., 1933-yil.

Bu haqda qarang: Oraer o pa6oTe HayqHO-HCCJiejjOBaTejjibCKoro HHCTHTyra 33HKa H jTHTepaTypbi MM. A.C.riyujKHHa npn KoMHTeTe nayK CHK (3a 1-ti KBapTaji, 1938 roa) // UeHTpajibHbiH ApxHB AH PecnySjiHKH Y36eKHCTaH, (pOHjj Ne 4, onncb N° 2, ejj. xp. N° 29, cTp. 27, 43-44.

¹⁴ *Qarang:* «□qituvchilat gazetasi», 1938- yil, 9-dekabr.

unlisining yozilishi (*kişi, picaq* kabi), *jazuci, toquci* kabi s[□]ztemmgjazuvci, *toquvci* shaklida bir «v» q[□]shib yozilishi qoidalashtirilganligini k[□]ramiz.

1938- yilning 12- dekabrda yuqoridagi loyiha A.S.Pushkin nomli Til-adabiyot va tarix instituti ilmiy kengashida muhokama qilinadi, ammo bu muhokama paytida yozuvni rus grafikasiga k[□]chirish kerakligi haqida ham takliflar b[□]ladi: bunga mamlakatda rus grafikasiga □tish jarayoni ommaviy tus olganligi asos qilib k[□]rsatiladi. Darhaqiqat, 1936-38- yillar orasida 30 ga yaqin xalqning (abazin, avar, adigey, bolqor, buryat, dar[□]in, yoqut, ingush, cherkes, koryak, lak, lezgin, nanay, nenes, n[□]□ay, oltoy, osetin, tatar, xakas, chechen, chukchi, shor, even, evenk, eskimos, qorachay, qrim-tatar, qumiq xalqlarining) yozuvlari rus grafikasi tizimiga k[□]chirib b[□]lingan, boshqa Ittifoqchi Respublikalarda esa bu jarayonga tayyorgarlik boshlangan edi. Institutning ilmiy kengashi shu omilni hisobga olib, rus grafikasiga □tish b[□]yicha takliflar tayyorlashni Olim Usmonovga topshiradi¹⁰.

1939- yil, aytish mumkinki, rus grafikasi asosidagi □zbek alifbosini shakllantirish yili b[□]lgan: shu yilning boshida bu alifboni (shuningdek, orfografiyani ham) tuzish ishi A.S.Pushkin nomli Til, adabiyot va tarix institutining lingvistika sektori rejasiga kiritiladi, uni bajarish esa F.Kamolov, O.Nosirova va Z.Ma'rufovlariga topshiriladi¹⁶.

1939-yilning 25—27- mart kunlari shu institutda alifbo va orfografiya masalalariga ba[□]ishlangan respublika ilmiy sessiyasi b[□]lib □tadi, bu sessiyada garchi lotin grafikasidagi □zbek orfografiyasining 1938- yil dekabr oyida e'lon qilingan yangi loyihasi va uning muhokamasi yakunlari k[□]rilgan b[□]lsa-da, unda rus grafikasi asosidagi yangi alifboga □tish vaqti kelganligi alohida ta'kidlanadi¹⁷.

1939- yilning 13- oktabrida Toshkentda poytaxt ziyolilarining shahar partiya komiteti tomonidan uyushtirilgan yi[□]ilishi b[□]ladi. Unda rusgrafikasi asosidagi yangi □zbek alifbosiga k[□]chish masalasi k[□]riladi. Yi[□]ilish qarorida

Qarang: np[□]roKOJi coBemaHHH HayHHbix paSoTHHKOB Y3HMH)UI HM A.C.riviiiKiiHa// UeHTpanbHbiH ApxHB AH Pecny6iiHKM y36eKHcran, cboHH N°4, onncb N°2, ea. xp. Na30, CTP. 9-10.

Qarang: TeMaTHwecKMH njiaH pa6oTbi HHCTHTyра \$i3biKa H .nHTepaTypbi Ha 1939 roa// HeHTpajibHbiH ApxMB AH Pecny6jiMKH Y36eKHCTaH, cpOHii N°4, onncb N°2, eii.xp. N° 33, c. 110.

Qarang: A.S.Pushkin nomidagi Til-adabiyot ilmiy tekshirish instituti huzurida □zbek yangi orfografiyasi va uning muhokamasi haqida chaqirilgan sessiyaning stenogrammasi. 1939- yil, 25-27- mart. T. // y36eKHCTOH Pecny6jiHKacM OaHJiap AKajxeMHHCMHMHr MapKa3MM apxMBH, (boHii N»4, onHCb, Nsl, eji. xp. Na19. 1—39-b.

bu haqda shunday deyiladi: «Biz, intelligensiya yitilishining qatnashchilari, bu eng muhim masalani mehnatkashlarning keng muhokamasiga qo'yishni tabriklaymiz va qoz vaqtida qilinayotgan ish deb topamiz.

Biz O'zbekiston Hukumatidan lotinlashtirilgan alifbedan rus grafikasi asosidagi yangi alifbega o'tishni tezlashtirishni so'raymiz»⁹⁸.

1939- yilning 22- oktabrida O'zbekiston Xalq Komissarlari Kengashi Raisining o'rinbosari Qori Niyozov huzurida rus grafikasi asosidagi yangi O'zbek alifbosining proektini muhokama qilishga boshlangan yana bir muhim kengash boshlab o'tadi. Unda Faxri Kamolov proekt haqida doklad qiladi. Muzokaraga chiqqanlar proyektni asosan ma'qullab, uni tezroq ommamuhokamasiga qo'yish vajoriy qilish zarurligini aytishdi.

1939- yilning 23- oktabrida «O'qituvchilargazetasi»da «O'zbek adabiy tilining rus grafikasi asosidagi yangi alfaviti» nomli bosh maqola chop etiladi. Unda shunday deyiladi: «Hozirgi kunda RSFSR da 36 millat rus grafikasi asosidagi yangi alfavitga ko'chdi. Ozarbayjon, Tojikiston, Qozg'iston va boshqa qardosh respublikalar yangi alfavitga o'tish oldida turadilar...». «Rus grafikasi asosidagi yangi alfavitga o'tish — kelajakda ham shakl, ham mazmun jihatdan bir ... madaniyat va tilga qo'shib ketuvchi O'zbek xalqi madaniyati va tilining taraqqiyotini tezlatish demakdir».

1939- yilning 18- noyabrida matbuotda «Rus grafikasi asosida tuzilgan yangi O'zbek alifbesi» ning proekti muhokama uchun e'lon qilinadi. Unga quyidagi harflar kiritilganligini ko'ramiz; a, b, B, r, n, e (e), >K, 3, n, H, k, JI, M, H, o, n, p, c, T, y, cb, x, H, H, FJJ, HJ, t, w, i>, 3, io, n, e, % K., F, h, H.

1940- yilning 26—28- martida Toshkentda yangi O'zbek alfaviti va orfografiyasi masalalariga boshlangan Respublika ilmiy kengashi boshlab o'tadi. Kengash alifbo loyihasi boshqichida bildirilgan fikrlarni hisobga olib, unga quyidagi o'zgarishlarni kiritadi: a) «M» va «m» harflari alifbodan chiqariladi; b) «H», «h», «e» harflari «>K,», «X;» va «y» bilan almashtiriladi; d) «e» mustaqil harf deb belgilanadi. Natijada loyiha quyidagi harflarni o'z ichiga oladi: a, ' b, B, r, #, e, e, x, 3, n, H, k, n, M, H, o, n, p, c, T, y, (p, X, U, M, TJJ, T>, b, 3, K), a, y, *, ,, K., F, %, H⁹⁹.

Qarang: «O'qituvchilar gazetasi». 1939- yil, 23- oktabr.

Qarang: O'zbekiston maorif xalq komissarlari tomonidan yangi O'zbek orfografiyasini qabul qilish (rus grafikasi asosida) yuzasidan chaqirilgan kengash majlisining stenogramma hisoboti // y36eKHCTOH Pecny6j7HKach OaHjiap AKaaeMHSJCHHHHr MapK33HM apxHBH, qjOHfl NQ4, onncb, Nsl, ea.xp. N°19. 335-b.

67- §. Uchinchi davr (rus grafikasiga asoslangan yillar)

Uchinchi davr: 1940- yilning 5—8- mayida O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1- chaqiriq III sessiyasi boshlandi. Sessiya o'zining 8- maydagi yilinishida rus grafikasiga asoslangan yangi o'zbek alifbosining 35 harfdan iborat quyidagi loyihasini tasdiqlaydi: a, b, B, r, JX, e, e, >K, 3, M, H, k, JI, M, H, o, n, p, c, T, y, (p, x, u, M, UI, T>, b, 3, K>, x, y, K;, F, x..

Oliy Kengash O'zbekistonning barcha xalq komissarliklariga, respublika muassasalariga, mehnatkashlar deputatlari kengashlarining oblast ijroiya komitetlariga respublikada lotinlashtirilgan yozuvdan yangi alifbega o'tkazish ishlarining hammasini ikki yil ichida o'tkazish, bu ishni 1942-yilning 1 - yanvarigacha tugallash majburiyatini yuklaydi¹⁰⁰.

1940- yilning 4- iyulida yangi alifbe hukumat komissiyasi yilinishida «O'zbek adabiy tilining orfografiyasi» (loyiha) ham ba'zi o'zgarish va tuzatishlar bilan tasdiqlandi¹⁰¹. Shunday qilib, o'zbek yozuvi tarixining yangi bosqichi — rus grafikasiga asoslangan davri boshlanadi.

1940—1941- yillarda maktablarning quyi sinflarida o'quv jarayoni yangi yozuvga o'tkazildi.

1941—1942- yillarda maktablarning yuqori sinflarida ham o'quv jarayoni yangi (kirilcha o'zbek) yozuvga o'tkazildi.

1943—1946- yillarda alifbe va imlo asoslarini ommaga singdirish ishlari olib boriladi. Shu yillar ichida yozuv amaliyotida imlo qoidalaridan chetga chiqish, ularga ayri qonuniy o'zgartirishlar kiritish, adabiy tilning tayanch shevalariga yetarli amal qilmaslik kabi nuqsonlarga yo'l qo'yilayotganligi ham ma'lum bo'ladi. Bunday nuqsonlarga barham berish, kamchiliklarni tuzatish maqsadida 1946- yilda orfografiya qoidalarining yangi tashkili yaratiladi, imlo luqati va qiyin so'zlar luqatini tuzishga kirishiladi.

1947—1950- yillarda A.S.Pushkin nomidagi Til va adabiyot institutida maxsus tuzilgan orfografiya komissiyasi ish olib boradi: bu komissiya 1946- yilda tuzilgan va nashr ettirilgan qoidalar tashkili matbuotda va turli kengashlarda bildirilgan fikrlar asosida qayta ishlaydi, shu asosda yangi loyiha yaratadi.

1950—1952- yillarda til va imlo masalalariga ba'ishlangan bir necha konferensiya va kengashlar boshlandi. Ularda orfografiya loyihasi boshqichida bir qator tanqidiy fikrlar bildiriladi, alifboni takomillashtirish kerakligi aytiladi.

Bu haqda qarang: CreHorpatHMecKHM cmieT 3acejjaHHfl 3-efl CCCCHM BepxoBHOro CoBeTa Ha y36. « c npwjioKeHneM, T. 6 // UeHTpajibHbiH ApxnB PecnyQjiHKM y36eKMCTaH, OOO, (noH4 2454,N) OHHCH 1, en. xp. 361 c 1-264. *Qarang:* Yangi orfografiya proyeksi tasdiqlandi // Qzil O'zbekiston, 1940- yil, 9- iyul soni.

1953-1955- yillarda matbuotda bildirugari tanqidiy fikrlar va takliflar asosida «Ўzbek orfografiyasi asosiy qoidalari»ning bir necha yangi loyihalari yaratiladi, ulardan sўnggisi Ўzbekiston Oliy Kengashi Prezidiumiga topshiriladi.

1956- yilning 4- aprelda «Ўzbek orfografiyasining asosiy qoidalari» (qayta ishlangan va takomillashtirilgan varianti) Ўzbekiston Oliy Kengashi Prezidiumi tomonidan tasdiqlandi [133].

1956—1990- yillarni rus grafikasiga asoslangan Ўzbek yozuvi uchun jiddiy sinov yillari bЎladi deb baholash mumkin: bu yillar ichida alifbo va imlo qoidalarining ijobiy baholanishi mumkin bЎlgan jihatlari bilan birga, anchagina kamchiliklari borligi ham malum bЎlib qoldi: Ўzbek tilining ayrim mifiiy tovushlari uchun maxsus harflarning yoʻqligi, grafika va orfografiyaning ortiq darajada rus tili fonologik xususiyatlariga moslashtirilganligi bir qator mutaxassislar tomonidan salbiy hodisa sifatida baholanib kelindi. [Bu haqda qarang: 56, -36-39; 57, -54-57; 58, -55—57; 59, -45-47; 60, -36-38; 61, -64-67; 62, -60-61].

1990—93- yillarda Ўzbek yozuvi muammolari bilan boʻliq yangi davr boshlandi: bu davrda ruschalashtirilgan Ўzbek alifbosini boshqa sistemadagi alifbo bilan almashtirish loyihasi paydo bЎladi va shu loyihada tashkilot xil yoʻnalish shakllanadi. *Birinchiyo 'nalish* tarafdorlari Ўzbek yozuvini lotinlashtirilgan alfavitga koʻchirish masalasini koʻrtaga qoʻyadi; *ikkinchiyo 'nalish* tarafdorlari arab grafikasidagi eski Ўzbek yozuviga qaytishni yoxud uni (eski yozuvni) ma'lum vaqt amaldagi yozuv bilan parallel koʻllashni shu tarzda bu ikki yozuvdan birining tanlanishini vaqt ixtiyoriga berishni taklif qiladilar; *uchinchi yo'nalish tarafdorlanmng* aniq shakllangan xulosa va takliflari bЎlmasa-da, ularning fikrlarida qadimgi turkiy (urxun) alifbosini tiklashga moyillik bordek tuyuladi; *to 'rtinchiyo 'nalish* tarafdorlari esa amaldagi alifboni ma'lum oʻzgarishlar bilan saqlash kerakligini aytishadi.

Yuqoridagi yoʻnalishlarning tarafdorlari koʻrtasidagi bahslar, oxir oqibatda, Ўzbek yozuvini lotinlashtirilgan alifboga koʻchirish loyihasi uchun ustun kelishi bilan yakunlanadi [61, -64-67; 62, -60—61].

68- §. Toʻrtinchi davr (ikki yozuvJilik yillari)

1993-yilning 2-sentabrida Oʻzbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Oʻn uchinchi sessiyasi «Lotin yozuviga asoslangan Ўzbek alifbosini joriy etish toʻgʻrisida» qonun qabul qiladi. Qonunga muvofiq yangi Ўzbek alifbosining tarkibi quyidagi 31 harf va 1 ta tutuq belgisidan iborat deb belgilanadi: a, b, c, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n, o, p, q, r, s, t, u, v, x, y, z, c, ch, j-, n, 6, §, (') tutuq belgisi (apostrof) [135].

1995- yilning 6-mayida O'zbekiston Oliy Majlisi «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risidagi qonunga o'zgartirish kiritadi. Unda shunday deyiladi:

1. 1- moddadagi «31 harf va 1 ta tutuq belgisi (apostrof)» dan s'zlari «26 ta harf va 3 ta harflar birikmasi» s'zlari bilan almashtirilsin.

2. Cc, J-j- harflari mustaqil belgi sifatida alifbodan chiqarilsin.

3. Oo harfi oo shaklida, Gg harfi gg shaklida, Ss harfi Sh sh shaklida, Cq harfi Ch ch shaklida, Nn harfi Ng ng shaklida, Q harf belgisi q shaklida ifodalansin.

4. Aa, li, Gg, oo, Qq, gg, Zz harflari va Ch ch harflari birik-masining yozma shakli tegishlicha *^a gi gp tfa. Qa, Qo Zz C4 c4* tarzida ifodalansin.

*O'zbekiston Respublikasi Prezidenti
I.KARIMOV.*

Shunday qilib, lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosining o'zgartirilgan yangi varianti quyidagi kiritilishda tasdiqlandi:

Bosma	Yozma	Haif nomi	Kiril. harflar	Bosni	Yozma	Harf nomi	Kiril. ! harflar
Aa	<Aa	a	A	Q<l	Qf	qe	K
Bb	33	be	fi	Rr	<i>JiZ</i>	er	P
t)d	<i>2d</i>	de	/l	Ss	<i>Ss</i>	es	C
Ee	<i>£e</i>	e	9	Tt	<i>Tt</i>	te	T
Ff	4	ef	<t>	Uu	<i>Uu</i>	u	y
Gg	<i>§?</i>	ge	r	Vv	<i>Vtr</i>	ve	B
Hh	m	he	X,	Xx	<i>Xx</i>	xe	X
li	<i>£i</i>	i	H	Vy	<i>tit</i>	ye	H
Jj	V	je	<i>Ai</i>	<i>Li</i>	<i>2.z</i>	ze	3
Kk	<i>Xi</i>	ke	K	□ □	<i>06</i>	□	y
l.l	xe	el	Jl	□ □	ff	g'e	F
Mm	<i>Uim</i>	em	k	Shsh	<i>S^tH</i>	she	Ui i
Nn	<i>J/n</i>	en	H	Cheh	CAA.	che	q
Oo	<i>Oo</i>	o	O	Ngng	<i>H?</i>	nge	ur
Pp	<i>?p</i>	pe	n	1			

Hozirgi o'zbek adabiy tili

1995- yilning 24-avgustida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 339- sonli qarori bilan lotin grafikasi asosidagi yangi O'zbek yozuvining asosiy imlo qoidalari ham tasdiqlanadi. (137)

Yuqorida keltirilgan qonunni amalga kiritish b'ycha qabul qilingan qarorda (Qarang: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1995- yil, №6, 120- modda) k'rsatilishicha, o'zgartirilgan yangi alifboga t'la o'tish muddati 2005- yilning 1- sentabriga qadar uzaytiriladi [136]. 2004- yilning 30- apreiiida O'zbekiston Respublikasining «... ayrim qonun hujjatlariga o'zgartirishlar va q'chimchalar kiritish t'g'risida» gi Qonuni qabul qilinadi. Unga k'ra lotin O'zbek yozuviga t'la o'tish muddati 2005- yilning 1- sentabridan 2010- yilning 1- sentabrigacha k'chiriladi, shu tariqa O'zbekistonda ma'lum muddat ichida (1995—2010- yillar orasida) o'ziga xos yangi vaziyat - ikki yozuvlilik holati yuzaga keltiriladi.

Tekshirish savollari

1. O'zbek xalqi XX asrda qanday yozuvlardan foydalangan?
2. Arab grafikasi asosidagi eski O'zbek yozuviga qaysi yillarda qanday o'zgartirishlar kiritilgan?
3. Arab grafikasi asosidagi O'zbek yozuvidan nechanchi yilgacha foydalanildi?
4. Arab grafikasidan lotin grafikasiga k'chish jarayoni qanday kechdi?
5. Lotin grafikasiga asoslangan O'zbek alifbosiga y'ly'lyakay qanday o'zgartirishlar kiritildi?
6. Rus grafikasiga asoslangan O'zbek alifbosi qachon qabul qilindi?
7. Rus grafikasiga asoslangan O'zbek yozuvining imlo qoidalari qachon tasdiqlandi?
8. Rus grafikasi asosidagi O'zbek yozuvidan yangi yozuvga o'tish o'yasi qachon yuzaga keldi? Sabablari?
9. Yangi (lotincha) O'zbek alifbosining birinchi va ikkinchi variantlari qachon qabul qilindi?
10. Yangi (lotincha) O'zbek yozuvining imlo qoidalari qachon tasdiqlangan?

Tayanch tushunchalar

Chi'atoy gurungi - 1918- yilda Toshkentda tashkil topgan ma'Yifat-chilar jamiyati. U O'zbek tili va uning imlosi masalalari bilan shu'ullangan.

Yangi turk alifbosi Markaziy Q'mitasi — Sobiq Ittifoqda turkiy xalqlarning alifbolarini uy'unlashtirish masalalari bilan shu'ullangan komitet. U 1926-1938-yillarorasida faoliyat k'rsatgan.

O'zbekiston Yangi alifbe Markaziy Q'mitasi - 1926- yilning 10- iyuni-da O'zbekiston Ijtimoiy Sh'rolar Jumhuriyati Kengashining 1-chaqiriq 130

4-sessiyasi qarori bilan tashkil etilgan komitet. U yangi (lotincha) o'zbek alifbosiga o'tishni rejali ravishda amalga oshirish vazifasini bajargan.

Alifbe, alifbo — muayyan yozuv tizimi harflarining ma'lum tartibda joylashtirilgan majmui. **Alifbe** atamasi hozir «harflar majmui» ma'nosida emas, «boshlanish savod kitobi» ma'nosida keng proq ishlatiladi.

Orfografiya — muayyan yozuv tizimining imlo qoidalari.

ORFOEPIYA

ORFOEPIYA HAQIDA MA'LUMOT

Adabiyotlar: 3 [53-56], 4 [49-50], 10 [116-124], 27 (35—41).

69- §. Orfoepiya

Orfoepiya sozlarni, ularning tarkibidagi tovushlarni, shuningdek, soz va qo'shimchalardan iborat soz formalarini to'g'ri talaffuz qilish me'yorlari tizimidir. Tilshunoslikning bu tizim haqidagi bo'limi ham *orfoepiya* deyiladi.

Orfoepik me'yorlar aslida xalq jonli tili faktlari asosida yaratiladi — jonli tildagi turlicha talaffuz ko'rinishlaridan adabiy til an'analari, taraqqiyot traditsiyalariga mos keladiganlari tanlanadi. Masalan, o'zbek shevalarida bir soz turlicha talaffuz qilinadi: *yq-jq, kz-gz, ota-uta, aka-oka, anor-onar* kabi. Hozirgi zamon davom fe'li qo'shimchasi shevalarda *-yap(ti), -op(ti), -utti, -vot(ti)* shakllarida qo'llanadi: *horyapti, boropti, borutti, horvotti* kabi. Adabiy tilda shulardan *yq, ko'z, ota, aka, anor boryapti* variantlari adabiy talaffuz me'yori (orfoepik norma) sifatida saralangan.

To'g'ri talaffuz nutq madaniyatining muhim belgilaridan biri sanaladi. Adabiy tilda to'g'ri yozish qanchalik muhim bo'lsa, to'g'ri talaffuz ham shunchalik ahamiyatlidir. Shuning uchun ham o'quvchi va talabalarda to'g'ri talaffuz ko'nikmalarining shakllantirilishiga ta'limning barcha bosqichlarida jiddiy e'tibor beriladi.

70- §. Unli tovushlar orfoepiyasi

I unlisi: 1) bir bo'linli sozlarda qisqa va ingichka talaffuz qilinadi: *til, tish, bil, sir* kabi; 2) q, k, x undoshlari bilan yondosh qo'llanganda yo'qon (orqa qator unli tarzida) talaffuz etiladi: *qish, kish, xil* kabi; 3) y, ng undoshlaridan oldin ingichka va biroz chiqiq talaffuz etiladi: *chiy, kiy,*

ming kabi; 4) h bilan yondosh b o'lganda ham biroz ch o'ziq va ingichka talaffuz qilinadi: *hid, hind, his* kabi; 5) k p b o'linli s o'zlarning ur usiz b o'linida kuchsiz va qisqa (*bilan, biroq, sira, tilak, gilam, gilos, 'viqor* kabi), ur uli b o'linida esa kuchliroq va ch o'ziqroq (*nozjk, a'ik, rostlik* kabi) talaffuz etiladi; b) s o'z oxiridagi ochiq b o'linida biroz kengayadi («i» dan kengroq, «e» dan torroq unli tarzda talaffuz qilinadi); *tepki, bordi, oftobi, xuddi, rozi* kabi.

U unlisi: 1) bir b o'linli s o'zlarda va k p b o'linli s o'zlarning ur usiz b o'linida qisqa (*tush, tus, pul, buloq, bu doy* kabi), ur uli b o'linida esa kuchliroq va ch o'ziqroq (*bulut, yetuk, popuk* kabi) talaffuz etiladi; 2) k, g, y undoshlaridan keyin ingichka (old qator unli tarzida), q, o, x undoshlaridan so'ng esa y o'lin (orqa qator unli tarzida) talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *kul* va *qul, atirgul* va *nor ul, yuk* va *xulq* kabi; 3) —*uvchi, -uv* affikslari tarkibida ch o'ziqroq aytiladi: *vovuzchi, o'quvchi, t'quvchi, oluv, q' shuv* kabi.

o unlisi: 1) bir b o'linli s o'zlarda, shuningdek k p b o'linli s o'zlarning ur usiz b o'linida qisqa talaffuz etiladi: *b o'r, t o'r, r o'mol, s o'roq* kabi; 2) takroriy formalarning birinchi komponentida (ur uli b o'linida) ch o'ziq talaffuz qilinadi: *k o'p-k o'p, z. o'r-z o'r, m o'l-m o'l* kabi; 3) sayoz til orqa k, g, til o'rta y va b o'lin iz undoshi (h) dan s o'ng yumshoq (old qator) unli tarzida, chuqurtil orqa q, o, x undoshlaridan s o'ng qattiq va y o'lin (orqa qator) unli tarzda talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *ko 'I* va *qo' /, go V* va *o 'r, ho' /* va *xo 'r, yo' /* va *qo 'r* kabi.

E unlisi: 1) s o'z va b o'lin boshida kengroq (*erkin, ekin, eslamoq* kabi), b o'lin ichida biroz torroq (*kecha, beda, tekin, sekin* kabi) talaffuz qilinadi.

A unlisi: 1) sayoz til orqa k, g undoshlari bilan yonma-yon kelganda yumshoq va ingichka unli tarzida (*kam, katta, gap, gal, gazlama, kayfyat* kabi), chuqur til orqa q, o, x undoshlari bilan yondosh q o'llanganda esa y o'lin unli tarzida (*qalam, qar o'a, qasida, o'am, o'alvir, xalq, xabar, xat* kabi) talaffuz etiladi.

O unlisi: 1) quyi keng, ktichsiz lablangan unli tarzida talaffuz qilinadi: *tosh, bahor, somon, shamol* kabi. Shevalarda va jonli tilda bu unlining ur usiz b o'linida «a»ga yaqin talaffuz qilinish hollari ham uchraydi: *samon, davon* kabi, ammo bu hol adabiy talaffuz (orfoepik me'yor) hisoblanmaydi; 2) sayoz til orqa k, g undoshlaridan s o'ng yumshoq, chuqur til orqa q, o, x undoshlaridan s o'ng esa y o'lin unli tarzida talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *kosib* va *qoshiq, kotib* va *qolip, komil* va *qobil, gov* va *o'ov, gov mish* va *o'ovlamoq* kabi; 3) ur uli b o'linida kuchliroq va biroz ch o'ziq talaffuz etiladi: *bo o'bon, (? /> («/s o'zlarining birinchi va oxirgi b o'linlaridagi o unlisi*

talaffuzini qiyoslang; 4) y va h undoshlari bilan yondosh qoʻllanganda ham o unlisi biroz yumshoq, ingichka unli holida talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *yor va qor, hokim va xolis* kabi.

71-§. Undosh tovushlar orfoepiyasi

Undosh tovushlar orfoepiyasi koʻproq kombinatorva pozitsion omillar taʼsirida yuz beradigan fonetik hodisalarga boʻliq boʻladi. Xususan: 1) b, d jarangli undoshlari sʻz oxiridajarangsiz p, t tarzida talaffuz etiladi, bu hol qʻzbek adabiy talaffuzi uchun meʼyor hisoblanadi: *kitob > kitop, borib > borip, yozib > yozip, savocl > savot, oboci > obot* kabi; 2) b, d undoshlari jarangsiz undoshlar bilan yonma-yon qoʻllanganda assimilatsiyaga uchrab, p, t holida talaffuz etiladi, bu hol ham adabiy talaffuz meʼyori hisoblanadi: *ibficloiy > iptidoiy, ketdi > ketti*; 3) j, z undoshlarining jarangsiz undoshlar taʼsirida sh, s deb talaffuz etilishi ham adabiy til uchun meʼyordir: *ijtimoiy > ishtimoiy, mazkur > maskurkabr*; 4) b, q undoshlarining intervokal holatda (ikki unli orasida) sirʻaluvchi v, o undoshlariga oʻtishi ham adabiy talaffuz meʼyoriga xilof emas: *bora ber > boraver, keta ber > ketaver* kabi.

72-§. Sʻz qismlari talaffuzi

1. Q, K bilan tugagan otlarning egalik affikslari bilan turlangan shakllari quyidagicha talaffuz etiladi: a) k p boʻlini sʻzlarda *qishloq > qishloqimiz, qish/oqingiz, c/ish/oqi; telpak > te/pagim, telpaging, telpagi* kabi. Birboʻlini sʻzlarda bunday oʻzgarish boʻlmaydi: *oq > oqi, tok > toki* kabi (*yoq, jtotysoʻzlari* bundan mustasno).

2. Q, K, G, o bilan tugagan otlarning jonalish kelishigidagi shakllari quyidagicha talaffuz qilinadi: *qishloq+ga > qishloqqa, chelak+ga > chelakka, toq+ga > toqqa, pedagog+ga-> pedagogka* kabi. Boshqa barcha holatlarda: a) jarangsiz undoshlardan sʻng -ka, jarangli undoshdan va unlidan sʻng -ga talaffuz etiladi: *otka, oshka, qopka, ammo uyga, ovga, tolga, tomga, bolaga, akaga* kabi.

3. Feʼllarda: a) *ong+la > angla, son+a > sana, yosh+a > yasha* kabi; b) *ek+gan > ekan, ket+gan > ketkan, oq+gan > oqqan, tush+gan > tushkan* kabi.

4. Olmoshlarda: *u+n+da > unda, bu+n+da > bunda, shu+n+da > shunda* (bir «n» orttiriladi), *men+ning > mening, sen+ning > sening* (bir «n» tushirib qoldiriladi).

5. fi/rsʻzidan dona son yasalganda, oʻzakdagi «r» undoshi «t»ga oʻtadi: *bir+ta > bitta* kabi.

73- §. Boshqa tillardan oʻzlashtirilgan ayrim soʻzlar orfoepiyasi

1. Turkiy **tillarda**, maʼmumi, undoshi b oʻlmagan, shuning uchun jonli soʻzlashuvda arab, fors va rus tillaridan oʻzlashgan soʻzlardagi «f» ni «p» deb talaffuz qilish hollari uchraydi: *ulfat* > *ulpat*, *faner* > *paner*, *ferma* > *perma* kabi. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida ularni «f» bilan talaffuz qilish meʼyor holiga kelgan,

2. Soʻz yoki b oʻlin boshida undosh tovushlarning qatorlashib kelishi turkiy tillarga xos b oʻlmagan. Bu hodisa keyinchalik boshqa tillardan oʻzlashtirilgan soʻzlar talaffuziga ham taʼsir qilgan — jonli soʻzlashuvda soʻz yoki b oʻlin boshida yoxud b oʻlinidagi ikki undosh orasida bir unlining orttirilishiga olib kelgan: *shkaf* > *ishkop*, *stakan* > *istakon*, *pian* > *pilon*, *traktor* > *tiraktir kab*. Bunday holat soʻz oxirida ham uchraydi: *aql* > *aqil*, *fikr* > *fikir*, *ilm* > *ilim*, *hukm* > *hukum* kabi. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida bunday soʻzlarni asl holicha (unli orttirmay) talaffuz qilish orfoepik meʼyor sanaladi. Bunday meʼyor shu tipdagi soʻzlarning yozuvdagi shaklini (imlosini) t oʻgʻri belgilashga ham yordam beradi.

3. Umumturkiy soʻzlarda ikki unli yonma-yon q oʻllanmaydi, bu liol arab tilidan oʻzlashgan *oila*, *cloir*, *rais*, *maorif saoclat*, *mutolaa* kabi soʻzlar talaffuziga taʼsir qilgan: *oila*, *cloir*, ra/ss oʻzlarida bitta «y» orttirilgan (*oyila*, *cloyir*, *rayis* kabi), *maorif saodat*, *mutolaa* soʻzlari esa unilarning diftonglashuviga — *morip*, *so:dat*, *mutola*: kabi talaffuz qilinishiga olib kelgan. Keyingi bir asr ichida rus tilidan soʻz oʻzlashtirishning faollashganligi, ruscha oʻzlashmalarning rus tilidagi talaffuz va imlo meʼyorlarini oʻzbek tiliga aynan singdirish tendensiyasining ustun boʻlganligi oʻzbek tilida ikki unlining soʻz tarkibida yonma-yon kelishini orfoepik va orfografik meʼyorga aylantirdi: *biologiya*, *geometriya*, *geologiya*, *geodezjya* va boshqalar. Bu hol arabcha oʻzlashmalarda (*oi/a*, *doir*, *rais*, *maorif saoclat*, *matbaa*, *mutolaa* kabilarda) ham ikki unlining yonma-yon talaffuz qilinishi va yozilishini meʼyor darajasiga koʻtardi.

4. Arab tilidan oʻzlashtirilgan *ta'na*, *da'vo*, *ma'no*, *e'lon*, *me'mor*, *m o'tabar* kabi soʻzlarning birinchi b oʻlinidagi unililar arabcha «ayn» lovushi taʼsirida b oʻliniz artikulyatsiyasi bilan ch oʻziqroq talaffuz etiladi.

5. Rus tilidan oʻzlashgan soʻzlarda «i» unlisi oʻzbek tilining «i» unlisidan torroq va ch oʻziqroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *tish* (oʻzb.) - *tip* > *ti:p* (rus.), *r/(oʻzb.)* - *tir* > *ti:r* (rus.) kabi.

6. Rus tilidan oʻzlashtirilgan k oʻp b oʻlinli soʻzlarning ur oʻusiz ochiq b oʻlinidagi «i» oʻzbekcha «i» dan torroq va ch oʻziqroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *bilan* (oʻzb.) - *bilet* (rus.), *kinoya* (oʻzb.) - *kino* (rus.) kabi. 134

7. Rus tili orqali qizlashtirilgan sifzlarning sifnggi ochiq, urquli bqqinida «i» unlisi qzbekcha «i»dan tor va chqziq talaffuz etiladi. Qiyos qilining: *maxsi* (qzb.) — *taksi* (rus.), *tepki* (qzb.) — *konki* (rus.) kabi. Urquli bqqinning boshqa tiplarida (yopiq, tqla yopiq bqqinlarda) ham ruscha «i» qzbekcha «i»dan chqziqroq va torroq talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *metin* (qzb.) - *nikotin* > *nikoti:n* (rus.), *ovsin* (qzb.) — *apelsin* > *apelsi:n* (rus) kabi.

8. Rus tilidan qizlashtirilgan birbqqinli sifzlarda «u» unlisi qzbek tHidagi «u»dan chqziqroq va kuchliroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *dud* (qzb.) — *dub* > *du:b* (rus), *pul* (qzb.) — *puls* > *pu:ls* (rus.), *tush* (qzb.) — *tush* > *tu:sh* (rus.) kabi.

9. Rus tilidan qizlashtirilgan kqp bqqinli sifzlarning urquli bqqinida «u» unlisi qzbek tilidagi «u»dan ancha chqziq va biroz yqqonroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *bu-da* (qzb.) — *budka* (rus.), *mangu* (qzb.) - *mangusta* (rus.), *mavzu* (qzb < arab.) — *meduza* (rus.) kabi.

10. Rus tilidan qizlashtirilgan kqp bqqinli sifzlarning urqusiz bqqinidagi «u» qisqa talaffuz qilinadi, ammo qzbek tilidagi «u» ayni shu fonetik pozitsiyada ruscha «u»dan ham qisqaroq bqladi. Qiyos qiling: *dushman* > *dbshmen* (qzb.) — *turbina* (rus.), *muzday* > *mbzdsy* (qzb.) — *muzey* (rus) kabi.

11. Sifz boshidagi berkitilmagan, urqusiz bqqinida «u» unlisi ruscha sifzlarda yqqonroq, qzbekcha sifzlarda ingichkaroq (yumshoqroq) talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *uklad* (rus.) — *uxlamoq* (qzb.), *uzual* (rus.) — *uzum* (qzb.) kabi.

12. Ruscha leksik qizlashmalarda «u» unlisi yumshoq undoshdan sifng qta ingichka (old qator unli tarzida), qattiq undoshdan sifng esa yqqon (orqa qator unli tarzida) talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *abajur* va *manikur* (*adaMeyp ea ManuKtop*), *ultimatum* va *kastum* (*yjibmuManyM ea KocmtoM*), *plug* va *salut* (*n/iye ea ca/uom*) kabi. Rus tilidan qizlashtirilgan sifzlarda yumshoq undoshdan keyin kelgan «u» qzbekcha «u» dan ham ingichkaroq va yumshoqroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *burro* (qzb.) — *byuro* (rus.) kabi.

13. Ruscha leksik qizlashmalarning urqusiz bqqinidagi «e» unlisi qzbekcha «e» dan ancha tor («i» ga yaqin) talaffuz etiladi: *telefon* > *tilifon*, *televizor* > *tiliviz.br*, *adres* > *adris* kabi.

14. Rus tili orqali qizlashgan sifzlarda «a» unlisi qzbekcha «a» dan yqqonroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *kana* (qzb.) — *kanal* (rus.) kabi.

15. Rus tilidan qizlashtirilgan sifzlardagi qrtta keng, lablangan «o» unlisi urquli bqqinida qzbek tilidagi qrtta keng, lablangan «o» dan kengroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *ton* (rus.) - *tqn* (qzb.), *tok* (rus.) -

t□*k* (o^Lzb.), *torf*(rus.) — *t*□*rt* (□zb.) kabi. Ur□usiz b□□inda esa ruscha «0» reduksiyaga uchrab, □ta kuchsizlanadi va «qisqa «i» yoki «a» tarzida talaffuz qilinadi: *traktor* > *tbraktbr*, *samolyot* > *samalyot* kabi.

16. Jonli tilda «r» bilan boshlangan arabcha, forsha va ruscha s□zlarning boshida bir «□» tovushining orttirilishi ancha keng tarqalgan: *r*□*za* > □*r**aza*, *rus* > □*ris*, *r*□*mol* > □*ramol* kabi. Adabiy talaffuz me'yori sifatida *r*□*za*, *rus*, ro'wo/shakllari saralangan.

17. Rus tilidan □zlashtirilgan s□zlarning oxirida lab-tish «v» undoshi jarangsiz «f» tarzida talaffuz qilinadi: *aktiv* > *aktif passiv* > *passif ustav* > *ustaf kursiv* > *kursifkabi*; «v» ning jarangsizlanishi s□z ichidagi assimilatv holatda ham yuz beradi: *avtomat* > *aftomat*, *stavka* > *stafka* kabi. Bunday talaffuz adabiy til uchun me'yor sanaladi, ammo □zbek tiining □z s□zlarida q□llanadigan lab-lab «v» undoshi s□z oxirida ham, jarangsiz undosh ta'sirida ham «f» ga □tmaydi: *ov*, *birov*, *ovqat*, *shavkat* kabi. (Bu holat ham orfoepik me'yorsanaladi).

18. Rus tilidan □zlashtirilgan s□zlarning k□pchiligida ur□u erkin b□ladi, bu hol □zbek adabiy tili va talaffuziga ham singib bormoqda: *atlas*, *trolleybus*, *tramvay* kabi.

19. □zbek tilidagi ur□u asosan s□zning oxirgi b□□iniga tushadi, ammo ayrim □zlashgan s□zlarda urg*u s□zning oldingi b□□inlarida b□lishi ham mumkin: *hamma,jami*, *hamisha*, *afsuski* kabi. Bunday holatlardan xabardor b□lish adabiy talaffuz me'yorlariga amal qilish imkonini beradi.

Tekshirish savollari

1. Orfoepiya nima?
2. Orfoepiyaning adabiy tildagi ahamiyati?
3. Unli tovushlar orfoepiyasi haqida nimalarni bilasiz?
4. Unlilar qanday pozitsiyada ingichka talaffuz qilinadi?
5. Uniilar qanday undoshlar ta'sirida y□□on talaffuz etiladi?
6. B,d undoshfari qanday pozitsiyada jarangsiz p,t tarzida talaffuz etiladi?'
7. J,z undoshlari qanday □rinlarda jarangsizlanadi?
8. B,q undoshlarining sir□aluvchi «v» va «□»ga □tishi qanday holatda yuz beradi? 9. Qanday paytlarda □zak oxiridagi «k» undoshi «g»ga, «q» undoshi «□»ga □tadi? 10. «G» undoshi biian boshlangan affikslar qanday s□zlarga q□shiiiganda «-ka», «-kan», «-qa», «-qan» tarzida talaffuz qilinadi? II. Qanday s□zlar □zagidagi «0» fe'l yasovchiar q□shilganda «a»ga □tadi? 12. Boshqa tillardan olingan □zlashma s□zlar orfoepiyasi haqida nimalarni bilasiz?

Tayanch tushunchalar

Orfoepiya - tili (adabiy) talaffuz me'yorlari tizimi.

Qisqa talaffuz - urushiz boshidagi unlining qisqa va kuchsiz (bilinmas) talaffuz etilishi.

Chiziq talaffuz — urushiz boshidagi unining urushiz boshidagi unidan chiziqroq bo'lishi. Bu xususiyat ruscha leksik sozlashmalarda, ayniqsa, sezilarli bo'ladi.

Ingichka talaffuz — unli tovushlarning sayoz til orqali «k», «g», «ng», til ortida «y» va boshidagi undoshi «h» bilan yondosh bo'lganda old qator fonema tarzida ingichka talaffuz etilishi.

Yonon talaffuz - unli tovushlarning chuqur til orqali «q», «x», «x» undoshiari ta'sirida orqali qator fonema tarzida yononlashuvi.

Jarangsizlanish — ayrim jarangli undoshlarning soz oxirida yoki assimilativ holatlarda jarangsiz undosh tarzida talaffuz etilishi.

Intervokal holat — undosh fonemaning ikki unli orasida qo'llanishi. Bunday pozitsiyada (kuch boshidagi sozlarda) portlovchi «q» undoshi siriluvchi «x» tarzida (*qishloq > qishloqimiz* kabi), jarangsiz «k» undoshi jarangli «g» tarzida (*telpak > telpagim* kabi) talaffuz qilinadi.

LEKSIKOLOGIYA

LEKSIKOLOGIYANING OBYEKTI, PREDMETI VA VAZIFALARI

Adabiyotlar: 4 [56-59], 11 [3-6], 26 [6-9], 27 [49-53], 32 [58-59].

74-§. Leksikologiyaning obyekti, predmeti va vazifalari

Leksikologiyaning obyekti tilning luqat boyligidir. Bu boyluk tilshunoslikda *ieksika* deb ataladi, u muayyan tildagi barcha sozlami va shu sozlar boqolanishidan tarkib topgan kuchma ma'noli turqun konstruksiyalarni (frazemalarni) soz ichiga oladi. *Leksika* atamasi ba'zan tor ma'nolarda ham qo'llanadi: dialektal leksika, kasb-hunar ieksikasi, iimiy leksika, vuigar leksika, Tohir Malik asarlari leksikasi kabi.

Leksikologiyaning predmeti - luqat boyligining strukturaviy va sistemaviy xususiyatlarini, taraqqiyot qonuniyatlarini, tilning boshqa sathlari (fonetik sath, grammatik sath) bilan aloqasini tadqiq qilish.

Leksikologiyaning vazifalari: a) muayyan til luqat boyligidagi eskirish m yangilanishjarayonlarini, bu jarayonlarda lisoniy va nolisoniy (lingvistik

va ekstralingvistik) omillarning ishtirokini o'rganish; b) luqaviy birliklarning funksional-semantik tavsifini berish, eskirgan, yangi va zamonaviy qatlamlarini, tematik guruhlari va mikrosistemalarini aniqlash, lisoniy va uslubiy xususiyatlarini yoritish; d) talabalarni leksikaga oid nazariy bilimlar bilan qurollantirish, ularda leksik-semantik tahlil ko'nikmalarini shakllantirish.

75- §. Leksikologiyaning turlari

Leksikologiya barcha tillarning luqat boyligi taraqqiyotiga xos umumnazariy masalalar bilan birga, ayrim olingan bir tilning luqat boyligi masalalari bilan ham shugullanadi. Shunga ko'ra u dastlab ikki turga - umumiy leksikologiya va xususiy leksikologiyaga bo'linadi.

1. **Umumiy leksikologiyada** barcha tillarning luqat tarkibi taraqqiyotini belgilovchi qonuniyatlar ko'riladi: til vajamiyat, til va ong, til va tafakkur munosabatlarining luqat tarkibiga ta'siri, buning luqat tarkibida ma'lum o'zgarishlarga olib kelishi, luqaviy birliklarning zamoniylilik, tarixiylik, ekspressiv-stilistik jihatdan qatlamlanishi, ma'lum tematik va leksik-semantik guruhlarga uyushishi kabi jarayonlar barcha tillarga xosdir.

2. **Xususiy leksikologiyada** muayyan bir tilning luqat boyligi o'rganiladi: o'zbek tili leksikologiyasi, rus tili leksikologiyasi, nemis tili leksikologiyasi kabi.

Xususiy leksikologiya muayyan bir tilning luqat boyligini tadqiq qilishda umumiy leksikologiya tajribalari va xulosalariga tayanadi. U o'z navbatida tavsifiy (sinxron) va tarixiy (diaxron) leksikologiya kabi turlarga bo'linadi:

a) tavsifiy leksikologiyada ayrim olingan birtilning, masalan, o'zbek tilining leksikasi statik holatda — shu til leksikasining avvalgi (o'tmishdagi) taraqqiyot dinamikasiga bo'lanmay o'rganiladi, shunga ko'ra u *sinxron leksikologiya* sanaladi;

b) **tarixiy leksikologiyada** ayrim olingan bir tilning leksikasi dinamik holatda - tarixiy taraqqiyot jarayoni bilan bo'lab o'rganiladi, shunga ko'ra u diaxron leksikologiya hisoblanadi.

Hozirgi o'zbek tili leksikologiyasi, asosan, tavsifiy (sinxron) leksikologiyadir, ammo unda tarixiy (diaxron) leksikologiyaga murojaat etish hollari ham bo'lib turadi: o'zbek tili luqat boyligining tarixiy va zamonaviy qatlamlarini, so'zlarning hozirgi va eskirgan ma'nolarini qiyoslash, tavsiflash kerak bo'lganda shunday qilinadi.

76- §. Leksikologiyaning boshqa fanlar bilan aloqasi

Leksikologiya tilshunoslikning semasiologiya, onomasiologiya, etimologiya va frazeologiya kabi bilimlari bilan hamkorlikda ish ko'radi,

bunday hamkorliksiz tilning luqat boyligidagi leksik-semantik hodisalarni, luqat tarkibi taraqqiyotiga oid til faktlarini to'ri yoritib b'lmaydi: *semasiologiyada* luqaviy birliklarning mazmun plani - semantik tarkibi va shu bilan bo'liq masalalar tadqiq qilinadi; *onomasiologiyada* narsa-hodisalarni yoki tushunchalarni nomlash prinsiplari rrganiladi; *etimo/ogiyada* s'zlarning kelib chiqishi aniqlanadi; *frazehogiyada* tilning luqat boyligidagi k'chma ma'noli tur'un konstruksiyalar — frazemalar xususida bahs yuritiladi.

Tilning ieksik, fonetik va grammatik sathlari ham zaro bo'liqdir: fonetik birliklar s'zni borliq tusiga kiritadi, morfemalar yasama s'zlarni shakllantiradi, s'zlarning birikuvchanlik imkoniyatlari, uslubiy vosita sifatidagi xususiyatlari ularning leksik va grammatik ma'nolariga hamda uslubiy semalariga tayanadi. Bular leksikologiyaning fonetika, morfemika, s'z yasalishi, grammatika va uslubshunoslik (stilistika) bilan aloqada b'lishini taqozo qiladi.

77-§. Leksikologiyada luqat boyligining sistema sifatida rrganilishi

Leksikologiyada tilning luqat boyligi sistema sifatida tadqiq qilinadi, chunki bu boyluk s'zlar va iboralarning oddiy, mexanik y'i'indisi emas, balki zaro aloqada b'lgan, birining b'lishi ikkinchisining b'lishini taqozo qiladigan luqaviy birliklar va elementlar tizimidir, bu tizimdagi s'z va elementlar yaxlit bir «organizm»ning «t'qimalari» va «hujayralari» munosabatida b'ladi: s'zlarning ifoda va mazmun tomonlari orasidagi aloqalar, leksik ma'no va uning semaiari rrtasidagi butun va qism munosabatlari, s'z ma'nolarining paradigmatic va sintagmatic xususiyatlari shundan dalolat beradi. Bu tizimning asosiy birligi s'z ekanligini hisobga olsak, leksikologiyada bevosita s'zning r'zi bilan bo'liq masalalar ham k'riladi: s'zningtil birligi sifatidagi mohiyati, s'z strukturasi (ifoda va mazmun planlari, semantik tarkibi), leksik ma'no va uslubiy semalar, leksik ma'no va etimon, leksik ma'no taraqqiyoti, uzual va okkazional ma'nolar shularjumlasidandir.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Leksikologiya nimani rrganadi?
2. Leksika nima?
3. Leksikologiyaning maqsadi va vazifalari haqida ma'lumot bering.
4. Leksikologiyaning qanday turlari bor?
5. Leksikologiya tilshunoslikning qaysi b'limlari bilan aloqada b'iadi? Sabablari?

Tayanch tushunchalar

Leksikologiyaning obyekti — tilning luqat boyligi, leksik tizimi,

Luqaviy birliklar — sʻz va iboralar (lcksema va frazemalar).

Lisoniy omillar (lingvistik faktorlar) — tilning strukturaviy va sistemaviy xususiyatlaridan klib chiqadigan omillar.

Nolisoniy omillar (ekstralingvistik faktorlar) - til taraqqiyotiga (shu jumladan, lcksik tizim rivojiga) tashqaridan ta'sir etkazuvchi omillar: ijtimoiy-siyosiy tuzum, psixologiya, urf-odatlar, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot, adabiyot-san'at va boshqalar.

Umumiy leksikologiya - leksikologiyaning barcha (yoki kichik) tillar luqat boyligi taraqqiyotiga xos umumiy qonuniyatlarni aniqlash va yoritish bilan shugullanuvchi turi

Xususiy leksikologiya — leksikologiyaning muayyan bir til luqat boyligi haqida ma'lumot beruvchi turi.

Tavsifiy leksikologiya - ayrim olingan bir tilning luqat boyligini shu til leksikasining avvalgi taraqqiyoti bilan boqilamay qaragandigan leksikologiya.

Tarixiy leksikologiya — ayrim olingan birtilning luqat boyligini tarixiy taraqqiyot jarayoni bilan boqilab qaragandigan leksikologiya.

Semasiologiya - leksik birliklarning semantik tarkibi va u bilan boqiliq masalalarni qaragandigan soha.

Onomasiologiya - leksik birliklarni nomlash va tushuncha anglatish prinsiplari hamda qonuniyatlari haqida malumot beruvchi soha.

Etimologiya - tilshunoslikning sʻz va morfemalarning kelib chiqishini qaragandigan birlimi.

SʻZNING LEKSIK BIRLIK SIFATIDAGI MOHIYATI

Adabiyotlar: 4 [53-66], 11 [6-8], 19 [47-54], 26 [11-15], 27 [49-55].

78-§. Sʻz — tilning eng muhim nominativ birligi

Sʻz tilning eng muhim nominativ birligidir, chunki u borliqdagi narsa-buyumlarni, predmet sifatida tasavvurqilinadigan mavhum tushunchalarni, harakat-holatni, rang-tus, maza-ta'm, hajm-miqdor, xislat kabi belgi-xususiyatlarni nomlaydi: *daraxt* (predmet nomi), oq (mavhum tushuncha nomi), *ishlamog* (harakat nomi), *oq* (rang-tus nomi), *shirin* (maza-ta'm nomi), *katta* (hajm nomi), *besh* (miqdor nomi) kabi. Tilning luqat boyligidagi bunday sʻzlar leksik birliklar sanaladi. 140

Tilda nomlash xususiyatiga ega bo'lmagan, binobarin, leksik birlik sanalmaydigan so'zlar ham bor, ular faqat grammatik yoki modal ma'nolarni ifodalaydi, shunga ko'ra grammatik so'zlar yoki morfema-so'zlar hisoblanadi: yordamchi so'zlar, modal so'zlar, taqlidiy so'zlar, undovlar, olmoshlar shular jumlasidandir. Bular tilshunoslikda ifodalovchi so'zlar (undovlar, modal so'zlar, yuklamalar), ko'rsatuvchi so'zlar (bo'lovchilar, ko'makchilar), olmoshlovchi so'zlar (olmoshlar) va atovchi so'zlar (atoqli otlarning ma'lum turlari) kabi guruhlariga ajratiladi [27, -50-511].

Leksik mazmunli so'zlar leksikologiyada, grammatik mazmunli so'zlar esa grammatikada (so'z turkumlari bilan bo'lab) o'rganiladi.

Tilshunoslikda leksik mazmunli so'zlarning strukturasi har xil ta'riflanmoqda: ayrim manbalarda leksik mazmunli so'zlarning ifoda plani (tovushlardan tarkib topgan moddiy tomoni) *leksema* deb, mazmun plani (ifodalanuvchisi) esa *semema* deb ta'riflanadi. Demak, leksema va semema leksik birlikning (so'zning) o'zaro aloqada bo'lgan ikki tomoni ekanligi aytiladi¹⁰². Boshqa manbalarda esa leksema so'zning ifoda planigina emas, balki uning ifoda va mazmun planlari birligidan iborat yaxlit butunlik ekanligi ta'kidlanadi. Bu butunlik nominativ funksiyadagi so'z yoki so'z birikmasi shaklida bo'ladi. U onomasiologiyada tilning luqat tarkibidagi bir komponent (*vokabula*) sifatida, semasiologiyada esa ma'lum ma'nolar tarkibidan iborat birlik (*semantema*) sifatida o'rganiladi¹⁰³.

O'zbek tilshunosligida leksemaning ifoda va mazmun planlari birligidan iborat bir butun leksik birlik sifatida qaralishi keng tarqalgan, bunda uning ifoda plani (tovush tomoni) *nomema* | 19, -54—55) termini bilan, mazmun plani esa *semema* | 19, -55] termini bilan nomlanmoqda. Mazkur darslikda ham shu aytaniga amal qilindi.

79- §. Leksemalarning leksik birlik sifatidagi tavsifi

Leksemalarning leksik birlik sifatidagi tavsifida quyidagi belgi-xususiyatlarning alohida o'ri bor:

1. Har qanday leksema ikki tomonning - ifoda va mazmun planlarining (nomema va sememaning) birligidan tarkib topadi:

a) leksemaning ifoda plani uning fonetik qobiqidir (fonemalar, bo'qinlar va so'z urusidan iborat moddiy-material shakli). Masalan, *quloq* leksemasining ifoda planida 5 ta fonema (q, u, l, o, q), 2 ta bo'qin (qu-loq) va 1 ta so'z urusi (qulq) bor.

¹⁰²TojicTort H.M. Ms onwTOB THHOJIOIHMCCKOIO iiccjicjioBaiiisi cJiaismicKoro cjiouisapnoro cociaisa. - «Bonpocbi >rsi>iK0inani4M», 1963. N«l.

¹⁰³HOISHKOIS JI.A. CcMamnKa pyccKoro srswwKa. - M.: «Bbicmasi niKajja», 1982, c. 114. "" Kojjyxois B.M. BBCJLCHHC B sisbiKOiiiannc. - M.: «npociscincnc», 1979. c. 184—186.

Leksemaning ifoda plani b□□in tiplari, uning fonetik tarkibi bilan bogʻlangan b□ladi: □zbek tilining □z qatlamidagi umumturkiy leksemalarning k□pchiligi bir va ikki b□□inli tub s□zlardir. Bir b□□inli tub leksemalarning fonetik tarkibi undosh+unli+undosh (*bosh, ko'z*), unli+undosh (*osh, □n*) sxemalarida b□ladi; b□□in va s□z boshida ikki undosh qatorlashib kelmaydi, ammo s□z oxirida ikki undoshning ketma-ket kelishi uchraydi: *t□rt, qirq* kabi. Ikki b□□inli tub leksemalarning birinchi b□□ini unli (o-na), unli+undosh (ol-ti), undosh+unli+undosh (kat-ta), undosh+unli (bo-la), ikkinchi b□□ini esa undosh+unli (o-ta), undosh+unli+undosh (ol-tin) sxemalarida b□ladi. Ikkinchi b□□in hech qachon unli bilan boshlanmaydi, ammo unli bilan tugash holatlari (ochiq b□□in b□lishi) k□p uchraydi (ke-cha, qay-□u, bo-la, bo-bo kabi).

□zbek tilining □zlashgan qatlamidagi leksemalarning b□□inlarida, binobarin, s□zning ifoda planida ham bir qator □ziga xosliklar bor. (Bu haqda «□zbek tili leksikasining tarixiy taraqqiyoti» bahsiga qaralsin.)

Yasama s□zlarda □zak morfema va s□z yasovchi morfemalar leksemaning ifoda plani b□ladi: *ish-chi > ishchi, bosh-la(moq) > boshla(moq)* kabi. Fonemalaresa □zak va affikslarning ifoda plani vazifasida q□llanadi: *ishchi — i, sh/ch, i; boshlamoq — b, o, sh/l, a/m, o, q* kabi.

Leksik mazmunli juft va takroriy s□zlar ham yaxlitlangan bir leksema hisoblanadi: *katta-kichik* (bitta leksema), *bola-chaqa* (bitta leksema) y'ff<£/>-y«g/r(bitta leksema) kabi [27, -55].

Leksemaning ifoda planidagi turli shakllar uning **tashqi formasi** sanaladi;

b) leksemaning mazmun plani deyilganda uning ma'nosi (yoki ma'nolari) va uslubiy b□yoqlari (ma'no qirralari) nazarda tutiladi. Masalan, <////ogieksemasining mazmun planida quyidagi leksik ma'nolarbor: «eshitish a'zosi» (*odamningqulo□i*), «dutor, tanburtorlariiu sozlash uchun □rnatilgan murvat!ar» (*dutomingqub□i*), «qozonning yon tomonlaridan chiqarilgan tutqich-dastalar» (*qozonning qulo□i*) kabi. *Chehra* leksemasining mazmun planida esa leksik ma'no q□shimcha ottenka — uslubiy b□yoq bilan qoplangan. Bu b□yoq kishi kayfiyati, ruhiy holati yoki xulq-atvorining yuzdagi aksini ifodalaydi: *chehra degan k□ngilning oynasidir* (Hamza).

Leksemaning mazmun planidagi leksik ma'no (yoki ma'nolar) va uslubiy semaiar uning **ichki formasi** sanaladi.

Leksemaning ifoda va mazmun planlari dialektikaning shakl va mazmun kategoriyalari munosabatiga asoslanadi: shakl mazmunning

b \ddot{u} lishini taqozo qiliadi, mazmun esa shaklsiz yuzaga kelmaydi, ifodalan-maydi ham. Qiyos qiling: *shahar*, *hashar* leksemalarining ikkalasida bir *xil* fonemalar qatnashgan, ammo bu fonemalarning joylashish tartibi, demak, leksemaning shakli har xil. Bu hol shu ikki leksema ma'nolarining tilda farqlanishini ta'minlaydi. Ulardagi fonemalar tartibini o'zgartirish esa shaklning y \ddot{u} qolishiga olib keladi: *shahar* (s \ddot{u} z, leksema) — *ashhar* (s \ddot{u} z emas), *hashar* (s \ddot{u} z, leksema) — *rashah* (s \ddot{u} z emas). Demak, tovushlarning har qanday y \ddot{u} indisi s \ddot{u} z (leksema) b \ddot{u} lavermaydi: bunday y \ddot{u} indi til birligining (leksik birlikning) shakli darajasiga k \ddot{u} tarilishi uchun u albatta mazmun bilan bo'lingan b \ddot{u} lishi kerak.

2. Leksemalarga xos muhim belgilardan yana biri shuki, ularning har biri u yoki bu leksik-grammatik guruhlariga mansub b \ddot{u} ladi: predmet nomlari ot turkumiga, belgi-xususiyat nomlari sifat turkumiga, miqdor anglatuvchi s \ddot{u} zlar son turkumiga, harakat-holat mazmunli s \ddot{u} zlar esa fe'l turkumiga kiradi. Bunday mansublik leksemalarning nutqdagi grammatik shakllarini belgilaydi: otlaregalik, kelishik, k \ddot{u} p \ddot{u} lik yoki birlik shakllarida, sifatlar oddiy, orttirma yoki qiyosiy daraja shakllarida, fe'llar shaxs-son, zamon, mayl, b \ddot{u} lishli yoki b \ddot{u} lishsiz, nisbat shakllarida q \ddot{u} llanadi. Bu hol tilning leksik va grammatik sathlari o'rtasidagi aloqadorlikdan kelib chiqadi.

3. Leksemalar albatta yaxlitlangan, bir butun birlik b \ddot{u} ladi, shu xususiyati bilan grammatik shakllardan, s \ddot{u} zlar birikirtasi va gapdan farq qiladi. Chunonchi, *maktab* leksemasi leksik birlik sifatida o'zgarmasdir, ammo uning grammatik shakllari nutqda o'zgarib turadi: *maktabning*, *maktabni*, *maktabga*, *maktabda*, *maktabdan* kabi. Shuningdek, «beshta olma» birikmasini «beshta qizil olma» deb q \ddot{u} llash (birikma tarkibiga «qizil» s \ddot{u} zini q \ddot{u} shish) mumkin, ammo *maktab* leksemasi tarkibiga boshqa b \ddot{u} q \ddot{u} in yoki s \ddot{u} z kiritilmaydi.

4. Leksemada bitta bosh (asosiy) ur \ddot{u} b \ddot{u} ladi, u shu leksemaning yaxlitligini, birbutun birlik b \ddot{u} lishini ta'minlovchi muhim supersegment birlikdir: *qovoq*, *oshqovoq*, *temir*, *temirbeton* (s \ddot{u} nggi s \ddot{u} zning ikkinchi b \ddot{u} q \ddot{u} inida ikkinchi darajali ur \ddot{u} , oxirgi b \ddot{u} q \ddot{u} inida esa bosh ur \ddot{u} q \ddot{u} llangan) kabi.

Yuqoridagilardan shunday xulosa qilish mumkin: har qanday leksema shakl va ma'no butunligiga ega. Leksemaning shakli uning tashqi formasi, mazmun plani esa shu leksemaning ichki formasi b \ddot{u} ladi. Shakl ma'noni borliq tusiga kiritadi, shu orqali ma'noning tilda va inson ongida yashashini ta'minlaydi.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Nima uchun s^oz nominativ birlik sanaiadi?
2. Leksik s^ozlar va grammatik s^ozlar qanday farqlanadi?
3. Leksik va grammatik mazmunli s^ozlar tilshunoslikning qaysi b^olimlarida o^rganiladi? 4. *Leksema, nomema, semema* atamalarini tushuntiring. 5. Leksemaning ifoda va mazmun planlari haqida ma'lumot bering. 6. Tub va yasama s^ozlarning ifoda planlari qanday farqlanadi? 7. Leksemaning tashqi va ichki formalari haqida ma'lumot bering. 8. Leksemaning ifoda va mazmun planlari dialektikaning qaysi kategoriya-lariga mos? 9. Leksemaning yaxlit bir butun birlik ekanligi nimalarda namoyon b^oladi? 10. Leksemaning leksik birlik sifatidagi asosiy belgilarini tushuntiring.

Tayanch tushunchalar

Nominativ birlik — nomlash xususiyatiga ega birlik. **Leksik s^oz** - leksik mazmunli s^oz (leksema). **Grammatik s^oz** - leksik ma'nosi b^olmagan, grammatik mazmunli s^oz (morfema-s^oz).

Semema - leksik ma'no.

Nomema — leksemaning tovush tomoni, nomi.

LEKSEMANING SEMANTIK TARKIBI

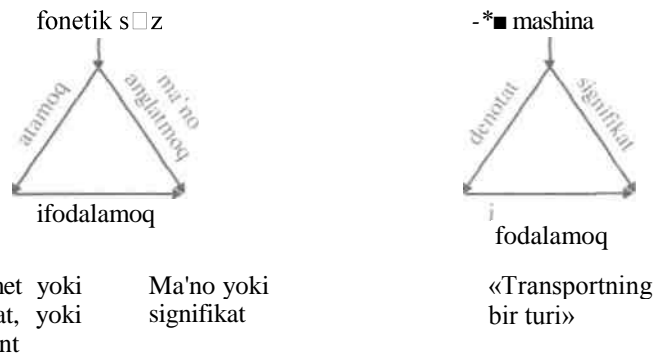
Adabiyotlar: 11 [110-14], 19 [54—57.J, 27 [61~73j, 32 [60-64].

Leksemaning semantik tarkibi leksik ma'no, q^oshimcha ottenkalar (ma'no qirralari, uslubiy semalar) va turkumlik semalarini o^rz ichiga oladi.

80- §. Leksik ma'no

Leksik ma'no leksemaning nimanidir nomlashi (atashi), anglatishi va ifodalashidir. U quyidagi uch hodisa o^rtasidagi bo^llanishdan tarkib topadi: a) fonetik s^oz (leksemaning fonetik qobi^oi, shakli); b) fonetik s^oz tomonidan nomlangan predmet, hodisa, tushuncha (denotat, referent); d) fonetik so'z tomonidan ifodalangan ma'no (signifikat, u inson ongida denotat haqida shakllangan ma'nodir). Demak, fonetik s^oz predmetni, denotatni ataydi (denotativ ma'no), fonetik s^oz inson ongidagi signifikatni

ifodalaydi (signifikativ ma'no). Ana shu uchta birlik o'rtasidagi bo'lanishdan yuzaga kelgan semantik birlik leksik ma'no sanaladi. Buni quyidagi semantik uchburchak shaklida tasvirlash mumkin:

Leksik ma'noning yana bir muhim belgisi shuki, u leksemaning til sistemasidagi boshqa s'ozlar bilan turli darajada aloqaga kirisha olish imkoniyatini (valentligini) ham belgilaydi. Masalan, *non* va *yemoq* leksemalarining ma'nolari shu ikki s'ozning nutqda birikishini taqozo qiladi («*non yemoq*» kabi), ammo *non* va *ichmoq* leksemalari o'zaro birika olmaydi, chunki bu ikkala leksemaning ma'nolari, semik tarkibi bunga yo'l qoymaydi.

Leksik ma'no leksemaning ifoda plani (fonetik s'oz) bilan tarixan bog'langandir, ammo bundan ma'no va tovushlar o'rtasida tabiiy bo'lanish bor degan xulosa chiqmasligi kerak, chunki tovush — ma'nosiz birlik, fizik-akustik hodisa; ma'no esa mavhum umumlashmadir. Tovushlar bilan ma'no o'rtasida tabiiy bo'lanish bo'lganda edi, bir ma'no tilda bitta s'oz bilan ifodalanardi, aslida esa tilda bir ma'noning bir necha s'oz bilan nomlanish hollari ham uchraydi: *kulgi* va *xanda*, *yo/ronchi* va *aldamchi*, *chelak* va *satil* kabi sinonimlarning borligi buning isbotidir. Demak, leksik ma'no fonetik birliklardan tarkib topgan fonetik s'ozga (yoki bir necha fonetik s'ozga) shu til egasi bo'lgan jamoa tomonidan birlashtirilgan bo'ladi. Buni quyidagicha tavsifiash mumkin: borliqdagi narsa-hodisalarsezgi a'zolarimiz orqali ongimizga ta'sir qiladi, natijada inson ongida shu narsa-hodisalarning in'ikosi (obrazi) qoladi, unga nom tarzida birlashtirilgan s'ozning shakli ham ongimizda o'z aksini topadi. Shunday qilib bu ikki hodisa - predmet in'ikosi va s'oz shakli obrazi o'rtasida doimiy, mustahkam aloqa bo'lanib, bir butun birlik yuzaga keladi: har safar narsa-hodisani ko'rganda yoki sezganda, ongimizda shu narsaning in'ikosi bilan birga, uning nomi bo'lgan s'ozning qiyofasi ham gavdalanadi yoki, aksincha, s'ozni eshitganda shu s'oz qiyofasi

bilan birga u atagan narsa-hodisaning iʼtikosi, obrazi tiklanadi. Ana shu ikki hodisa oʻrtasidagi doimiy aloqa, boʻlanish leksik maʼno bʻladi¹¹⁴. Sʻz va uning maʼnosi birgalikda inson ongida tushunchani shakllantiradi. Demak, sʻzni tushunchaning tildagi belgisi (3HaK noHHTMJi) deyish mumkin¹⁰⁵. Biroq sʻzning maʼnosi bilan tushuncha bitta narsa emas. Maʼno tushunchaning shakllanishida ishtirok etadi, unga poydevor bʻlib xizmat qiladi, ammo sʻzning tarkibiy qismi bʻlganligidan til birligi sanaladi, tushuncha esa, garchi sʻz va uning maʼnosi bilan aloqada bʻlsa-da, inson tafakkurining mahsuli sifatida logik kategoriya hisoblanadi. Masalan, shox-shabbali, kʻp yillik oʻsimlik haqidagi tushuncha barcha millat vakillari ongida birxil bʻlsa-da, uning shakllanishida poydevor vazifasini bajargan sʻzlar (nomlar) har xildir: oʻzbek tilida *daraxt*, rus tilida *derevo*, nemis tilida *der Baum*. Shuning uchun *daraxt* sʻzining maʼnosini nemis va rus bilmaydi, oʻzbek esa *der Baum* va *derevo* sʻzlarining maʼnolarini anglay olmaydi (agarshu tillardan xabari bʻlmasa), bunday holat ulardan birining (tushunchaning) logik kategoriya ekanligidan, ikkinchisining (sʻz va maʼnoning) esa lingvistik kategoriya ekanligidan kelib chiqadi, sʻz va uning maʼnolari qaysi tilga mansub bʻlsa, oʻsha til sistemasi ichida qaraladi, shuning uchun bir tushuncha nomi turli tillarda turlicha bʻlishi bilan birga, ulaming maʼnolarida anchagina tafovutlar ham uchraydi: *bosh* (oʻzb.) va *golova* (rus.) sʻzlarining asosiy (tʻri) maʼnolari oʻzaro tengdir, ammo oʻzbek tilidagi *bosh* sʻzining kʻchma maʼnolari - «kʻchaning boshi», «oʻchoq boshi», «daryo boshi», «boshi berk kʻcha» birikmalarida reallashgan semalari ruscha *golova* sʻzining semantik tarkibida yoʻq.

81-§. Qoʻshimcha ottenkalar

Qoʻshimcha ottenkaJar (maʼno qirralari) leksemaning semantik tarkibidagi ikkinchi hodisadir. Ular leksik maʼnoga ustama sema tarzida biriktirilgan bʻladi. Bu haqda «ifoda semalari* bahsiga qarang.

82- §. Turkumlik semalari

Turkumlik semalari — leksemaning mazmun planidagi uchinchi komponent. Bunday semalar leksik maʼnoga tayangan holda leksemalarning grammatik maʼnolarini belgilaydi, shu asosda leksemalarning leksik-grammatik guruhlanishi - sʻz turkumlariga uyushishi taʼminlanadi. Qiyos

¹¹⁴ *Qarang*: FOJIOBH B.H. BBC/ICHHC B H3biKOjHaHne. - M.: «Bbiciiii aa uiKO/ra», 1977, c. 71.

¹⁰⁵ roJiOBHii B.H. Kʻrsatilgan asar, 73-6.

ailin □ *daftar*- «predmetning birturi» (leksik ma'no), *kitob* — «predmetning boshqa bir turi» (leksik ma'no), *yoynoq* - «harakatning bir turi» (leksik ma'no), *yurmoq* - «harakatning boshqa bir turi» (leksik ma'no). Bu ma'nolar yuqorida keltirilgan har bir leksemaning □zinikidir: *kitob* leksemasi «daftar»ni, *daftar* leksemasi «kitob»ni anglatmaydi; shuningdek, *yozmoq* leksemasi «yurmoq»ni, *yurmoq* leksemasi esa «yozmoq»ni ifodalamaydi. Biroq *daftarva kitob* leksemalarining ikkalasida «predmetlik» semasi, *yozmoq vayurmoq* leksemalarining ikkalasida esa «harakat» semasi ham borki, ular *daftarva kitob* leksemalarini ot turkumiga, *yozjnoq va yurmoq* leksemalarini esa fe'l turkumiga birlashtiradi. Har bir s□z turkumining ichki kategoriya-lariga xos ma'nolar — otlarda egalik, kelishik, birlik, k□plik; f□llardagi shaxs-son, zamon, mayl; sifatlardagi daraja ham turkumlik semalariga asoslanadi. Demak, leksik ma'noda xususiylik, individuallik, grammatik ma'noda esa umumiylik ustun turadi. Bunday tafovutlanish leksemaning mazniun mundarijasidagi leksik ma'no semalari bilan turkumlik semalari □rtasidagi munosabatlardan kclib chiqadi («Leksik ma'noning semantik tarkibi* bahsiga ham qarang).

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Leksemaning semantik tarkibiga nimalar kiradi?
2. Leksik ma'no nima?
3. Fonetik s□z nima?
4. Denotat, referent nima?
5. Signifikat nima?
6. Valentlik haqida maMumot bering.
7. Leksik ma'no bilan s□zning nomi □rtasidagi bo□lanishni qanday tushunasiz? 8. Leksik ma'no va tushuncha haqida ma'lumot bering, leksik ma'noning lingvistik kategoriya, tushunchaning esa logik kategoriya ekanligini tushuntiring. 9. Leksemaning semantik tarkibida leksik ma'nodan tashqari yana nimalar b□lishi mumkin? 10. Ifoda semalari va turkumlik semalari haqida ma'lumot bering.

Tayanch tushunchalar

Leksik ma'no - leksemaning nimanidir nomlashi, atashi, anglatishi.
Fonetik s□z - leksemaning fonetik qiyofasi, nomi. **Denotat** - leksema tomonidan nomlangan narsa-predmet, voqelik. **Referent** - til birligi ifodalaydigan tushuncha, fikr predmeti.

Signifikat — til birligi ifodalaydigan ma'no.

Valentlik — leksemaning birikma yoki gap tarkibida boshqa leksemalar bilan aloqaga kirisha olish xususiyatlari.

Tushuncha — obyektiv borliqdagi predmet yoki hodisalarning inson miyasida aks etgan umumiy tasavvuri.

Turkumlik semalari — leksik ma'noga tayangan holda leksemalarning grammatik ma'nolarini belgilaydigan, shu asosda leksemalarning s^oz turkumlariga uyushishini ta'minlaydigan semalar.

LEKSIK MA'NONING SEMANTIK TARKIBI

Adabiyotlar: II [13-17], 19 [57-67], 26 [15-17], 27 [62-71].

83-§. Leksik ma'noning semalari

Leksik ma'no leksemaning mazmun planidagi yaxlit bir semantik butunlik bo'lsa-da, keyingi vaqtlarda bu butunlik tarkibida malum ma'no qismlari — «W(v(7/-borligi aniqlanmoqda. Masalan, arax/leksemasining leksik ma'nosida quyidagi semalar borligini k^oramiz: 1) «predmet»; 2) «simlik»; 3) «k^op yillik simlik»; 4) «yerda suvehi»; 5) «yog'ochlash-gan tanali»; 6) «ildizli»; 7) «shox-shabbali»; 8) «bargli». Bu semalar birlashib, *daraxt* leksemasining leksik ma'nosini shakllantiradi. Leksik ma'noning semasiologiyada *semema* deyilishi ham shundan.

Semalar ma'no xususiyatiga k^ora quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Atash semalari (denotativ semalar).
2. Ifoda, tasvir, q^oshimcha ma'no semalari (konnotativ semalar)
3. Vazifa semalari (funksional semalar) [19, -58].

84- §. Atash semalari

Atash semalari — semema tarkibidagi nomlash, atash semalariga oid. Ularot, sifat, son, fel turkumidagi barcha leksemalarning leksik ma'nolarida bor. Shuning uchun ular *ideografik semalar* deb ham ataladi [27, -67].

85- §. Ifoda semalari

Ifoda semalari semema tarkibidagi uslubiy ma'no qirralaridir. Ular leksemalarning atashdan, nomlashdan tashqari, shaxsiy munosabatlarni ifodaiashiga yoxud shu leksemalarning q^ollanishi doirasini belgilashiga xizmat qiladi. Masalan, *buyum* va *matoh* leksemalari «tirikchilik-r^ozg'orda

a□llanadigan mol» ma'nosiga ega, ammo *matoh* s□zida bu leksik ma'no salbiv b□yoq bilan qopiangan: «Jon ota, *matohlarini* olib borib bering, agar meni qizim desangiz, olib borib bering...» (X.Seitov.).

Ba'zan semantik tarkibida q□shimcha ma'no qirrasini b□lmagan leksemalar □zi q□llangan kontekst yoki nutqiy muhit talabi bilan uslubiy semali leksemaga aylanadi. Bu hodisa leksemaning □ziga xos b□lmagan kontekstda q□llanishi tufayli sodir b□ladi. Masalan, *burun* va *tumshuq* s□zlaridan har birining □z konteksti bor: *burun* leksemasi asosan odamga nisbatan, *tumshuq* leksemasi esa hayvon va parrandalarga nisbatan q□llanadi. Qiyos qiling: 1) *Sharofatning yupqa lablari k□karib pirqiradi, burni oqarib, kataklari kerildi.* (A.Qahhor); 2) *Laylakning b□yi novcha, tumshu□i bor tarnovcha. Lapanglaydi uchganda, uyasidan k□chganda.* (Uy□un). Keltirilgan misollarning ikkalasida *burun* va *tumshuq* s□zlari □z kontekstida q□llangan, shu bois ularda q□shimcha ma'no qirralari, uslubiy baho ottenkalari ifodalanmagan. Y a n a m i s o 1: *U bir ko 'ngli borib muttahaq qozining tumshu□iga tushirgisi yo iflos basharasiga tupurgisi keldi.* (M. Ismoiliy.) Bu gapda *tumshuq* s□zi □ziga xos b□lmagan kontekstda - odamga nisbatan q□llangan, natijada unda odamga (qoziga) nisbatan hurmatsizlik, nafrat munosabatlari ifodalangan.

□zbek tilida uslubiy bahoning morfemalar yordamida ifodalanishi keng tarqalgan: *oyi-oyijon, tili-tillari, dadam-dadamlar, uka-ukaginam* kabi. Masalan: 1) Mushfiq va mehribon *oyijonim*. □z tashvishlari bilan Sizni unutgan beaql, adashgan qizingizni ma'zurtuting. (E. Samandar.); 2) O□a, so□ borsangiz avval *Dadamlarga* salom ayting, Yugurib chiqqan ul mushfiq *Onamlarga* salom ayting. (Hamza); 3) Men uning *tillarini* kesib olaman, q□limga bir tushsin yashshamagur. (E.Samandar.); 4) Bir oydan s□ng k□zin yumib Mamaniyoz, *K□kanchaga* meros qopti bud-shud, oz-oz. (□.□.); 5) Seni □zimdek bilaman. 01, *ukaginam*. (S. Ahm.); 6) Ana sichqon, mushukvoy, Ana x□roz kuchukvoy. (□.□.).

86- §. Vazifa semalari

Vazifa semalari ham semema tarkibiga kiradi, ammo ular atash, ifodalash bilan birga leksemalarning nutqda □zaro birika olishini (valentligini, distributsiyani), shu orqali gapda ma'lum vazifa bajarishini belgilaydi. Masalan, *choy* leksemasining leksik ma'nosi (sememasi) tarkibida «qayta ishlangan» «SLiyuqlik», «ichimlik», «quruq», «quritilgan», «choy □simligi» semalari bor. Bu semalarchoy leksemasining □stirmoq, *ichmoq, qaynatmoq va damlamoq* feMlari bilan birika olishini ta'minlaydi: *choy □stirmoq, choy damlamoq, choy ichmoq, choy qaytanmoq* kabi. Biroq, *choy*

leksemasi nutqda *yeinoq* fe'li bilan birika olmaydi, bunga *choy* va *yemoq* s^hzlarining leksik rmuviolaridagi semalartarkibi y^hl q^hymaydi.

Bir mazmuniy guruhga mansub leksemalarning sememalari qiyoslanganda, ularning semantik tarkiblarida integral (birlashtiruvchi) va differensial (farqlovchi) semalar borligi ham ma'lum b^hladi. Bunday semalar leksemalarni ^hzaro birlashtirish va farqlash uchun xizmat qiladi. Masalan, ^hzbek tilidagi *amaki*, *amma*, *to^ha*, *xola*, *jiyan* leksemalarining barchasida «qarindosh», «yaqin qarindosh» semalari bor, shu semalar ularni bitta mazmuniy guruhga birlashtiradi, shunga k^hra *integral (birlashtiruvchi) semaiar sanaiadi*; ayni paytda keltirilgan leksemalarning ma'no tarkibida farqlanish belgilari — *differensialsema/ar* ham mavjud: *a/?7fl/:/sememasidagi* «otaning akasi yoki ukasi» semasi *to^ha* sememasida y^hq, *to^ha* sememasidagi «onaning akasi yoki ukasi» semasi esa *amaki* sememasida uchramaydi, demak, bu ikki sema yuqoridagi ikki s^hzning ma'nolarini farqlash imkonini beradi; *amakiva amma*, *to^ha* va *xola sememaiari* ham «qarindosh», «yaqin qarindosh» semalari bilan birlashadi, ammo «erkak» va «ayol» semalari bilan ^hzaro farqlanadi; *jiyan* leksemasida esa «yoshi kichik», «akaning yoki ukaning farzandi» semalari farqlash vazifasini bajaradi.

Leksik ma'noni (sememani) tarkibiy qismlarga — semalarga parchalab ^hrganish semasiologiyada komponent tahlil usuli deyiladi. Bu usul leksemalarning paradigmalarni, mazmuniy, tematik va hokazo guruhlarini aniqlashda q^hl keladi.

87- §. Terminlar

Terminlar fan, texnika, adabiyot, san'at va boshqa sohalarga oid ixtisoslashgan, q^hllanishi muayyan soha bilan chegaralangan tushunchalarni ifodalaydigan nominativ birliklardir: *gulkosa*, *shona* (botanikada); *t^hrtburchak*, *kvadrat* (geometriyada); *ega*, *kesim* (tilshunoslikda), *qofiya*, *turoq*, *vaz.n* (adabiyotshunoslikda) kabi.

Terminlarning ifoda plani s^hzga (*hujayra*, *t^hqima*) yoki tur^hun birikmaga (*q^h ildiz*, *popuk ildiz*) teng b^hladi. Har ikki k^hrinishda ham termin leksema deb hisoblanadi, bunda uning nominativ birlik ekanligi e'tiborga olinadi"".

Terminlarning mazmun planida muayyan soha tushunchalari ifodalangan b^hladi: Masalan, **boshqoq** terminining mazmun planida «poya uchida ^hsadigan t^hpgul yoki t^hpmevaning bir xili» tushunchasi ifodalangan.

" Bu haqda qarang: *Kojiyxon B.H.* BBC/ICHHC B snbiKOJnanMc. - M: «Bbiciyasi uiKOJia». 1979, c.154.

Shaklan s^ozga teng termin aslida leksemaning o^zidir, chunki u k^opincha til sistemasida mavjud bo^lgan yoki shu tilning s^oz yasash modellarini asosida shakllangan leksemaning terminlashishi natijasida yuzaga keladi, natijada terminning ifoda plani ham, mazmun plani ham leksema bazasiga tayanganadi. Qiyos qiling: **tish** (leksema: «odamning tishi», «hayvonlar tishi») - **tish** (termin: «odamning tishi», «hayvonlar tishi»). Bunda leksemaning mazmun plani (leksik ma'nosi) terminning mazmun planiga (tushunchaga) tengdir. Demak, terminlarda k^opincha leksik ma'no bilan tushuncha o^zaro teng bo^ladi. Ba'zi sohalarda leksema o^zining k^ochma ma'nosida terminlashib qolishi ham mumkin, ammo bu hodisa juda kam uchraydi. Qiyos qiling: **gul** - botanikada: «o^zsimlikning urchish (k^opayish) organi»; **gul** — amaliy san'atda: «Biror narsaga chizib, tikib, bosib yoki o^zyib tushirilgan bezak, naqsh». Bu misollarda gw/leksema o^zining bosh ma'nosida botanikada, k^ochma ma'nosida esa amaliy san'atda terminlashgan. Ammo bir sohaning o^zida leksemaning ikkita tushuncha nomi sifatida terminlashishi (k^op ma'noli termin bo^lishi) terminologiya-ning izchilligiga xilof bo^ladi. Masalan, *uru* leksemasi uzoq yillar botani-kada ikki tushunchaning nomi bo^lib keldi: 1) «o^zsimlikning urug'i» (ruscha: ceMba); 2) «turdan katta, oiladan kichik taksonomik kategoriya*» (ruscha: pojt). Bunday polisemiya keyingi yillarda taksonomik kategoriya ma'nosidagi *uru* terminining **turkum** termini bilan almashtirilishiga sabab bo^lgan. Ba'zan termin o^zta ommalashib, umumtil birligiga aylanib qoladi. Xususan, *radio*, *televizor*, *telefon* so^zlari ham malum soha terminlari sifatida yuzaga kelgan, ammo hozirgi paytda bu terminlar ommalashib, barchaning nutqida qo^llanadigan, barchaga tushunarli bo^lgan so^zlarga aylangan. Bu hodisa tilshinoslikda **determinlashish** deyiladi.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Sema va semema haqida ma'lumot bering.
2. Semalar ma'no xususiyatlariga k^ora qanday turlarga bo^linadi?
3. Atash (denotativ) semalari nima? Ifoda va vazifa semalari-chi?
4. Ideografik semalarning integral va differensial semalarga bo^linishini tushuntiring.
5. Termin, uning ifoda va mazmun planlari haqida ma'lumot bering.
6. Terminlarda leksik ma'no bilan tushunchaning teng kelish holatlarini tushuntiring.

Tayanch tushunchalar

I. Sema - leksik ma'no (semema)ni tashkil toptiruvchi komponent va ma'no qirralari.

2. **Atash semalari** — leksemaning leksik ma'nosidagi ideografik semalar (atash, nomlash ma'nosini shakliantiruvchi semalar).

3. **Ifoda semalari** — semema tarkibidagi uslubiy ma'no qirralari.

4. **Vazifa semalari** — atash, ifodalash bilan birga leksemalarning nutqda qizaro birika olishini (valentligini) belgilaydigan semalar.

5. **Terminlar** — fan, texnika, adabiyot, san'at va boshqa sohalarga oid ixtisoslashgan tushuncha nomlari.

6. **Ixtisoslashish, chegaralanish** - terminlarning ma'nosi va qizillanishidagi qiziga xoslik, ma'lum soha tushunchasini nomlash bilan cheklanish.

7. **Determinlashish** — terminlarning ommalashib, umumnutq birligiga aylanishi.

LEKSEMANING UZUAL VA OKKAZIONAL MA'NOLARI

Adabiyotlar: II [17-20], 27 [71-73].

88- §. Uzual ma'no

Uzual ma'no leksemaning mazmun mundarijasida boribqolgan leksik ma'nodir. U til egasi bqlgan xalq tomonidan tan olingan, demak, kqpchilikka tushunarli bqlgan ma'no hisoblanadi. Masalan, **tozalamoq** leksemasining mazmun mundarijasida quyidagi leksik (uzual) ma'nolarbor: 1) «kir, chang, ifloslik va shu kabilardan xoli qiimoq» (*tish tozalamoq, idishlarni tozalamoq, uyni tozalab supurmoq* kabi): *Yo 'lchi ularga beda iashladi. Keyin kurak va supurgi olib otxonani tozalay boshladi* («Qutluq qon»dan); 2) «aralashmalardan, keraksiz, ortiqcha narsa va qismlardan xoli qilmoq» (*spirtni tozalamoq, dalaniqo 'zapoyalardan tozalamoq* kabi): *Anvar gullarni suqorish, o'tlarniyulib tozalash vazifasini o'zibajardi* («Mehrobdan chayon»dan).

89- §. Okkazional ma'no

Okkazional ma'no leksemaning tildagi ma'nosiga xos bql imagan, ayrim shaxsning (muallifning) nutqiy vaziyatdan kelib chiqib, shu leksema mazmuniga yangicha «tus» berishi natijasida yuzaga keltirilgan sun'iy ma'nodir. U individual xarakterda bqladi va faqat kontekstda anglashiladi.«Ichak uzar hangoma!ar»dan keltirilgan quyidagi dialogga e'tibor beraylik:

Qattiq kayf qilgan erxotinidan iltimos qilyapti:

- Kastumimni tozalab q□y.
- Tozaladim.
- Shimimni tozalab q□y.
- Tozaladim.
- Tuflimni tozalab q□y.
- Iye, tuflining ham ch□ntagi bormi?

Yuqoridagi matnda **tozalamoq** s□zining «ship-shiydam qilmoq» ma'nosi kulgiga sabab b□layotganligini anglash qiyin emas. Aslida bu ma'no **tozalamoq** leksemasining mazmun mundarijasida y□q, u asar muallifining uslubiy maqsadda kashf etgan leksik q□llashidir. Bunday leksik q□llanishni (okkazional ma'noni) **gul** leksemasi misolida ham uchratib turamiz: **gui** leksemasining t□□ri («□simlik guli») va k□chma («yigitlarning guli», «qizlarning guli») ma'nolari borligi ma'lum, ular shu leksemaning uzual ma'nolari (leksik ma'nolari) sanaladi, chunki **gul** s□zining bu ma'nolari shu leksemaning semantik tarkibidan barqaror□rin olgan:

Shoh qiz, shakar qiz, qizlarning guli,
Qoshlaringni k□rsatgil, men uning quli.

(«Doxunda»dan.)

Biroq **gul** leksemasining fan arboblari nisbatan metaforik q□llanishi odat b□lmagan, atoqli yozuvchi Oybekning quyidagi misralarida esa bu s□z ayni shu ma'noda ishlatilgan, demak, uning mazraun mundarijasiga okkazional ma'no tusi berilgan: *Fan, san 'atninggullari butun, T□plangandi suhbat uchun.*

Gul leksemasining okkazional ma'noda q□llanishi quyidagi gapda yanada k□proq voqe b□ladi: «*Gulyuzingochib, ey gul, majlisim guliston qi/*» (Feruz).

Demak: a) uzual ma'no til birligi (leksik ma'no), okkazional ma'no esa nutq birligi (leksik q□llash) sanaladi; b) uzual ma'no (yoki ma'nolar) kontekstgacha shakllangan b□ladi, okkazional ma'no esa kontekstning □zida yuzaga keladi, shu kontekst doirasidagina leksemaga biriktiriladi; d) uzual ma'no leksemaning biror predmet yoki hodisani nomlashi bilan bo□langandir (unda obrazlilik ifodasi b□lishi ham, b□lmasligi ham mumkin), okkazional ma'no esa nomlamaydi, unda obrazlilik ifodalanadi, xolos; e) uzual ma'no tilning lu□at boyligidan □rin oladi, okkazional ma'no esa vaqt □tishi bilan lu□at boyligiga kirib qolishi mumkin b□lgan (hozirgacha kirmagan) potensial imkoniyatdir. Bunday imkoniyat amalga oshishi ham, oshmay qolishi ham mumkin. Chunonchi, □**girmoq** leksemasining tilda quyidagi leksik ma'nolari bor: 1) biror tomongaqaratmoq, burmoq. *Ra 'no yuzini chetga □girib, boshidagi r□moli bilan yuzini artidi, uzun entikdi.*

(«Mehrobdan chayon»dan); 2) aziz-avliyolarga atab boshi yoki ustidan pul yoki biror buyumni aylantirib sadaqa qilmoq: *Oftob oyim erining bu so 'zini eshtishi bilan Xoja Bahoviddin yiliga qirib qiygan yetti tanga pulini Tiybekaga berib, darrov eshonnikigajinatdi.* («otgan kunlar»dan). Biroq. **qirmoq** leksemasi keyingi yillarda «tarjima qilmoq» ma'nosida ham qo'lanmoqda: «*Shunisi diqqatga sazovorki, XIX asrlarda rus yozuvchi-larining asarlari ham xorijiy tillarga ko'plab tarjima qilina boshlandi. Masalan, XVIII asr va XIX asrning boshlarida yaratilgan rus lirikasi namunalari va «Revizor» komediyasi nemis tiliga, N. V. Gogolning bir qancha nasriy asarlari fransuz tiliga qirildi*» (I. Salomov).

Bu nutqiy parchada **qirmoq** leksemasining uslubiy qiymati ham yiq emas: u **tarjima qilmoq** leksemasining kontekstda ikki marta takrorlanmasligiga erishish (leksik tavgalogiyaga barham berish) maqsadida ishlatilgan, shuning uchun bilsa kerak **qirmoq** leksemasining «tarjima qilmoq» ma'nosida qo'lanishi asta-sekin odat tusiga kirib bormoqda. Demak, bu leksemaning ana shu okkazional ma'nosi uzual ma'noga qo'tish jarayonini boshidan kechirmoqda deyishga asos bor.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Uzual va okkazional ma'nolar qanday farqlanadi?
2. Nima uchun uzual ma'no til birligi, okkazional ma'no esa nutq birligi sanaladi?
3. Okkazional ma'nolar qanday yuzaga keladi?
4. Okkazional ma'no uzual ma'noga aylanishi mumkinmi?
5. Birorta badiiy asar tilidan uzual va okkazional ma'nolarda qo'langan leksemalarni toping.

Tayanch tushunchalar

Uzual ma'no — leksemaning semantik tarkibida bor bo'lgan leksik ma'no.

Okkazional ma'no — leksemaning tildagi ma'nosiga xos bo'lmagan, ayrim shaxsning leksik qo'lashi natijasida yuzaga keltirilgan sun'iy ma'nosi.

Leksik qo'lash — leksemaning okkazional (nutqiy) ma'noda qo'lanishi.

LEKSIK MONOSEMIYA VA POLISEMIYA

Adabiyotlar: 4 [63-70], II [20-21], 19 [67-73], 26 [23-25], 27 [79-81], 32 [67-68], 89 [59-61].

90- §. Leksik monosemiya

Leksik monosemiya (yunoncha: *monos* — «bir» + *semia* - «belgi») - leksemaning faqat bitta ma'noga ega bo'lishi. Masalan, o'zbek tilidagi **guruch** leksemasi «sholidan oqlab olinadigan oshlik don» ma'nosini, **abadiy** leksemasi «mangu, doimiy» ma'nosini, **tun** leksemasi «sutkaning kun botishdan kun chiqqungacha, oqshomdan tong otguncha bo'lgan qismi» ma'nosini ifodalaydi. Bu leksemalarning boshqa ma'nolari yo'q.

Monosemiya hodisasi o'zbek tilshunosligida *bir ma'nolilik* deb ham yuritiladi. Bir ma'nolilik ko'proq terminlarga, yangi yaratilgan yoki boshqa tildan yangi o'zlashtirilgan leksemalarning boshlanishida ishlatilish davriga xosdir: *to'rtburchak* (matem. termin), *gimmaxona* (yangi yaratilgan leksema), *supermarket* (yangi o'zlashtirilgan so'z) va b.lar.

Yangi yaratilgan yoki boshqa tildan yangi o'zlashtirilgan leksemalar vaqt o'tishi bilan turli lisoniy va nolisoniy omillar ta'sirida ko'p ma'noli so'zlarga aylanib qolishi mumkin.

Atoqli otlar ham shartli ravishda monosemantik leksemalar qatoriga qo'shiladi¹⁰⁷.

91- §. Leksik polisemiya

Leksik polisemiya (yunoncha: *poli* - «ko'p» + *semia* - «belgi») — leksemaning bir necha ma'noga ega bo'lishi. Masalan, **tuz** leksemasining semantik tarkibida quyidagi leksik ma'nolar bor: 1) «kislota tarkibidagi vodorod atomini biror metall egallashi natijasida hosil bo'ladigan kimyoviy birikmalar» (*asosiy tuzlar, sulfat kislota tuzjari*); 2) «kimyoviy birikmaning ovqat uchun ishlatiladigan bir turi» (*osh tuzi*); 3) ko'chma: «kimsaning boshqa odamga bergan, yedirgan-ichirgan ovqati» (*tuz bermoq, tuzjniyemoq*); 4) ko'chma: mantiq, ma'no, mazmun: «Iye-ye, bu oyimchaning gapida tuz bormi bo'ldi?» (LRahim.)

Leksik polisemiya, odatda, bir leksemaning semantik tarkibidagi leksik ma'nolar orasida mazmuniy bo'lanish borligiga tayanadi, shu xususiyati bilan leksik omonimiyadan farq qiladi («Leksik omonimiya» bahsiga qaralsin).

Leksik polisemiyaning yuzaga kelishi ma'no taraqqiyoti qonuniyati bilan belgilanadi.

¹⁰⁷ Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Kiritilgan asar, 80-b.

LEKSIK MA'NO TARAQQIYOTI

Adabiyotlar: 4 [67-70], II [21-26], 19 [73-78], 26 [26-29], 27 [81-89), 84 [49-51), 98 [29-32].

92- §. Leksik ma'no taraqqiyoti haqida umumiy ma'lumot

Sizning leksik ma'nosi qotib qolgan, zgarimas hodisa emas, u ancha barqaror bo'lsa-da, ma'lum omillarta'sirida, uzoq yillar davomida zgarishi mumkin. Bunday zgarishlarga sabab bo'ladigan omillar ikki xildir: 1) ekstralingvistik (nolisoniy) omillar — ijtimoiy-iqtisodiy hayot, ong, tafak-kur rivoji va b. lar. Masalan, **oyoq** so'zi dastlab inson a'zolaridan birini nomlagan, keyinchalik u xontaxta, kursi, stol, stul, karavot kabi mebellarning «oyog'i»ni ham atay boshlagan: *xontaxtaning oyoqi, kursiningoyoqi, stolningoyoqi, karavotning oyoqi* kabi. Bunga inson yashab turgan muhitda turli-tuman mebel-jihozlarning paydo bo'lganligi, shu bilan bo'liq ravishda inson ongida yangi tasavvurlarning yuzaga kelganligi, nihoyat, til bilan ijtimoiy hayot, ong va tafakkur rtasidagi murakkab aloqalar sabab bo'lgan; 2) lingvistik (lisoniy) omillar — til birliklarining til sistemasi ichidagi munosabatlar. Masalan, tilning lu'at boyligidagi **aniq** va **ochiq** leksemalari kontekstual sinonimiya munosabatida bo'lishi mumkin: *aniqgapirmoq* va *ochiq gapirmoq* kabi, ammo «ochiq eshik»ni «aniq eshik» deb bo'lmaydi, bunga **aniq** va **ochiq** leksemalarining ma'no xususiyatlaridagi ziga xoslik, ularning valentlik imkoniyatlari yil qoymaydi. Demak, leksemaning leksik ma'nosi yuqorida keltirilgan omillarta'sirida zgarib turadi, leksik ma'no taraqqiyoti deyilganda shular nazarda tutiladi. Bunday taraqqiyotning yo'llari ham har xildir: ma'noning kchishi, kengayishi va torayishi, bundagi miqdorva hajm zgarishlari shularjumlasidandir.

93- §. Ma'noning kchishi

Ma'noning kchishi — bir predmet (yoki hodisa) nomining keyinchalik boshqa predmet yoki hodisani anglatish xususiyatiga ega bo'lishi. Bunday kchish shu nom bilan atalayotgan ikki yoki undan ortiq predmet (hodisa) rtasidagi aloqadorlikka asoslanadi. Masalan, **nafas** leksemasining bosh (tqri) ma'nosi «pkaga olinadigan va undan chiqariladigan havo»dir, ammo *nafasingizni iliq qiling* deganda **nafas** leksemasi «havo»ni emas, «gap»ni va «niyat»ni ifodalamoqda, chunki nafas olish va nafas chiqarishsiz gap shakllanmaydi, gapsiz esa fikr-niyat ifodalanmaydi: nafas, gap, fikr-

niyat □rtasidagi ana shu aloqa va bo□lanish **nafas** leksemasining mazmun mundarijasidagi ma'no k□chishlariga sabab b□lgan. Tilda

ma'no k□chishining quyidagi turlari uchraydi: |.

Metafora y□li bilan ma'no k□chirilishi:

a) ifodalanayotgan predmetlar (hodisalar) □rtasidagi shakliy □xshashlik asosida: *burun* («*odamning bumi*») ~ bosh leksik ma'no) — *burun* («choynakning burni») - hosila ma'no);

b) ikkita belgi-xususiyat □rtasidagi nisbiy □xshashlik asosida: **tez** («*oz vaqt ichida, darrov*») — bosh leksik ma'no: *majtis tez tugadi*) — tez («darrov achchi□lanadigan, jizzaki») - hosila ma'no: *tez odam*); **ch□qqi** («tik narsalarning eng yuqori nuqtasi* — bosh leksik ma'no: *to□ ch□qqisi*) — **ch□qqi** («erishilgan yoki erishilishi mumkin b□lgan eng yuqori po□ona, daraja, k□rsatkich») — hosila ma'no: *ilm-fan ch□qqisi; baxt ch□qqisi*);

d) narsa-predmetlarning u yoki bu qismlarini □rin nuqtayi nazaridan □xshatish asosida: **bosh** («tananing b□yindan yuqoridagi qismi») — bosh leksik ma'no: *odamning boshi*) — **bosh** («tik narsalarning tepa qismi») — hosila ma'no: *shamol b□lmasa, daraxtning boshi qimirlamaydi*);

e) bajarilgan yoki bajariladigan ish-harakatlar □rtasidagi nisbiy □xshashlik asosida: **urmoq** («q□l yoki biror predmet vositasida zarba bermoq») — bosh leksik ma'no: *Bektemir miltiq q□ndo□i bilan uning peshanasiga bir urdi*) — **urmoq** («tanqid qilmoq») — hosila ma'no; *Otabuvamni kovlab, gazetaga urib chiqishdi*).

2. Vazifadagi □xshashlik asosida ma'noning k□chirilishi (funktional k□chirish): **tomir** (*anat.* «qon tomirlari* — bosh leksik ma'no) - **tomir** (*biol.* «□simlik tanasida suyuqlik va undagi erigan moddalar oqadigan t□qima naychalar») — hosila ma'no). **Tomir** leksemasining semantik tarkibidagi bu ikki ma'no shu leksema bilan atalayotgan «qon tomir!ari» va ^o^simlik tanasidagi t□qima naychalar* bajarayotgan vazifadagi □xshashlikka asoslangan: har ikki holatda ham ular (tomir va naychalar) tirik organizm uchun kerakli moddalarning butun tana va t□qimalar b□ylab tarqalishi uchun xizmat qiladi.

Vazifadoshlik asosida ma'noning k□chirilishi □q (nayzaning □qi) — □q (miltiqning □qi) — □q (zambarakning □qi) kabi nomlanishlarda ham bor.

Izo h : Ba'zan ma'noning k□chirilishida metafora va funksiyadoshlik (vazifadoshlik) omillari birga qatnashadi: **tish** («odamning tishi») - **tish** («arraning tishi») kabi. Bunda odam tishlari va arra tishlari □rtasidagi shakliy-vazifaviy □xshashliklar ma'no k□chirilishiga olib kelgan; **qanot** («qushning qanoti») leksemasining k□chma ma'noga ega b□lishi (samolyotning qanotini ifodalashi) ham shakliy-vazifaviy □xshashlikka asoslangan.

3. Metonimiya y \square lib bilan ma'noning k \square chirilishi (yunoncha: *metonimia* — «qayta nomlash»). Bunday k \square chirilish predmetlari yoki hodisalarning \square zaro aloqadorligiga asoslanadi. Buning quyidagi k \square rinishlari bor:

a) \square simlikning nomi shu \square simlik mevasidan yoki boshqa biror qismidan tayyorlangan mahsulotga k \square chiriladi: **muskat** (uzumning bir navi) - **muskat** (shu uzum navidan tayyorlangan vino), **choy** (\square simlikning bir turi) — **choy** (shu \square simlikning barglaridan tayyorlangan ichimlik), **qahva** (qahva daraxti) — **qahva** (shu daraxt mevasidan tayyorlangan ichimlik, kofe);

b) zamon va makonda bir-birining b \square lishini taqozo qilgan hamda birga q \square llanadigan ikki (yoki bir necha) predmetdan birining nomi ikkinchisiga k \square chiriladi: *birpiyola choy ichmoq* (piyola \square z ma'nosida) - *birpiyola ichmoq* (piyola — k \square chma ma'noda);

d) bir predmetning nomi shu predmetdagi boshqa bir predmet-voqelikka k \square chiriladi: *sinf* (« \square quv xonasi») — *sinf* (« \square quvchilar guruhi»), *shahar* («yirik aholi punkti») — *shahar* («shahar aholisi») kabi. Masalan: «*Yangi yi'ni kutish bahonasida tunni bedor \square tkazgan shahar tongni k \square zda uyqu bilan kutib oldi*» (T.M.);

e) narsa nomi shu narsaga asoslangan oichov birhgiga nom boiib k \square chadi: *kun* («quyosh») — *kun* («sutkaning yoru \square qismi»), *oy* («planeta») — *oy* («yilning \square n ikkidan bir qismi»). Ba'zan buning aksi ham boiadi: vaqt \square lchovi nomi vaqtni oichaydigan asbobga nom boiib k \square chadi: **soat** («sutkaning yigirma t \square rtdan biriga teng vaqt») — soat («vaqtni sutka davomida \square lchab boradigan asbob»);

f) belgining nomi shunday belgisi bor boigan narsaga (predmetga) k \square chiriladi: **k \square k** (rang nomi) — **k \square k** («k \square kat») — **k \square k** («osmon»); **yupqa** («qafinning aksi») — **yupqa** (taom nomi) [27, -84]. Bunday k \square chirilish leksik-semantikiyoi bilan yangi s \square zning yasalishiga ham olib keladi. Qiyos qiling: **k \square k** (1) - sifat, **k \square k** (2) - ot, **k \square k** (3) - ot; **yupqa** (1) - sifat, **yupqa** (2) - ot kabi. Demak, **k \square k** (I), **yupqa** (1) sifatlaridan **k \square k** (2), **k \square k** (3) va **yupqa** (2) otlari yasalgan. Bunday yasalish dialektikaning miqdor \square zgarishidan sifat \square zgarishiga \square tish qonuni asosida sodir boiadi hamda polisemiya bilan s \square z yasalishi va omonimiya hodisalari \square rtasida \square ta murakkab munosabatlar borligidan dalolat beradi [27, -202—203]. Ularni maxsus tadqiq qilish \square zbek tilshunosligining navbatdagi vazifalaridan biridir;

g) asar muailifining nomi nutqda «asar» ma'nosida qoilangan boiishi mumkin; *Navoiyni \square qidim*, *Oybekni \square qiyapman* kabi. Bunday paytlarda muallif nomi aytiladi-yu, uning asari (yoki asarlari) nazarda tutiladi. Demak, bunda ham metonimiya bor, ammo u til metonimiyasi emas, nutq metonimiyasidir [27, -84—85].

4. Sinekdoxa yili bilan ma'noning kichirilishi (yunoncha: *synekdoche* - «birga anglamoq», «qo'shib anglamoq»). Bunday kichirilish nomlanayotgan predmet yoki hodisalarning miqdor belgilariga tayanadi:

a) butunning nomi qismga kichiriladi: **qo'l** (butun) - **qo'l** (qism - «barmoq» ma'nosida: *Besh qo'l barobaremas*), **bosh** (butun) — **bosh** (qism — «miya», «aql-xush» ma'nolarida: *To'ning karki tosh bilan, odamning karki bosh bilan*);

b) qismning nomi butunga kichiriladi: **olma** (qism — «meva») — **olma** (butun — daraxt: *olma gulladi*), **eshik** (qism — «uyning eshigi», «hovlining eshigi») — **eshik** (butun — «uy», «hovli»: *Eshigimda juda ko'p odamlar ishtagan. O.*), **tirnoq** (qism) - **tirnoq** (butun - «bola», «farzand»: *Sizga o'ir, Peshanangizga tirnoq bitmadi. Kengingiz yarim. R.F.*), **tuyoq** (qism) — **tuyoq** (butun — «uy hayvoni», «mol»: *Nikolay zamonida ostonam tuyoq kormagan. O.*).

94- §. Ma'noning kengayishi

Ma'noning kengayishi — leksemaning ma'no hajmida tor ma'nodan keng ma'noga qarab siljishning yuz berishi. Masalan, *yay/ov s'zi* dastlab «tog'ning tepasidagi tloq»ni ifodalagan: qadimgi turkiy tilda *yay* (*yay*) s'zi «yozy>x\, *yayla* *stizx* esa «yozlaydigan joy»ni anglatgan [105, -226—227]. Chorvadorlar yoz payti molni to'ning tepasidagi tloqlarda («yayla»da) boqishgan, qishda esa «yayla»dan «qishla»ga tushib yashashgan. Hozirgi paytda *yaylov* s'zi faqat to'ning tepasidagi «mol boqiladigan tloq»ni emas, balki umuman «mol boqiladigan maydon»ni anglatadi, bunday maydon to'ning tepasida ham, dasht-adirlarda va hatto pasttekisliklarda ham bo'lishi mumkin. Bunday ma'no kengayishi *qishloq* s'zining semantikasida ham sodirbolgan: u dastlab «qish faslida yashaydigan joy»ni anglatgan, hozir esa umuman «aholi yashaydigan punktning bir turi» ma'nosini ifodalaydi.

Tilshunoslikda atoqli otning turdosh otga tishini ma'no kengayishi deb baholash holatlari ham bor [27, -86-87). Masalan; *Rizamat* (atoqli ot) — *rizamat* (mahalliy, x'raki va mayizbop uzum navi). Bu nav mashhur sohibkor Rizamat ota Musamuhamedov tomonidan yetishtirilgan va shu sohibkor nomi bilan atalgan (demak, s'zning ma'no hajmi kengaygan).

95- §. Ma'noning torayishi

Ma'noning torayishi — leksemaning ma'no hajmida keng ma'nodan tor ma'noga qarab siljishning yuz berishi. Masalan: *vatan* (keng ma'noda:

«kishi tuqilib oqsgan mamlakat, ona-yurt») — *vatan* (tor ma'noda: «kishi tuqilib oqsgan shahar yoki qishloq»).

Turdosh otning atoqli otga oqishi ham tilshunoslikda ma'no torayishi deb qaraladi. Masalan: *bolta* (turdosh ot) — *Bolta* (atoqli ot), *lola* (turdosh ot) - *Lola* (atoqli ot) kabi.

96- §. Leksik ma'no taraqqiyoti natijalari

Leksik ma'no taraqqiyoti natijalari ikki xil bo'ladi: 1) so'zning semantik tarkibidagi ma'nolar miqdori ko'payadi, demak, miqdor o'zgarishi yuz beradi, bu hol polisemiya (ko'p ma'nolilikka) va omonimiyaga olib keladi. Xususan, metafora, vazifadoshlik (funksiyadoshlik) va sinekdoxa yozuvlari bilan ma'no ko'chirilishida ko'proq polisemiya yuzaga keladi, chunki bir leksemaning semantik tarkibida leksik ma'nolar miqdori ko'payadi: **kuz** («kuz a'zosi») - **kuz** («uzukning kuzi») — **kuz** («taxtaning kuzi») — metafora; **tish** («odamning tishi») — **tish** («arraning tishi») - metafora va funksiyadoshlik; **gilos** («mevaning bir turi») — **gilos** («gilos daraxti») — sinekdoxa. Metonimiya yozuvlari bilan ma'no ko'chishida natija ikki xil bo'ladi: a) polisemiya yuzaga keladi (bunda ma'nolar o'rtasidagi bo'lanish saqlanadi): **til** («nutq a'zosi») — **til** («aloqa-aralashuv quroli»); b) omonimiya paydo bo'ladi. Bunda ma'nolardagi bo'lanish kuchsizlanadi, uzoqlashadi, hatto unutiladi, natijada shakli bir xil bo'lgan ikki so'z yuzaga keladi. Masalan, **issiq** (sifat) leksemasi asosida **issiq** (ot) leksemasi yuzaga kelgan. Bunda: «belgi» kategorial semasi «predmet» kategorial semasiga almashgan; sifatdagi semalar tarkibida «norma (o'lchov)», «ortiq» semalari tashlangan; «harorat» semasi yana ham abstraktlashish tomon taraqqiy qilgan, ana shu abstrakt sema ot leksemasining semantik mundarijasini tashkil etib qolgan. Demak, sifatdagi semalar tarkibida «harorat» predmet semasi aktuallashib, qolgan semalar bo'lgan, shu bilan ot leksema (semema) yuzaga kelgan [112, -11 — 12]. Bu hol **issiq** (sifat) va **issiq** (ot) omonimlarining yuzaga kelishiga sabab bo'lgan. Bunday omonimlashishni bir so'z turkumidagi **kun** (quyosh) va **kun** («sutkaning ertalabdan kechqurungacha bo'lgan qismi») so'zlarida ham ko'ramiz; 2) so'zning semantik tarkibida ma'no hajmi o'zgaradi. Bunda ma'nolar miqdori ortmaydi, bitta ma'noning hajm ko'lamini kengayadi yoki torayadi, xolos.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Leksik monosemiya hodisasini qanday tushunasiz? Leksik polisemiyaning chi?
2. Monosemiya hodisasi qanday lug'aviy birliklarga xos?

3. Polisemiyaning yuzaga kelishi qanday sodir boiadi?
4. Kۆp ma'nolilikka olib keluvchi iisoni (lingvistik) va nolisoniy (ekstra-lingvistik) omillar haqida ,ma'lumot bering.
5. Ma'no taraqqiyotining qanday yۆllari bor?
6. Metafora yۆli bilan ma'noning kۆchishi?
7. Vazifadagi xshashlik asosida ma'noning kۆchirilishi?
8. Metonimiya yۆli bilan ma'noning kۆchirilishi?
9. Sinekdoxa yۆli bilan ma'noning kۆchirilishi?
10. Leksik ma'no miqdorining ortishi?
11. Leksik ma'no hajmining ۆzgarishi: ma'noning kengayishi va torayishi?
12. Leksik ma'no miqdorining ۆzgarishida polisemiya va omonimiyaning yuzaga kelishi?

Tayanch tushunchalar

1. **Monosemiya** — bir ma'nolilik hodisasi.
2. **Polisemiya** — kۆp ma'nolilik hodisasi.
3. **Metafora yۆli bilan ma'noning kۆchirilishi** predmetlar, hodisalar ۆrtasidagi nisbiy xshashlik asosida ma'noning kۆchirilishi.
4. **Vazifadagi xshashlik asosida ma'noning kۆchirilishi** - predmetlarning bajaradigan vazifasidagi xshashlik asosida ulardan birining nomini ikkinchisiga nisbatan qōilash.
5. **Metonimiya yۆli bilan ma'noning kۆchirilishi.**— narsa-hodisalar ۆrtasidagi aloqadorlik asosida ma'noning kۆchirilishi.
6. **Sinekdoxa yۆli bilan ma'noning kۆchirilishi** — butunning nomi bilan qismning yoki, aksincha, qismning nomi bilan butunning atalishi orqali yuz beradigan ma'no kۆchirilishi.

LEKSIK MA'NO TIPLARI

Adabiyotlar: 11 [26-28], 19 [73-78],. 26 [17-23], 27 [89-95], 32 [64-67], 35 [64-65], 83 [60-64].

97- §. Leksik ma'nolarning guruhlanishi

Sۆzning semantik tarkibidagi leksik ma'nolar dastlab ikkita katta guruhga — hozirgi leksik ma'nolarga va avvalgi leksik ma'nolarga ajratiladi.

Hozirgi leksik ma'no til taraqqiyotining hozirgi bosqichiga, avvalgi leksik ma'nolar esa til taraqqiyotining ۆtmishdagi bosqichlariga xosdir. Shuning uchun hozirgi leksik ma'no tavsifiy semasiologiyada, avvalgi leksik ma'nolar esa tarixiy (diaxron) semasiologiyada ۆrganiladi.

||- Hozirgi ۆzбек adabiy tili

98- §. Hozirgi leksik ma'nolar

Hozirgi leksik ma'nolar □z navbatida *bosh ma'no* va *hosila m□no* kabi tiplarga b□linadi, ular kontekst talabiga k□ra *t□□rima 'no* va *k□khma ma 'no, nominativ (nomlovchi) ma 'no* va *majozJy ma 'no, erkin ma 'no* va *bo□li ma'no* (yoki *bo□langan ma'no*) nomlari bilan ham ataladi. Tildagi leksik polisemiya ana shu bosh va hosila ma'nolar tizimiga asoslanadi. Masalan, «□zbek tilining izohli lug'ati»da [121, -136-138] **bosh** leksemasi-ning 15 ta leksik ma'nosi va yana bir necha ideomatik ma'nolari (frazemalar tarkibidagi q□llanishi) izohjangan: 1. Tananing b□yindan yuqori (odamda) yoki oldingi (hayvonlarda) qismi... 2. *K□chma s.t.* Aql-xush, miya. 3. Boshliq, rahbar. *Yaxshi yigit - davraning boshi...* 4. *Sft.* Boshchilik, rahbarlik qiluvchi, eng katta yoki yuqori. *Bosh vrach...* 5. *Sft.* Eng muhim, asosiy. *Bosh masala...* 6. *Sft.* Engoldingi, birinchi. *Boshkelin...* 1. *K□chma*. Odam, kishi. *Bir boshga bir □lim...* 8. (*Snq sonlar bilan*) chorva hisobida har bir adad jonivor. □n bosh ot. *Ikki bosh q□y...* 9. Tik narsalarning tepaqismi, uchi, ch□qqisi. *Shamol b□lmasa daraxtning boshi qimirlamaydi...* va b.lar.

Bosh ma'no s□zning semantik tarkibidagi boshqa ma'nolarning □sib chiqishi uchun asos b□lgan ma'nodir. Masalan, **tulki** s□zining bosh ma'nosi «Itlarturkumiga mansub yirtqich sutemizuvchi hayvondir». U *t□□rima ho* (voqelik bilan bevosita bog'langanligi uchun), *nominativ ma 'no* (voqelikni, predmetni nomlaganligi uchun), *erkin m□no* (realiashuvi ma'lum kontekst, s□z qurshovi bilan cheklanmaganligi uchun) sanaladi.

Hosila ma'no bosh ma'nodan taraqqiy etib chiqqan ma'nodir. Masalan, **tulki** s□zining hosila ma'nosi «□taketgan ayyor, makkor odam»dir. Bu ma'no ayrim kishilarning xatti-harakatini tulkining hiylakorligiga □xshatish, nisbatlash orqali (metafora y□li bilan) yuzaga keltirilgan: *Haqiqatda esa bu tulkilar uni laqillatadilar.* (A.Q.)

S□zning hosila ma'nosi kontekst ta'abidan kelib chiqib, *ko 'chma ma 'no* (s□zning t□□ri ma'noda ifodalangan narsa-hodisalardan boshqa narsalarga nom b□lib k□chganligi uchun), *majoziy ma 'no* (mavhum tushuncha yoki □oyalarni konkret obrazorqali ifodalashga xizmat qilganligi uchun), *bo□li m□no* (reallashuvi ma'lum kontekst, s□z qurshovi bilan cheklanganligi uchun) degan nomlar bilan ham ataladi.

I z o h . Hosila ma'no ayrim hollarda bosh ma'no darajasiga ham ega b□lib qoladi. Buni **til** leksemasi ma'nolari misolida k□rsa b□ladi. Qiyos qiling: **til** (1) - «maza-ta'm bilish xususiyatiga ega anatomik a'zo» (bosh ma'no); **til** (2) - «kishilar orasida fikrlashish vositasi vazifasini bajaruvchi sistema, ijtimoiy hodisa» (hosila ma'no); **til** (3) - «Nutqning □ziga xos

wisusiyatlari va ifoda vositalari bilan ajralib turadigan turi; ilmiy uslub, badiiy uslub va b.lar» (hosila ma'no); **til** (4) - «harbiy asir» (hosila ma'no); **til** (5) ~ «asbob, mexanizm va sh.k.ning osilib, qimirlab turadigan qismi»: *a□n□iroqning tili* (hosila ma'no) kabi. Keltirilgan ma'nolar □rtasida quvidagi munosabatlar bor: **tiJ** leksemasining I- ma'nosi 2 va 5- ma'nolarga nisbatan bosh ma'nodir; **til** leksemasining 2- ma'nosi shu s□zning 3, 4- ma'nolariga nisbatan bosh ma'no b□ladi, ammo 1- ma'noga nisbatan u hosila ma'nodir. Shunga k□ra bu ma'nolar tizimida I- ma'no **t□n□ich bosh ma'no**, 2- ma'no esa **nisbiy bosh ma'no** sanaladi (27, -90).

99-§. Avvalgi leksik ma'nolar

Avvalgi leksik ma'nolar ham dastlab ikki turga b□linadi: 1) eski leksik ma'no; 2) etimologik leksik ma'no. Bulardan birinchisi tarixiy semasiologiyada, ikkinchisi esa tilshunoslikning etimologiya b□limida □rganiladi.

Eski leksik ma'no leksemaning □tmishda q□llangan, hozir esa arxaiklashgan ma'nosidir. Masalan, **yo□och** leksemasining «daraxt» ma'nosi eski leksik ma'no (semantik arxaizm, arxaizm-ma'no) sanaladi. Bu s□z «daraxt» ma'nosida eski turkiy til va eski □zbek tilida q□llangan: (yi□och), [107, 1-t., -310); *yi□och, archayi□och*^m. Hoziresau shu ma'nodadegarli ishlatilmaydi (tarixiy mavzularda yozilgan badiiy, ilmiy asarlartili bundan mustasno, albatta).

Etimologik leksik ma'no - leksemaning kelib chiqishida uning mazmun planiga asos b□lgan dastlabki ma'no. U **ma'no etimoni** deb ataladi. («Etimon» bahsiga qarang).

ETIMON

Adabiyotlar: II [28-30], 103 (529), 125 {136}.

100- §. Etimon haqida ma'himot

Etimon (yun.: *etymon* — «haqiqat») — muayyan leksemaning kelib chiqishiga asos b□lgan s□z (tub yoki yasama) yoxud s□z birikmasi: *qatun* > *xatun* > *xotin* (etimon — *qatun*), *bu kun* > *hukun* > *bugun* (etimon - «*hu kun*» s□z birikmasi), *qbishla□* > *qbishlaq* > *qishloq* (etimon - *qushla□*) kabi. Demak: a) hozirgi □zbek tilidagi *xotin* leksemasining shakl etimoni

^m Bobur Zahiriddin Muhammad. Asarlar. Uchjildiiik. 2-jild. Boburnoma. - T.: «Badiiy adabiyot», 1965, 207-b.

qatun, ma'no etimoni esa «yuqori martabali kishining umr y◻ldoshi» b◻lgan. Hozir bu s◻zning ma'nosi kengaygan: u «biror erkak kishining umr y◻ldoshi»ni va umuman «ayol»ni ham anglatadi¹⁰⁰; b) *bugun* s◻zining shakl etimoni «bu kun» s◻z birikmasidir, ma'no etimoni esa «s◻z borayotgan paytda kechirilayotgan yoki kechirilgan kun» haqidagi axborot, (121, I- t, -144); d) *qishbq* leksemasining shakl etimoni «qwshJag'»dir, u quyidagi morfemalardan tarkib topgan: qwsh (fasl) + la (fe'l yasovchi) + ◻ (ot yasovchi). Keyinchalik etimon tarkibida fonetik ◻zgarishlaryuz bergan: qwshla◻ > qbishlaq > («◻» undoshi «q»ga ◻tgan) > qishloq («a» unlisi «o»ga ◻tgan, «bi» unlisi qattqlik belgisini y◻qotgan)¹¹⁰; bu s◻zning ma'no etimoni esa «aholi yozda dalalarga ketib, qishda qaytib kelib yashaydigan joy» ma'nosidir. Hozirbu ma'no kuchsizlanib, sezilmas holga kelgan, s◻nib qolgan.

Ba'zan bir necha til s◻zlarining etimoni bitta b◻ladi. Buni qadimgi hind tilidagi **sakxara** s◻zi taqdirida k◻rish mumkin: u .y/w^r^◻zbekcha, forsha), *sheker* (turkcha), *suker* (*nemischa*), *sukor* (ukraincha), *sukkar* (arabcha), *saxar* (ruscha), *sakxaron* (yunoncha), .yw(:r(fransuzcha), *sugar* (inglizcha) leksemalari uchun dastlabki «poydevor» b◻lgan; bu s◻z (etimon) qadimgi hind tilida «sha◻a»), «yirik qum» ma'nolarini anglatgan, keyinchalik, u metafora y◻li biJan ma'no k◻chirilishi asosida «shirin ta'mli qumsimon modda», «qumsimon shirinlik» ma'nosigaega b◻lgan. Demak, **sakxara** s◻zining «yirik qum» ma'nosi yuqorida keltirilgan barcha s◻zlar uchun ma'no etimonidir.

Etimon vazifasini bajargan s◻zning shakli va ma'nosi turli omillar ta'sirida k◻pincha ◻zgarib ketadi, bu hol uning asl «nusxa»si va «ma'no»sini xiralashtirib q◻yadi, ularni aniqlash va tiklash ishlarini ham qiyinlashtiradi. Hozirgi **kartoshka** leksemasi tarixida xuddi shunday b◻lgan: *tartufolo* (italyancha: *tartyfola* — «yer q◻ziqorini») s◻zi nemis tiliga ◻tgach, *kartofiel* (kartofiel) shakliga kirgan, s◻ng rus tiliga *kartofel* (*napmotpenb*) shaklida ◻zlashgan, ammo rus dehqonlari uni soddalashtirib *kartoshka* deb q◻llay boshlashgan, ◻zbek tiliga ham u shu shaklda kirib kelgan, farqi shundaki, rus tilida *kartofe/ a&ab\y* til birligi, *kartoshka* esa uningjonli s◻zlashuvdagi varianti b◻lsa, ◻zbek tilida *kartoshka* adabiy til birligi, *kartishka* esa uning jonli s◻zlashuvdagi varianti tarzida ishlatilmoqda. Demak: ◻zbek tilidagi *kartoshka* s◻zining shakl etimoni italyanacha **tartufolo** s◻zi, ma'no etimoni (etimologik ma'nosi) esa «yer q◻ziqorini»dir: ma'lumki, kartoshkaning

¹⁰⁰ *Qarcmf*: Rahmatullayev Sh. *O'zbek* tilining qisqa etimologik lu◻ati. 4-qism. - T.: «Universitet», 1999, 8- b. ¹¹⁰ Rahmatullayev Sh. K◻rsatilgan lu◻at, 105-196-b.

vatani - Janubiy Amerika. U yerdagi mahalliy hindular kartoshkani *patata* deyishgan, shu nom bilan u XVI asrda Ispaniyaga keltirilgan, keyinchalik kartoshka Yevropaning boshqa mamlakatlariga tarqalgan, natijada Yevropadagi ayrim xalqlar kartoshkaga yangi nom qo'yishgan: fransuzlar uni *pom de terre* (*pommes de terre* - «yer olmasi») deb, italyanlar esa *tartufo* («yer qiziqorini») deb atashgan, bunda uning shakli qiziqoriga o'xshash bo'lganligi, ammo qiziqorindan farqli ravishda yer ustida emas, tuproq orasida yetilishi nazarda tutilgan".

Leksemalarning etimonini aniqlash bilan tilshunoslikning *etimologiya* bo'limi shug'ullanadi. Bunday tadqiqot natijalari til sistemasi va strukturasidagi turli jarayonlarni hamda so'zlarning etimologik ma'nolarini aniqlashda, etimologik luqatlar tuzishda ahamiyatlidir (darslikning «Leksikografiya» bo'limiga ham qarang).

So'z etimologiyasining *ilmiy* (faktlar tahliliga asoslangan), *soxta* (o'ayri ilmiy) va *xalq etimologiyasi* (xalqning taxminiga tayangan etimologiya) kabi turlari bor.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Leksemaning hozirgi va avvalgi ma'noiyari qanday farqlanadi? 2. Bosh ma'no nima? Hosila ma'no-chi?
3. Kontekst talabiga ko'ra ma'noning qanday turlari o'zaro farqlanadi? 4. Tushirib bosh ma'no va nisbiy bosh ma'no haqida ma'lumot bering. 5. Avvalgi leksik ma'nolarning qanday turlari bor?
6. Eski leksik ma'no va etimologik leksik ma'no haqida malumot bering.
7. Etimon nima?
8. Shakl va ma'no etimonlari haqida ma'lumot bering. 9. Tilshunoslikning qaysi bo'limi leksemalarning etimonini aniqlash bilan shug'ullanadi?

Tayanch tushunchalar

Hozirgi leksik ma'no - leksemaning hozirgi o'zbek tilidagi ma'nosi.

Avvalgi leksik ma'no - leksemaning o'tmishdagi leksik ma'nosi.

Bosh ma'no - leksemaning semantik tarkibidagi hosila ma'nolarning o'sib chiqishiga asos bo'lgan ma'no.

Hosila ma'no - bosh ma'nodan taraqqiy etib chiqqan ma'no.

Eski leksik ma'no - leksemaning hozirgi paytda arxaiklashib qolgan ma'nosi.

Bu haqda qarang: O'zbek tili grammatikasi. - M.: «O'zbekiston» nashriyoti, 1994, e. 47-48.

Etimologik leksik ma'no — leksemaning kelib chiqishida uning mazmunidan asos bo'lgan dastlabki ma'no. U ma'no etimoni deb ham ataladi.

Shakl etimoni — leksemaning yuzaga kelishida asos bo'lib xizmat qilgan dastlabki shakl.

LEKSIK SINONIMIYA

Adabiyotlar: 4 [72-73J, II J31-35], 19 [1105-110], 26 [39-47], 27 [1107-113], 32 [68~72J, 93 [24-28], 124 [3-6].

101-§. Leksik sinonimiya

Leksik sinonimiya leksemalarning bir xil ma'no anglatishiga ko'ra guruhlanishidir: *yelka, kift, qizil miz* (birinchi guruh); *in, uya, oshyon* (ikkinchi guruh); *nur, shu la, yo'ldu, ziyo* (uchinchi guruh) va b.lar. Bunday guruhlar tilshunoslikda *sinonimik qator/ar deb* nomlanadi. Har bir sinonimik qatorda:

a) leksemalarning denotativ ma'nosini bir xil, ifoda semalari (ma'no qirralari, uslubiy bo'yoqlari, subyektiv baho, qo'llanish doirasi) har xil bo'ladi. Masalan, *ozod, erkin, hur, sarbast* leksemalari bitta denotativni - «erkinlik, haq-huquqiga egalik»ni ataydi, biroq ularda ko'zga farqlanuvchi ifoda semalari ham bor. Xususan, **erkin** leksemasi bir qadar betaraf ma'no bo'lsa, **ozod** leksemasida ko'zga tarqatuvchi ruhni ifodalash, **hur** leksemasida badiiy uslubga xoslik sezilib turadi, **sarbast** leksemasi esa eskirgan, kitobiydir. Qiyos qiling: *Erkin nafas olmoq* [TIL, 2- tom, -4511. *Toki, hozir, dan olis avlodlarga ozod va obod vatan qo'sinl* (LKarimov). *Yashnagan el tillarda doston, Qutubnotni hur O'zbekiston* (M.Sh.). *Podshohning nikohida hollagan xotinlari posbonlar bilan uncha hisohlashmay, ko'pincha ularni qo'llagan o'lim, sarbast yashaylilar* (O.);

b) ifoda semalari ba'zan darajalanadi: *yuz, bet, aft, bashara, turq* leksemalarining barchasida («yuz»dan boshqalarida) salbiy bo'yoqli semalar bor, biroq bu semalarda salbiy bo'yoqning ifodalanish darajasi harxil: u «bet»dan «turq»ga tomon ortib, kuchayib boradi. Qiyos qiling: *Ubetlari yumdalangan, oppoq sochlari yulingan bu telba xotinni ko'zining qirq yillik umr yo'ldoshiga ko'xshata olmadi*. (M.lsm.), *Sherbekning ko'ziga Xojabekovning aftidan nahs tomayotgandek jirkanch bo'lib ko'rinib ketdi* (S.An.), *U hir ko'ngli, horib, muttahaq qozining tumshoqiga tushirgisiyo iflos basharasiga tupurgisi keldi*. (Mlsm.). *Devor ustida turgan ko'ngil ikki yoshlardagi bir qiz devordan kesak ko'chirib olib, MuUa Norqo 'ziga o'xta'di*: «Xu ko'ngil, turqing qursinU (A.Q.);

d) ifoda semalari b◌lmagan, betaraf ma'no'li leksemalar sinonimik qatorning **dominantasi** sanaladi. Chunonchi, *yuz, bet, aft, bashara, turq* (dominanta - **yuz**); *nur, shu 'la, yo◌du, ziyo* (dominanta - **nur**); *yot◌iz, yakka, tanho* (dominanta - **yo◌iz**) kabi. Bulardan **yuz** (birinchi qatorda), **nur** (ikkinchi qatorda) **vayot◌iz** (uchinchi qatorda) betaraf ma'nolidir;

e) leksemalarning turkumlik semalari bir xil b◌ladi, bu hol sinonimlarning bir s◌z turkumiga birlashishini taqozo qiladi; *bahor* va *k◌klam* (ot), *chiroyli* va *g◌zal* (sifat), *s◌zlamog* va *gapirmog* (fe'l) kabi.

Yuqoridagi xususiyatlardan, ayniqsa, ifoda semalarining har xilligidan keiiib chiqib, leksik sinonimlar quyidagi turlarga ajratiladi:

1. **Ma'no sinonimlari** (ideografik sinonimlar). Bunday sinonimlar ma'no qirralari bilan farqlanadi. Masalan, *achchiqlanmog*, *◌azablanmog*, *qahrlanmog* leksemalari «◌azabi kelmog» ma'nosi bilan bir sinonimik qatorga birlashadi, ammo ularda shu ma'noni ifodalash darajasi bir xil emas, u «achchiqlanmog»dan «◌azab!anmog»qa, «◌azablanmog»dan esa «qahrlanmog»qa qarab kuchayib boradi.

2. **Uslubiy sinonimlar** (stilistik sinonimlar). Bunday sinonimlarning leksik ma'nosi ijobiy yoki salbiy b◌yoqlar (uslubiy semalar) bilan qoplangan b◌ladi, ayni shu uslubiy semalar sinonimlarning uslubiy vosita sifatidagi qiymatini belgilaydi. Masalan, *jilmaymog*, *iljaymog*, *irjaymog*, *tirjaymog*, *ishshaymog* va *irshaymog* leksemalarining barchasida bitta leksik ma'no - «ovoz chiqarmay miyi◌ida kulish» hodisasini nomlash bor, ammo shu mano **jilmaymog** leksemasida biroz ijobiy, *iljaymog* leksemasida esa biroz salbiy b◌yoq bilan qoplangan, bu salbiy b◌yoq *irjaymog*, *tirjaymog*, *hhshaymog* va *irshaymog* leksemalarida yana-da ortib boradi. Qiyos qiling: *U hamisha kulib, jilmayib turadigan mehribon chehrani k◌rmadi* (M.lsm.). *Sh◌xroq qiz, yigitlar iljayib, bir-biriga k◌z qisib q◌yishadi* («Mushtum»). *Fosih afattdi b◌lsa ... qora duldul ustida kuydirgan kalladay irjayib ◌tirar edi* (M.hm.). *Fazliddin tirjayib, egri-bugri tishlarining oqini k◌rsatdi* (O.) *Lekin Murzjn hayron qolib: «U emas-ku!» — degan edi, kommendant: «Adashmang, aynan ◌zi», ~ dedi surbetlarcha ishshayib*. (Sh.). *Ycryutgurlar, nima qilib irshayib turibsizlar, huv, k◌z/aring teshilsin! - dedi xotinlardan biri* (M.Os.).

3. **Nutqiy sinonimlar** — nutqning u yoki bu turiga xoslanishi bilan ◌zaro farqlanadigan sinonimlar. Masalan, *ozgina, picha, sal, xiyoljinday, qittay, jichcha* qatoridagi *ozgina* leksemasi nutqning barcha k◌rinishlarida (adabiy nutqda ham, s◌zlashuv nutqida ham) q◌llana olgani holda, *picha, xiyol, jinday, qittay, jichcha* leksemalari faqat s◌zlashuv nutqiga xoslangandir.

102- §. Kontekstual sinonimiya

Kontekstual sinonimiya — til birligi sifatida □zaro sinonim b□lmagan leksemalarning ma'lum kontekst doirasida (demak, nutq ichida) sinonimik munosabatga kiritilishi. Masalan, **chinni** va **kosa** s□zlarining Jeksik ma'nolari bir xil emas: **chinni** «idish-tovoq, izolatsion materiallar yasash uchun ishlatiladigan oq loy»ni, **kosa** esa «piyo!adan kattaroq idish»ni ataydi. Demak, biri «material»ni, ikkinchisi esa shu materialdan yasalgan «idish»ni anglatadi, shunga k□ra ularsinonim hisoblanmaydi, ammo ayrim shevalarda **chinni** leksemasi «kosa» ma'nosida ham q□llanadi, binobarin, shu shevaga xos kontekst ichida u **kosa** leksemasining sinonimiga aylanadi. Masalan, *Xoljonbika... xitoyi chinnida moy olib keldi* (J.Sh.)

Kontekst doirasida sinonimlashish hodisasi ayniqsa **muallif** leksemasining nutqdagi q□llanishida k□p uchraydi. Ma'lumki, **muallif** leksemasining sememasi tarkibida «yozuvchi», «shoir», «hikoyanavis», «olim», «ixtirochi» kabi qatorsemalar mujassamlangan. Demak, uning ma'no k□lami ancha keng. Kontekst ichida esa **muallif** sememasining shu semalaridan biri aktualashadi, qolganlari reallashmaydi. Masalan, roman, hikoya kabi nasriy asarlar haqida gap ketganda **muallif** leksemasi faqat «yozuvchi» ma'nosida q□llanadi, demak, **yozuvchi** leksemasining kontekstual sinonimiga aylanadi, kontekstdan tashqarida esa bu ikki s□z sinonim b□la olmaydi, chunki ularning ma'no k□lami □zaro teng emas.

Tilda leksik ma'nolari □zaro teng b□lib, farqlovchi semalari b□lmagan leksemalar ham uchraydi: *s□roq* va *savol*, *xabarva darak*, *tema* va *mavzu*, *nom* va *ot* kabi. Tilshunoslikda bu tipdagi leksemalar *absolut sinonimlar* yoki *leksik dubletlar* deb ikki xil nomlanmoqda [27, -109].

103- §. Leksemalarning sinonim b□la olmaydigan holatlari

Quyidagi holatlarda leksemalar □zaro sinonim b□la olmaydi: 1. Turli turkum leksemalari: ot bilan sifat, sifat bilan fe'l va b.lar. 2. Birturkum leksemalarida keng tushuncha nomlari bilan tortushuncha nomlari. Bunday holat k□proq terminologiyaga xosdir. Masalan, botanikada **tur** va **xil** terminlarining tushuncha doirasi teng emas: **tur** termini uru□dosh b□lgan bir necha *xil* va *navlarni* □z ichiga olgan takson tushunchasini ifodalaydi, ayni paytda **turlar turkumlarga**, **turkumlar** esa **oilalarga** birlashadi. Shunga k□ra **tur** va **xil**, **tur** va **turkum** kabi sinonimik qatorlar b□lishi mumkin emas.

3. Ijtimoiy mohiyati teng boʻlmagan hodisa-voqeliklarning nomlari: *adon* va *sudya*, *mirshab* va *militsioner* kabilar. Bulardan qozi va mirshab leksemalari feodal tuzumdagi voqelikni, sudya va militsioner leksemalari esa hozirgi demokratik tuzumga xos voqelikni nomlaydi.

104- §. Sinonimiyaning turli leksik qatlamlarga mansub boʻishi

Sinonimik munosabatda boʻlgan soʻzlar oʻzbek tili lugʻat boyligining turli leksik qatamlariga mansubdir. Masalan, *anglamoq* (oʻzb.) - *tushunmoq* (oʻzb.); *goʻzal (umumtil) ~ suluvi* (dial.); *husn* (ar.) - *chiroy* (f-t); *xat* (ar.) - *maktub* (ar.) — *noma* (f-t.); *kishi* (oʻzb.) - *odam* (ar.); *kak* (oʻzb.) - *osmon* (t-f.) - *falak* (ar.); *analiz* (r-b.) - *tahlil* (ar.); *tema* (r-b.) - *mavzu* (ar.) kabi.

105- §. Sinonimiya va polisemiya

Sinonimiya va polisemiya oʻrtasida maʼlum boʻlanish bor. Xususan, polisemantik leksema har bir maʼnosi bilan boshqa-boshqa sinonimik qatorlarga kirishi mumkin: *olov* yoqmoq va *oʻt/yoqmoq* (sinonimlar: *olov* va *oʻt*), quyosh *olovi* va quyosh *harorati* (sinonimlar: *oʻlov* va *haroraf*), *oʻlov* yigit va *oʻt/ayratli* yigit (sinonimlar: *olov* va *oʻt/ayratli*): bunda *olov* leksemasining «predmet» semasi soʻnib, «belgi» semasi faollashgan.

Sinonimlar nutqda muhim uslubiy vosita sanaladi: ular nutqning ravn va taʼsirli boʻlishini, fikrning aniq va obrazli chiqishini taʼminlaydi.

Izoh. Sinonimiya hodisasi frazemalar va grammatik birliklar (morfemalar, soʻz birikmalari va gaplar) doirasida, shuningdek, leksema va frazema munosabatlarida ham uchraydi. (Bu haqda «Frazzeologiya» va «Grammatika» boʻlimlariga qaralsin).

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Sinonimiya nima?
2. Sinonimiya hodisasining soʻz turkumlariga munosabati qanday?
3. Sinonimik qator va dominanta haqida maʼlumot bering.
4. Leksik sinonimlarning qanday turlari bor?
5. Maʼno sinonimlari, uslubiy sinonimlar va nutqiy sinonimlar qanday (arqlanadi)?
6. Qanday holatlarda kontekstual sinonimlar yuzaga keladi?
7. Absolut sinonimlar yoki leksik dubletlar haqida maʼlumot bering.
8. Qanday holatlarda leksemalar sinonimik munosabatda boʻlmaydi?

9. Sinonimiya va polisemiya o'rtasida qanday bo'lanish bor?
10. Sinonimiya hodisasi tiining qaysi sathlarida uchraydi?
II. Sinonimlarning uslubiy vosita sifatidagi rolini tushuntiring.

Tayanch tushunchalar

Sinonimiya — leksemalarning bir xil ma'no anglatishiga ko'ra guruhlanishi.

Sinonimik qator (sinonimik uya) — bir ma'no anglatishiga ko'ra guruhlangan sinonim so'zlar yig'indisi.

Dominanta - sinonimik qatordagi betaraf ma'noli so'z.

Ma'no sinonimlari — bir umumiy ma'noga ega bo'lsa-da, ma'no qirralari bilan farqlanuvchi sinonimlar.

Uslubiy sinonimlar - leksik ma'nolari ijobiy yoki salbiy munosabat ifodalovchi semalar bilan qoplangan sinonimlar.

Nutqiy sinonimlar - nutqning u yoki bu turiga xoslanganligi bilan farqlanadigan sinonimlar.

LEKSIK ANTONIMIYA

Adabiyotlar: 4 [74], II [35-41], 26 [47-55], 27 [1120-126], 32 [73-74], 73 [56-58], 113 [5-17].

106- §. Leksik antonimiya

Leksik antonimiya leksemalarning bir-biriga zid ma'no anglatishi asosida guruhlanishidir: *oq* va *qora*, *qalin* va *yupqa* kabi.

Antonimiya hodisasi, asosan, birlashtirish turkumi leksemalari doirasida yuz beradi².

Sifatlarda: a) hajm belgisiga ko'ra: *katta* va *kichik*, *baland* va *past*;
b) harorat belgisiga ko'ra: *issiq* va *sovuq*; d) yosh belgisiga ko'ra: *yosh* va *qari*; e) xarakter-xususiyat belgisiga ko'ra: *saxiy* va *xasis*, *botirva* qo'rqoq,

- Antonimlarni tavsiflashdu va tusvirlushdu ko'proq quyidagi adabiyotlarga tayanildi: Rahmatullayev Sh., Mamatov N., Shukurov R. O'zbek tili antonimlarining izohli lufti. - T.: «O'qituvchi», 1980.

Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Kiritilgan asar, 120-126-b.

Usmonov S. Antonimlar// «O'zbek tili va adabiyoti masalalari» jurn., 1958, 2-son, 38- b.

Hacikoe B.O. JlcKn*tecKasi anronnMHH B COBPCMCHOM Y36CKCKOM HJMKC. AK71. - T., 1973.

LLlyKypoB P. JlcKnKO-ccMarTwiccKasi nnpooa aiTOHMMOB. AKXt. — T., 1973.

Yana shu muallij: O'zbek tili da antonimlar. - T., 1977.

a[^]//va *ahmoq*\ f) shakl belgisiga k□ra: *to□riwa egrī*\ g) maza-ta'm belgisiga k□ra: *achchiq* va *shirin* kabi.

Payt, holat, miqdor ma'no'i leksemalar doirasida ham antonimiya hodisasi keng tarqalgan: a) *kecha* va *ertaga*, avva/va *keyin* (payt belgisiga k□ra); b) *tez.* va seA://i, arortg va *bemalol* (holat belgisiga k□ra); d) A:o'/? va *oz, m□lva kam* (miqdor belgisiga k□ra) va b.lar. Bunday leksemalarning sifat va ravish turkumiga mansubligi keyingi yillarda birqadar munozarali b□lib qolmoqda.

Otlarda: a) belgi otlarida: *boy/ik* va *katnba□allik, botirtik* va *q□rqoqlik*; b) qarama-qarshi tomon nomlarida: *sharq* va *garbjanub* va *shimol*; d) fasl nomlarida: *yozva qish, kuzva bahor*, e) sutkaning qarama-qarshi tomonlarini ifodalovchi nomlarda: *kecha* va *kunduz, tong\ a shom* kabi.

Fellarda: a) qarama-qarshi harakat ma'nolarini ifodalovchi fe'llarda: *bormoq* va *kelmoq, kirmoq* va *chiqmoq*\ b) sifat yoki ravishdan yasalgan fe'llarda: *kengaymoq* va *toraymoq, k□paymoq* va *ozaymoq, sekin/ashmoq* va *tezlashmoq* kabi.

Ba'zan fe'lning sifatdosh shakli sifat turkumidagi leksema bilan antonimik munosabatlarga kirishishi mumkin: □*qigan* va *bilimsiz*, □*qimagan* va *bilimli* kabi.

Antonimiya hodisasi sifat turkumida keng tarqalgan, ot va fe'llarda biroz kamroq uchraydi, olmosh va sonlarda esa b□lmaydi (ayrim kontekstual holatlar bundan mustasno).

107- §. Kontekstual antonimiya

Kontekstual antonimiya □zaro zid ma'no ifoda etmagan leksemalarning ma'lum kontekst ichida s□zlovchi yoki muallif tomonidan antonimik munosabatlarga kiritilishidir. Buni quyidagi she'riy misralartahlilida k□rish mumkin:

Ushoq **qand** oq **tuzga** monand erur, Va
lekin biri **tuz**, biri **qand** erur.

(A.Navoiy)

Aytur s□zni **ayt**, Aytmas s□zdan **qayt!**

(A.Navoiy)

Sichqonlarga nisbatan Poyloqchiman
t□□riman. K□rsam tekin g□sht ba'zan
Chidolmayman - □□**riman.** (O.Q.)

Bu misoliarda qoʻllangan **qand va tuz, ayt va qayt** hamda **t□□ri** va **□□ri** s□zlari aslida (tilda) antonimlar emas, ammo birinchi misofping ikkinchi misrasida **tuz** va **qand** leksemalari muallifning leksik qoʻlflashi natijasida «*achchiq*» va «*shirin*» (demak, «*yaxshi*» va «*yoʻmon*») ma'nolarini, ikkinchi misoldagi **ayt** va **qayt** ieksemalari «ayt» va «aytma» degan zid ma'nolarni, uchinchi misoldagi **t□□ri** va **□□ri** leksemalari esa «□g'ri emas» va «□□ri» ma'nolarini ifoda etib, kontekstual antonimiya hosil qilgan (bunda *f□□ri* leksemasi otlashgan).

Bunday qoʻllanish olmoshlarda va sonlarda ham uchraydi: *Bir u cleydi, bir bu deydi*, deganda **u** va **bu** olmoshlarida kontekstual zidlanish bor.

108- §. Antonomik juftlik

Leksik antonimiya ikkita leksema orasida yuz beradi, bu ikki s□z *antomimik juftlik* hosil qiladi, ammo antonimikjuftlik juft s□z degan gap emas. Qiyos qiling: *katta* va *kichik* - antonimik juftlik (undagi har bir s□z — mustaqil leksema), *katta-kichik* — bitta juft s□z, u umumlashgan bitta ma'noga ega. Demak, *katta* va *kichik* zid ma'noli ikkita leksema b□lganligi uchun, ular bir-biriga nisbatan antonimlardir, *katta-kichik* juft s□zi esa antonimlar ishtirokida yasalgan bitta leksemadir, binobarin, bitta leksemaning yo□iz □zi antonim hisoblanmaydi. Shuningdek, **bor** va **borma** kabi s□z shakllari ham antonimlardeb qaralmaydi, chunki antonim b□lish uchun, yuqorida aytib □tilganidek, albatta ikkita s□z (leksema) mavjud b□lishi, bu ikki s□z □zaro zid ma'no ifodalashi shart, **bor** va **borma** esa ikkita leksema emas, balki bitta **bor** leksemasining (fe'lining) b□lishli (*bor*) va b□lishsiz (*borma*) shakllari, xolos. Demak, bunda ham antonimik juftlik yo'q.

109- §. Enantiosemiya

Enantiosemiya bitta leksema ma'nosida nutqiy muhit talabiga k□ra zidlanishning ifodalanishi. Chunonchi, *ofat* s□zining ma'nosi «falokat», «balo»dir, ammo u «Ulu□ y□l» romanidagi birepizodda shu ma'noga zid ravishda «g□zal», «maftunkor» ma'nolarini anglatgan: «Adibaxon alifday nozik, yuzi tiniq, oq, yirik k□zlari ustidagi ingichka qoshlari *ofat...*»¹. Tabiiyki, bunday holatda ham antonimiya yuzaga kelmaydi.

¹Oybek. Asarlar. 8- tom. - T.: □afur □ulom nomidagi Adabivot va sarfat nashriyoti, 1973, 176-b.

110- §. Antonimiya va polisemiya

Antonimiya va polisemiya hodisalari □zaro bo□liqdir: k□p ma'noli leksema □zining bosh ma'nosi bilan bitta antonimik juftlikka, hosila lfi'a'nosi bilan esa boshqa antonimik juftlikka kirishi mumkin. Masaian: *achchiq qaiampirva shirin olma* birikmalarida **achchiq** va **shirin** leksemalari □zlarining *bosh* ma'nolari orqali antonimik munosabatga kirishgan; *achchiq gap* va *shirin gap* birikmalarida esa *achchiq* va *shirin* leksemalarining hosila (k□chma) ma'nolari antonimiyaga asos b□lgan.

111- §. Antonimlarni belgilash mezonlari haqida

Tilshunoslikda antonimlarni belgilash mezonlari b□yicha munozarali qarashlar ham bor. Xususan, ayrim manbalarda *opa* va *singil*, *aka* va *uka*¹⁴ *to□a* va *xo/o*¹⁵ kabi s□zlar antonimlar deb baholanadi. Shu soha b□yicha maxsus ilmiy tadqiqot ishlari olib borgan EUsabekov esa ularni antonimlar emas, korrelativ s□zlar deb baholaydi, bum yuqoridagi leksemaiarining ma'nolari qarama-qarshi emas, balki bir-birigajuda yaqindirdebasoslaydi¹⁶.

Fe'ning b□lishli va b□lishsiz shakllari (*bordi* va *bormadi*, *boray* va *bormay*, *k□rgan* va *k□rmagan* kabi formalari) ayrim adabiyotlarda «antonimlarning alohida bir tipi...» deb qaraladi¹⁷, biroq tiishunos Sh.Rahmatullayev bu fikrga q□shilmaydi. Uningcha, «Oddiy inkoming □zi hali antonim emas. Masalan, *ayt* va *aytma*, *aytar* va *aytmas* kabilar biri ikkinchisining inkori. Ammo ularni □zaro antonimlar deb b□lmaydi. Asli bular ikki leksema emas, balki ayni bir leksemaning ikki (b□lishli va b□lishsiz) shakllaridir. Antonimiya esa ikki leksema orasidagi ma'no munosabatidir...» [27, -122]. Antonimiyani ayni shunday tushunish ayrim ilmiy manbalarda ham bor¹⁸. Mazkur darslikda ham antonimiyaga shu pozitsiyadan yondashildi.

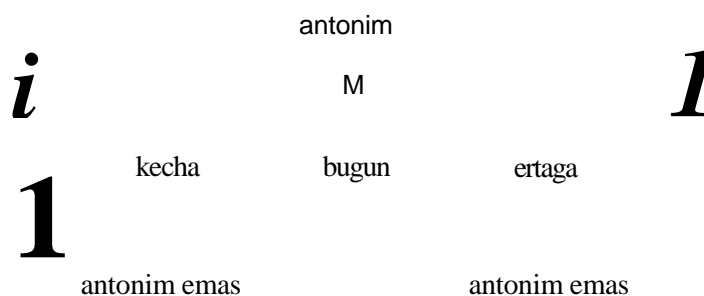
Antonimiya mezonini belgilashda Sh. Rahmatullayev, N. Mamatov va R.Shukurovlar tomonidan tavsiya etilgan **mantiqiy markaz** prinsipiga tayanish yaxshi natija beradi. Bu prinsipga k□ra ikkita ma'no □rtasidagi oraliq tushuncha (mantiqiy markaz) aniqlanadi va shu markazning ikki

¹⁴ Usmonov S. K□rsatilgan maqola, 38- b.

¹⁵ Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. K□rsatilgan asar, 121- b. Hozirgi □zbek adabiy tili. I-t, 1966. 146-b. ¹⁶ Isabekov B.O. K□rsatilgan dissertatsiya avloreferati, 8-b. ¹⁷ Hozirgi □zbek adabiy tili. I-t. - T.: «FAN», 1966, 145-b.

¹⁸ Исабеков Б.О. Источники и условия формирования лексемных пар. АКН, ~ Т., 1973, с. 4.

tomonidan \square rin olgan tushunchalar \square zaro antonimik munosabatlarda deb qaraladi. Masalan, ytw^{\wedge} bilan *bahor* orasida *qish* bor, demak, *kuzva bahor* leksemalari \square zaro antonimlar deb qaraladi, ammo *kuz* bilan *qish* — antonim leksemalar emas, chunki bu ikki leksema orasida oraliq tushuncha (mantiqiy markaz) $y\square q$; shuningdek, *qish* bilan /Wzoratnonim emas (oraliq tushuncha $y\square q$), *qish* bilan *yoz* ~ antonimlar (oraliq tushuncha — «bahor»); *kecha* bilan *bugun* — antonimlar emas (oraliq tushuncha $y\square q$), *kecha* va *ertaga* — antonimlar (oraliq tushuncha - «bugun»); $\square tmish$ va *hozir* antonimlar emas (oraliq tushuncha $y\square q$), $\square tmish$ va *kelajak* — antonimlar (oraliq tushuncha — «hozir») kabi. Bunday munosabatlarni quyidagi sxema (chizma) tarzida ifodalash mumkin (mantiqiy markaz \square rnida M harfi q \square llangan).

Ba'zan mantiqiy markazning ikki tomonida bir nechtdan antonimik juftliklar b \square ladi: **a'lo** (juda yaxshi) — **yaxshi- \square rta (M)** — **yomon-juda yomon** kabi. Buni sxemada shunday ifodalash mumkin:

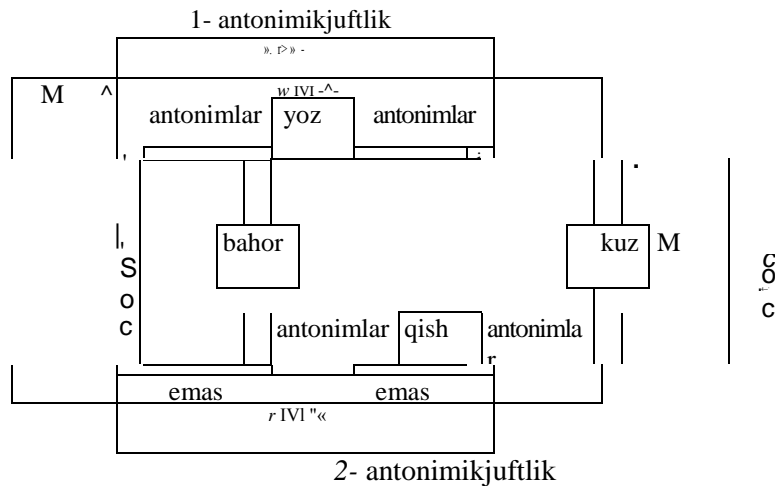
2- antonimik juftlik

antonimikjuftlik

Bunday hollarda \square z ma'nosiga k \square ra mantiqiy markazdan teng uzoqlikda joylashadigan s \square zlar \square zaro antonimik juftlik hosil qiladi.

Fasl nomlari orasidagi antonimiyani quyidagi sxema tarzida ifodalash mumkin.

Antonimik munosabatda boʻlgan ayrim leksemalar orasida mantiqiy markaz boʻladi-yu, ammo uni nomlovchi soʻzning oʻzi boʻlmaydi. Masalan, /:α/g/va /y/g leksemalari orasidagi mantiqiy markazni bildiruvchi maxsus soʻz tilda yoʻq, ammo oraliq hodisaning oʻzi bor: u kishining kulmasdan, yoʻlamasdan turgan normal holatidir, demak, ana shu holat (ekstralingvistik omil) mantiqiy markaz sifatida tasavvurqilinadi [113, -9-12].

112- §. Antonimlarning uslubiy vosita sifatidagi tavsifi

Leksik antonomlar muhim uslubiy vositalardir. Ular matnda qarshilantirish (antiteza) vositasi rolini bajaradi, shu orqali hodisa va holatlardagi qarama-qarshiliklarni, ayrim obraz va personajlarning ichki dunyosidagi ziddiyatlarning badiiy talqinini taʼminlaydi.

Tinglar edim betinim
 Uzun tunlar yotib jim.
 Seza olardim kuchin,
 K^opi yol^oon, k^opi chin.

(H.O.)

Ilmli odamga uluqlik hamdam, **Ilmsiz**
 qozini eshak deb aytma, Chunki bu
 eshakka tuhmatdir beshak.

(H.DeH).

Jahonning **shodligi** yi□ilsa butun,
D□stlardiydoridan b□lolmas ustun. T□lur
□am-□ussaga dilning kosasi, Qadrdon
d□stlardan judo b□lgan kun.

(Rud.)

Antonimlar maqol va matal janrlarida ham muhim uslubiy vosita sanaladi — hayotiy tajriba umumlashmalarini maqol va matallartilgaxos uslubda ta'sirchan ifodalash imkonini yaratadi:

Yozgi mehnat - **qishki** rohat.

Mehnatdan **d□st** ortar, □iybatdan — **dushman**.

D□st achitib gapirar, **dushman** — kuldirib.

Yaxshi d□st — jon ozi□i, **Yomon**

d□st — bosh qozi□i.

Donoga ish — shonu shuhrat,

Nodonga ish — □amu kulfat.

Izoh. Antonimiya hodisasi frazemalar va morfemalar doirasida, shuningdek leksema va frazemalar munosabatida ham uchraydi (Bu haqda «Frazеologiya» va «Morfemika» b□limlariga qaralsin.)

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Antonimiya nima? Antonimik juftlik-chi?
2. Antonimiya hodisasining s□z turkumlariga munosabati qanday?
3. Kontekstual antonimiya haqida ma'lumot bering.
4. Qanday holatida antonimiya hodisasi yuz bermaydi?
5. Antonimiya va enantiosemiya hodisalarini tushuntiring.
6. Antonimiya va polisemiya □rtasidagi bogianishni tushuntiring.
7. Antonimiya hodisasi bilan bo□liq qanday munozarali masalalarni bilasiz?
8. Antonimiya hodisasining mezoni sifatida qaraladigan *mantiqiy markaz* haqida ma'lumot bering.
9. Antonimlardan qanday uslubiy vosita sifatida foydalaniladi?

Tayanch tushunchalar

Antonimiya - leksemalarning bir-biriga zid ma'no anglatishi asosida guruhlanishi.

Antonimik juftlik — □zaro qarama-qarshi ma'noli ikki s□z. 176

Kontekstual antonimiya - tilda antonimik munosabatda boimagan sōzlarning ma'lum kontekst doirasida antonimik munosabatga kiritilishi.

Enantiosemiya - bitta leksema ma'nosida nutqiy muhit taqozosi bilan zidlanishning ifodalanishi.

Mantiqiy markaz - ikki ma'no o'rtasidagi oraliq tushuncha.

LEKSIK OMONIMIYA

AdabiyotJar. 4 [70-72], 11 [41-45], 26 [29-39], 32 [77-81], 112 [5-15].

113- §. Leksik omonimiya

Leksik omonimiya - leksemalarning ifoda planidagi (talaffuzi va yozilishidagi) tenglik hodisasi. Masalan, *ot* («olov») - *o't* («maysa»), *kamar* («qayish, kōndan ishlangan belbog'») - *kamar* («daryo, to'qlarda suv o'yib ketgan chuqur joy») kabi.

Leksik omonimiyada ikki xil hodisa mavjud: omonimlar va omoformalar.

I. **Omonimlar** shakli birxil, ma'nolari harxil (o'zaro bo'lanmagan) leksemalardir (yuqoridagi misollar). ular *omonim omoleksemalar* deb ham ataladi. (27,128-b.). Bunday omonimlarning kōpchiligi birsōz turkumiga mansubdir, shu sababli ularning nutqdagi grammatik shakllari ham bir xil bo'ladi. Qiyos qiling: *ot* («ism») — *otim, oting, oti; otni, otning, ofga...*kabi, of («hayvon») — *otim, oting, oti; otni, otning, otga...* kabi. Yana: *bo'sh* (sifat) — «ichiga hech narsa solinmagan»: *bo'sh chelak* kabi; *bo'sh* (sifat) — «tarang tortilmagan»: *arqonni bo'sh tortib bo'lamoq* kabi.

Bu tipdagi omonimlar (omonim omoleksemalar) turli sōz turkumlariga mansub bo'lishi ham mumkin. Bunday paytda omonimik munosabatga kirishayotgan sōzlar shakllanish tizimiga ega bo'lmasliklari kerak. Masalan, *tabiiy* (sifat) va *tabiiy* (modal sōz): 1) *U tabiiy fanlarga kōproq qiziqadi.* (Bu gapda *tabiiy* -sifat, aniqlovchi); 2) *Sōzamol, badavlat qori to'qaning birdan ko'z yumib sukutga botishining sababini, tabiiy, Yo' lchi tushunmadi* (Bu gapda *tabiiy* — modal sōz, kirish sōz).

2. **Omoformalar** ayrim grammatik shakllaridagina teng keladigan leksemalardir. Ular *omoforma omoleksemalar* deb ham nomlanadi [27, -129]. Masalan, *sur* (ot: «qorako'l teri navi») va *sar* (sifat: «och kulrang») leksemalari ayni shu shaklda lo'qatga kiritiladi, biroq ot turkumidagi *sur* leksemasi turlanganda (*surni, surning, surga...* kabi) *sur* (ot) va *w* (sifat) o'rtasidagi shakliy tenglik yōqoladi. Demak, bu ikki leksema o'rtasidagi shakliy tenglik

¹² - Hozirgi o'zbek adabiy tili

ot turkumidagi *sur* so'zi bosh kelishik shaklida birligandagina saqlanib, boshqa shakllarida yiqiladi, shu xususiyati bilan omoforma omoleksemalar omonim omoleksemadan farq qiladi.

t (ot:»olov») va *t*/(fe'lning ikkinchi shaxs buyruq maylidagi shakli) munosabatida boshqacharoq holat kuzatiladi: oVfe'l shakli luqatga *tmoq* shaklida kiritiladi, binobarin, *t* (ot) va *tmoq* (fe'l) ortasidagi shakliy tenglik yiqiligi ma'lum bo'ladi, shunga qaramay feMning ikkinchi shaxs buyruq maylidagi *t* shakli bilan otning bosh keiishigidagi *t* shakli orioforma omoleksemalar sanaladi. Bu leksemalardagi omoforma munosabati *o'ting* (sening *ting*) va *o'ting* (siz *ting*) kabi shakliy tenglikda ham yuzaga keladi, ammo *o'tni*, *o'ting* (otning kelishik shakllari) va *o'tgin*, *o'tsin* (fe'lning buyruq mayli shakllari) kabi holatlarda omoforma paydo bo'lmaydi. Demak, omoforma bo'lish turli s'z turkumlariga mansub leksemalarning ayrim grammatik shakllarigagina xos.

Omoformalarda negizga qo'shilayotgan affiksalar ham shaklan teng bo'ladi, shunga k'ra bunday qo'shimchalaromaffiksalar sanaladi. Qiyos qiling: *ting* («-mg») - otning egalik kategoriyasiga mansub affiks) ~ *ting* («-ing») - fe'lning buyruq mayliga mansub affiks) kabi.

114-§. Omonim omoleksemalarning turlanish va tuslanish sistemalariga munosabati

Omonim omoleksemalar nutqda turlanib yoki tuslanib turli shakllarga kiradi. Qiyos qiling: *bo'-I* (ot turkumi: «mevazor, daraxtzor») va *bo'-2* (ot turkumi: «beda, t bog'lami»). Bu ikki ot nutqda turlanib, zaro teng bo'lgan s'z formalarini (grammatik shakllarni) hosil qiladi:

bog'-1: bo'ni, bo'ning, bo'ga, bo'lar... kabi.

bo'-2: bo'ni, bo'ning, bo'ga, bo'lar... kabi.

Bunday shakllar s'z formalari sanaladi. S'z formalaridagi tenglik omoforma omoleksemalarga ham xos (yuqorida k'rib tildi). Demak, nutqda omonimlar ham, omoformalar ham s'zformalari omonimiyasini yuzaga keltirishi mumkin.

115- §. Omonimlarning yuzaga kelish sabablari

Omonimlarning yuzaga kelish sabablari harxildir. Xususan: 1. Tilda azaldan mavjud bo'lgan ayrim s'zlarning shakllari tasodifan teng bo'lib qoladi: *baqa* («qurbaqa») va *baqa* («suv tegirmonining parrakdan harakat olib, tegirmon toshini aylantiruvchi metall qismi»). 178

2. Bir ma'noli s^oz leksik ma'noning k^ochishi oqibatida k^op ma'noli s^ozga aylanadi, keyinroq bosh ma'no va hosila ma'no o^ortasidagi bo^olanish unutilib, bir s^oz negizida ikkita boshqa-boshqa leksema paydo bo^oladi: *kun* («quyosh») - *kun* («sutka»), «kun chiqqandan yana kun chiqqungacha bo^olgan vaqt») kabi.

3. Boshqa tillardan o^ozlashtirilgan ayrim leksemalar o^ozbek tilidagi u yoki bu leksemaga shaklan teng bo^olib qoladi: *toy* (o^ozb. «otning ikki yashardan kichik bolasi») - *toy* (f-t: «katta t^op qilib taxlab yoki bosib bo^olgan mol va shu tarzda mol o^olchovi»).

4. Boshqa tillardan o^ozlashtirilgan leksemalar orasida shaklan teng bo^olgan s^ozlarning uchrashi omonimiyaga olib keladi: *rasm* (arabcha: «surat») — *rasm* (arabcha: «urf-odat»).

5. Leksemalar yasalishi ham ba'zan omonimlarni keltirib chiqaradi: *q^onoq* («tariq») — *q^onoq* (q^on+oq: «mehmon») kabi.

116- §. Omonimiya va polisemiya

Omonimiya va polisemiya hodisalari o^ortasida malum o^oxshashlik va tafovutlar bor. o^oxshashligi: omonimiyada ham, polisemiyada ham ifoda plani (shakli) birxil bo^oladi, har ikki holatda birdan ortiq ma'no ifodalanadi.

Farqlari: omonimiyada shakli bir xil bo^olgan ikki yoki undan ortiq s^oz (leksema) nazarda tutiladi; polisemiyada esa bir necha ma'nosi bor bo^olgan bitta leksema haqidagap boradi. Omonim leksemalarning ma'nolari har xil boiadi, bu ma'nolar o^ortasida bogianish yo^oq. K^op ma'noli s^ozning ma'nolari ham har xildir, ammo ular o^ortasida bo^olanish bor: ular ma'no k^ochishi asosida yuzaga kelgan boiadi. Qiyos qiling:

b^oz (1) - «gazlamaning birturi».

b^oz (2) - «o^osimlikning bir turi».

Bular shakli bir xil, ammo ma'nolari har xil boigan ikkita leksema (omoleksemalar) hisoblanadi.

Bel - 1) «umurtqa po^onasining pastki qismi»; 2) «odam gavdasining o^orta qismi»; 3) «biror predmetning o^orta qismi» (*to^oning beli*).

Bunda bitta *bel* leksemasining uchta ma'nosi berilgan, bu ma'nolar o^ortasida bogianish mavjud.

117- §. Leksik omonimiyaga yondosh hodisalar

1. Omofonlar - talaffuzi bir xil, yozilishi har xil bo^olgan leksemalar: *to'rt*(son turkumidagi s^oz) - *tort*(ot turkumidagi s^oz: «konditer mahsuloti»), *t^on* («kiyim») - *ton* («tovush toni»), *bob* (talaffuzda: **bop**) - *bop* kabi.

2. Omograflar - yozilishi bir xil, talaffuzi har xil boʻlgan leksemalar: *soya* («quyosh nuri tushmaydigan salqin joy») — *soya* («dukkakli oʻsimlikning bir turi va uning doni»), *rom* (oyna oʻrnatilmagan deraza) — *rom* (spirtli ichimlikning bir turi) kabi.

Tilda urushning oʻrni bilan farq qiladigan, ammo bir xil yoziladigan leksemalar ham bor: **atlas** («material») - **atlas** («geogr. atlas»), fizik («fizik hodisa») - **fizik** (fizika mutaxassisi) kabi. Bular urushu belgisiz yozilganda omograflar sanaladi, urushu belgisi qoʻyilganda (*atlas* va *atlasfizik vafizjk* kabi grafik shakllarga kirganda) esa omograf boʻlmaydi. Biroq bunday holatlar tilshunoslikda maxsus nomga ega emas [27, -137; 112, -13].

118- §. Omonimlar va omoformalarning uslubiy vosita sifatida qoʻllanishi (paronomaziya)

Omonimlar va omoformalar til va nutqda oʻziga xos uslubiy vositalar rolini bajaradi: misralarning qoʻfiyalanishini, tuyuq va askiya janrlariga xos soʻz oʻyinini (tajnisni) taʼminlaydi, shu asosda badiiy asarga husn baʼishlaydi. Masalan:

Bir parcha oʻt boʻlib bunda **kun**
Paxtasini ishlaydi har **kun**.

(H.O)

Uyimda kunduzi vaqt erdi choq **tush**, Yotib
uyqumda koʻrdim bir ajib **tush**. Qoʻpol doko
qildi bir mansabga muro, Dedim:
oʻpkangni bos, bir parda past **tush**.

(Hab.)

Yaxshilar insonning koʻnglini **bezar**,
Yomonlar feʼlidan odamlar **bezar**, Insonga
oy olib bergandan koʻra, Kishi koʻnglini
toldir, bekumush **bezar**.

(V.Saʼd.)

Tushma qallob toʻriga,
oʻtqizsa ham toʻriga.
Odam qovun emasdir
Qarab bilsang toʻriga.

(Z.Sh.)

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Omonimiya nima?
2. Luqaviy omonimiyaning qanday turlari bor?
3. Leksik omonimiyaning turlari haqida ma'lumot bering.
4. Omonimlar va omoformalar (omonim omoleksemalar va omoforma omoleksemalar) qanday farqlanadi? 5. Omonimlarning s^oz turkumlariga munosabati haqida ma'lumot bering. 6. Omonimlar qanday yuzaga kelgan? 7. Omonimiya va polisemiya qanday farqlanadi? 8. Omonimlarga yondosh bo'lgan qanday hodisalar bor? 9. Omonim va omoformalarning uslubiy vosita sifatidagi roli haqida aytib bering.

Tayanch tushunchalar

Omonimiya — til birliklarining ifoda planidagi tenglik hodisasi.

Leksik omonimiya — omonimiya hodisasining leksemalar doirasidagi ko'rinishi.

Omoformalar — ayrim grammatik shakllari qizaro teng bo'lgan leksemalar.

Omo fonlar — talaffuzi bir xil, yozilishi har xil bo'lgan leksemalar.

Omo graflar — yozilishi bir xil, talaffuzi har xil bo'lgan leksemalar.

PARONIMIYA

Adabiyotlar: 26 [55-59], 27 [141-142], 32 [81]. **119- §.**

Paronimiya

Paronimiya (yun. *para* - «yonida» + *onyma* - «nom») - ikki yoki undan o'tiq leksemalarning talaffuzda qizaro qizxshash, ohangdosh bo'lishi. Bunday qizxshashlik, odatda, har ikki (yoki uch) leksema tarkibidagi tovushlarning fizik-akustik yaqinligidan kelib chiqadi. Masalan, *arqon* va *arkon*. Bu ikki s^oz tarkibidagi 5 ta tovushdan 4 tasi ayni bir xil fonema-lardir, ammo ulardan birinchisida «q», ikkinchisida esa «k» fonemalari qatnashgan. Bu ikki fonemaning biri («q») chuqurtil orqa, ikkinchisi («k») esa sayoz. til orqa, ikkalasi ham jarangsiz, portlovchi undoshlardir, demak, ulardagi fizik-akustik va artikulyatsion belgilar bir-biriga juda yaqin, shuning uchun *arqon* va *arkon* leksemalari talaffuzida bir-biriga qizxshashlik bor. *Taqya* («sidirg'a matodan tayyorlangan d^oppi») va *takya* («odamlar

t□planib ulfatchilik qiladigan joy»), *sallox* (qassob) va *saloh* («t□g'rilik», «vijdonlilik») s□zlarida ham shunday; *bayon* va *boyon* s□zlarida esa «a» va «0» unlilarining quyi keng ekanligi, ur□usiz b□□inda q□llanganligi bu ikki s□zning talaffuzidagi □xshashlikka, demak, paronimiyaga sabab b□lgan. Biroq *arpa* va *arfa* s□zlarida bunday □xshashlik, ohangdoshlik y□q, chunki ulardagi «p» va «f» undoshlarining «portlash («p»da) va sir'galish («f»da) belgilari talaffuzda sezilarli darajada farqlanadi, buning ustiga bu leksemalarning s□z ur□usi ham har xil joylashgan (*arpa* va *arfa* kabi). Demak, s□z tarkibidagi birtovush bilan farqlanish doimo paronimiyaga olib kelavermaydi. Aks holda tildagi kvaziomonimlarning (minimal juftliklarning) barchasini paronimlar deb baholashga t□□ri kelardi: *boypoy-toy*, *bosh-tosh-mosh*, *til-tish*, *ish-in-ip* kabi. Bunday s□zlar qatori k□p b□□inli s□zlar hisobiga yana-da ortadi: *daraxt-karaxt*, *paxta-taxta*, *tomon-somon* kabi. Bu hol, tabiiyki, paronimiya hodisasini cheksiz qilib q□yadi.

Yuqoridagi mezonni (tovushlardagi fizik-akustik va artikulatsion yaqinlikni hamda aksentologik umumiylikni) yasama s□zlar paronimiyasiga ham tatbiq etsa b□ladi. Xususan, *yolqin* va *yorqin* s□zlarida tovushlar □xshashligi (□zakdagi «l» va «r»)ning ikkalasi ham til oldi va sonor ekanligi) bu ikki leksema talaffuzining bir-biriga yaqinligini ta'minlagan, ammo jw/ va *yoq* □zak s□zlaridan yasalgan *yonil□i* va *yoqil□i* leksemalarini, *yo 'q* va *yoq* □zak s□zlaridan yasalgan *yo'qlamoq* va *yoqlamoq* s□zlarini paronimlar deyish qiyin, chunki bu s□zlarning □zagidagi tovushlar artikulatsiyasida hamda fizik-akustik belgilarida sezilarli tafovutlar bor: «yon» va «yoq»dagi «n» — til oldi, sonor, jarangli; «q» — chuqurtil orqa, portlovchi, jarangsiz; «y□q» va «yoq»dagi «□» — □rta keng, lablashgan; «0» - quyi keng, kuchsiz lablashgan. Ayni shu tafovutli belgilar tufayli *yonil□i* va *yoqilgi*, *yo 'qlamoq* va *yoqlamoq* leksemalarining talaffuzi paronimiya mezoniga mos emas. Qolaversa, turli □zakdan birxil affiks bilan s□z yasash paronimiyaga olib keladi deb qarash⁹ «bo□», «do□», «y□g» □zak s□zlaridan yasalgan *bo□lamoq*, *do□lamoq*, *yo□lamoq* s□zfarini, shuningdek, «qaraq» va «qada» □zak s□zlaridan yasalgan *qaroqchi* va *qadoqchi* leksemalarini ham paronimlar deb tan olishga majbur qiladi, vaholonki, ularning birortasida paronimlik darajasidagi talaffuz uy□unligi y□q.

Paronimiyada ba'zan leksemalar tarkibidagi fonemalar miqdori teng b□lmasligi ham mumkin, ammo ularning talaffuzida bir-biriga yaqinlik, ohangdoshlik b□lishi shart: *amr* (3 ta fonema) - *amir* (4 ta fonema), *asr*

⁹ Qara/ig: □zbek tili leksikologiyasi. Jamoa. - T.: «Fan», 1981, 258-b. 182

(3 ta fonema) ~ *asir* (4 ta fonema), *abonent* (7 ta fonema) - *abonement* (9 ta fonema) *diplomat* (8 fonema) — *diplomant* (9 ta fonema) kabi.

Paronimlar omonimlar va omofonlardan quyidagi belgilari bilan farqlanadi:

1. Paronimlarning talaffuzi bir-biriga yaqin, □xshash b□ladi (yuqoridagi misollar). Omonimlarning esa talaffuzi va yozilishi bir xil b□ladi: □t(« maysa») va oY(«olov») kabi.

2. Omofonlarda ham talaffuz bir xildir: *tub* va *tup* (yozuvda) — *tup* va *tup* (talaffuzda). Paronimlarda esa talaffuz teng emas, □xshash b□ladi: *ganj* va *ganch* kabi.

Omofonlarda fonemalar miqdori teng b□ladi, paronimlarda esa ular teng b□lishi ham, teng b□lmasligi ham mumkin. Qiyos qiling: *t□n* — «kiyim» (3 ta fonema) — *ton* — «tovush toni» (3 ta fonema) — omofonlar; *asr* (3 ta fonema) — *asir* (4 ta fonema) - paronimlar kabi.

3. Paronimlarni s□z variantlari bilan qorishtirmaslik kerak: paronimlar bir s□z turkumiga mansub bir necha leksemalardir: *san 'at* va *sanoat* kabi. Variatsiyalar esa bir leksemaning turli k□rinishlari, xolos: *tomosha* va *tamosho*, *d□ppi* va *t□ppi*, *gado* va *gadoy*, *shohi* va *shoyi* kabi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, tilshunoslikda paronimiya hodisasining izchil mezonlari yetarli darajada ishlanmagan, shuning uchun bir xil hodisaga har xil baho berish holatlari tez-tez uchrab turatli. Demak, masalaning muammoli jihatlari hali anchagina bor, ulami maxsus tadqiq qilish tilshunoslikning navbatdagi vazifalaridan biri b□lmo□i kerak.

120- §. Paronimlarning nutqda uslubiy vosita sifatida q□ilanishi (paronomaziya)

Paronimlarning nutqda, ayniqsa, badiiy nutqda □ziga xos uslubiy ahamiyati bor: paronimlarning tovush tarkibidagi □xshashlik, bir-biriga yaqinlik ba'zan, qisman b□lsa-da, shakl neytralizatsiyasiga olib keladi, oqibatda ayrim kishilar nutqida ularni farqlay olmaslik holatlari yuz beradi. Bunday holatni payqagan yozuvchilar, shoirlar yoki dramaturglar paronimlardan obraz yoki personajlarning ma'naviy dunyosini, nutqiy saviyasini obrazli qilib ifodalash maqsadida foydalanadilar. Bu hodisa tilshunoslikda «a2/>fldeb nomlanadi. «Charxpalak» videofilmidan keltirilgan quyidagi epizodda buni yaqqol sezish mumkin. Unda atrofiga laganbardor yLigurdaklami t□plab olgan bir obr□talab, mansabdor shaxs aroq ichishdan bosh tortgan raqqosa qiz Zulxumor Hamidovaga qarata

shunday deydi: «Mayli, majbur qilmaymiz, bizga bu qizning *sanoatiftida* ma'qul.» Bu nutqiy parchada *sanoat so'zi san at* leksemasi □rnida q□llangan b□lib, u jamiyatda uchrab turadigan ayrim shaxslarning maWviy qashshoqligini, tilga befarqligini ifodalash uchun xizmat qilgan. Demak, asar muallifi (Sharof Boshbekov) shu epizodni tasvirlashda *san 'atvd sanoat* s□zlarining paronimlik munosabatidan juda □rinli foydalangan.

Atoqli yozuvchi Abdulla Qahhorning «San'atkor» hikoyasida **b□sa** va **b□lsa** paronimlaridan uslubiy figura sifatida foydalanilganligining guvohi b□lamiz. Hikoyada nomi chiqqan ashulachi san'atkorning «b□sa» s□zini «b□lsa» deb q□llagani zaida □tirgan bir traktorchi tomonidan tanqid qilinadi. Bundan dar□azab b□lgan san'atkor□ziga-□zi deydi: «labingdan *b□lsa* olsam, e, shakarlab» deganim u kishiga yoqmapti, «b□lsa» emas, «b□sa» emish! □zi bilmaydi-yu, menga □rgatganiga kuyaman! Senga □xshagan savodsizlar «b□sa, b□masa» deydi. Artist kulturniy odam ~ gapni adabiy qilib aytadi - «b□lsa, b□lmasa» deydi».

Hikoyadan keltirilgan bu parchada *b□sa* va *b□lsa* paronimlaridan mohirona foydalanish «taniqli ashulachi san'atkorning» istehzoli obrazini yaratishga xizmat qilgan.

Tekshirish savollari

1. Qanday hodisa paronimiya sanaladi?
2. Paronimlar va kvaziomonimlar qanday farqlanadi?
3. Paronimlar va omonimlar qanday farqlanadi?
4. Paronimlar va omofonlar qanday farqlanadi?
5. Paronimlar va s□z variantlari qanday farqlanadi?
6. Paronimiyaga oid qanday masalalar munozarali b□lib qolmoqda?
7. Paronimiya hodisasining nutqqa ta'siri bormi?
8. Paronomaziya nima?

Tayanch tushunchalar

Paronimiya - ikki yoki undan ortiq leksemaning talaffuzda □zaro □xshash, ohangdosh b□lishi.

Kvaziomonimlar — bir fonemasi bilan farqlanadigan ikkita s□z (minimal juftlik).

S□z **variantlari** — bir leksemaning tildagi turli k□rinishlari.

Paronomaziya - jonli s□zlashuvda paronim s□zlarni qorishtirish hodisasidan badiiy nutqda uslubiy maqsadlarda foydalanish.

GIPONIMIYA, GRADUONIMIYA, PARTONIMIYA

Adabiyotlar: II [49-51], 19 [22-23, 118-120], 32 [75-77].

121- §. Giponimiya

Giponimiya — luqat boyligidagi leksemalarning poqonali (ierarxik) aloqasidan kelib chiqadigan ma'no munosabatlari. Bunday munosabatlarning mohiyati shundaki, torroq tushuncha yoki ma'no ifodalaydigan leksemalar kengroq tushuncha yoki ma'no ifodalaydigan leksemalar bilan tur (giponim) va jins (giperonim) aloqasida boiadi, bunday aloqa birlashtiruvchi (integral) semalar orqali amalga oshiriladi. Masalan, *lola* leksemasining ma'nosi *gul* leksemasining ma'no tarkibiga, *mushuk* leksemasining ma'nosi *hayvon* leksemasining ma'no tarkibiga kiradi. Bunday pgonali (bosqichma-bosqich) munosabat, ayniqsa, u yoki bu fanning terminologik tizimida keng tarqalgan. Chunonchi, botanikada ft/tushunchasi *turkum* tushunchasi tarkibiga, *turkum* tushunchasi *oila* tushunchasi tarkibiga, *oila* tushunchasi *qabila* tushunchasi tarkibiga, *qabila* tushunchasi .s7«/tushunchasi tarkibiga, .svw/tushunchasi esa eng katta taksonomik kategoriya bqlgan *tip* tushunchasi tarkibiga kiradi. Leksemalar ma'nosidagi ana shunday boqlanish **gipo-giperonimik** (tur-jins), **partonimik** (butun-bqlak) munosabati deb qaraladi. Bunday munosabatlar luqat boyligining yoxud undagi ayrim terminologik tizimlarning qurilishini belgilaydigan muhim omillardan sanaladi. Shu yql bilan tildagi leksemalarning paradigmalari (leksemalarning ma'no tqlalari yoki ma'no guruhlari) aniqlanadi. Masalan, «kiyim» mazmunli guruh a'zolari: *telpak*, *kqlylak*, *kastum*, *shim*, *tufli* va h.k.lar; «qlsimlik» mazmunli guruh a'zolari: *daraxt*, *buta*, *qlt*, *suvqltvd* b.lar; «daraxt» mazmunli guruh a'zolari: *terak*, *tol*, *qayraqoch*, *archa*, *qaraqay* va b.lar kabi.

Tilning luqat boyligini tizim (sistema) sifatida qlrganishda leksemalarning gipo-giperonimik munosabatlariga tayanish muhim ahamiyatga ega: u tabiat vajamiatdagi narsa-predmetlarning, voqea-hodisalarning tildagi nomlari bqlgan leksemalarning ma'nolarini va shu ma'nolar orqali borliqdagi narsa-hodisalarning qlzlari haqidagi tushuncha-tasavvurlarni umumlashtirish va farqlash imkonini beradi¹⁻¹ⁿ.

¹²¹¹ *Bu haqda qarang:* HOBMKOBJI.A. CeviaiiTHKa pyccKoro Hsi>iKa. — M.: «Bbiciiiiiasi LUKOJUB», 1982, c. 136-142.

Ne'matov H., Rasulov R. qlzbek tili sistem leksikoogiyasi. - T.: «qlqituvchi», 1995, li 1-123-b.

Qqlchqqlrtoycv I. Sqlzlaming lcksik-semantik tqldalari haqida. // ToshDU ilmiy asarlari, 359-chiqishi.-T.: 1969.

PacyjioB P. JleKCKMKO-ceMiiinTu'ieeKi(c rpyinnw iviario-ion COCTOSIIIHH HHX najicnTHocrb. - T., 1991.

CiUpapOBil P. miIOIIMMHSI B yjeKCKOM >I iblKC. AKH. — T., 1990.

122- §. Graduonimiya

Graduonimiya — leksemalarning ma'no guruhlari a'zolarida u yok: bu belgining darajalanishi. Bunday darajalanish oppozitsiyaning (zidlanishning) birturi deb qaraladi¹²¹ va shu qatordagi bosh s^ozga nisbatan belgilanadi. Masalan: «yosh» belgisiga k^ora (bosh s^oz ajratib k^orsatilgan): **buzoq-tana**-^ounajin-sigir; qiz-juvon-ayol, «Belgi»dagi darajalanish asosida: **chiroyli-suluv-k^orkam-zebo**; «siljish sur'ati» belgisiga k^ora: **yurmoq-chopmoq-yugurmoq-yelmoq** kabi.

Graduonimiya hodisasini ^oz vaqtida Alisher Navoiy ham payqagan va uni turkiy (^ozbek) tilining boylik k^orsatkichlaridan biri sifatida izohlagan edi. U ^ozining «Muhokamatul-lu^oatayn» asarida «yi^olamoq» ma'noli s^ozlarguruhini ayni shu darajalanish aspektida talqin qiladi: *yigiamsinmoq-ingramoq-singramoq-^okurmoq-hoy-hoy y\%'amoq* kabi¹²². Demak, Alisher Navoiyni shu hodisaning ilk tadqiqotchisi desak boiadi.

Keyingi 20-30 yil ichida ^ozbek tilshunosligida bu masalaga alohida e'tibor berilmoqda¹²³.

Leksemalarning ma'no munosabatlarida darajalanish hodisasining ^organilishi k^op jihatdan ahamiyatlidir: lu^oat boyligining tizim sifatidagi tavsifini berishda, sinonimlar va antonimlar lu^oatini tuzishda, lu^oaviy birliklarning uslubiy vosita (stilistik figura) sifatidagi qiymatini belgilashda graduonimik tadqiqotlar natijasidan foydalanish mumkin.

123- §. Partonimiya

Partonimiya leksemalarning ma'no guruhlarida butun-b^olak munosabatlarining ifodalanishi. Masalan, avtomobil (butun) — kuzov (b^olak) - motor (b^olak) — ^oildirak (b^olak) va b.lar. Yana: uy (butun) — xona (b^olak) - ayvon (b^olak) - koridor (boiak). Bularda *avtotomobil*(birinchi

¹²¹ *Qarang:* N^omatov H., Rasulov R. K^orsatilgan asar, 108-b.

¹²² *Qarang:* Alislicr Navoiy. Mukammal asarlar t^oplami. Yigirma tomlik. 16- tom. - T.: «Fan». 2000, 14-15-b.

¹²³ *Qarang:* Nernatov H., Rasulov R. ^ozbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. - T.: «^oqituvchi», 1995, 17, 108-110; Orifjonova Sh. ^ozbek tilida lu^oaviy graduonimiya. NDA, - T., 1996. *Yana shu muallif:* Darajalanish (graduonimiya). Respublika yosh filolog olimlarining tantanali ilmiy anjumani matcriallari. — T., 1991; Narziyeva M. Shaxsni yosh belgisiga k^ora atovchi s^ozlar gruppasining ichki klassifikatsiyasi haqida. ^ozbek tili ni sinxronik ^organish masalalari. - T., 1987; Qilichev E. Hozirgi ^ozbek adabiy tili. MaVuza matnlari. - Buxoro: «Buxoro universiteti» nashriyoti, 2001, 75-76-b. finHcoB C. CcManm4CCKa; i cpyKxypa n KOMnoHeHTHMH aHa; iMj KaHccmciiiihih npruiaraTCjibnbix y36eKCKorb srsbiKa. AKil, - T., 1983.

qatorida) va *uy* (ikkinchi qatorida) leksemalari bosh sifatlardir. Ayni paytda kuzov (butun) - eshik (birlak) - yukdon (birlak) - oyna (birlak) - bamfer (birlak) qatorida *kuzov* leksemasi; xona (butun) - oyna (birlak) — eshik (birlak) qatorida esa *xona* leksemasi bosh sifatlardan sanaladi.

Ma'lumki, leksemaning ma'nosi daborliqdagi voqea-hodisalarning inson ongidagi insonni ifodalaydi, demak, ma'nolar tizimidagi butun-birlak munosabati negizida ham, aslida, borliqdagi butun-birlak munosabatlarini tilda ifodalash zarurati yotadi.

Partonimiya hodisasini tashkil qilish kfgat boyligi tizimining «sir»larini ochish, sifatlarni aniq va tashkili izohlash nuqtayi nazardan ahamiyatlidir.

Bu hodisa H.Nematov, R.Rasulov, E.Qilichev, B.Qilichev kabi tilshunoslarning ishlarida ma'lum darajada sifatlarni talqinini topgan.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Giponimiya nima?
2. Gipo-giperonimik munosabatlarni qanday tushunasiz?
3. Graduonimiya hodisasi haqida ma'lumot bering.
4. Partonimiya hodisasini tushuntiring.
5. Giponimiya, graduonimiya va partonimiya hodisalarini tadqiq etishning qanday amaliy ahamiyati bor?

Tayanch tushunchalar

Giponimiya — lfgat boyligidagi leksemalarning poqonali aloqasidan kelib chiqadigan ma'no munosabatlari.

Giponim - tur tushunchasini ifodalaydigan leksema.

Giperonim — jins (turkum) tushunchasini ifodalaydigan leksema.

Graduonimiya — leksemalarning ma'no guruhlarida a'zolarida u yoki bu belgining darajalanishi.

Partonimiya — leksemalarning ma'no guruhlarida butun-birlak munosabatlarining ifodalaniishi.

ЎЗБЕК ТИЛИ ЛЕКСИКАСИНИНГ ТАРИХИЙ ТАРАҚҚИЙОТИ

Adabiyotlar: 3 [12-26], 10 [8-16], II [51-59], 17 [4-158], 27 [173-175], 29 [69-174].

124-§. Til taraqqiyotining xalq tarixi bilan bogʻliqligi

Ўzbek xalqi, ma'lumki, eng qadimgi turkiy uruq va qabilalardan biri chiqqan, demak, uning tili ham shu uruq va qabilalar tili negizida rivoj topgan. Markaziy Osiyodagi turli tarixiy va ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, xususan, arablar, mo'gʻullar va ruslar istilosi, qardosh qozoq, qirgʻiz, turkman, tojik xalqlari bilan qo'shnichilik munosabatlari ham Ўzbek tili taraqqiyotiga jiddiy ta'sir ko'zga ko'rsatgan, bunda, ayniqsa, turkiy-arab, Ўzbek-arab, Ўzbek-tojik, Ўzbek-qozoq, Ўzbek-qirgʻiz va Ўzbek-turkman bilingvizmi kabi omillarning roli katta bo'lgan. Ana shu tarixiy jarayonlar nuqtayi nazaridan qaralganda, hozirgi Ўzbek tilining luqat boyligida ikkita yirik qatlam - qoz va turk zatlari borligi ma'lum bo'ladi.

125-§. Qoz qatlam soʻzlari

Qoz qatlam — Ўzbek tili leksikasining umumturkiy soʻzlar va soʻf Ўzbek soʻzlaridan iborat qismlari.

1. Umumturkiy soʻzlar Ўzbek tili leksikasining eng qadimgi luqaviy birliklaridir. Ularning aksariyati hozirgi qozoq, qirgʻiz, turkman, ozarbayjon tillarida ham saqlangan. Qiyos qiling: *bosh* (Ўzb.) — *bas* (qoz., qoraq.) - *bash* (qirgʻ., turkm.); //7(Ўzb., qoz., qirgʻ.) - *dil* (turkm., ozarb., gagauz.); *toq* (Ўzb.) — *too* (qirgʻ.) ■ — *tav, tau* (qoraq., qoz.) — *daq* (turkm., ozarb.) kabi.

Ўzbek tili leksikasidagi umumturkiy soʻzlarning qozga xos fonetik va semantik belgilari bor.

Fonetik belgilari: a) soʻzlarning kuchi bir yoki ikki boʻlinlidir. Bir boʻlinli soʻzlar: *qol, kuz, bosh, tosh, bir, uch*; ikki boʻlinli soʻzlar: *ikki, olti, oltin, yetti, ota, ona* va b.lar. Uch boʻlinli soʻzlar juda kam: *qirgʻiz, qumursqa, yigirma* kabi; b) soʻz yoki boʻlin boshida undosh tovushlar qatorlashib kelmaydi; d) soʻz oxirida undosh tovushlar yonmayon qoʻllanishi mumkin, ammo bu hodisa juda kam uchraydi: *ort, ost, ust, tort, qirq* kabi; e) ikki boʻlinli soʻzlarning birinchi boʻlini ochiq (o-na, o-ta), boshi yopiq (ku-mush, bo-la), oxiri yopiq (ol-tin, r-dak), tilla yopiq (bay-ram, bay-roq), ikkinchi boʻlini esa boshi yopiq (o-ta, o-na) va tilla yopiq (ol-tin, ku-mush, si-gir) strukturali boʻladi; f)

ikkinchi bosh in hech qachon unli bilan boshlanmaydi, ammo unli bilan tugash holatlari keng tarqalgan: ik-ki, yet-ti, bo-la, ar-pa, bol-ta kabi; g) s₂ s₁z tarkibida ikki unli yonma-yon kelmaydi; f, h, j, j(dj), ts undoshlari esa umuman q₁llanmaydi; h) r, l, v, ng, g, q, d, z undoshlari s₂z boshida uchramaydi; i) e, o unilari s₂z oxirida ishlatilmaydi (ayrim undov s₂zlar bundan mustasno); j) ur₁u k₁pincha s₂z oxiriga tushadi.

Semantik belgilari: umumturkiy s₂zlarning aksariyati k₁p ma'nolidir: *bosh* - 1) «odamning boshi»; 2) «k₁chaning boshi»; 3) «ishning boshi»; 4) «bosh agronom»; *k₁z* ~ 1) «odamning k₁zi»; 2) «uzukning k₁zi»; 3) «taxtaning k₁zi»; 4) «derazaning k₁zi» kabi.

Bu qatlamda «qon-qarindoshlik», «inson a'zolari», «uy hayvonlari», «yovvoyi hayvonlar», «parrandalar», «mehnat faoliyati», «uy-r₁z₁or buyumlari», «rang-tus», «maza-ta'm», «miqdor», «sanoq», «harakat», «holat», «urf-odat» ma'noli s₂zlar k₁pchilikni tashkil etadi.

Morfologik belgilari: a) umumturkiy s₂zlar hozirgi o'zbek tilining barcha s₂z turkumlarida uchraydi; b) turlanadi va tuslanadi; d) o'zak va affiks morfemalar erkin va standart b₁ladi: *k₁zim, k₁zing, k₁zJ, k₁zni, k₁zning, boraman, borasan, boramiz* kabi; e) s₂z tarkibida prefikslar q₁llanmaydi;

2. Sof o'zbek s₂zlari — o'zbek tilining o'zida yasalgan leksemalar. Ular₂z qatlamning ikkinchi (nisbatan yangi) qismini tashkil qiladi. Bunday yasalishning quyidagi turlari bor:

a) *semantik usul*— ma'no taraqqiyoti mahsuli sifatida yangi leksemaning yuzaga kelishi: *k₁k* («rang») - *k₁k* («osmon»), *yetti* («son») — *yetti* («ma'raka nomi»), *yupqa* (sifat) — *yupqa* (ot: «ovqatning bir turi») kabi;

b) *affiksatsiya usuli*. Bunda o'zak va affikslar turli til materiallari b₁lishi mumkin, ammo ularning q₁shilishi o'zbek tili tarkibida yuz beradi, o'zbek tilining s₂z yasash qoliplariga asoslanadi, shu sababli bunday yasama s₂zlar o'zbek tilining o'z qatlami birligi sanaladi. Masalan: *bosh* (umumturkiy)+ «-la» (o'zb.) — *boshla* (o'zb.), *temir* (umumturkiy) + «-chilik» (o'zb.) — *temirchilik* (o'zb.), *jang*(f-t.) + «-chi» (o'zb.) - *jangchi* (o'zb.), *madaniyat*(ar.) + «-li» (o'zb.) - *madaniyatli* (o'zb.), *ohuna* (r-b.) + «-chi» (o'zb.) - *obunachi* (o'zb.), *axta* (m₁o'zb.) + «-chi» (o'zb.) - *axtachi* (o'zb.), «be-» (f-t.) + *bosh* (umumturkiy) - *bebosh* (o'zb.) + «-lik» (o'zb.) - *beboshlik* (o'zb.), *hil* (umumturkiy) + «-im» (o'zb.) — *bilim* (o'zb.) + «-don» (f-t.) — *bilimdon* (o'zb.) kabi.

Sof o'zbek s₂zlarining yasovchi asosi arabcha yoki ruscha-baynalmilal boiganda, yasalmaning o'zagi yoki asosida ikki unli yonma-yon kelishi, s₂z boshida ikki-uch undosh qatorlashishi mumkin: *maorifchi, matbaachi, doirachi, saodatli, manfaatli, dramnavislik, drenajlanmoq, plakatbop, planbozlik*.

126- §. Qzlashgan qatlam sQzlari

Qzlashgan qatlam — Qzbek tili leksikasining boshqa tillardan Qzlashtirilgan leksemalardan iborat qismi. Masalan: *maktab, oila* (ar.), *daraxt, gul* (f-t.), *axta, bahodir* (mQQ.), *afandi* (turk.), *ravshan* (suQd.), *traktor, avtobus* (r-b.) va b.lar. Bu qismda arab, tojik-fors va rus tillaridan Qzlashtirilgan sQzlar kQpchilikni tashkil qiladi.

1. Arab tilidan Qzlashtirilgan sQzlar. Bunday sQzlarning Qzlashtirilishi VIII asrdan boshlanib, IX—X asrlarda ancha faollashgan. Arab tilidan sQz Qzlashtirilishiga olib kelgan omillar ichida quyidagilar muhim rol Qynagan: a) arablar istilosi; b) islom dinining keng tarqalishi; d) arab yozuvining qQllana boshlanganligi; e) madrasalarda arab tilining Qqitilishi; f) turkiy-arab ikki tilliligining (bilingvizmning) tarkib topganligi; g) olim-u fuzalolarning arab tilida ijod qilganligi va b.lar.

Hozirgi Qzbek tili leksikasida arab tilidan Qzlashtirilgan leksemalarning kQpchiligi ot, sifat va ravish turkumlariga mansubdir: otlar — *adabiyot, axborot, avlod, ayol, maktab, maorif, ma 'naviyat, hosil, hukumat, odam, haqiqat, intizom, inshoot* va b.lar; sifatlar — *adabiy, ajnabiy, aziz, azim, ayyor, aqliy, badiiy* va b.lar; ravishlar — *avval, ba'zan, bii'aks, ta'zjman* kabi. Bulardan tashqari, boQlovchilar (*balki, ammo, lekin, va, vaholonki*), undovlar (*ajabo, barakalla, salom, xayr*), modal sQzlar (*albatta, ehtimol, avvalo*), yuklamalar (*faqat, xuddi*), kQmakchilar (*binolan*) ham Qzlashtirilgan.

Arab tilidan sQz Qzlashtirilishi Qtmishda faol bQlgan, hozir esa bu jarayon deyarli tQxtagan. Ayrim arabcha sQzlar hatto eskirib, tarixiy sQzlar yoki arxaizmlar qatoriga Qtib qolgan: *adad* (sanoq sQz), *ajam* («arablardan boshqa xalqlar»), *akbar* («katta», «buyuk», «ulkan»), *alam* (bayroq), *bayoz* («she'riy tQplam»), *sallox* («qassob»), *sa'oh* («tQqilik», «vijdonlilik»), *sanad* («hujjat») va b.lar.

Arab tilidan Qzlashtirilgan sQzlarning fonetik, semantik va morfemik tarkiblarida quyidagi xususiyatlar borligi kQzga tashlanadi: a) sQz tarkibida ikki unlining yonma-yon qQllanish hollari uchraydi: *matbaa, mutolaa, saodat, oila, doir, rais* kabi; b) *ra 'no, da 'vo, ta 'na, e lon, me 'mor, ta 'lim, e'tibor, mQtabar kab* sQzlarda ayn tovushidan oldingi unli kuchli va biroz chQziq talaffuz etiladi; d) *jur'at, sur'at, bid'at, qal'a, san'at* sQzlarida bQqlinlarayiribtalaffuz qilinadi; e) semantikjihatdan: kQproq diniy, hissiy, axloqiy, ilmiy, ta'limiy va mavhum tushunchalar ifodalanadi: *avliyo, az,a, azpn, vahiy, avrat, axloq, axloqiy, xulq,fikr, tafakkur* kabi; ilmga, adabiyot va san'atga oid tushuncha nomlari ham keng tarqalgan: *amal* (matematikada hisob turi), *rukn, vazn* (adabiyotshunoslik atamalari), *riyoziyot* («matema-

tika»), *adabiyot, san 'at, tabiiyot* (fan va soha nomlari) kabi; f) s^ozlarning luqaviy va grammatik shakllari flektiv xarakterda b^olib, o'zbek tilida morfemalarga ajratilmaydi: *ilm, muallim, olim, ulamo; fikr, tafakkur, mutafakkir* kabi.

Arab tilidan o'zlashtirilgan s^ozlar orasida tarixan yasama bo'lgan *adabiy, badiiy, olibiyat, voqeyi, voqean, oilaviy* kabi leksemalar ham bor. Bunday leksemalar bilan birga o'zlashtirilgan «-iy», «-viy», «-an» affikslari o'zbek tilida s^oz yasovchi affikslar darajasiga ko'tarilgan, natijada o'zbek tilida s^oz yasash imkoniyatlari kengaygan. Hozirgi o'zbek tilida shu affikslar vositasida yasalgan juda ko'p yangi leksemalar mavjud: *texnikaviy, fizikaviy, tuban, turkiy* kabi. Bularidan tashqari, arabcha leksik o'zlashmalar o'zbekcha yoki tojikcha s^ozlar bilan ma'no munosabatiga kirishib, o'zbek tilining sinonimik qatorlarini boyitgan: o'rinbosar (o'zb.) — *muovin* (ar.), *guvoh* (f.t.) — *shohid* (ar.), *aniq* (ar.) — *ravshan* (s^oz d.) kabi.

2. Fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan s^ozlar. Bunday s^ozlarning o'zbek tiliga o'zlashtirilishida quyidagi omillarning alohida roli bor: a) o'zbek va tojik xalqlarining qadimdan bir (yoki qo'shni) territoriyada, bir xil ijtimoiy tuzum, iqtisodiy va madaniy-ma'naviy muhitda yashab kelayotganligi; b) o'zbek-tojikvatojik-o'zbek ikki tilliligining (bilingvizmining) keng tarqalganligi; d) tojik va fors tillarida ijod qilish an'alarining uzoq yillar davom etganligi; e) Qo'qon xonligi va Buxoro amirligida tojik tilining alohida mavqega ega bo'lganligi; f) adabiyot, san'at, madaniyat, urf-odatdagi mushtaraklik va b.lar.

Hozirgi o'zbek tilida tojik-fors tillaridan o'zlashtirilgan s^ozlar orasida otlar (*sartarosh, avra, avra-astar, bazm, barg, baxt, daraxt, daraxtzor, hunar, hunarmand*), sifatlar (*badbiy, badjahl, baland, baravar, barvasta, bardam, barzangi, barra, baxtiyor, bachkana, ozoda, tozfl*), ravishlar (*bajonidil, banogoh, dostona, tez, bazor, astoydil, chunon*), bo'lovchilar (*chunki, yoki, agar, garchi, ham*), undovlar (*balli, dod*), yuklamalar (*xosh, xuddi*), modal s^ozlar (*chunonchi, binobarin*) uchraydi.

Fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan s^ozlarda: a) s^oz oxirida undosh tovushlarning qatorlashib kelishi ancha keng tarqalgan: *isht, gisht, daraxt, karaxt, dast, past, kaft, farzand* kabi. (Umumturkiy s^ozlarda bu holat kam uchraydi); b) kuchsiz lablangan «0» unlisi s^ozning barcha bo'linlarida qo'llanadi: *ohang, nobud, bahor, obodon, peshona* kabi.

Tojik-fors tillaridan o'zbek tiliga bir qator prefiks va suffikslar ham o'zlashgan: prefikslar — «be-», «ba-», «no-», «ham-», «bar-», «kam-», «xush-»; suffikslar «-kor», «-zor», «-xor», «-parvar», «-kash», «-bop», «-boz», «-daz», «-namo», «-paz», «-furush» va b.lar. Ular dastlab tojik-fors s^ozlari tarkibida qo'lingan, keyinchalik o'zbek tilining s^oz yasovchi affikslari

qatoridan qilin olib, yangi soʻzlarning yasashida ishtirok etgan, shu yil biian oʻzbek tili leksikasini yana-da boyitgan. Masalan: *badavlat, beayov, bebosh, beboshlik, nosoq, notqori, hamyotoq, hamkurs, hamyurt, barkamol, kamsuv, kamsuvlik, kamsuqum, kamsuqumlik, xushbichim, xushyoqmas, qirikzor, olmazor, tqayzor, buqoyzor, buqoykor, nafaqaxor, tekinoxor, adolatparvar, chizmakash, somsapaz, yubkabop, kastumbop, gruppaboz, buyruqboz, maxsidqz, telbanamo, ipakfurush* kabi. Bulardan tashqari, tojik tilidan oʻzlashgan *xona, noma* soʻzlari oʻzbek tilida affiksoid vazifasida qoʻllanib, *yilnoma, oynoma, ishxona, bosmaxona* kabi soʻzlarning yasashida ishtirok etgan.

Tojik tilidan oʻzlashtirilgan soʻzlarga oʻzbek tilining soʻz yasovchi qoʻshimchalarini qoʻshib leksema yasash hollari ham anchagina bor (bu haqda «soʻz qatlam» bahsiga qarang).

Tojik tilidan soʻz oʻzlashtirilishi oʻzbek tilining luqat tizimida yangi sinonimik qatorlarni ham yuzaga keltirgan: *qirov* (oʻzb.) — *shabnam* (toj.), *yaproq* (oʻzb.) — *barg* (toj.), *oʻlloq* (umimturkiy) - *tilla* (toj.), *buloq* (oʻzb.) - *chashma* (toj.) kabi. Bunday holni antonimlar tizimida ham koʻramiz: *dizax* (f-t.) - *fannat* (ar.), *yirik* (oʻzb.) — *mayda* (f-t.) kabi.

3. Ruscha-baynalmilal soʻzlar - oʻzbek tiliga rus tilidan va u orqali Yevropa tillaridan oʻzlashtirilgan leksemalar: *gazeta, jurnal, avtobus, trolleybus, teatr, roman, sujet, geometriya, fizika, matematika, traktor, kombayn, raketa, avtomat, armiya* va b.lar.

Rus tilidan soʻz oʻzlashtirilishiga koʻproq quyidagi omillar sabab boʻlgan: a) Chor Rossiyasining imperialistik siyosati; b) Sovet imperiyasida rus tilining millatlararo til mavqeyiga ega boʻlishi, bu mavqening yildan-yilga mustahkamlanib borishi; d) oʻzbek-rus ikki tilliligining tarkib topishi; e) matbuot, radio, televideniya rus tiliga keng qilin berilishi; d) maktab-maorif tizimida, oliy oʻquv yurtlarida rus tilining maxsus oʻqitilishi; f) ilmfan terminologiyasining shakllantirilishida ruscha-baynalmilal atamalarga koʻproq tayanish; g) maʼmuriy-idoraviy ish qoʻzlarining asosan rus tilida yozilishi va b.lar.

Rus tilidan oʻzlashtirilgan soʻzlarning aksariyati ot va son turkumlariga mansubdir: *institut, universitet, drama, zavod, fabrika* (otlar), *million, milliard, trillion* (sonlar), *gramm, kilogramm, Htr, millimetr, santimetr, kilometr, sekund, tonna* kabi. Bu qatlamda kalka usulida oʻzlashtirilgan sifatlar ham bor: *simmetrichnuy > simmetrik, psixologicheskuy > psixologik, biologicheskuy > biologik* kabi.

Semantikjihatdan aischa-baynalmilal soʻzlar orasida ishlab chiqarishga (*zavod, fabrika, sex, stanok*), ilm-fanga (*sema, semema, nomema* - tilshunoslikda; *teorema, aksioma, romb, kvadrat* - matematikada; *spora,*

kameta, flora — botanikada; *fauna, reptiliya* — zoologiyada va b.lar); transportga (*mashina, avtomobil, avtobus, poyezd, trolleybus, tramvay*), san'atga (*teatr, spektakl, rejissor, opera, drama*), radio va televideniye (radio, televizor, lampa, detal, videomagnitofon), harbiy tizimga (*artilneriya, avtomat, tank, raketa, vzyod, rota, batalyon*) oid sʻzlar kʻpchilikni tashkil qiladi.

Fonetikjihatdan qaralganda ruscha-baynalmilal sʻzlarda quyidagi belgi-xususiyatlar kʻzga tashlanadi:

a) sʻz urʻusi erkindir: u sʻzning turli (birinchi, ikkinchi va oxirgi) bʻliklarida bʻlishi mumkin: *abajur, avantura, professor, standart, drama* kabi;

b) urʻuli bʻlikdagi unli qʻzbek tili sʻzlarining urʻuli bʻlikidagi unidan chʻziqroq talaffuz etiladi: *oltin* (qʻzb., umumturkiy) — *karantin* (r.-b.), *ovsin* (qʻzb.) — *apelsin* (r.-b.), *orzu* (f.-t.) — *meduza* (r.-b.) kabi;

d) bir bʻlikli sʻzlarda unli ruscha sʻzlarda chʻziqroq, qʻzbekcha va tojikcha sʻzlarda esa qisqaroq talaffuz qilinadi: *biz* (qʻzb.) — *bis > bi:s* («bis»ga chaqirmoq), *tep* (fe'l shakli) — *temp* (sur'at), *pul* (f.-i. < yun.) — *puls* (r.-b.);

e) ruscha oʻzbekcha qʻ unlisidan kengroq va orqaroqda talaffuz qilinadi: *tʻn* (qʻzb.) — *ton* (r.-b.), *to'rf* (qʻzb. < umumturkiy) — *tort* (r.-b.) kabi;

f) ruscha qʻzlashmalarining birinchi urʻuli bʻlikidagi unli qʻzbek sʻzlarining birinchi bʻlikidagi unidan ancha chʻziq va kuchli talaffuz qilinadi (chunki qʻzbek tili sʻzlarining birinchi bʻlikini kʻpincha urʻusiz bʻladi). Qiyos qiling: *imlo* (qʻzb. < ar.) — *impuls* (r.-b.), *indin* (qʻzb.) — *indeks* (r.-b.), *etik* (qʻzb.) - *etik* («etikaga oid»), *ellik* (qʻzb.) - *ellips* (r.-b.) kabi.

Yuqoridagi kabi tafovutli belgi-xususiyatlar soʻz tarkibidagi undoshlarda ham uchraydi. Xususan: a) ruscha qʻzlashmalar tarkibida undoshlarning qattiqlik va yumshoqlik belgilari qʻzbek tilida ham saqlanadi: *ukolva parol* (*ynoʻji ea napoʻib*), *feodal* va *medal* ((*peodcui & a Medajib*), *parad* va *naryad* (*napad ea uapʻfid*) kabi; b) ruscha sʻzlardagi lab-tish «v» sʻz oxirida jarangsiz «f» tarzida talaffuz qilinadi, qʻzbek tili sʻzlarida esa lab-lab «v» jarangsizlanmaydi. Qiyos qiling: *nav* (qʻzb. < f.-t) - *ustav > ustaf* (r.-b.), *birov* (qʻzb.) - *aktiv > aktif* (r.-b.) va b.lar; d) sʻz va bʻlikin boshida bir necha undoshning qatorlashib kelishi keng tarqalgan (umumturkiy sʻzlarda bu hol uchramaydi): *shkaf tramvay, trolleybus* kabi.

Morfologik belgilari: ruscha-baynalmilal leksemalarda prefiks + □zak (*a+morf, de+duksiya*), □zak + suffiks (*bronx+it, jurnal+ist*), prefiks+□zak+suffiks (*a+simmetr+iya*) tarkibli s□zlar uchraydi.

Ruscha-baynalmilal s□zlar tarkibidagi affikslar □zbek tilida s□z yasamaydi (*mikro□□it, mikroiqlim, ultratovush* kabi kalkalar bundan mustasno).

□zbekiston mustaqillikka erishgach, sobiq ittifoq tuzumiga xos bir qator ruscha-baynalmilal s□zlar (*raykom, partkom, gorkom, kolxoz* kabilar) eskirib, □zbek tili leksikasining eskirgan s□zlari (istorizmlar) qatoriga □tib qoldi, ayni paytda yangi ijtimoiy-siyosiy tuzum taqozosi bilan hamda iqtisoddagi va ta'limdagi islohotlar tufayli □zbek tili leksikasida yangi ruscha-baynalmilal □zlashmalar paydo b□ldi: *investitsiya, marketing, minimarket, supermarket, test, reyting, litsey, ko/lejva* boshqalar shular jumlasidandir.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. □zbek tili leksikasining tarixiy taraqqiyoti jarayonida s□z va leksemalarning qanday qatlamlari yuzaga kelgan? 2. □z qatlam qanday s□zlardan tarkib topgan? 3. Qanday s□zlar umumturkiy leksemalar sanaladi? Buning sababi? 4. Umumturkiy leksemalarning fonetik, semantik va grammatik belgi-xususiyatlari haqida ma'lumot bering. 5. Qanday s□zlar sof □zbek tili lu□aviy birliklari hisoblanadi? 6. Sof □zbek s□zlari qanday yuzaga kelgan? Nima uchun ular □z qatlam birliklari sanaladi? 7. Sof □zbek s□zlarining *fonetik* va morfemik tarkibi haqida ma'lumot bering. 8. □zlashgan qatlam qanday s□zlardan tarkib topgan? 9. Arab tilidan s□z □zlashtirishning ijtimoiy-tarixiy sabablari haqida ma'lumot bering. 10. Arabcha □zlashmalarning fonetik, semantik va morfemik belgi-xususiyatlarini tushuntiring. 11. Arab tilidan □zbek tiliga leksemalardan tashqari yana qanday s□zlar va morfemalar □zlashtirilgari? 12. Arabcha □zlashmalarning s□z turkumlari b□yicha taqsimoti qanday? 13. □zbek tili leksikasining boyishida arab tilidan □zlashtirilgan s□z va morfemalarning qanday ishtiroki bor? 14. Fors-tojik tillaridan s□z □zlashtirishning ijtimoiy-tarixiy sabablari haqida ma'lumot bering. 15. Fors-tojik tillaridan □zlashtirilgan s□zlarning s□z turkumlariga munosabati? 16. Fors-tojik tillaridan □zlashtirilgan s□zlarning fonetik va morfemik tarkibi haqida ma'lumot bering. 17. Fors-tojik til/aridan □zlashtirilgan s□zyasovchi prefiks va suffikslarning □zbek tilidagi s□z yasalishida tutgan □rni haqida gapiring.

18. O'zbek tili luqat boyligidagi sinonimiya hodisasining rivojlanishida fors-tojik tillaridan so'z o'zlashtirishning qanday roli bor? 19. Rus tilidan so'z o'zlashtirishning ijtimoiy-tarixiy sabablari haqida gapiring. 20. Ruscha-baynalmilal so'zlarning so'z turkumlariga munosabatini tushuntiring. 21. Ruscha-baynalmilal so'zlarning semantik xususiyatlari hamda fonetik va morfemik tarkibi haqida ma'mumot bering. 22. O'zbekiston mustaqillikka erishgach, O'zbek tiliga rus tilidan o'zlashgan leksikada qanday o'zgarishlar yuz berdi? Buning sabablari?

Tayanch tushunchalar

So'z qatlam. — O'zbek tili leksikasining umumturkiy va sof O'zbekcha so'zlardan iborat qismi.

O'zlashgan qatlam - boshqa tillardan olingan leksik o'zlashmalar qatlami.

Umumturkiy so'zlar — O'zbek tili luqat boyligidagi eng qadimgi luqaviy birliklar.

Sof O'zbekcha so'zlar — O'zbek tilining O'zida yasalgan (nisbatan yangi) leksemalar.

Arabcha o'zlashmalar — arab tilidan o'zlashtirilgan so'zlar.

Fors-tojik so'zlari — fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan so'zlar.

Ruscha-baynalmilal o'zlashmalar - rus tilidan va u orqali boshqa tillardan o'zlashtirilgan so'z va terminlar.

S O'Z O'ZLASHTIRISH

Adabiyotlar: 11 [59-613, 27 [175-180], 32 [96-1041.

127- §. So'z o'zlashtirish

So'z o'zlashtirish boshqa til so'zlarining O'zbek tiliga olinishidir. Bu jarayon, yuqorida ko'rilganidek, O'zbek tili leksikasining o'zlashgan qatlamini yuzaga keltirgan.

So'z o'zlashtirish til taraqqiyotining qonuniy ko'rinishidir: xalqlar o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy va ilmiy aloqalar birtildan ikkinchi tilga so'z va atamalarning o'tib turishini taqozo qiladi. O'zbek tiliga arab, tojik-fors va rus tillaridan so'z o'zlashtirilishi ham ana shunday ijtimoiy-tarixiy omillar tufayli sodir bo'lgan. (Bu haqda «o'zlashgan qatlam» mavzuiga qaralsin.)

128- §. Söz özləştiririshning ikki yöli

Söz özləştiririshning ikki yöli bor:

1. Jonli sözləshuv orqali söz özləştiriladi. Bunda boshqa til sozlari özbek tiliga mahalliy aholining o'zaki nutqi orqali ötadi. Masalan, ruscha *rami(pciMbi)*, *klubnika*, *podnos* sözlari özbek tilining jonli sözləshuvda *rom*, *qulubnay* va *patnis* deb talaffuz qilingan, keyinchalik özbek adabiy tiliga ham shu shaklda özləshgan.

2. Bosma manbalar orqali söz özləştiriladi. Bunda boshqa tildagi matnni özbek tiliga tarjima qilish yoki özbek tilida yozilgan maqolalarda, ilmiy va badiiy asarlarda boshqa til sözlərini (ayniqsa, termin va atamalarni) ishlatish orqali b'ladigan özləştirirish nazarda tutiladi. Matematikadagi *katet*, *gipotenuza*, adabiyotshunoslikdagi *kulminatsiya*, *sujet kabi* terminlar, *ocherk*, *roman*, *povest* kabi sözlər shu yoi bilan özləştiririlgandir.

129- §. Söz özləştirirish usullari

Söz özləştirirish usullari ham ikki xil b'ladir:

I. Özicha olish. Bunda boshqa tildan özləştiririlayotgan söz hech qanday özgarishsiz yoki ayrim (juz'iy) fonetik özgarishlar bilan olinadi. Mas., *özöza* (f-t.), *gu/(f~b)*, *poya* (f-t), *kaptar* (< f-t: *kabutar*); *balo* (ar.). *bil'aks* (ar.), *davlat* (ar.), *muallim* (< ar. *mua llim*); *direktor* (r-b.), *rektor* (r-b.), *institut* (r-b.), *metro* (r-b.), *chöt* (< rus. *cwe™*), *chötka* (< rus. *memka*) kabi.

2. Kalkalab olish. Bunda boshqa tildagi (mas., rus tilidagi) sözning moifemik tarkibidan qismma-qism nusxa olish orqali özbekcha söz yasaladi va shu söz bilan boshqa til (mas.,rus tili) leksemasining ma'nosi ifodalanadi. Qiyos qiling: *yarimötkazgich* < rus. *nojynpoeodnuK*, *ilmiy-ommabop* < rus. *HaynHo-nonynpHbiu* kabi. Kalkalashning bu turi t'liq kalka sanaladi, chunki unda boshqa til sözining ifoda materiali özbek tili materiali bilan t'liq almashtirilgandir. Ba'zan boshqa til sözining birqismi özgarishsiz olinadi, qolgan qismi esa özbek tili materiali bilan almashtiriniadi. Qiyos qiling: *mikroötit* < rus. *MuicpoydodpeHue*, *ultratovush* < rus. *yibmpa3eyK*, *rekordli* < rus. *peKopdmu*, *meshchanlik* < rus. *Meu^aHcmeo* kabi. Kalkalashning bu turi yarim kalka hisoblanadi.

Toiiq va yarim kalkalar söz özləştiririshning *grammatik usuli* deb ham qaraladi, chunki bunda boshqa til sözlərining ma'noli qismlaridan nusxa k'chirilishi orqali söz yasaladi. Ammo tilda ba'zan yangi söz yasalmay, azaldan mavjud boigan birorta leksemaga boshqa tilieksemasining birorta ma'nosini yuklash orqali ham maiio özləştirilishi ta'minlanadi. Özləştiririshning bu turi *semantik kalka* sanaladi. Masalan, **til** sözi !96

«s□zlashuv quroli» nomi sifatida ruscha **ЖМК** s□ziga ekvivalentdir. Ayni shu holat rus tilidagi »**ЖМК** s□zining «asir» ma'nosini □zbek tilidagi **til** s□zi bilan ifodalashga turtki b□lgan: «Q□mondonlik Ostonaqullar keltirgan «til»dan hujum jangining planini tuzish uchun eng kerakli ma'lumotlarni oldi». (A.Rahm. Ellik birbahodir.)

□zbek tilidagi □zak leksemasida «s□zning □zagi» ma'nosining paydo b□lganligi ham ruscha **КопеНб** leksemasining «КопеНб ЧЮБО» ma'nosiga asoslangandir.

130- §. S□z □zlashtirishning chet s□zlarni q□Uashdan farqlari

S□z yoki ma'no □zlashtirilishini chet s□zlarni q□llashdan farq qilish kerak. S□z yoki ma'no □zlashtirilishi muayyan til leksikasini boyituvchi qonuniy hodisadir, chunki bir til boshqa tildan □zi uchun zarur b□lgan leksik-semantik birliklarni □zlashtiradi. Chet s□zlarni ishlatish hodisasi esa □ayri qonuniydir, chunki □zbek tilining □zida biror s□z mavjud boigani holda, uning □rnida chet s□zni ehtiyojsiz, maqsadsiz q□llash tilni boyitmaydi, aksincha, ayrim shaxslarning □z nutqiga e'tiborsiz qarashinigina aks ettiradi.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. S□z □zlashtirishga olib keladigan qanday omillarni bilasiz?
2. S□z □zlashtirishning qanday y□llari va usullari bor?
3. Jonli s□zlashuv orqali va bosma manbalar orqali s□z □zlashtirish qanday farqlanadi? 4. Leksemalarni □zicha olish va kalkalab olish haqida ma'lumot bering. 5. Kalkaning qanday turlari bor?
6. T□liq kalka, yarim kalka va semantik kalka haqida ma'lumot bering.
7. S□z □zlashtirish va chet s□zlarni q□llash hodisalari qanday baholanadi?

Tayanch tushunchalar

S□z □zlashtirish - boshqa til s□zlarining □zbek tiliga olinishi.

□zicha **olish** - boshqa til leksemasining □zgarishsiz yoki juz'iy □zgarish bilan □zlashtirilishi.

Kalkalab olish - boshqa tildagi s□zning morfemik tarkibidan qismma-qism nusxa k□chirish orqali s□z yasalishi, bu s□zda boshqa til leksemasi ma'nosirini ifodalanishi.

Semantik kalka - tilda azaldan mavjud b□lgan s□zga boshqa til leksemasining ma'nosini yuklash.

LEKSEMALARNING ISHLATILISH DOIRASI

Adabiyotlar: 11 [61-67], 27 [143-151], 32 [112-118].

131- §. Leksemalarning ishlatilish doirasi

Leksemalarning ishlatilish doirasi chegaralanmagan va chegaralangan boʻlishi mumkin. Bunday ikki guruhga ajralish asosan ot, sifat, ravish va fe'l turkumlaridagi leksemalarga xosdir. Son va olmosh turkumlarida, shuningdek, boʻlovchi, yuklama, kʻmakchi va undovlarda ishlatilish doirasi chegaralangan soʻzlar yoʻq.

I. Ishlatilish doirasi chegaralanmagan leksemalar oʻzbek tilida soʻzlashuvchilarning barchasi uchun umumiy boʻlgan, hammaga tushunarli va hammaning nutqida bir xil darajada qoʻllanadigan soʻzlardir: *bosh, qoʻl, kʻz, daraxt, meva* (otlar); *oq, qora, qizil, katta, kichik, yaxshi, yomon* (sifatlar); *tez, oz,, kʻpirttaga, atayin* (sifat-ravishlar); *yurmoq, ishlamoq, qimoq, yozmoq* (fellar) va b.lar. Bunday leksemalar *umumxalq luqaviy birliklar* deb ham yuritiladi.

II. Ishlatilish doirasi chegaralangan leksemalar dialektga, kasb-hunar leksikasiga va jargon-argolarga xos soʻzlardir. Jonli soʻzlashuvda ishlatiladigan vulgarizmlar ham qoʻllanishi chegaralangan luqaviy birliklar sanaladi.

132- §. Dialektlarga xos soʻzlar

Dialektlarga xos soʻzlar qoʻllanishi territoriyaga kʻra chegaralangan leksemalardir. Bunday soʻzlar *leksik dialektizmlar* sanaladi. Ular ikki xil boʻladi:

a) *dialektizm-soʻz*. Bunda soʻzning ifoda plani, demak, nomemasi shevaga xos boʻladi: *buzoq* — Toshk. sh., *gʻsala* — Bux. sh., *djak* - Xorazm. sh. (ad.-orf. *buzoq*); *rayhon* — Toshk. sh., *nozvoy* — Sam. sh. (ad.-orf. *rayhon*); *yosti* - Toshk. sh., *taka* — oʻzbek dial, *bolish* -Bux. sh. (ad.-orf. *yosti*); *dʻppi, tʻppi* — Toshk. sh., *qalpoq*— Sam. sh., *kallapsh*— Bux.sh. (ad.-orf. *dʻppi*) kabi;

b) *dialektiz/n-ma no*. Bunda leksemaning ifoda plani (nomemasi)emas, maʼnosi (sememasi) shevaga xos boʻladi, nomema esa adabiy tilda ham qoʻllanadi. Masalan, *chopqi (Toshksh.) - chopqi (Sam. sh.) - chopqi(ad.tilda)*. Demak, *chopqi* nomemasi dialektizm-soʻz sanalmaydi, ammo uning shevalardagi maʼnolari bir xil emas. Qiyos qiling: *chopqi* (Tosh. shevasida - «shox-shabba qirqish, gʻsht, piyoz qiymalash va sh.k. ishlarda qoʻllanadigan katta va oʻqir, pichoqqa oʻxshash asbob») - *chopqi* (Sam. shevasida -198

«tig'i sopi ichiga qayirib yopib qo'yiladigan pichoqcha, qalamtarosh») - *chopqi* (ad. tilda - «shox-shabba qirqish, gisht qiymalashda qo'llanadigan katta va oqir, pichoqqa o'xshash asbob»). Demak, *chopqi* leksemasining semantik tarkibida ikkita semema (leksik ma'no) bor: 1) Toshkent shevasi va adabiy tildagi ma'nosi. Bular dialektizm emas; 2) Samarqand shevasidagi ma'nosi. Bu ma'no faqat shevaga xos bo'lib, adabiy tilga o'tmagan, shuning uchun u dialektizm-ma'no (dialektizm-semema) sanaladi. Bunday holni *lagan* leksemasida ham ko'ramiz. Bu leksema adabiy tilda «quyuq ovqatlar solinadigan, tarelkadan katta yassi idish» ma'nosini anglatadi. Demak, u shu shaklda va shu ma'nosida dialektizm emas, ammo *lagan* leksemasining shevalarda «katta chuqur tishgarak idish», «kir yuviladigan to'ora» ma'nolari ham bor, *lagan* so'zining ayni shu ma'nolari dialektizm-sememalar sanaladi.

Tilning luqat boyligida leksik dialektizmlardan tashqari, *frazeologik dialektizm* ham uchraydi. (Bu haqda darslikning «Frazeologiya» bo'limiga qarang.) Leksik va frazeologik dialektizmlar birgalikda luqaviy dialektizmlar hisoblanadi.

Dialektizm hodisasi tilning fonetik va grammatik sathlarida ham bor:

a) *fonetik dialektizmlar* dialektga xos nutq tovushlari yoxud so'zning u yoki bu shevadagi fonetik tarkibi. Masalan, o'zbek tilining qipchoq lahjasi shevalarida 9 ta unli fonema bor: i-bi, o-a, y-u, e-o va e. Bunday zidlanishning har bir a'zosi so'z ma'nosini farqlash uchun xizmat qiladi. Qiyos qiling: *tish* («odamning tishi») — *tush* («tashqari»), *bis* («qurum») — *is* («hid»), *SMZ* («chiz») — *siz* («siz») ¹²⁴, *ot* (o't: «olov», «o'simlik») — *ot* (o't: «o'tishga buyruq»), *or* (o'r: «bedani o'r») - *er* (o'r: «sochni o'r»), *tur* («turishga buyruq») - *tiir* («xil», «jins») ¹²⁵ kabi. Biroq hozirgi o'zbek adabiy tilining fonologik tizimida unli fonemalarning bunday zidlanishi («y o'q onlik» va «ingichkalik» belgilari bilan farqlanish) yo'q, demak, yuqoridagi so'zlarning har biridagi unli fonema faqat shevaning o'zigagina xos, shunga ko'ra u *arfonetik dialektizmlar sana\ad*.

Siroqaluvchi y va qorishiq dj undoshlari shevalarda ham, adabiy tilda ham bor. Demak, ular dialektizm emas, ammo bu tovushlarning shevada va adabiy tilda qo'llanishi farqlanadigan o'rinlar uchraydi. Xususan, so'zning boshida adabiy tildagi y o'rnida qipchoq lahjasining «dj»-lovchi shevalarida qorishiq dj ishlatiladi: *y o'q* (ad.-orf.) - (*joq*) (shevada), *yigit* (ad.orf.) - *jiit* (shevada), *yilon* («y»-lovchi shevalarda) - *jilan* («j»-lovchi shevalarda) kabi. Bu hodisa k va g, t va d undoshlarining qo'llanishida ham yuz beradi:

¹⁴ Qarang: BT o'ychiboyev. O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlari. - T.: «O'qituvchi», 1996, 7-b. BT o'ychiboyev. Ko'rsatilgan asar, 23-24- b.

ko 'z (ad.-orf.) — *go 'z* (gez: Xorazm sh.), *kel* (ad.-orf.)-ge/ (Xorazm sh.), *til*(ad.-orf.) — *c///*(□zb. tilining□□uz lahjasida) kabi¹²⁶. Bu hodisa *leksfk-fonetik deatektiz/n* deb baholanadi [1115, -96];

b) *grammatik dialektizmlar* — biror shevaning □zigagina xos (adabiy tildagidan □zgacha) grammatik shakllari. Mas., adabiy tildagi - «-miz» (shaxs-son affiksi) □rnida Toshkent shevasida «-vuz» affiksi ishlatiladi: *boramiz* (ad.-orf.) — *borovuz* (Tosh. sh.) kabi. Adabiy tildagi «-da» (□rinpayt kelishigi q□shimchasi) □rnida Samarqand shevasida «-ga» q□llanadi: *Toshkentda* □*qiyapman* (ad. tilda.) — *Toshkentga* □*qopman* (Sam.sh.) kabi. Hozirgi zamon davom fe'li shakllari shevalarda «-vot» (Toshk.) — «-op» (Sam.) - «-utti» (Nam.) affikslari bilan ifodalanadi: *borvotti*, *boropti*, *borutti* kabi. Keltirilgan misollarning shevalardagi turlari *grammatik dealektizmlar* sanaladi.

133- §. Leksik, fonetik va grammatik dialektizmlarning uslubiy vosita sifatida q□Uanishi

Leksik, fonetik va grammatik dialektizmlardan badiiy asartilida uslubiy vosita (uslubiy figura) sifatida foydalanish hollari ham uchraydi. Yozuvchi J.Abdullaxonovning «T□fon» romanidan keltirilgan quyidagi matn parchasiga nazar tashlaylik:

Shu vaqt ko 'cha eshik taraqlab ochildi-yu, ostonada o 'n yoshlardagi maykachan, qop-qora bolapaydo boidi. Unihoyatda hansirar, k□pyugurib toliqqanidan nafasini rostlay olmasdi:

—Akamullo, akamullo, sizni yo 'qloshopti, idoraga yo 'qloshopti.

—Nima gap ?

—Hojar ayani bachasi sahroda borkan ekan... Bo 'ronda qolgan ekan...

Qaytib kelmopti... So'g'in X□janazar akoning duxtori bo'ronga qolip o'lipti.

Hoshim yugurganicha chiqib ketdi. Mahmuda bilan Mohidil bir-biriga hayron qarab qolishdi.

Yuqoridagi nutqiy parcha muallif tili va personajlar tilidan tarkib topgan b□lib, unda nutqning dialogik shakii qatnashgan. Personaj tilida □zbek-tojik ikki tilliligi ta'sirida b□lgan □zbek shevalari s□zlaridan {*akamullo*, *bacha*, *duxtor*, *s□□in* kabi leksik dialektizmlardan), shu shevalarga xos grammatik shakllardan (yo 'qloshopti, kelmopti) va leksik-fonetik dialektizmlardan (*aka* s□zining *ako* shaklidan) unumli foydalanilgan, natijada obraz nutqining tipik va ta'sirchan b□lishiga erishilgan.

²ⁿ *Qaratig:* V.V.Reshelov, Sli.Shoabdurahmonov. □zbek dialcktologivasi. - T.: «□qitnchi», 1978, 42-b.

Yozuvchi Erkin Samandarovning «Daryosini yiqotgan qirg'oq» romanidan keltirilgan quyidagi dialogda esa dialektizmlarning uslubiy vosita sifatidagi roli, personajlar nutqini tipiklashtirishdagi ahamiyati yanada yorqinroq kuzguga tashlanadi.

Ichkaridan Anvar chiqdi. Nima ho'layotganini angshara olmay serrayih turdi.

—*Voy, anavi olvolini ko'ring, — dedi Qumrixon o'rnidan turib.*

—*Olvoling nimasi?*

—*Olvoli de, huv ana.*

—*Chiyani aytasanmi?*

Qumrixon bo'istoncha chiya sizga tushunmadi.

—*Olchami?*

—*Ha, olvoli yegum kelutti.*

—*Ma, Qumri, — dedi Ganja bir hovuch olchani uzib.* («Sharq yulduzi» j-li, 1989, NQI, 39-b.)

Yuqoridagi dialog epizodida mevaning bir turi uch xil nom bilan - *olvoli, chiya va olcha* leksemalari vositasida atalgan, bu hol ikki (Namangan va Biston) sheva vakillari ortasidagi nutqiy muloqotning jonli, hayotiy chiqishiga xizmat qilgan.

134- §. Kasb-hunar leksikasi

Kasb-hunar leksikasi ijtimoiy mehnatning u yoki bu turiga, ishlab chiqarish, ilm-fan, adabiyot-sairat va hokazo sohalarga oid narsa-hodisa hamda tushuncha nomlaridir: *degrez* ~ «qozon, omoch tishi va boshqa chiqarish asboblari quyuvchi usta», *kavshar* — «metall buyum, detal va sh.k.ni bir-biriga ulash uchun ishlatiladigan metall yoki qotishma», *changchi, uruqchi, gultoj* (botanikaga oid tushuncha nomlari) kabi. Bular tilshunoslikda *professionalizmlar* yoki *professional leksika* deb ham ataladi. Professional leksikaning ilm-fanga, texnikaga, adabiyotga oid qismi *terminlardeb* ham nomlanadi: *fonema, morfema, semema* (tilshunoslik terminlari), *tangens, sinus, teorema*, *Ara/e^matematika terminlari* kabi. («Terminlar» mavzusiga ham qarang.).

Kasb-hunar leksikasi (professionalizmlar), asosan, muayyan sohaga oid o'zaki va yozma matnlarda faol qo'llanadi, umumtil doirasida esa ular ancha passiv bo'ladi. Bunday qatlam leksemalarining ishlatilish doirasidagi chegaralanish shu bilan belgilanadi.

135- §. Kasb-hunar leksikasidan uslubiy vosita sifatida foydalanish hollari

Kasb-hunar leksikasidan badiiy asar tilida ma'lum uslubiy maqsadlarda foydalanish holatlari ham uchraydi. Masalan:

Payshanba ~ maosh kuni edi. Peshindan keyin atrofi taxta devor bilan omonat o'ralgan qurilish hovlisiga chang-to'zon ko'tarib «ZIL» mashinasi kirib keldi. Chekkadagi ko'chma vagoncha oldida voshillab to'xtadi. Kabina eshigi ochilib, qo'titig'iga qora sumka qistirgan kassir qiz ~ Faya sakrab tushdi. Vagoncha zinasiga pildirab chiqib, baqirdi:

— *Yigit/ar, keliqiz, zarplata oliqiz!*

Betonchi Safar aka ayiqdek lapanglab vagoncha tomonga birinchi bo'lib yurdi. Ketidan payvandchimiz, Ikrom aka. Uning ketidan Erkin degan takellajchi yigit. (Q.H.)

Yuqoridagi matn parchasida qurilishdagi birepizod yoritilganligi tufayli, unda *betonchi, vagoncha, payvandchi, takellajchi* kabi qurilish leksikasiga oid so'zlar ishlatilgan.

136- §. Argotizm va jargonizmlar

Argotizm va jargonizmlar — biror argo yoki jargonga xos leksemalar. Argo va jargonlar biror ijtimoiy guruh yoki toifalarning, masalan, sportchilar, o'qituvchilar, olibsotlar, poraxo'rlar va boshqalarning «yasama tili»dir. Shuning uchun argo va jargonlar *ijtimoiy dialektlar* deb ham yuritiladi.

Argotizmlar yashirin ma'no ifodaiydi. Masalan, otarchilar orasida— *yakan*(«pu»), ichuvchilar orasida—«ovc/ia («araq»), g/z/ («vino») kabi.

Jargonizmlarda yashmn ma'no bilan birga tinglovchini yoki o'zga bir shaxsni kamsitish yoxud uning xislatlarini boshqartirib baholash ottenkalari ham mavjud bo'ladi. Masalan, talabalar jargonida: dW-«topshirilmagan imtihon», «qarz»; jonli so'zlashuvda: yora-«yengil tabiatli», «buzuq» va b.lar.

Argotizm va jargonizmlar, asosan, jonli so'zlashuvda, tor doirada ishlatiladi. Uiardan badiiy asarda obraz va personajlarni tipiklashtirish maqsadida foydalanish hollari harn uchraydi. Masalan: *Bu qora yer yutkuming yora chiqarishini yetti uxlab tushida kim kribdi. (Hamza. Paranja sirlari.) Gapni aylantirmang. Yoqliq joy. Yakan katta bo'ladi!* («Mushtum», 1960, NQ 2).

Bir maktabda gap mish-mish,
Turkunning **dumi** bormish.
Xush, bu ajab, qanday **dum**,
Hech kimda yoq-ku bu **dum**?

Bilsam voqea zga, Ilinmas
qilga, kuzga! «Ikki»
degan oti bor, na zi, na
zoti bor...

(Q.M.)

137- §. Vulgarizmlar

Vulgarizmlar - haqorat ma'nosida qo'llanadigan so'zlar: *xunasa, dayus, shtak, tinka* kabilar. Bunday leksemalar yoki ularning vulgar ma'nolari adabiy til birligi sanalmaydi, ularni qo'llash nutq madaniyatiga xilof deb qaraladi, ammo badiiy asar tilida bunday so'zlardan uslubiy vosita sifatida foydalaniladi. Masalan: *U qizini mashinasini Qoraqamishga qarah uchirdi.* (T.M.). *Yolga gapirasan, xunasa, uyida bo'lmagansan. Ayvoniyoq uning* (T.M.). *Dayus, dayus Vali to'la, Mirvali to'la dayus ...* (S.Ahm.). *Hosilboyvachchaga aytil qo'y: senikini artkuncha, zinikini eplasini. Kelib-kelib shandan panoh izladingmi, eshtak!* (T.M.). *Anavi tinkani nima qilamiz? — dedi Asadbek, jahlidan tushib ...* (T.M.).

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Ishlatilish doirasiga ko'ra leksemalar qanday guruhlanadi?
2. Qanday so'zlarning ishlatilish doirasi chegaralanmaydi?
3. Qaysi so'z turkumlarida ishlatilish doirasi chegaralangan leksemalar bor? Ularning turlari? 4. Dialektizmiar nima? Uning qanday turlari bor? 5. Dialektizm-so'z va dialektizm-ma'no qanday farqlanadi? 6. Fonetik dialektizm va leksik-fonetik dialektizmning farqlarini tushuntiring. 7. Grammatik dialektizm haqida ma'lumot bering. 8. Dialektizmlardan uslubiy vosita sifatida foydalaniladimi? 9. Kasb-hunar leksikasi qanday so'zlarni o'z ichiga oladi? 10. Terminlar qo'llanishi chegaralangan leksikaning qaysi turiga kiradi? 11. Argotizm va jargonizmlar nima? Vulgarizmlar-chi? 12. Dialektizm, professionalizm, argotizm, jargonizm va vulgarizmlardan nutqning qaysi turlarida uslubiy vositalar sifatida foydalaniladi?

Tayanch tushunchalar

Umumxalq **luqaviy birliklar** — ishlatilish doirasi chegaralanmagan soʻz va iboralar.

Dialektizmlar — qoʻllanishi territoriyaga keng chegaralangan til birliklari.

Dialektizm-soʻz — shevaga xos soʻz.

Dialektizm-ma'no - soʻzning shevadagi ma'nosi.

Fonetik dialektizmlar — dialekt yoki shevaga xos fonetik birliklar tizimi.

Leksik-fonetik dialektizm — adabiy tilda bor boʻlgan soʻzning biror shevadagi fonetik tarkibi.

Grammatik dialektizmlar - biror shevaning qizigagina xos (adabiy tildagidan qizgacha) grammatik shakllari.

Kasb-hunar leksikasi — ijtimoiy mehnatning, ilm-fan yoki san'atning, ishlab chiqarishning u yoki bu turiga mansub maxsus tushunchalarning nomlari.

Professionalizmlar — kasb-hunar leksikasining qismi.

Terminlar — professional leksikaning ilm-fanga, texnikaga, adabiyot yoki san'atga oid bir turi.

Argotizmlar — yashirin ma'noli soʻzlar.

Jargonizmlar — yashirin ma'no bilan birga tinglovchini yoki qizga birshaxsni kamsitish yoxud uningxislatini boʻrttirib baholash xususiyatiga ega soʻzlar.

Vulgarizmlar — haqorat ma'nosida qoʻllanadigan soʻzlar.

UZBEK TILI LEKSIKASIDA ESKIRISH VA YANGILANISH JARAYONLARI

Adabiyotlar: II [67-73], 27 [151-164], 32 [106-114].

Til tizim sifatida uzluksiz harakatda, rivojlanishda boʻlib turadi, bu uning ijtimoiy mohiyatidan kelib chiqadi: til va jamiyat, til va ong, til va tafakkur qirrasidagi ikki tomonlama aloqadorlik ularning bir-biriga ta'sirini belgilaydi - jamiyatda boʻlib turadigan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot, iqtisodiy va ma'rifiy sohalardagi islohotlar tilning luqat boyligida yangi-yangi soʻz va atamalarning yuzaga kelishini, ayni paytda ma'lum soʻz-leksemalarning eskirib, tarixiy kategoriyaga aylanishini taqozo qiladi. Bu jarayon tilning luqat boyligida istorizm, arxaizm va neologizm kabi leksik birliklarni yuzaga keltiradi.

138- §. Leksik istorizmlar

Leksik istorizmlar oʻtmish voqeligi boʻlgan narsa-hodisalarning nomlaridir. Masalan: *botmon* - «Oʻzbekistonning turli yerlarida turli salmoqqa ega boʻlgan (ikki puddan oʻn bir pudgacha) oʻqirlik oʻlchovi»; *chaqirim* — «1,06 kilometrga teng uzunlik oʻlchovi»; *chori* — «qul xotin», «tutqunlikdagi ayol»; *mingboshi* — «daha yoki qishloq oqsoqoli, hokimi»; *omoch* — «ulovga qoʻshib yer haydaydigan metall tishli primitiv yoʻoch asbob» va b.lar.

Istorizmlar, odatda, uzoq tarixiy jarayonlar davomida yuz beradigan eskirishning mahsuli boʻladi, ammo ular, baʼzan, qisqa vaqtda paydo boʻlishlari ham mumkin: yaqin oʻtmishda (1991- yilgacha) Oʻzbek tilining faol soʻzlari boʻlgan ayrim leksemalarning (*parikom, raykom, gorkom, obkom, kolxoz, sovxoz* kabilarning) hozirgi kunda eskirib, istorizmlar qatoriga qoʻshilgani buning dalilidir.

Istorizmlarning muhim belgilaridan biri shuki, uning ifoda plani (nomemasi) va mazmun plani (sememasi) birga eskiradi, binobarin, leksema yaxlit holda hozirgi til birligi boʻlmay qoladi.

139- §. Leksik arxaizmlar

Leksik arxaizmlar — hozirgi paytda mavjud boʻlgan voqelikning eskirgan nomi yoki, aksincha, hozirgi tilda mavjud boʻlgan leksemaning eskirgan maʼnosi (sememasi). Demak, eskirish jarayoni leksemaga yaxlit holda yoki uning bir qismiga (maʼnolaridan biriga) aloqador boʻladi, shunga koʻra leksik arxaizm ikki turga boʻlinadi.

1. **Arxaizm-leksema** — hozirgi paytda mavjud boʻlgan voqelikning eskirgan nomi: *lab* (odam organizmidagi aʼzolardan birining hozirgi nomi) — *dudoq* (shu aʼzoning eskirgan nomi, arxaizm-leksema: «*Yulchining kuchli, erkak nafasini, dudoqlarida uning boʻsasining jonli olovini bir lahza sezdi*». O.); *qassob* («mol soʻyuvchi» — hozirgi maʼno) - *sallox* («mol soʻyuvchi» maʼnosidagi eskirgan soʻz, arxaizm-leksema: «*Tikka oldiga borib, devkor saii oxlarday shoxidan ushlab «bismillohu ollohu akbar», deb ... boʻl ziga pichoq tortib yubordim, — dedi Shum boia*». O.G.); *elchixonona* («bir davlatning boshqa davlatdagi diplomatik vakolatxonasi*) - *saforat* («...diplomatik vakolatxonona» ning eskirgan nomi, arxaizm-leksema); *qoʻshin* («askar», «armiya») — *cherik* («askar», «armiya» tushunchalarining eskirgan nomi, arxaizm-leksema: «*Andoq qalin cherikka ne ish qila olay edi. Sengicha govunchi bordi, zini daryoqa soldi, arq boʻlidi*». «Boburnoma» dan;

parol («maxfiy shartli soʻz») — *paron* («parol», «maxfiy shartli soʻz») maʼnosidagi arxaizm-leksema: «U1 yurushta maʼhud paron alfazi «Toshkand» bila «Sayram» edi. Toshkand desa, Sayram deyilgay, Sayram desa Toshkand». — «Boburnoma»dan) kabi.

2. **Arxaizm-semema** - hozirgi tilda mavjud boʻlgan leksemaning eskirgan maʼnosi. Masalan: *param* soʻzi hozirgi tojik tilida «qaygʻu», «xasrat», «alam», «tashvish», «kulfat» maʼnolarida qoʻllanadi, tojikmishda (eski tojik tilida) esa bu soʻz «ishq», «muhabbat», «sevgi» maʼnolarini ham ifodalagan: «*Bir yuzi gulgun paramidin yuz, tugon kunglumdadur, -Xor-xorimning iloji bodan gulgun dengiz...*» ~ «Xazoyinul-maoniy»dan. Hozirgi tojik soʻzining «ishq», «muhabbat» maʼnolari eskirgan boʻlib, arxaizm-semema sanaladi. Bunday holni *hatfsoʻz* maʼnolarida ham koʻramiz. Bu soʻz hozirgi tojik tilida «alifbodagi grafik belgi» maʼnosini anglatadi, eski tojik tilida esa harf soʻzining «soʻz», «nutq» maʼnolari ham boʻlgan: «*Har harfi oning tanimda jon boʻldi yana, Har lafz hayoti jovidon boʻldi yana*» - «Xazoyinul-maoniy»dan. «...U1 masal borkim, «*On guzarro burd*». *Aning davlatining va navkarining intiqomida bu harfni aning tiliga terʻgri soldi*». - «Boburnoma»dan. *Harfsoʻzning* ana shu ikki gapdagi maʼnosi hozirgi tojik tiliga nisbatan arxaizm-semema hisoblanadi.

Baʼzan soʻzning soʻzi yoki uning maʼnolaridan biri emas, balki talaffuzi eskiradi, natijada shu soʻzning eskirgan talaffuz varianti, demak, leksik-fonetik (yoki fonetik-leksik) arxaizm yuzaga keladi. Qiyos qiling: *qoʻbiz*. (tojikjakka tojixshash cholqoʻu asbobi) - *qoʻbuz* (shu asbob nomining eskirgan talaffuz varianti, leksik-fonetik arxaizm: «*yana biri Sayid Yusuf tojiloqchi edi... Mardonali toji ham bor edi. Qoʻbuzni yaxshi cholur edi*». — «Boburnoma»dan; *bugun* (payt ravishi) — *bukun* (shu soʻzning eskirgan talaffuz varianti, leksik-fonetik arxaizm: *Bukun sendin xabar topa olmadiq*. ~ «Holoti Sayyid Hasan Ardasher»dan; *ilon* («sudraluvchi jonivorning bir turi») — *yilon* (shu jonivor nomining eskirgan talaffuz varianti, leksik-fonetik arxaizm: «*Muloyim takallum vahshiylarni ulfat sari boshqarur, fusungar afsun bila yilonni tojshukdin chiqarur*» — «Mahbubul-qulub»dan.

Talaffuzdagi arxaiklashish leksemalardagina emas, balki leksik maʼnoga ega boʻlmagan soʻzlarda (olmoshlarda, koʻmakchilarda) ham uchraydi. Masalan: *u, bu, shu, tojsha* (kishilik va koʻrsatish olmoshlarining hozirgi fonetik-oifoepik shakllari) - *ul, bul, shul, tojshal, tojshul* (shu olmoshlarining eskirgan talaffuz variantlari). Misol: *Ahli irfon soliki atvori ul, Ma 'rifdt bozorining Attori ul* («Lisonut-tayr»dan); *Bul Rustamdurkim, amirul-mominin Umar ... Madoyin toja Sa'd Vaqqosni arab cherikin boshlatib yibarganda...* («Tarixi mulki ajam»dan); *Janobi tojshal Hodix tojja eshon, Olur tojzlarin tojniyon zamon*. (Muq.); *Fath tolib toja yetishmas, agar ermas*

muxlis, Kim □shulfotihaning lozimasidur ixlos («Xazoyinul-maoniy»)dan). Bunday arxaiklashish bilan k□makchisida ham kuzatiladi: *Xoh tanobingni duchandon qilay, Xoh karam birla boshingni silay.* (Muq.). Bu gapdagi birla hozirgi hilan s□zining arxaiklashgan talaffuz variantidir.

140- §. Arxaiklashish hodisasining grammatik birliklarda uchrashi

Arxaiklashish hodisasi tilning grammatik birliklarida, xususan, affiksial morfemalarda va shu morfemalar ishtirokida shakllangan grammatik formalarda ham uchraydi. Masalan: fe'ning sifatdash shakllari qadimgi turkiy tilda «-mish» va «-mbish» (*Terjidd bolmbish turk Bilge qa□an*. — «Tangridan b□lgan turk Bilga xoqon»), «-duq» va «-diik», «-tuq» va «-tiik» (*barduqyerde* ~ «borgan yerda», *boltuqda* — «b□lganda») morfemalari vositasida yasalgan¹²⁷, hozir esa bu funksiyada, asosan, «-gan» affiksi q□llanadi: (*b□lgan, borgan* kabi), «-duq» va «-diik», «-tuq» va «-tiik» morfemalari esa grammatik (affiksial) arxaizmga aylangan. Ba'zi morfemalar hozirgi tilda bor b□lsa-da, ularning talaffuzi eskirgan b□ladi: «*Yana bir Mahmud barlos edi. Navandokliq barloslardindur. Sulton Abusaid Mirzp qoshida ham bek edi. Sulton Abusaid Mirzp□a Iroq viloyati musaxxar b□l□onda Kirmonni Mahmud bartos□a berib edi...*» («Boburnoma»)dan). Bu gapda q□llangan «-din», «-dur», «-g'a», «-g'on» morfemalari hozirgi «-dan», «-dir», «-ga», «-gan» morfemalarining eskirgan talaffuz variantlaridir, bunday variantlar tilshunoslikda fonetik-grammatik arxaizmlar deb ham yuritiladi.

141-§. Leksik arxaizmlarning leksik istorizmlardan farqlari

Leksik arxaizmlarning leksik istorizmlardan farqlari: 1. Leksik arxaizm hozirgi paytda mavjud b□lgan narsa-hodisaning eskirgan nomidir. Istorizm esa □tmish voqeligining nomi.

2. Voqelikning hozir mavjudligi uning eski nomi (leksik arxaizmi) □rnida yangi nomi b□lishini taqozo qiladi: *yuz* (hozirgi nom) ~ *yonoq* (arxaizm), *lab* (hozirgi nom) - *dudoq* (arxaizm), *dushman* (hozirgi s□z) - *yo□iy* (arxaizm), *q□shin* (hozirgi s□z) ~ *cherik* (arxaizm) kabi. Bu hol tilning lu□at boyligida sinonimik qatorlarni shakllantiradi.

¹²⁷*Bu haqcia qarang: T□ychiboyev B. □zbek tilining taraqqiyot bosqichlari. - T.: «□qituvchi». 1996, 126-b.*

Istorizmlar tomonidan nomlangan oʻtmish voqeligi hozir yuq, binobarin, ularning (istorizmlarning) hozirgi tilda sinonimlari ham boʻlmaydi.

3. Leksik arxaizmlarning yuzaga kelishida sinonim soʻzlar orasidagi uslubiy munosabatlar muhim rol oʻynaydi: birining faollashuvi ikkinchisining passivlashuviga, arxaiklashuviga olib keladi. Istorizmlarda esa bunday munosabat boʻlmaydi: voqelikning yuqolishi shu voqelik nomi boʻlgan soʻzning (leksemaning) luqatdan butunlay tushib qolishiga sabab boʻladi.

142- §. Leksik neologizmlar

Leksik neologizmlar tilda yangi paydo boʻlgan va yangilik boʻyoqini yuqotmagan soʻzlar: *internet, marketing, litsenziya* va b.

Har qanday neologizm dastlab ayrim shaxs nutqida voqe boʻladi, bunday paytda u individual nutq neologizmi sanaladi. Masalan; «*Bek akang ko 'rinmay qoldi-ku ? dedi qesakpolvon labiga sigaret qistirib. Humkalla cho 'ntagidan chaqqonlik bilan yoqqich olib unga olov tutdi...*» (T.M.) Bu gapda *yoqqich* soʻzi ruscha *zfljigalka* soʻzining kalkasi tarzida qoʻllangan, uni asar muallifi (Tohir Malik) oʻzi yasagan va oʻzi individual nutq neologizmi sifatida birinchi boʻlib ishlatgan. Demak, bu soʻz hozircha umumtil neologizmi darajasiga koʻtarilmagan, chunki u nutq ixtiyoridan til ixtiyoriga oʻtmagan. Baʼzan ancha ilgari yaratilgan individual nutq neologizmlari ham umumnutq neologizmiga aylanmay qolib ketadi. Buni atoqli yozuvchi Abdulhamid Chqʻlpon tomonidan oʻz vaqtida yasalgan *ogtʻji soʻz* misolida yaqqol koʻrsa boʻladi: «*...Har bir ona suti oʻzidan ketmagan tentak gimnazistni bir «ozitqi» deb bi/ardi»^{2H}*. Abdulhamid Chqʻlpon bu gapdagi *ozitqi* soʻzini *achitqi, qichitqi* tipidagi yasalmalar modeliga (qolipiga) suyanib yasagan va uni «yqʻldan ozdiruvchi» (ruscha «soblaznitel») maʼnosida qoʻllagan. Bu nutqiy parchada oʻs/zining yangi lisoniy-badiiy topildi q sifatida alohida estetik qimmat kasb etganligi shubhasiz, ammo u shu matndan tashqariga, umumtil doirasiga chiqqan emas, demak, umumtil neologizmi holatiga oʻtmagan. Bunday holat Oybekning «Nurqidirib» povestidan keltirilgan quyidagi gapda ham kuzatiladi: «... chorrahada, balandlikda qizil sallali, qisqa ishtonli qopqora regulirovshchik-yqʻlbon qoʻllarini ohangdor oʻynatib, kqʻcha harakatini boshqaradi» (22-bet) (individual neologizm — **yqʻlbon, regulirovshchik -yqʻlbon**).

Bu haqda qarang: MLYM qʻldoshev. Chqʻlponning badiiy til mahorati («Kecha va ktinduz romani misolida). NDA. - T.: 2000, 12-13-b.

Umumtil neologizmi til hodisasi, individual neologizm esa uslubiy hodisa sanaladi. Leksikologiyada, asosan, umumtil neologizmi o'rganiladi.

Umumtil neologizmi ham nisbiy hodisadir; til taraqqiyotining ma'lum bir bosqichida neologizm bo'lgan so'z keyinroq neologizmlik «bo'yoqi»ni yiqotib, zamonaviy leksik qatlam birligiga aylanishi mumkin. Masalan, *telefon, televizor, trolleybus, radio* so'zlari dastlabki paytlarda neologizm bo'lgan, hozir esa ularning birortasida yangilik bo'yoqi saqlanmagan, demak, bu so'zlar allaqachon neologizmlik holatidan chiqib, qo'llanishi odat tusiga kirgan leksemalarga aylangan. Bunday holat ba'zan qisqa davr ichida ham yuz berishi mumkin; keyingi 5-10 yil ichida o'zbek tili leksikasida paydo bo'lgan *test, litsey, ball, grant, kontrakt* kabi yangi so'zlarda, shuningdek, *hokim, tadbirkor, ishbiarmon* so'zlarining yangi ma'nolarida «yangilik bo'yoqini yiqotish», «odat tusidagi so'zga yoki ma'noga aylanish* sur'ati shu daraja tezlashganki, natijada ularni ko'pchilik qiynalmay angiyadigan va qo'laydigan bo'lib qolgan. Demak, bu so'zlar neologizmlik holatidan zamonaviy qatlam birligi holatiga o'tib bo'lgan yoki o'tish jarayonini boshidan kechirmoqda.

143- §. Leksik neologizm turlari

So'zning neologizmlik belgisi leksemaga yaxlit holda yoki uning bir qismiga (mas., ma'nolaridan biriga) aloqador bo'iyadi, shunga ko'ra leksik neologizm quyidagi ikki turga bo'iyadi:

Neologizm-leksema. Bunda leksema yaxlitligicha neologizm bo'iyadi; *devident, internet, faks, interfaks* kabi.

Neologizm-semema. Bunda leksemaning o'zi emas, uning ma'nolaridan biri neologizm sanaladi. Bunga *ko'k* so'zining hozirgi tilda paydo bo'igan «dollar» ma'nosini misol qilib ko'rsatish mumkin.

Neologizmning yuzaga kelishi quyidagi omillarga tayanadi:

1. Jamiyatda yangi voqelik paydo bo'iyadi, bu voqelikni nomlash zarurati esa tilda yangi so'z yoki atamaning yuzaga kelishini taqozo qiladi. Bunda: a) voqelikning nomi boshqa tildan o'tlashtiriladi: *komputer, monitoring, slayd* kabi; b) voqelikning nomi o'zbek tilining o'zida yasaladi: *MDH* (mustaqil davlatlar hamdo'stligi) kabi.

2. Jamiyatda yoki tabiatda mavjud bo'igan voqelikning nomiga sinonim tarzida yangi so'z yasaladi: *eskirtma* (*arxaizm* atamasining yangi yasalgan sinonimi), *yangirtma* (*neologizm* atamasining yangi yasalgan sinonimi) kabi.

Neologizm hodisasi frazemalar va grammatik birliklar doirasida ham uchraydi. (Bu haqda tegishli bo'iymlarga qaralsin.)

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Tilning luqat boyligidagi eskirish va yangilanish jarayonlari'qanday omillar ta'sirida yuz beradi?
2. Eskirish jarayonining natijalari nimalarda namoyon bo'ladi?
3. Leksik istorizmlar nima?
4. Leksik arxaizmlar nima? Uning qanday turlari bor?
5. Leksik istorizm va leksik arxaizmlar qanday farqlanadi?
6. Leksik neologizm nima? Uning qanday turlari bor?
7. Individual nutq neologizmi va umumtil neologizmi haqida malumot bering.

Tayanch tushunchalar

Leksik istorizmlar — odatdagi voqeligidagi nomlari.

Leksik arxaizmlar — hozirgi paytda bor bo'lgan voqelikning eskirgan nomi yoki hozirgi tilda mavjud bo'lgan leksemaning eskirgan ma'nosi.

Arxaizm-leksema — leksik arxaizmnning bir turi. Unda leksema yaxlit holda eskirgan bo'ladi.

Arxaizm-semema — leksik arxaizmnning ikkinchi turi. Bunda leksema yaxlit holda emas, qisman (semantik tarkibidagi ma'nolaridan biri) eskiradi.

Leksik-fonetik arxaizm — talaffuz arxaizmi. Bunda leksemaning tovush tarkibida qisman eskirish yuz beradi.

Leksik neologizm - yangilik bo'lgan bo'lgan leksemalar.

Individual nutq neologizmi — ayrim shaxs nutqida voqe bo'lgan neologizm.

Umumtil neologizmi — nutqiy hodisadan til hodisasiga aylangan neologizm.

Neologizm-Iksema - yangilik bo'lgan leksema.

Neologizm-semema - tilda azaldan mavjud bo'lgan leksemaning semantik tarkibida yangi paydo bo'lgan ma'no (semema).

ЎЗBEK TILI LEKSIKASINING EMQTSIONAL-EKSPRESSIV JIHATDAN QATLAMLANISHI

Adabiyotlar: 11 [73-75], 27 [67-71], 32 [119-121].

144-§. Sözning usubiy bo'yoqi

Ўzbek tili leksikasida sözlar emotsional-ekspressiv jihatdan ikki qatlamga ajratiladi:

1. Emotsional-ekspressiv jihatdan betaraf sözlar. Bunday sözlarning semantik tarkibida faqat denotativ ma'no (atash, nomlash semalari) mavjud bo'ladi: *yuz, oriq, oziq, jilmaymoq* kabi. 210

2. Emotsional-ekspressiv jihatdan bo'yoqdor sōzlar. Bunday sōzlarning semantik tarkibida denotativ ma'no (atash, nomlash semalari) bilan birga uslubiy bōyoqlar (ifoda semalari, konnotativ semalar) ham mavjud bo'ladi: *turq* (denotativ ma'no + uslubiy bōyoq), *dirdov* (denotativ ma'no+uslubiy bōyoq), *qiltiriq*, *ipiltiriq* (denotativ ma'no + uslubiy bōyoq), *irshaymoq* (denotativ ma'no + uslubiy bōyoq) kabi.

1 z o h : *yaxshi* va *yomon*, *azab* va *nafrat* kabi sōzlarda uslubiy bōyoq bordek tuyuladi, aslida esa ularda uslubiy bōyoq yo'q, bu sōzlar belgi yoki voqelikni atash (nomlash) bilan cheklanadi, shunga kōra emotsional-ekspressiv jihatdan bōyoqdor sōzlar sanalmaydi¹²⁹.

145- §. Emotsional-ekspressiv bōyoqdor sōzlarning nutqda qōllanishi

Uslubiy bōyoq bor bo'lgan sōzlardan nutqda his-tuyōularni, sōzlovchining voqelikka nisbatan salbiy yoki ijobiy munosabatini ifodalash maqsadida foydalaniladi. Masalan: *Mamlakat bizlarga ishonsin! Biz, shalvirab ishni xurjun qilaylikl...* (Uyō.). *Tursang-chi, muncha shalpayasan!* (H.SH.). Bu misollarda *bōshashmoq* leksemasi o'rnida *shalviramoq* va *shalpaymoq* sōzlari qōllangan va shu sōzlarning mazmun planidagi uslubiy bōyoqlar («kinoya», «mazax», «kesatiq» semalari) hisobiga nutqda ekspressivlik ta'minlangan.

Nutqda ekspressivlikning ifodalanishi quyidagi usullarga tayanadi:

1. **Leksik usul.** Bunda uslubiy bōyoq bor bo'lgan sōz nutqqa kiritiladi (yuqoridagi misollar).

2. **Kontekstual usul.** Bunda uslubiy bōyoq yo'q bo'lgan sōz ma'lum kontekst yoki nutqiy muhit ta'sirida uslubiy buyoqdor sōzga aylantiriladi. (bu haqda «lfoda semalari» bahsiga qarang).

3. **Affiksatsiya usuli.** Bunda betaraf ma'noli sōzlarga subyektiv baho ifodalovchi affiksial morfemalar qōshiladi. (Bu haqda ham «lfoda semalari» bahsiga qarang).

4. **Fonetik usul.** Bunda sōz tarkibidagi undoshlardan biri qavatlantiriladi (geminatsiya), unililar chōziladi, urōning o'rnini o'zgartiriladi, shular hisobiga ekspressivlik ta'minlanadi. Misollar: *Ishqilib, Zamira bechora uyatga chidayolmay ketib qolgan. Yashshamagurlar...* (P.Q.). Akam bechora gōshangada kōrib, **xayro-o-o-on** bo'lib qolganlar. (Mirm.).

¹²⁹ Bu haqda qarang: o'zbek tili leksikologiyasi. Jamoa. - T.: «Fan», 1981, 160-161-b. Yana qarang: Po3eHTajib R.3., roJiy6 1+6., TeJieHKOBa M.A, CoBpeMCHHbiti pyccKniH H3MK. - M.: «AtipMc Opecc Pojibej)», 2001, c. 100-102.

5. **Sўzni metaforik qoʻllash usuli.** Bunda koʻp maʼnoli sўzning metaforaga asoslangan majoziy (hosila) maʼnosidan uslubiy figura sifatida foydalaniladi: *Muhtaram qayin otamizga! Siz bilan meni qoronib zindon/arga tushirib, dor osttarigacha tortgan ... Homid ismli bir tashkilotchi, nihoyat ikki yillik sargardonlik soʻngida, yordamchilari bilan tuproqqa qorishtirishga muvaffaq boʻldim.* (A.Qod.). Bu gapda *tashkilotchi* sўzi koʻchma maʼnoda Homidga nisbatan qoʻllangan, shu bilan Otabekning bu shaxsga nisbatan salbiy his-tuyqusi, nafrati ifodalagan. Yana: *Mamajon lochinigʻit, Serharakat, betinim.* (Q.M.). Bu gapda *lochin* sўzi oʻz maʼnosida emas, koʻchma maʼnodagi yigitning epcilligini, chaqon va jasurligini baholash maqsadida qoʻllangan.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Uslubiy bəyoqdorlik jihatdan sўzlar qanday qatlamlarga ajratiladi? 2. Emotsional-ekspressiv jihatdan betaraf sўzlar va betaraf bəlmagan (bəyoqdor) sўzlar qanday farqlanadi? 3. Emotsional-ekspressiv jihatdan bəyoqdor sўzlardan nutqda qanday maqsadlarda foydalaniladi? 4. Nutqda ekspressivlikning ifodalanishi qanday usullarga asoslanadi? 5. Ekspressivlikni ifodalashning quyidagi usullari haqida maʼlumot bering:
 - a) leksik usul;
 - b) kontekstual usul;
 - d) affiksatsiya usuli;
 - e) fonetik usul;
 - t) sўzni metaforik qoʻllash usuli.

Tayanch tushunchalar

Uslubiy bəyoq — sўzning leksik maʼnosiga qoʻshimcha tarzda orttirilgan uslubiy ottenka, ifoda semasi.

Emotsional-ekspressivlik — ekspressiyaga (taʼsirchanlikka) egalik.

Emotsional-ekspressivlikni ifodalashning leksik usuli - nutqda uslubiy bəyoq bor bəlgan sўzning qoʻllanishi hisobiga taʼsirchanlikning ifodalanishi.

Emotsional-ekspressivlikni ifodalashning affiksatsiya usuli — betaraf maʼnoli sўzlarga subyektiv baho ifodalovchi affikslarni qoʻshish orqali nutqda taʼsirchanlikka erishish.

Emotsional-ekspressivlikni ifodalashning kontekstual usuli — uslubiy bəyoq bəlmagan sўzning maʼlum kontekst taʼsirida uslubiy bəyoqdor sўzga aylantirilishi orqali nutqiy taʼsirchanlikning taʼminlanishi. 212

Emotsional-ekspressivlikni ifodalashning fonetik usuli - turli fonetik hodisalar (geminatsiya, unililami chiqish, urining o'rnini o'zgartirish) hisobiga nutqiy ta'sirchanlikning ta'minlanishi.

Soni metaforik qilish - sonning metafora usulida kichirilgan ma'nosi hisobiga nutqiy ta'sirchanlikning ta'minlanishi.

LEKSEMALARNING NUTQ KIRINISHLARIGA XOSLANISHI

Adabiyotlar: 11 [75-78], 27 [165-173].

146- §. Nutq, uning kirinishlari

Nutq so'zlovchining til birliklari vositasida fikrni shakllantirishi (ichki nutq) va ifodalashi (tashqi nutq) jarayonidir. U adabiy nutq va so'zlashuv nutqi kirinishlarida namoyon boiadi:

Adabiy nutq adabiy til me'yorlariga b'ysundirilgan, demak, ishlov berilgan bo'ladi.

So'zlashuv nutqi nutqning ma'ium me'yorlarga kiritilmagan, ishlov berilmagan kirinishidir. U k'proq erkin muloqot paytida ishlatiladi.

147- §. Nutq kirinishlariga xoslangan leksik qatlamlar

Nutqning yuqoridagi ikki kirinishiga munosabat jihatidan lu'at boyligidagi so'zlar ikki xil qatlamga birlashadi:

I. Umumnutq qatlam so'zlari. Bunday so'zlar adabiy nutqda ham, so'zlashuv nutqida ham bir xil darajada ishiatiladi. Lu'at boyligidagi so'zlarning k'pchiligi shu qatlamga mansubdir: zamonaviy qatlam so'zlari, ishlatiishi chegaralanmagan leksikaning aksariyati, shuningdek sinonimik qatordagi dominantalar, uslubiy b'yo'i b'lmagan betaraf ma'noli so'zlar umumnutq qatlam birliklari sanaladi.

II Nutqning ma'lum kirinishiga xoslangan so'zlar. Bunday so'zlar nutqning faqat bir kirinishiga (mas., adabiy nutqqa) xoslangan boiib, boshqa kirinishida (mas., so'zlashuv nutqida) ishlatilmaydi yoki, aksincha, so'zlashuv nutqida q'llanib, adabiy nutqda ishlatilmaydi.

1. **Adabiy nutqning o'zi** ham ikki xildir: rasmiy nutq va badiiy nutq:

— *rasmiy nutqda* fikrning ifodalanishi isbotlarga, faktlar ta'kidlanishiga tayanadi, shuning uchun unda tasviriy vositalar, uslubiy b'yoqdor so'zlar ishlatilmaydi: t'ori ma'nodagi so'zlarning va soha terminlarining q'uanishi k'proq adabiy nutqning shu kirinishiga xosdir;

— *badiiy nutqda* kichma ma'noli soʻzlar, ijobiy baho semalari boʻlgan leksemalar (*tabassum, mardonavor, chehra* kabilar) faol qatnashadi.

2. **Sozlashuv nutqida** fikr ifodasi ancha erkin boʻladi, unda adabiy nutqqa xos boʻlmagan oddiy soʻzlar (*qittay, ketvorgan:..*), dialektizmlar (*opoqi, opoʻoyi, ka/lapsh..*), jargonizmlar (*loy, yakan, satil....*), salbiy emotsiya ifodalovchi soʻzlar (*bashara, tirjaymoq...*), vulgarizmlar (*gʻrsxta, tʻnka, sʻtak, qiziʻar...*), laqablar (*Bʻtqa, Burun, Qilich ...*), baʼzan, hatto oʻzbek tiliga soʻzlashmagan, demak, oʻzbek tili birligi darajasiga yetmagan boshqa til soʻzlari (*alkash, bratan, molodes* kabi varvarizmlar) ham qoʻlanadi.

148- §. Nutq koʻrinishlariga xoslangan leksemalarning badiiy asar tilida qoʻlanishi

Leksemalarning nutq koʻrinishlariga xoslanishi haqidagap ketganda, ularning badiiy asar tilida qoʻllanishini alohida baholash kerak, chunki badiiy nutq bilan badiiy asar tili bir hodisa emas: badiiy nutq adabiy nutqning bir koʻrinishi, u albatta adabiy til meʼyorlariga boʻysundiriladi; badiiy asar tilida esa adabiy til meʼyorlaridan chetga chiqish holatlari ham kuzatiladi: badiiy asardagi obraz va personajlar tilining tipiklashtirilishi shuni taqozo qiladi, demak, badiiy nutq badiiy asar tilining yetakchi komponenti, ammo yagona komponent emas. Unda badiiy nutq bilan parallel ravishda, asardagi maqsad va vazifalardan kelib chiqib, soʻzlashuv nutqi qoliplari va elementlaridan, umumnutq qatlam soʻzlaridan ham foydalaniladi: muallif nutqi, muallif tili shaklida berilayotgan bayon va izohlar, asosan, adabiy nutq meʼyorlariga tayanadi (soʻzlarning tanlanishi ham shunga asoslanadi), obraz va personajlar tilida esa funksional uslubning barcha turlaridan foydalaniladi.

149- §. Soʻzlarning fonetik tarkibida, grammatik shakllarida nutq koʻrinishlariga xoslanish

Soʻzlarning fonetik tarkibida, grammatik shakllarida nutq koʻrinishlariga xoslanish:

1. **Sozlashuv nutqida**, ayniqsa, oddiy (jonli) soʻzlashuvda:

a) soʻz, soʻz formalari va soʻz birikmalari tarkibidagi ayrim tovushlar (baʼzan bir necha tovush) tushib qoladi: *obor* (< olib bor), *aytvor* (< aytib yubor), *pasqam* (pastqam), *bolla* (bolalar), *mashu* (< mana shu) kabi;

b) baʼzi tovushlarning soʻz tarkibidagi oʻrni almashadi (soʻzning metatezaga uchragan shakli qoʻlanadi): *turpoq* (< tuproq), *tervat* (tebrat), *tʻramoq* (< tʻramoq) kabi;

d) bir tovush □rnida boshqa tovush (fonemaning fakultativ varianti) q□llanadi: *kegin* (< keyin), *shoyi* (< shohi), *k□ynak* (< k□ylak), *qalmoq* (< qarmoq) kabi;

e) s□z boshida, □rtasida yoki oxirida tovush orttiriladi: *□ris* (< rus), *ishkop* (< shkaf), *tanka* (< tank), *banka* (< bank) kabi;

f) s□z tarkibidagi ayrim unlilar uslubiy maqsadda ch□ziladi: *ho-o-zir*, *ka-a-a-atta*, *ayta qo-o-l*, *jo-o-onim* kabi;

g) s□z tarkibida bir xil undoshlar qavatlantiriladi, bunda s□z ur□u-sining □rni ham k□pincha □zgartiriladi, shu tariqa leksemaning ma'nosida ta'kidlash, erkalatish, yalinish, ma'noni kuchaytirish kabi ottenkalar ifodalanadi: *maza* — *mazza*, *yasha* — *yashsha* kabi;

h) s□zlashuv nutqida kishi nomlarining, s□z yoki s□z birikmalarining qisqartirib talaffuz qilinishi ham uchrab turadi: *Dilor* (< Diiorom), *Muqad* (< Muqaddas), *Guli* (< Gulnora), *Dilfuz* (< Dilfuza), *kilo* (kilogramm), *marshrutka* (< marshrutli taksi), *metro* (< metropoliten) kabi;

i) s□zlashuv nutqida intonatsiyaning ham □ziga xos □rni bor: nutqiy vaziyatga qarab u tez-tez □zgarib turishi, bunda xabar-darak, s□roq, buyruq mazmuni, taajjub, gumon, qatMylik kabi ma'nolar ifodalanishi mumkin;

j) fe'lning *-b (-ib)* affiksi bilan yasalgan ravishdosh shakli hamda «-gan» affiksi bilan yasalgan sifatdosh shakli *edi* t□hqsiz fe'i bilan birga kelganda «-uvdi», «-gandi» shakllarida qoilanadi: *aytuvdi* (< aytib edi), *boruvdi* (< borib edi), *yozuvdi* (< yozib edi), *aytgandi* (< aytgan edi), *borgandi* (< borgan edi), *yozgandi* (< yozgan edi) kabi;

k) s□zlarning subyektiv baho shakllariga keng □rin beriladi: *akajon*, *Lolaxon*, *dadamlar*, *yigitcha*, *qizaloq* kabi.

2. **Rasmiy nutqda** qonun, qaror, ariza, bildirgi, buyruq, nizom, y□riqnoma (instruksiya), eion, hisobot, akt, shartnoma, tilxat kabi turli hujjatlar va ish qo□ozlari yoziladi. Bunday hujjat matnlarida avvaldan shakllanib, maium qolipga tushgan konstruksiya, formulirovka va s□z birikmalaridan keng foydalaniladi: *...ni qaror qiladi*; *...lar ta'minlanadi*; *...ga egadir*; *...lar e'tiborga olinsin*; *...ga chora k□rilsin*; *...qoniqarli deb topilsin*; *biz, quyida q□l q□yuvchilar...*; *...ni hisobga olib buyuraman*; *...ma'lum qilaman*; *...malum qilamiz*; *...ni s□rayman*; *...ning bajarilishini o'z zimmamizga olamiz* kabi.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Nutq nima? Uning qanday turlari bor?
2. Adabiy va s□zlashuv nutqlari qanday farqlanadi?
3. Qanday s□zlar umumnutq qatlam birliklari sanaladi?

4. Qanday sōzlar nutqning ma'lum turiga xoslangan hisoblanadi?
5. Rasmiy va badiiy nutqlarda qōllanishga xoslangan sōzlar qanday farqlanadi? 6. Sōzlashuv nutqida qōllanishga xoslangan sōzlar, ularning ma'no xususiyatlari haqida ma'lumot bering. 7. Badiiy nutq va badiiy asar tili qanday farqlanadi? 8. Nutqning u yoki bu turiga xos bōlgan fonetik va grammatik belgi-xususiyatlar haqida gapiring.

FRAZELOGIYA

FRAZELOGIYA HAQIDA UMUMIY MA'LUMOT

Adabiyotlar: 11 [78-81], 27 [55-61, 74-79], 32 [82-88], 110 [3-5].

150- §. Frazzeologiya

Frazzeologiya tilshunoslikning bir bōlimi bo'lib, u tilning luqat tarkibidagi frazemalar haqida ma'lumot beradi.

Frazema kōchma ma'noli turqun konstruksiyadir. Masalan, *zōraymoq* (leksema) — *avj olmoq* (frazema), *qiynalmoq* (leksema) — *azob chekmoq* (frazema) kabi. Demak, frazema ham leksema kabi luqaviy birlik sanaladi, ammo qzining ifoda va mazmun planlaridagi qator belgilari bilan leksemadan farqlanadi.

151-§. Frazemaning ifoda plani

Frazemaning ifoda plani deganda uning tovush tomoni, leksik tarkibi, birikmaga yoki gapga teng konstruksiyasi nazarda tutiladi. Masalan: *kōnglini olmoq* (birikmaga teng), *kōzlari qinidan chiqib ketdi* (gapga teng), *boshi qotdi* (gapga teng), *ensasi qotdi* (gapga teng) kabi. Frazemalar orasida qōshma gapga teng qurilishli turqun konstruksiyalar ham uchraydi: «*qor yoqib, izlar bosildi*» kabi.

Frazemalar tarkibidagi sōzlarning bogianishi erkin birikma yoki gap tarkibidagi sōzlarning bogianishidan farq qilmaydi: ularning barchasida sōzlar tobelanish asosida bōlanadi, biroq: a) erkin birikmadagi yoki gapdagi bogianish nutq jarayonida, nutq bilan bir paytda sodir boiadi; frazema-dagi bōianish esa nutq paytidan ancha awal yuzaga kelib, turqunlashib qoladi, inson xotirasida va tilda yaxlitligicha saqlanadi; b) erkin birikmadagi yoki gapdagi sōzlarni sōzlovchi qz ixtiyori bilan almashtira oladi: «*kengkōcha*»

birikmasi □rnida «*tor k□cha*» birikmasini, «*men □qiyman*» gapi □rnida «*men ishlayman*» gapini qoilaishi mumkin, ammo «*yulduzni benarvon urmoq*» birikmasi □rnida «*yulduzni narvonsiz urmoq*», «*yulduzni shotisiz urmoq*», «*yulduzni beshoti urmoq*» birikmalari qoilaanmaydi.

Shuni ham ta'kidlash lozimki, har qanday tur□un birikma frazema b□lavermaydi. Masalan, *Birlashgan Millatlar Tashkiloti* birikmasi tur□un konstruksiyadir, ammo t□□ri ma'noli tur□un konstruksiya boiganligidan frazema hisoblanmaydi. Frazema yaxlit holda k□chma ma'no ifodalashi shart.

Frazemalarning ifoda planida leksemalardan tashqari, yordamchi s□zlar (k□makchilar) va turli forma yasovchi morfemalar qatnashishi mumkin. Masalan, *ochiqyuz bilan* (bu frazemaning ifoda planida «*bilan*» k□makchisi qatnashgan), *dam olmoq* (bu frazemaning ifoda planida «*-moq*» morfemasi ishtirok etgan). Keltirilgan misollarda k□makchi va affiksali morfema frazemalarning doimiy belgilari hisoblanadi, chunki ular shu frazemalarning ichki grammatik qurilishiga mansubdir, ammo *dam oldim*, *dam olgin*, *dam olsin* kabi bogianishlarda qoilangan «*-di+m*», «*-gin*», «*-sin*» morfemalari (zamon, shaxs-son, mayl k□rsatkichlari) shu frazemalarning ifoda planiga kirmaydi, chunki bu morfemalar nutq talabiga k□ra q□shiladi.

152- §. Frazemaning mazmun plani

Frazemaning mazmun plani uning nimanidir nomlashi, ifodalashi, anglatishidir. Masalan, *o□zi-qulo□ida* frazemasining mazmun planida «*xursand*» ma'nosi ifodalangan.

Frazemaning mazmun plani albatta k□chma ma'noga asoslanadi, aks holda uning t□□ri ma'noli tur□un birikmalardan (*elektron hisoblash mashinasi*, *kvadrat uyulab ekish* kabi sostavli terminlardan) farqi qolmaydi.

Frazemaning mazmun planidagi ma'no *frazeologik ma'no* hisoblanadi. Qiyos qiling: leksemaning mazmun planida - «leksik ma'no»; frazemaning mazmun planida - «frazeologik ma'no». Frazeologik ma'no leksik ma'nodan murakkabroqdir, chunki u frazema tarkibidagi s□zlar bogianishidan kelib chiqadi va umumlashgan boiadi.

Frazemaning semantik tarkibida frazeologik ma'nodan tashqari, uslubiy b□yoq ham mavjud boiadi. Masalan, *t□nini teskari kiymoq* frazemasining semantik tarkibida «□chakishmoq» (frazeologik ma'no) bilan birga «qaysarlik» semasi (uslubiy b□yoq) ham bor. *To 'rt tomoni qibla* frazemasida «qayoqqa xohlasi ketaversin*» ma'nosi bilan birga salbiy baho (uslubiy b□yoq) ham ifodalangan. *Chehrasi ochiq* frazemasining semantik tarkibida esa «xushtabiat» ma'nosi ijobiy baho (uslubiy b□yoq) semasi bilan qoqlangan.

Salbiy yoki ijobiy baho semalari, odatda, frazemalarning mazmun planida b^ortib turadi, bu omil frazemalardan nutqiy ta'sirchanlikni ta'minlovchi uslubiy vosita sifatida foydalanish imkonini beradi, ayniqsa, badiiy asar tilida bunday birliklarning roli katta. Misol: *Bir umr qulingiz b^olmasam, kalomullo ursin, k^ozim ochildi, aka!* (T.M.) *Rangi quv ^ochib, yupqa lablari titrab, k^ozlarining paxtasi chiqib ketdi.* (H.N)

Ba'zi frazemalarda qonun hujjatlari tiliga ixtisoslashish, terminlashish ham uchraydi. Bunday paytlarda frazema ma'nosida neytrallashish yuz beradi, uslubiy b^oyoq sustlashib, oxiri tushib qoladi. Buni jinoyat-protsessual kodeksida q^ollanadigan *aybini b^oyniga q^oymoq, aybiga iqr^or b^olmoq* kabi termin «frazemalar»da k^orish mumkin.

153- §. Frazemalarning semantik tarkibidagi turkum semalari

Bu semalar frazeologik ma'noga tayanadi. Masalan: *aravani quruq olib qochmoq* (fe'l frazema), *arpasini xom ^ormoq* (fei frazema), *ammamning buzo^oiday* (sifat frazema), *ba^ori qattiq* (sifat frazema), *bir o^oiz* (ravish frazema), *bir o^oizdan* (ravish frazema), *t^ort k^oz. bilan* (ravish frazema), *tomdan tarasha tushganday* (ravish frazema) kabi.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Frazema nima?
2. Nima uchun frazema k^ochma ma'noii tur^oun konstruksiya sanaladi?
3. Frazemaning ifoda planini qanday tushunasiz?
4. Frazemalar erkin birikmalardan va t^ori ma'noii tur^oun birikmalardan qanday farqlanadi?
5. Frazemaning mazmun plani haqida ma'umot bering.
6. Frazeologik ma'no nima? U leksik ma'nodan nimasi bilan farqlanadi?
7. Frazemaning semantik tarkibidagi uslubiy baho (stilistik b^oyoq) haqida gapiring.
8. Frazemalardan nutqda qanday maqsadlarda foydalaniladi?
9. Frazemalarning semantik tarkibida turkumlik semalari bo'ladimi?

Tayanch tushunchalar

Frazeologiya — tilshunoslikning frazemalar bilan shu^ollanuvchi bo'limi.

Frazema — k^ochma ma'noii tur^oun konstruksiya.

Frazemaning ifoda plani — frazemaning moddiy-material tomoni: shakli, tuzilishi, leksik va fonetik tarkibi.

Frazemaning mazmun plani - frazemaning frazeologik ma'no va uslubiy b^oyoqdan iborat semantik tarkibi. 218

FRAZEOLOGIK MONOSEMIYA VA POLISEMIYA. FRAZEMALARNING SEMANTIK TURLARI

Adabiyotlar: 11 [81-83], 27 [101-107], 32 [86-88], 110 [5-6].

154- §. Frazeologik monosemiya

Frazeologik monosemiya — frazemaning semantik tarkibida bitta frazeologik ma'noning birligi. Chunonchi, *kengliga qol solmoq* frazemasining semantik tarkibida «yashirin fikr-yini bilishga harakat qilmoq» ma'nosidan boshqa frazeologik ma'no yiq: «*Rizaning yuragiga qolsolib korgan Muhiddin uningjavobidan xursand bo'ldi.*» (R.F.). «*Kechagi ishdan maqsadim u yerdagi xotinlaming ko'ngliga qo'lib ko'rish, undan keyin qizimga ba'i bir ishonchliroqlarini tanlab olish edi.*» (S.Z.). Keltirilgan gaplarning birinchisida *kengliga qol solmoq* frazemasining variatsiyasi — «*yuragiga qol solib karmoq*» ishlatilgan, har ikki holda ham bitta frazeologik ma'no — «yashirin fikr-yini bilishga harakat qilmoq» nazarda tutilgan.

155- §. Frazeologik polisemiya

Frazeologik polisemiya — frazemaning semantik tarkibida ikki yoki undan ortiq frazeologik ma'noning birligi. Masalan: *boshi(m) aylandi* frazemasining semantik tarkibida ikkita frazeologik ma'no bor: 1) «Behud bo'lmoq» ma'nosi: «*stol yoniga kelguncha uning boshi aylanib ketdi.*» «Muncha darmonsiz bo'lmasam», - qiladi u». (S.Z.); 2) «Esankiramoq» ma'nosi: «*...muloyim qarab quyishlarini, ... jii mayib gapirishlarini sezardim, buning hammasidan boshim aylanardi.*» (O.Yo.)

Leksemalarda bo'lganidek, frazemalarda ham polisemiya hodisasi ma'no kichik qonuniyatlariga asoslanadi.

156- §. Frazemalarning semantik turlari

Frazema ma'nosi bilan uning tarkibida qilingan leksemalar ma'nosi ortasidagi munosabat asosida frazemaning ikki semantik turi farqlanadi:

1. **Frazeologik butunlik.** Bunday frazemaning umumlashgan kichik ma'nosi frazema tarkibidagi leksemalar ma'nosi bilan izohlanadi. Masalan, *tepa sochi tikka bo'lmoq* frazemasini yaxlit holda «g'azablanmoq» ma'nosini - umumlashgan kichik ma'noni anglatadi. Bunday kichik ma'noga esa kishi darazab bo'lganida uning badanidagi tuklarning sezilar-sezilmas

harakatga kelishi (psixo-fiziologik holat) asos birlan, demak, frazemaning kichma ma'nosini frazema tarkibidagi s'zlarning z ma'nolari bilan izohlash mumkin. Yana: *Ona suti o'zida* frazemasini yaxlit holda «hali yosh», «tajribasiz» ma'nosini anglatadi, bunday kichma ma'noni esa frazema tarkibidagi s'zlar ma'nosi bilan izohlash mumkin: «*Mahmadona, shumsan-da. Ona suting o'zingda-yu, soqolimning oqiga qaramay aql o'rgataman deysan*». (O.)

2. Frazeologik chatishma. Bunday frazema ifodalagan kichma ma'no frazema tarkibidagi s'zlar anglatgan leksik ma'no'lar bilan izohlanmaydi. Masalan, *ikki q'lini burniga tiqib* frazemasini «quruqdan quruq, evaziga hech narsa olmay» ma'nosini ifodalaydi, bu ma'noni frazema tarkibidagi s'zlarning ma'nolari bilan izohlab b'lmaydi: «*Kelmagandan keyin, domlaga «oz.odlik» olib kelish kerak-da. Bu bo 'Isa shumshayib, ikki qo'ini burniga tiqib keidi*». (P.T.) «... *Senga ish y'q!*» — *deb, bizni quvib yubordi. Katta o'lim bilan ikki q'limizni burnimizga suqib z uyimizga bordik*». (S.A.)

Frazeologik butunlik bilan frazeologik chatishma orasida ma'lum umumiylik va tafovutlar bor. Ularni quyidagicha izohlash mumkin:

Umumiylik: 1) ikkalasi ham tur'un konstruksiya sanaladi; 2) ikkalasida ham umumlashgan yaxlit bir ma'no (kichma ma'no) ifodalanadi; 3) ikkalasida ham uslubiy b'yoq (uslubiy sema) b'ladi, chunki frazemalarning barchasi voqelikni nomiash bilan cheklanmaydi, uni baholash xususiyatiga ham ega; 4) ikkalasi ham nutqda yaxlit holda bitta sintaktik vazifada q'llanadi.

Farqlari: 1) Frazeologik butunlik tarkibidagi s'zlarning ma'nolari frazemaning kichma ma'nosini izohlaydi. Frazeologik chatishmada esa s'zlar ma'nosi bilan frazema ma'nosi (frazeologik ma'no) o'rtasida bunday aloqa y'q; 2) frazeologik butunlikning ma'nosida ichki obraz saqlanadi: tarkibidagi s'zlarga xos ma'no'lar sezilib turganligidan frazemaning ma'nosi k'p qirrali, boy b'ladi. Frazeologik chatishma ma'nosining gavdalanishida esa frazema tarkibidagi s'zlarning ma'nolari ishtirok etmaydi, shuning uchun unda ichki obraz s'nggan b'ladi.

Tekshirish savollari

1. Frazemaning semantik tarkibiga nimalar kiradi?
2. Frazeologik monosemiya va polisemiya hodisalari qanday farqlanadi?
3. Frazemaning qanday semantik turlari bor?
4. Frazeologik butunlik bilan frazeologik chatishma qanday farqlanadi?
5. Polisemantik frazemalarning uslubiy xususiyatlarini qanday tushunasiz?

Frazeologik monosemiya — frazemalarda bir ma'noilik hodisasi.

Frazeologik polisemiya — frazemalarda ko'p ma'noilik hodisasi.

Frazeologik butunlik — frazemaning umumlashgan ko'chma ma'nosini shu frazema tarkibidagi so'zlar ma'nolari bilan izohlash mumkin bo'lgan ibora.

Frazeologik chatishma — frazemaning umumlashgan ko'chma ma'nosini shu frazema tarkibidagi so'zlar ma'nolari bilan izohlanmaydigan ibora.

FRAZEMALARNING SHAKL VA MA'NO MUNOSABATLARIGA KO'RA TURLARI

Adabiyotlar: 11 183-871, 27 [113-115, 123-125, 127-128, 137-141, 142-143], 32 [88J, 110 [6-9].

157- §. Frazemalarning shakl munosabatiga ko'ra turlari

Frazemalarning shakl munosabati asosida frazeologik omonimiya va frazeologik paronimiya yuzaga keladi:

I. Frazeologik omonimiya frazemalarning ifoda planidagi (shakldagi, ti zilishdagi) tenglik hodisasi.

Qiyos qiling: 1. *Jon bermoq* — «barhayot qilmoq»: ... *Odamzpdga jon bergan ham, jonini oladigan ham yaratganning o'zi* (P.T.)

2. *Jon bermoq* — «oimoq» «sog'inggi marta nafas chiqarmoq»: *Semiz, va hamisha yurak kasalidan qiyinalib yurgan xoiin arava ustida yulduz to 'la osmonga termilibjon berdi.* (Sh.R.) Y a n a: 1. *Ustidan chiqmoq* — «Biror narsa qilinayotganda tepasiga borib qolmoq»: *Qaynanangiz, rosa sevarakan, rais, — dedi Ro'zi polvon hazjl aralash, - ovqatning ustidan chiqdingiz* (Sh.R.). 2. *Ustidan chiqmoq* ~ «Bajarmoq»: *Demak, Hakimov telefonda bergan so'zining ustidan chiqibdi* (P.Q.).

Shaklan teng boigan frazemalar tilshunoslikda *omofrazemalar* deb nomlanadi¹³⁰.

Erkin birikma bilan frazema (turkum birikma) shaklidagi shakliy tenglik hodisasi frazeologik omonimiya emas, *frazeologik omonimlik* sanaladi. Demak, bunday holatlarda «*Omonimiya*» va «*omonimlik*» atamaları qiziq farqlanadi. Chunonchi: 1. *Ko'zyummoq* (erkin birikma) - «Ko'zini yumib

¹³⁰Qarang: U.Tursunov, J.Muxtorov, Sh.Rahmatullayev. Ko'rsatilgan asar, 138-b.

oimoq» ma'nosida; 2) *Ko'zyummoq* (turkun birikma, frazema) — «kora-bila turib e'tiborsiz qoldirmoq» ma'nosida; 3) *k'zyummoq* (turkun birikma, frazema) — «vafot etmoq» ma'nosida. Keltirilgan misollarning birinchi va ikkinchisida erkin va turkun birikmalar, ikkinchi va uchinchisida esa turkun birikma (frazemalar) o'rtasida shakliy tenglik borligini ko'ramiz. Birinchi va ikkinchi misollardagi shakliy tenglik omonimlik sirasiga, ikkinchi va uchinchi misollardagi shakliy tenglik esa omonimiya sirasiga kiradi.

II. Frazeologik paronimiya — tarkibidagi biror ieksik komponent bilangina farq qiluvchi frazemalar. Bunday leksik komponentlar bir-biriga o'xshash bo'lishi kerak: 1. *Ytti uxlah tushiga kirmaslik* — «mutlaqo'ylamaslik, kutmaslik*». 2. *Ytti uxtab tushida ham k'rmaslik* — «hech qachon k'rmaslik» kabi. Bu ikki frazemaning tarkibidagi «kirmaslik» va «k'rmaslik» so'zlari talaffuzida (ma'nosida emas, albatta) o'xshashlik bor, bunday frazemalartilshunoslikda parafrazemalar deb nomlanadi [27, -142].

158- §. Frazemalarning ma'no munosabatiga ko'ra turlari

Bunday munosabat asosida frazeologik sinonimiya va frazeologik antonimiya hodisalari yuzaga keladi.

I. Frazeologik sinonimiya bir necha frazemaning bitta frazeologik ma'no atrofida birlashishidir. Masalan: 1) *pixini yorgan* — «ayyor», 2) *ilonning yo'qini yalagan* — «ayyor» kabi. Yana: 1) *yer hilan osmoncha* — «Juda katta farq», 2) *ot bilan tuyacha* — «Juda katta farq» kabi.

Leksik sinonimiyada bo'lganidek, frazeologik sinonimiyada ham sinonimik qatorlar yuzaga keladi: birinchi misoldagi *pixiniyorgan* va *ilonning yo'qiniyalagan* frazemalari «ayyor» ma'nosi bilan bitta sinonimik qatorni; ikkinchi misoldagi *yer hilan osmoncha* va *ot bilan tuyacha* frazemalari esa «juda katta farq» ma'nosi bilan bir sinonimik qatorni hosil qilmoqda.

Frazeologik sinonimlarda uslubiy bo'yoq, odatda, bo'rtib turadi. Aslida, frazeologik birliklar (frazemalar) xujidij]iajTMqjadda — voqelikni nomlashda uni o'tkir baholab berish uchun, shu voqeliklTjobiy yoki salbiy munosabat ifodalash uchun yaratiladi, shuning uchun ular nutqning ta'sirchan, obrazli bo'lishini ta'minlovchi muhim uslubiy vositasanaladi. Misollar: 1. *Bunga Botirningachchi'ike/di, buni Bo'ston sezdi* (S.N.). 2) *Keyingi nasihatomuz, gapi qonini qaynatib yubordi.* (S. An.).

Frazeologik sinonimiya hodisasi ko'proq har bir tilning o'z frazemalari doirasida uchraydi: *Qilidan quyru'igacha*. — *Ipidan ignasigacha; Quvonchi olamga si'maydi*. — *Sevinchi ichiga si'maydikbi*. Boshqa tildan frazema o'zlashtirish juda passiv bo'lganligidan, o'ziashma iboralarning frazeologik sinonimiya doirasiga tortilishi juda kam uchraydi. 222

Frazeologik sinonimiya hodisasini *frazeologik variatsiyadan* farqlash kerak: frazeologik sinonimiyada bir necha frazema bir ma'no atrofida birlashadi, demak, bitta sinonimik qatorni hosil qiladi; frazeologik variatsiyada esa bitta frazemaning ichki k \square rinishlari nazarda tutiladi, bunday k \square rinishlar sinonimik qator hosil qilmaydi. Masalan: 1) *k \square ziniyummoq*; 2) *bandalikni bajo keltirmoq*; 3) *jon bermoq*. Bu uch frazema bitta ma'noni — «vafot etmoq» ni bildiradi, shunga k \square ra bitta sinonimik qatorga birlashadi. *Q \square lini bigiz qilmoq* va *barmo \square ini bigiz qilmoq* q \square shilmalari esa ikkita frazema emas: ular bitta frazemaning ikkita k \square rinishi, xolos. Bu frazema tarkibidagi «q \square l» va «barmoq» s \square ziari \square rtasida sinekdoxa y \square li bilan ma'no k \square chishi (butun va qism munosabati) bor, bu hol «qo'l» s \square zi \square rnida «barmoq» s \square zining q \square llanishiga y \square l ochgan, ammo bir frazema \square rnida butunlay boshqa frazema yuzaga kelmagan, shunga k \square ra ular bitta frazemaning ichki k \square rinishlari — variatsiyalari sanaladi. Demak, variatsiyalar bir obrazga asoslanadi. Yana misollar. *Kiprik qoqmaslik*. — *Mijja qoqmaslik* (bir frazemaning ikki varianti, chunki «kiprik» va «mijja» s \square zlarida bitta obraz mujassam).

Ba'zan leksema bilan frazemabir sinonimik qatorga birlashadi: *qaramoq* (leksema) — *k \square z qirini tashlamoq* (frazema), *xursand* (leksema) — *boshi osmonda* (frazema) kabi. Bular leksik-frazeologik sinonimlardir. Leksik-frazeologik sinonimlar qatorida leksema dominanta sanaladi. Demak, lu \square aviy sinonimlar uch xil b \square ladi: 1) leksik sinonimlar (sinonimik qatorda faqat i \square zlar birlashadi); 2) frazeologik sinonimlar (sinonimik qatorda faqat frazemalar birlashadi); 3) leksik-frazeologik sinonimlar (sinonimik qatorda s \square z va frazemalar birlashadi).

II. Frazeologik antonimiya ikki frazemaning \square zaro zid ma'no ifodalashidir. *oshi \square i olchi va ishi \square ngidan kelmaslik*; *boshi k \square kka yetmoq* va *fl \square oni falakka chiqmoq* kabi.

Antonimiya hodisasi ikki frazema \square rtasidagina emas, leksema bilan frazema \square rtasida ham yuzaga kelishi mumkin: *xursand* (*\(eksema)-dilisiyoh* (frazema), *landavur* (*\(eksema)-yulduzni benarvon uradigan* (frazema) kabi. Bular lu \square aviy antonimlarning leksik-frazeologik turi sanaladi. Demak, lu \square aviy birliklar \square zaro zid ma'no anglatishiga k \square ra leksik antonimlar (s \square z bilan s \square z \square rtasida), frazeologik antonimlar (frazema bilan frazema \square rtasida) va leksik-frazeologik antonimlar (s \square z bilan frazema \square rtasida) kabi mikrosistemalarni hosil qilishlari mumkin.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Frazemalarning shakl munosabatini qanday tushunasiz? Ma'no munosabatini-chi? 2. Frazeologik omonimiya va frazeologik paronimiya qanday farqlanadi?

3. Frazeologik sinonimiya va frazeologik variatsiyaning farqlarini tushuntiring. 4. Frazeologik antonimlar haqida ma'lumot bering.

Tayanch tushunchalar

Frazeologik omonimiya — omonimlar doirasidagi shakliy tenglik hodisasi.

Frazeologik paronimiya — tarkibidagi birorta leksema bilangina farqlanuvchi frazemalar.

Omofrazemalar — shaklan teng boigan frazemalar.

Parafrazemalar — paronimik munosabatda boigan frazemalar.

Frazeologik sinonimlar — bir ma'no asosida birlashgan sinonimlar.

Uslubiy b□yoq — frazemalarning ijobiy yoki salbiy baho ifodalovchi semalari.

Frazeologik variatsiya — bitta frazemaning ikki xil k□rinishi.

Leksik-frazeologik sinonimlar — s□z va frazemalar □rtasidagi ma'no birligiga asoslangan sinonimlar.

Leksik-frazeologik antonimlar — s□z va frazema orasidagi ma'no ziddiyatiga asoslangan antonimlar.

□Z VA □ZLASHGAN QATLAM FRAZEMALARI

Adabiyotlar: 11 [87], 27 [180-183]. **159- §. Frazemalarning**

tarixan ikki qatlamga ajratilishi

□zbek tili frazemalari tarixan ikki qatlamga ajratilishi mumkin: □z qatlam frazemalari va □zlashgan qatlam frazemalari.

1. **□z qatlam frazemalari** □zbek tilining □ziniki boigan yoki umumturkiy manbaga mansub frazemalardir. Bunday frazemalar asosida bevosita □zbek xalqi (yoki turkiy xalqlar) hayotiga xos voqelik va shunga suyangan obraz yotadi: *ikki ko % to 'rt bo 'lmoq* (varianti: *ko 'zi to 'rt bo 'lmoq*) - ma'nosi: «intizor boimoq»; *bel bo□lamoq* (varianti: *bel(i)ni bo□lamoq*) — ma'nosi: «shaylanmoq», «otlanmoq»;

2. **□zlashgan qatlam frazemalari** - □zbek tiliga boshqa tillardan □tib, □zlashib qolgan frazemalar. Bunday frazemalarning aksariyati kalka usulida □zlashtirilgandir: *pashshaga ozor bermaslik* (ruscha *Myxu ne obudemb* frazemasining kalkasi) — ma'nosi: «beozor»; *pashshadanfdyasamoq* (ruscha *u3Myxu denamb cjioua* frazemasining ijodiy kalkasi) — ma'nosi: «b□rttirib yubormoq», «oshirib yubormoq», «mubolag'a qilmoq». 224

Boshqa tillardan frazemalarning □zicha (□zgarishsiz) □ziastirilishi □zbek tilida juda kam uchraydi: *dardi bedavo* (tojik tilidan); *sukut* — *alovati rizo* (tojik tilidan) kabi.

FRAZEMALARNING ISHLATILISH DOIRASI VA ZAMONIYLIGI

Adabiyotlar: 11 [87-89], 27 [143-151].

160- §. Frazemalarning ishlatilish doirasiga k□ra tavsifi

□zbek tili frazemalarining ishlatilish doirasi chegaralanmagan va chegaralangan boiishi mumkin.

1. **Ishlatilish doirasi chegaralanmagan frazemalar** millat vakillarining barchasi uchun umumiydir, ular barchaning nutqida bir xil darajada qoilanadi, barchaga tushunarli boiadi: *ikki gapning birida*, *k□ngliga qil si□maydi*, *ter to 'kmoq*, *□azabi kelmoq* kabilar shular jumlasidandir.

2. **Ishlatilish doirasi chegaralangan frazemalar**, asosan, muayyan dialekt yoki sheva birligi boiib, umumtil va adabiy til doiralarida q□llanmaydi. Masalan, qipchoq lahjasi shevalarida *q□lini moylab kelmoq* (ma'nosi: «xohlamay, loqayd ishlamoq»), *ayroni achimas* (ma'nosi: «loqayd», «beparvo»), *jiydaning ostidan □tmoq* (ma'nosi: «esini y□qotmoq», «miyasi aynimoq»), *qulo□i ostida qolmoq* (ma'nosi: «oimoq», «vafot etmoq») frazemalari uchraydi¹³¹.

Ba'zan, umumtil frazemalarining u yoki bu shevadagi varianti (k□rinishi) ham uchraydi: *Q□yniga q□l solib k□rmoq* (umumtil frazemasi) — *ichiga q□l solib k□rmoq* (dialektal variant), *chillaki chillakini k□rib chumak uradi* (umumtil frazema) - *chilgi chilgini k□rib chumak uradi* (dialektal variant) kabi.

161- §. Ishlatilishi kasb-hunarga k□ra chegaralanish

Ishlatilishi kasb-hunarga k□ra chegaralanish frazemalarga xos emas, ammo frazemalarning kelib chiqishi va shakllanishida ijtimoiy mehnatning u yoki bu turi nolisoniy omil sifatida ishtirok etganligi shubhasiz: k□pchilik frazemalar ijtimoiy mehnat bilan bogiiq voqeliklarga tayangan holda yuzaga kelgan. Masalan: *arpasinixom □rmoq* (dehqonchilikka tayanilgan), *astar-avrasini a□darmoq* (tikuvchilikka tayanilgan), *b□zchining mokisiday* (t□quvchilikka tayanilgan), *temirni qizi□ida bosmoq* (temirchilikka tayanilgan), *misi chiqmoq* (zargarlikka tayanilgan) kabi.

Bu haqda qarang : *Jlmmpon X. OnbiT HiyMenna nnajieKTOB B cpaBHCHHH c y36eKCKHM jiHTepaTypHMM si3biKOM.-TauikCHR. «<t>AH», 1975,crp.214-215.*

162- §. Zamoniyluk belgisiga kўra frazetnalarning turlari.

1. Istorizm-frazemalar — tmish voqeligiga xos iboralardir: *qo'sh qilich bir qingga siqmas* [DLT, I, -340], *taqdirga tan bennoq* kabi. Istorizm-frazemalar tilda juda kamdir.

2. Arxaizm-frazemalar — hozirgi tilda leksik yoki frazeologik sinonimi bor bo'lgan eskirgan frazemalar. Masalan: *tengri rahmatiqa bormoq* (arxaizm-frazema) — *dunyodan o'tmoq, vafotetmoq, kuzyummoq, o'lmoq* (yuqoridagi arxaizm-frazemaning hozirgi tilda qo'llanayotgan sinonimlari); *daqyonusdan qolgan*, varianti: *doqiyunusdan qolgan* (arxaizm-frazema) — *almisoqdan qolgan, eski, qadimgi* (yuqoridagi arxaizm-frazemaning hozirgi tilda qo'llanayotgan sinonimlari) kabi.

3. Neologizm-frazemalar — yangilik bo'yoqini yo'qotmagan iboralar. Masalan: *tom ketgan* (ma'nosi: «aqlan ozgan», «esi past»), *yangi o'zbeklar* (ma'nosi: «hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida yuzaga kelgan yangi ishbiarmonlar») kabi.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. O'zbek tili frazemalari tarixan qanday qatlamlarga ajratiladi?
2. O'z va o'zlashgan frazemalar haqida ma'lumot bering.
3. Boshqa tillardan frazema o'zlashtirishning qanday usullari bor?
4. Qanday frazemalarning ishlatilish doirasi chegaralanmagan?
5. Qanday frazemalarning ishlatilish doirasi chegaralangan?
6. Dialektizm-frazema haqida ma'lumot bering.
7. Frazemalarning yuzaga kelishida kasb-hunar bilan bo'liq omillar ta'siri bo'ladimi? 8. Zamoniyluk belgisiga kўra frazemalarning qanday turlari o'zaro farqlanadi? 9. Istorizm-frazema, arxaizm-frazema, neologizm-frazema haqida ma'lumot bering.

Tayanch tushunchalar

- O'z qatlam frazemalari** — o'zbek tilining o'zini boigan frazemalar.
- O'zlashgan qatlam frazemalari** — boshqa tillardan kalka usulida yoki o'zicha (o'zgarishsiz) o'zlashtirilgan frazemalar.
- Dialektizm-frazema** — biror dialekt yoki shevaga mansub frazema.
- Istorizm-frazema** — tmish voqeligiga asoslangan frazema.
- Arxaizm-frazema** — hozirgi o'zbek tilida sinonimi bor boigan eskirgan frazema.
- Neologizm-frazema** — yangi paydo boigan va yangilik bo'yoqini yo'qotmagan neologizm. 226

LEKSIKOGRAFIYA

LEKSIKOGRAFIYA HAQIDA MA'LUMOT

Adabiyotlar: 4 [82-89], 11 [90-94], 27 [183-186].

163- §. Leksikografiya

Leksikografiya tilshunoslikning luqatçilik bilan shuqullanuvchi sohasidir.

Luqatlar tildagi sçzlarni, iboralar, maqol-matallar va turli nomlarni ma'lum tartibda çz ichiga olgan kitoblardir. Bunday luqatlar çtmishda qçlyozma shaklida ham bçlgan.

Leksikografiyaning vazifa doirasiga quyidagilar kiradi:

- a) luqat tuzish prinsiplari va metodikasini ishlab chiqish;
- b) luqat tiplari va turlarini aniqlash;
- d) luqatshunoslarning ishini tashkil qilish;
- e) luqat tuzish uchun asos bo'ladigan kartoteka fondini yaratish;
- f) luqatçilik tarixini çrganish;
- g) luqat tuzish bilan shuqullanish.

164- §. Luqatlarning kçzlangan maqsadga kçra turlari

Luqatlar kçzlangan maqsadga kçra dastlab ikki tipga bçlinadi: 1. Ensiklopedik (qomusiy) luqatlar. 2. Lisoniy (lingvistik) luqatlar.

1. Ensiklopedik luqatlarda tabiat va jamiyatdagi narsa-hodisalar, tarixiy voqea-jarayonlar, buyuk shaxslar, ilm-fandagi kashfiyotlar, davlatlar, shaharlar haqida ma'lumot beriladi. Demak, bu tipdagi luqatlarda asosiy e'tibor tildagi sçzlarga emas, balki shu sçzlar yoki sçz birikmalari vositasida nomlangan hodisalarga qaratiladi.

Ensiklopedik luqatlar çz navbatida ikki turga bçlinadi.

Universal ensiklopediyalar. Bunday luqatlarda ishlab chiqarishning, fan, adabiyot, tabiat, jamiyat va hokazolarning barchasiga oid muhim tushunchalar, predmetlar, hodisalar va shu sohalarida tanilgan buyuk shaxslar (olimlar, ixtirochilar, yozuvchilar, shoirlar, davlat arboblari, qahramonlar, saçtkorlar) haqida ma'lumot beriladi. «çzbek... ensiklopediyasi» (14-jildlik, 1971-1980), shu kunlarda yaratilayotgan «çzbek milliy ensiklopediyasi» (uningbir nechajildi nashrdan chiqdi) bunga misol bçladi.

Soha ensiklopediyalari. Bunday ensiklopediyalarda faqat bir sohaga oid materiallar beriladi: «Zoologiya ensiklopediyasi» (3 jildlik. Tesha Zohidov, 1960—1969), Botanikadan ruscha-uzbekcha ensiklopedik lug'at (Q.Z.Zokirov, H.A.Jamolxonov, 1973) shular jumlasidandir.

2. **Lisoniy lug'atlarda** so'z ma'nolari, imlosi, talaffuzi, iboralar (frazemalar), xalq maqollari, xullas, til birliklari va filologik tushunchalarga oid ma'lumotlar beriladi. Demak, lisoniy lug'atlarda til va nutq birliklari, til kategoriyalari haqida malumot berish, maqol va matal kabi janr boyliklarini tashlash maqsad qilinadi.

Lisoniy lug'atlar ham dastlab ikki turga - umumiy va xususiy (maxsus) lug'atlarga bo'linadi.

Umumiy lug'atlarda umumtil birliklari, ularning ma'nolari va qo'llanish xususiyatlari izohlanadi. Bunday lug'atlar birtilli, ikki tilli, ko'p tilli, izohli, izohsiz bo'lishi mumkin. «uzbek tilining izohli lug'ati» (ikki tomli, 1981), «uzbekcha-ruscha lug'at» (1959), «Ruscha-uzbekcha lug'at» (besh tomli, 1950—1955) va boshqalar shular jumlasidandir.

Xususiy (maxsus) lug'atlarda tilning lug'at boyligidagi birliklar ma'lum sohalar bo'yicha yoki shu tildagi ma'lum mikrosistemalar, guruhlar bo'yicha tanlab izohlanadi. «Ruscha-uzbekcha fizik terminlar lug'ati» (M.D.Yagudev, R.X.Mallin, 1952), «Ruscha-uzbekcha matematik terminlar lug'ati» (M.Sobirov, 1952), «uzbektili sinonimlarining izohli lug'ati» (A.Hojiyev, 1974), «Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati» (A.Hojiyev, 2002), «uzbek tilining izohli frazeologik lug'ati» (Sh.Rahmatullayev, 1978), «Imlo lug'ati» (Olim Usmon, 1949), «uzbek tilining imlo lug'ati» (S.Ibrohimov, E.Begmatov, A.Ahmedov, 1976), «uzbek ismlari» (E.Begmatov, 1991), «uzbek tili omonimlarining izohli lug'ati» (Sh.Rahmatullayev, 1984), «uzbek tili antonimlarining izohli lug'ati» (Sh.Rahmatullaev, N.Mamatov, R.Shukurov, 1980), «Ruscha-uzbekcha botanika terminlarining qisqacha izohli lug'ati» (Q.Zokirov, M.M.Nabiyev, I.Pratov, H.Jamolxonov, 1963) va boshqalar shular jumlasidandir.

Keyingi yillarda uzbek tilida yana bir qator yangi lug'atlar yuzaga keldi: «Yozuv tarixidan qisqacha lug'at-ma'lumotnoma» (N.Mahmudov, 1990), «uzbek ismlari» (E.Begmatov, 1991), «uzbek tilining etimologik lug'ati» (Sh.Rahmatullayev, 2000), «uzbek tilining imlo lug'ati» (Sh.Rahmatullayev, A. Hojiyev, 1995), «uzbektili tasviriy ifodalarning izohli lug'ati» (R.Rasulov, L.Umirov, 1997), Hozirgi uzbek tili faol so'zlarining izohli lug'ati (A.Hojiyev, A.Nurmonov, S.Zaynobiddinov, K.Kokren, M.Saidxonov, A.Sobirov, D.Quronov, 2001), «Turkcha-uzbekcha, uzbekcha-turkcha lug'at» (Nizomiddin Mahmud, Ertuqul Yaman, 1993) shular jumlasidandir. 228

165- §. Tanlangan tillar miqdoriga kora luat turlari

Tanlangan tillar miqdoriga kora luatlar bir tilli, ikki tilli va kop tilli boladi: «Adabiyotshunoslik terminlari luati» (H.Homidiy, Sh.Abdullayeva, S.Ibrohimova, 1967) bir tilli; «Ruscha-ozbekcha va ozbekcha-ruscha geografiya terminlari luati» (H.H.Hasanov, 1964), «Adabiyotshunoslikdan qisqacha ruscha-ozbekcha terminologik luati*» (N.T.Hotamov, 1969), «Ruscha-ozbekcha botanika terminlarining qisqacha izohli luati» (Q.Z.Zokirov, M.N.Nabiyev, CPratov, H.A.Jamolxonov, 1963), «Ruscha-ozbekcha luati» (V.V.Reshetovning umumiy rahbarligida, 1972) kabilar ikki tilli; «Lotincha-ozbekcha-ruscha normal anatomiya luati*» (A.A.Asqarov, H.Z.Zohidov, 1964). «Botanikadan ruscha-ozbekcha ensikopedik luati»ga (Q.Z.Zokirov, H.A.Jamolxonov) ilova qilingan «Botanik nom va terminlarning ozbekcha-ruscha-lotincha sozligi*» (201 — 254- betlar) hamda «Botanik nom va terminlarning lotincha-ruscha-ozbekcha sozligi» (255—294- betlar), «Zoologiya ensiklopediyasi»ga (T.Z.Zohidov) ilova qilingan «Sutemizuvchilarning ozbekcha-lotincha-ruscha nomlari*» (1960, 210—228- betlar) hamda «Suvda va quruqlikda yashovchilar va sudralib yuruvchilarning ozbekcha-lotincha-ruscha nomlari» (1969, 195-226- betlar) esa kop tilli luatilardir.

Ikki tilli va kop tilli luatilardan asosan tarjimachilikda foydalaniladi. Shu sababli ulartarjima luati deb ham yuritiladi.

166- §. Soz yoki atama ma'nolarining yoritilishiga kora luat turlari

So-z yoki atama ma'nolarining yoritilishiga kora luatilar izohli va izohsiz turlarga bolinadi: soz yoki terminlarning imlosini, tushunchalarning ruscha-ozbekcha yoki ozbekcha-ruscha nomlarini berish bilan cheklangan luatilar *izohsiz luatilar* deb, shunday soz yoki terminlarning ma'nolariga izoh beradigan luatilar *izohli luatilar* deb ataladi. Chunonchi: «ozbek tilining qisqacha imlo luati» (F.Kamolov va Z.Ma'rufov tahriri ostida, 1962), «ozbektilining chappa luati» (R.Qonorov, ATixonov, 1968) kabilar izohsiz luatilar, «ozbek tili sinonimlarining izohli luati» (Azim Hojiyev, 1974), «ozbekcha-ruscha luati» (Bosh muharrir - prof. A.K.Borovkov, 1959), «ozbek tilining izohli luati», ikki tomli (1981) kabilar izohli luatilardir.

167- §. Obyekti va predmetiga kira farqlanadigan luqatlar

Obyekti va predmetiga kira ham luqatlar xilma-xil boladi. Chunonchi:

a) **terminologik luqatlar:** «Ruscha-qzbekcha fizik terminlar luqati» (M.D.Yagudaev, R.X.Mallin, 1952). «Ruscha-qzbekcha matematik terminlar luqati» (M.Sobirov, 1952), «Pedagogikadan qisqacha ruscha-qzbekcha terminologiya luqati» (Sh.Boyburova, N.Takanaev, 1963), «Qisqacha ruscha-qzbekcha iqtisodiy terminlar luqati» (qAminov, J.Distmuhamedov, A.Usmonov, 1971), «Turkiy tillarda qavm-qarindoshlik terminlari» (I.Jsmoilov, 1966) va h.k;

b) **frazeologik luqatlar:** «qzbek tilining qisqacha frazeologik luqati» (Sh.Rahmatullayev, 1964); «qzbek tilining izohli frazeologik luqati» (Sh.Rahmatullayev, 1978); «Ruscha-qzbekcha frazeologik luqat» (M.Sodiqova, 1972); «qpazeojiorHecKHH cnoBapb «Xa30MH-yji MaoHHH» Annujepa HaBan» (E.A.Umarov, 1971);

d) **orfografik luqatlar:** «qzbek adabiy tilining orfografik luqati» (S.Ibrohimov, M.Rahmonov, 1940), «Imlo luqati» (Olim Usmon, 1941, 1949); «qzbek adabiy tilining imlo luqati» (S.Ibrohimov, M.Rahmonov, 1956), «qzbek tilining qisqacha imlo luqati» (F.Kamolov, Z.Marufov tahriri ostida, 1962), «Imlo luqati» (Y.Abdullayev, M.Omilxonova, S.Zufarova, 1970-1987), «qzbek tilining imlo luqati» (S.Ibrohimov, E.A.Begmatov, A.A.Ahmedov. (1976); «qzbek tilining imlo luqati» (Sh.Rahmatullayev, A.Hojiyev, 1995);

e) **orfoepik luqatlar:** «Talaffuz madaniyati» (q.Usmonova, 1976). Ushbu risolaning 29-58-betlarida ayrim sozlar talaffuzi (luqati) berilgan:

f) **antroponimik luqatlar:** «qzbek ismlari imlosi» (E.A.Begmatov, 1972); «qzbek ismlari» (E.A.Begmatov, 1991);

g) **toponimik luqatlar:** «Geografik nomlar manosini bilasizmi?» (S.Qorayev, 1970);

h) **sinonimlar luqati:** «qzbek tili sinonimlarining qisqacha luqati» (A.Hojiyev, 1963), «qzbek tili sinonimlarining izohli luqati» (A.Hojiyev, 1974);

i) **chastota luqati:** «CioBapb HanGojiee ynoTpe6HTejibHbix CIoB coBpeMeHHoro y36eKCKoro JiHrepaTypHoro H3biKa» (I.A.Kissen, 1972). Bu tipdagi luqatlarda qzbek tilidagi sozlarning faollik darajasi kirsatiladi;

j) **dialektologik luqatlar:** «Xorazm shevalari», 1-kitob, (F.Abdullayev, 1961), «qzbek shevalari leksikasi» (kollektiv, 1966). Bu kitoblarda dialektologik tadqiqotlar natijasi bilan birga, sheva sozlarining luqatlari ham berilgan; 230

k) **tarixiy luqatlar:** «O'zbek klassik adabiyoti asarlari uchun qisqacha luqat» (P.Shatnsiyev, S.Ibrohimov, 1953), «Navoiy asarlari luqati» (P.Shamsiyev, S.Ibrohimov, 1972), «Alisher Navoiy asarlari tilining izohli luqati», 4 tomlik. O'zbekiston Fanlar akademiyasi muxbir a'zosi (hozir-akademik) E.I.Fozilov tahriri ostida. - T., 1983 (I—11 tomlar), 1984 (111 tom), 1985 (IV tom); «Zahiriddin Muhammad Bobur asarlari uchun qisqacha luqat» (X.Nazarova, 1972), «H,peBHeTiopKCKHH anoBapb» (kollektiv, 1969);

1) **internatsional so'zlar luqati** «Internatsional so'zlar luqati» (O.Usmon, 1959). «Ruscha-internatsional so'zlar izohli luqati» (Olim Usmon, Renat Doniyorov, 1965);

m) **teskari luqat:** «O'zbek tilining chappa luqati» (R.Qonirov, A.Tixonov, 1968). Bu tipdagi luqatlarda so'zlar tartibi so'z boshidagi birinchi harf asosida emas, balki so'z oxiridagi harflarning alfavitdagi tartibi asosida joylashtiriladi. «Chappa luqat» bir xil tovush yoki bir xil boshin bilan tugagan qofiyadosh so'zlarni topishda juda qulay praktik qo'llanma hisoblanadi;

n) **etimologik luqatlar:** «[^]THMOJiorHHeCKHH cnoBapb TK>PKCKHX H3MKOB» (E.V.Sevortyan, 1974). Bu tipdagi luqatlarda so'zlarning kelib chiqishi ilmiy asosda yoritiladi; «O'zbek tilining qisqa etimologik luqati» (Sh.Rahmatullayev, M.Mirtojiyev, M.Qodirov, 1997); «O'zbek tilining etimologik luqati» (Sh.Rahmatullayev, 2000);

o) **maqol va matallar luqati:** «O'zbek xalq maqollari» (Tq'plovchi va tuzuvchilar: Mansur Afzalov, Saidahmad Xudoyberganov, Malik Rahmonov, Sobirjon Ibrohimov, Husayn Shams va Rustam Komilovlar, 1958, 1965); «Kenguyning kelinchagi*» (Sh.Shomaqsudov, S.Dolimov, 1961).

Tekshirish savollari

1. Leksikografiya nima?
2. Leksikografiyaning vazifa doirasiga nimalar kiradi?
3. Luqatlar kuzlangan maqsadga kora qanday tiplarga b'linadi?
4. Ensiklopedik va lisoniy luqatlar qanday farqlanadi?
5. Umumiy va xususiy (maxsus) luqatlar qanday farqlanadi?
6. Luqatlarning yana qanday turlarini bilasiz?

Tayanch tushunchalar

Leksikografiya - tilshunoslikning luqatchilik bilan shuqullanuvchi sohasi.

Ensiklopedik luqatlar — tabiat va jamiyatdagi muhim hodisalar, tarixiy-ilmiiy voqeliklar, buyuk shaxslar haqida ma'lumot beruvchi luqat tiplari.

Lisoniy luqatlar — til birliklari, til tizimiga xos kategoriyalar haqida ma'lumot beruvchi luqatlar.

Universal ensiklopediyalar - tabiat va jamiyatning barcha sohalariga oid muhim voqelik-hodisalar haqida ma'lumot beruvchi qomusiy luqatlar.

Soha ensiklopediyalari — faqat bir sohaga oid ma'lumotlar beriladigan qomusiy luqatlar.

Bir tilli luqatlar — bir til materialiga asoslangan luqatlar.

Kop tilli luqatlar — bir necha til materiallariga asosiangan luqatlar.

Izohli luqatlar — soz ma'nolari izohlangan, sharhlangan luqatlar.

Izohsiz luqatlar — soz yoki termin ma'nolari izohlanmagan luqatlar.

Terminologik luqatlar — u yoki bu sohaga oid terminlar haqida ma'lumot beruvchi luqatlar.

LUQAT MAQOLALARINING JOYLASHTIRILISH TARTIBI VA MAQOLA SXEMALARI

Adabiyotlar: II [95-99].

168- §. Luqatlarda maqola nomlarini joylashtirish tartibi

Luqatlarda sozlar (maqoia nomlari)ni joylashtirish tartibi quyidagi uch prinsipga tayanadi: 1) tashqi tartib; 2) ichki tartib; 3) ma'no tartibi (semantik prinsip).

1. Tashqi tartib sozning (yoki maqola nomining) birinchi harfiga - shu harfning alifbodagi o'rniga qarab belgilanadi:

Arpa

Banoras

Gavda

Vazir

2. Ichki tartib sozning (yoki maqola nomining) birinchi harfidan keyingi (ikkinchi, uchinchi va h.k.) harflariga - shu harflarning alifbodagi o'rniga qarab belgilanadi. Bu tartibga birinchi harfi bir xil bo'lgan sozlarni joylashtirishda amal qilinadi:

Arpa
Arra
Asal
Astar
Banoras
Baraban

3. Ma'no tartibi omonim yoki polisemantik s^ozlarni (yoxud omonim birikmalarni) joylashtirishda ishlatiladi. Bu tartibga k^oproq qomusiy (ensiklopedik) lu^oatlarda va shunga yaqin turgan lu^oat-spravochniklarda duch kelinadi. Chunonchi:

- a) *Ohangaron* — daryo ...
Ohangaron - shahar ...
Chirchiq — daryo ...
Chirchiq — shahar ...

I zoh : **Ohangaron va Chirchiq** s^ozlari dastlab daryo nomi b^olgan, keyinchalik shu daryolar yoqasida yuzaga kelgan shaharlarni atay boshlagan. Bu hol daryo nomini oldin, shahar nomini esa keyin q^oyishga asos boigan;

b) ba'zan bir nom bilan atalgan bir necha obyekt yoki predmet ^ortasida yuqoridagi singari bogianish boimaydi yoki bunday bogianish aniqlanmagan boiadi. Bunday paytda ularning x^ojalikda, ilmda, umumanjamiyatda tutgan ^orni, mavqeyi hisobga olinadi:

Andijon — shahar...
Andijon - Andijon viloyatidagi posyolka

Izoh: shahar viloyatning ma'muriy, ilmiy va madaniy markazi b^olganligidan birinchi ^orinda berilgan:

d) shahar nomi bilan kishi nomi bir b^olganda, kishi nomi oldin beriladi:

Beruniy - xorazmlik buyuk olim. (Q.: Abu Rayhon Beruniy).
Beruniy - Qoraqalpo^oistondagi shahar...;

e) ixtirochining nomi ^ozi ixtiro qilgan kashfiyot nomidan oldin yoziladi:

Veber Ernst Genrix (1795-1878) - nemis anatomi va fiziologi ...
Veber Vilgelm Eduard (1804-1891) - nemis fizigi ... *Veber*- ...
oichov birligi. V.E.Veber nomi bilan atalgan;

f) shahar yoki boshqa biror geografik obyekt nomi bilan shaxs nomi o'rtasida bo'lanish b'Imagan taqdirda ham, shaxs nomi oldin yoziladi:

Volta Alessandro (1745-1827) - itaiyan fizigi...

Volta — o'arbiy Afrikadagi daryo...;

g) o'simlik nomi bilan hayvon nomi birxil bo'lganda, hayvon nomi oldin qo'yiladi:

Kanna — hayvon ...

Kanna — o'simlik ...;

h) juft so'zlar bir so'zdek alifbo tartibiga solinadi:

Shonalash

Shonli

Shon-sharaf

Shon-shavkat

Shon-shuhrat;

i) izohli va qomusiy lug'atlarda omonimik xarakterdagi so'zlar yoki so'z birikmalari alohida-alohida maqola nomi sifatida beriladi. Ammo ko'p ma'noli so'zlarning (yoki shungayaqin bo'lgan ba'zi lug'aviy birliklarning) barcha ma'nolari bir maqola ichida izohlanadi:

Burun (1) - a) odamning burni (t'o'ri ma'noda);

b) choynakning burni (k'chma ma'noda).

Burun (2) — a) payt ravishi («ilgari», «avval»); b)

k'makchi so'z;

j) maqol va matallarni tematik guruhlarga birlashtirib, so'ng har bir guruhga oid maqollarning o'zini alifbo tartibida joylashtirish prinsipi ham bor. Masalan:

Mehnat va mehnatsevarlik haqida

Bahorgi be'amlilik — kuzgi pushaymonlik.

Barvaqt qilingan harakat,

Hosilga berar barakat.

Bekor turguncha, bekor ishla!

Belni peshlagan bilar,

Yerni ishlagan bilar.

Vatan va vatanparvarlik haqida

Bulbul chamanni sevar,
Odam — Vatanni.

Boi Vatanga paxtakor,
Vatan sendan minnatdor.

169- §. Luqat maqolalari sxemalari

Luqat maqolalari sxemalari (tuzilishi va s^oz ma'nolarining izohlanish usullari) ham ma'um prinsiplarga tayanadi. Chunonchi, lingvistik luqatlarda dastlab s^ozning q^ozi, shundan s^ong uning bosh Va yasama, dialektal va arxaik ma'nolari (agar shunday ma'nolari bor boisa) yoritiladi. Har bir ma'no izohidan s^ong shunga oid misollar (k^opincha badiiy adabiyotdan) keltiriladi. Ensiklopedik luqat maqolalari esa boshqacharoq boiadi: ulardavlat, respublika, millat, shaxs, q^osimlik, hayvon, birortarixiy voqea va hokazolarning har biri uchun maxsus tuzilgan sxema asosida yoziladi. Chunonchi, davlatlar haqidagi maqola sxemasi quyidagicha boiadi:

- I. Umumiy ma'umot.
2. Davlat tuzumi.
3. Tabiati.
4. Aholisi.
5. Tarixiy ocherk.
6. Respublikaning yetakchi partiyasi.
7. Uyushmalar.
8. Xalq x^ojaligi.
9. Meditsina.
10. Maorif va madaniyat.
- II. Matbuot, radio, televideniye.
12. Fan va iimiy tashkilotlar.
13. Adabiyot.
14. Arxitektura va tasviriy san'at.
15. Musiqa.
16. Teatr.
17. Kino.
18. Sirk va estrada.
19. Badiiy havaskorlik.
20. Bibliografiya.
21. Karta va illustratsiyalar.

Millat yoki xalq haqidagi maqola sxemasi:

1. Nomi.
2. Definiitsiya (yashaydigan joyi, qaysi etnik guruhga mansubligi, ona tili).
3. Shu millat vakillarining soni.
4. Antropologik tipi (zarurboiganda).
5. Hukmron din (yoki □tmishda qaysi din hukmron boiganligi).
6. Qisqacha tarixiy maiumot (etnogenez, xalq yoki millatning shakllanish davri, ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli va h.k.).
7. Moddiy va ma'naviy boyliklari.
8. Bibliografiya.
9. Illustratsiya.

□simlik turi haqidagi maqola sxemasi:

1. Definiitsiya (qaysi oila va turkumga mansubligi).
2. Morfologik vabiologikxarakteristikasi.
3. Areali (tarqalishjoylari).
4. Amaliy ahamiyati, qoilanishi (foydasi va zarari).
5. Shu □simlikka ziyon keltiruvchi kasalliklar, zararkunandalar, ularga qarshi kurash choralari.
6. Bibliografiya.
7. Illustratsiya.

Til haqidagi maqola sxemasi:

1. Definiitsiya (qaysi xalqning tili, qaysi til gruppasi yoki oilasiga mansubligi).
2. " Qanday dialektlarga ega.
3. Tarqalishi.
4. Shu tilda gapiruvchilar soni.
5. Lu□at boyligi, fonetik va grammatik qurilishi haqida qisqacha maiumot.
6. Yozuvi.
7. Adabiy tilning shakllanish tarixi haqida qisqacha maiumot.
8. Bibliografiya.

Biografik maqola sxemasi:

1. Familiyasi, ismi, taxallusi.
2. Tu□ilgan va vafot etgan vaqti, joyi.
3. Definiitsiya: qaysi davlat fuqarosi, millati, ijtimoiy kelib chiqishi, asosiy ish faoliyati, ilmiy darajasi, unvoni (yillari bilan) va h.k.

4. Qaysi partiyaga mansubligi (qachondan).
5. Ilmga, fan yoki texnikaga qoʻshgan hissasi, asosiy ixtirolari yoki kashfiyotlari, mehnat yutuqlari.
6. Davlat idoralarida, oliy oʻquv yurtlarida, rahbarlik lavozimlaridagi mehnati va ijtimoiy-siyosiy faoliyati.
7. Davlat organlariga, deputatlikka saylanishi.
8. Orden va medallar, Davlat mukofotlari bilan taqdirlanganligi (qachon va nima munosabat bilan).
9. Bibliografiya.

Tekshirish savollari

1. Luʼatda maqolalarning tashqi tartib asosida joylashtirilishida nimalar hisobga olinadi? 2. Luʼatda maqolalarning ichki tartib asosida joylashtirilishida nimalar hisobga olinadi? 3. Ma'no tartibini qanday tushunasiz? 4. Maqola sxemalari haqida nimalarni bilasiz?

Tayanich tushunchalar

Tashqi tartib — luʼatlarda sʼzning (luʼat maqolasining) alifbodagi harflar tartibida joylashtirilishida shu sʼz (maqola) boshidagi birinchi harfga asoslanish.

Ichki tartib - luʼatlarda bir xil harf bilan boshlangan sʼzlarning (maqola nomlarining) ikkinchi, uchinchi va keyingi harflariga, shu harflarning alifbodagi tartib oʻrniga asoslanish.

Ma'no tartibi - omonim yoki polisemantik xarakterdagi sʼzlarning (yoki birikmali nomlarning) joylashtirilishida ularning ma'nosiga va tematik guruhlanishiga tayanish prinsiplari.

Luʼat maqolalarining tuzilishi - maqola mazmunining avvaldan belgilangan sxemaga (kompozitsion-stmkturaviy qolipga) tayanib yoritilishi.

170- §. Oʻzbek luʼatchiligi tarixidan qisqacha ma'lumot

Oʻzbek luʼatchiligi tarixi, aslida, eski turkiy til luʼatchiligi va arab tili luʼatchiligi tarixi bilan uzviy boʻliqdir: «Devonu luʼotit turk» (1073-1074- y.), «Muqaddimatu! adab» (1137- y.), «Kitob ul-idrok li lisanul atrak» (1312- y.), «Attuhfatuz zakiyatu fil luʼatit turkiya» (**XIII** asr) kabi asarlar arab tilida va arab tilshunosligi an'analarida yozilgan bʼlsa-da, ularning barchasida qadimgi turkiy til va eski turkiy til luʼati oʻz ifodasini topgan.

«**Devonu luqotit turk**» (1073-1074- y.) — Mahmud Koshqariyning turkiy tillar haqidagi qomusiy asari. Unda Markaziy Osiyodan Qora dengiz boylarigacha chiqzilgan hududda yashovchi turkiy uruqlar, qabilalar, elatlar, ularning tillari haqida ma'lumot beriladi. Xalq oqzaki ijodidan namunalar keltiriladi. Luqatning bizgacha bitta qilyozmasi yetib kelgan. Bu qilyozma, kotibning ta'kidlashicha, Mahmud Koshqariyning oqz qoi bilan yozilgan nusxadan kichirilgan bolib, 1914- yilda Turkiyaning Diyorbakr shahridan topilgan. U Istanbulda saqlanmoqda.

«Devonu luqotit turk» arab tilidan nemis, usmonli turk va ozbek tillariga tarjima qilingan¹³².

«**Muqaddimatul adab**» (1137-y.)-Mahmud az-ZamaXshariyning Xorazmshoh Alouddavla Abulmuzaffar Otsizga baqshlab yozgan asari. Bu asar besh qismdan iborat boiib, ularda otlar, feilar, bogiovchilar, ot oqzgartishlari va fei oqzgartishlari haqida bahs yuritiladi. Arabcha sqzlarning ostida forscha, ba'zilarida turkiy, hatto moqlulcha tarjimalari berilgan. Asar 1706-yilda Xoja Is'hoq Afandi tomonidan usmonli turk tiliga, keyinchalik fransuz va nemis tillariga ham tarjima qilinib, Parij, Leypsig, Vena, Leyden, Qozon shaharlarida, Norvegiya, Misr va Hindistonda bir necha marta nashr etilgan¹³³. Manbalarda ta'kidlanishicha, «Muqaddimatul adab»ning chiqatoy tilidagi tarjimasi az-Zamaxshariyning oqi tomonidan amalga oshirilgan.

«**Attuhfatuz zakiyatu fil luqatit turkiya**» («Turkiy til haqida noyob tuhfa», XIII asrning oxirida yozilgan). - Muallifi nomaium. Bizgacha bu asarning bitta nusxasi yetib kelgan, u Turkiyadagi shaxsiy kutubxonalardan birida saqlanadi.

Luqat arab tilida yozilgan, uni turkshunos Besim Atalay turkcha izohlar bilan nashr ettirgan. Luqatda qipchoq ozbeklari tili tavsiflangan. U 1968- yilda taniqli tilshunos Solih Mutallibov tarjimasida ozbek tilida nashr ettirilgan.

«**Kitob ul-idrok H Lison ii-atrok**» («Turkiy tillarni bilish kitobi», 1312-y.) — Abu Hayyan Andalusiyning turkiy tillarning leksikasi va grammatikasiga oid asari. Unda oqz davrining turkiy lahja va shevalari haqida maiumot berilgan.

«**Kitobu bulqatul mushtaqori luqatit turk val qifchoq*** («Turk va qipchoq tilini bilishni istaganlar uchun qollanma», XIVasr) — Jamoliddin Abu Muhammad Abdulahad Turkiy tomonidan yaratilgan luqat. Asarning arabcha matni qora, turk sqzlari esa qizil siyohda yozilgan. Luqatning

¹³² Bu haqda qarang: Mahmud Koshqariy. Devonu luqotit turk. 1-tom. Tarjimon - S.Mutallibov. - T.: Ozbekiston Fanlar akademiyasi nashriyoti, 1960, 37-38-b.

¹³³ Bu haqda qarang: Ma'naviyat yulduzlari. — T.: Abdulla Qodiri nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1999, 122-b.

leksikografik materiali 4 bōlimga ajratilgan: 1) xudo va osmon, unga bōysunuvchi jami mavjudotlar haqida; 2) yer, uning usti va ostida bor bōlgan narsalar haqida; 3) ravishdoshlar; 4) fe'llar.

Bu asar turkiy tillar tarixini o'rganishda katta ahamiyatga ega. Uning qo'lyozmasi Parij milliy kutubxonasida saqlanadi.

171- §. O'zbek luq'atchiligi tarixining chiq'atoy (eski o'zbek tili) davri

O'zbek luq'atchiligi tarixida chiq'atoy tili deb nomlangan eski o'zbek adabiy tili davri (XIV-XIX asrlar) alohida o'rin tutadi.

XV—XVI asrlardan boshlab Alisher Navoiy ijodiga qiziqishning ortib borishi qator luq'atlarning yaratilishiga olib keladi. Quyida shulardan ayrimlari haqida qisqacha ma'lumot beriladi:

«**Badoyeul luq'at**». Bu luq'at XV asrning oxiri va XVI asrning boshlarida Sulton Husaynning topshiriqiga binoan hirotlik Toile Hiraviy tomonidan tuzilgan. U «o'zbekcha-forscha luq'at» harakteridaboiib, minggayaqin so'z va iborani o'z ichiga oladi. Luq'atda ta'kidlanishicha, unda Alisher Navoiy she'riyati tilini izohlash maqsad qilingan.

Luq'at qo'lyozmasi Sankt-Peterburgdagi M.Y.Saltikov-Shchedrin nomli kutubxonada saqlanmoqda. U 1961-yilda prof.A.K.Borovkov tomonidan maxsus sharhlar bilan rus tilida nashr qilingan¹³⁴.

Abushqa (XVI asr) — chiq'atoycha-turkcha izohli luq'at. Muallifi nomaium. Abushqa so'ziga izoh bilan boshlanganligi uchun, luq'at shu so'z bilan nomlana boshlangan. Bu so'z eski o'zbek tilida keksa, qari, nuroniy chol ma'nolariga ega boigan. Luq'at Alisher Navoiy asarlari leksikasini izohlashga asoslangan, ammo unda Navoiy zamondoshlari asarlaridan ham misollar keltirilgan.

Abushqa 1862- yilda vengr sharqshunosi CVamberi tomonidan vengr tilida, keyin esa rus sharqshunosi VVVelyaminov-Zernov tomonidan 1868- yilda nashr ettirilgan.

«**Luq'ati turki**» - chiq'atoycha-forscha luq'at. (Tuzuvchi - Fazlullaxon). Bu luq'at XVII asrning ikkinchi yarmida tuzilgan boiib, 1825-yilda Kalkuttada nashr etilgan. Unda eski o'zbek tilining luq'ati va grammatikasiga oid ma'umotlar bor¹³⁵.

¹³⁴ Qarang: A.K.БОРОВКОВ. «Еаааn an-Jiyar». СноВарб Тајииин НМВНН ТераТСКоро к соНМННМНМНМ АјиНииера НаВОМ. - М.: НЗН-ВО ВОСТОННОН јиНТераТурби, 1961.

¹³⁵ Bu haqda qarang: CAbdurahmonov, Sh.Shukurov. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. -T.: «O'qituvchi», 1973, 8-b.

«**Kelurnoma**» — chi□atoycha-forscha lu□at. (Tuzuvchi-Muhammad Yoqub Chingiy). U **XVII** asrning oxirida yozilgan. Lu□at 15 bobdan iborat, shundan 14 bobida □zbek tili fe'llari alifbo tartibida berilgan; 15-bobi 9 qismdan tarkib topgan, har bir qism alohida mavzuga ba□ishlangan: 1- qismda kosmografiyaga oid s□z va atamalar, 2- qismda geografiyaga oid s□zlar, 3- qismda hayvon nomlari, 4- qismda ovchi qushlar va uy parrandalari nomlari, 5- qismda insonning ichki va tashqi a'zolari nomlari, 6- qismda ota-ona, qarindosh nomlari, 7- qismda harbiy terminlar, 8- qismda sonlar, 9- qismda esa grammatik shakllar berilgan.

Lu□atning□lyozma nusxalaridan biri □zbekiston Fanlar akademiyasining Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida, ikkinchisi London muzeyida saqlanadi¹³⁶.

«**Sanglah**» — Mahdixon Muhammad Nizomiddin Muhammad Hodiy al-Husayniyning chi□atoycha-forscha lu□ati. U 1760-yilda yozib tugatilgan. Uning «Xulosai Abbosiy»deb nomlangan qisqartirilgan varianti ham bor. Lu□at 6 ta mabna (bob)dan tarkib topgan. Ularda fe'llar, fe'l q□shimchalari, unlilar uy□unlashuvi, kishilik va k□rsatish olmoshlari, kelishik q□shimchalari, s□roq olmoshlari, sifatarning qiyosiy darajalari, s□z yasalish modellari, q□shma fe'llar, frazeologizmlar, fonetikaga oid kuzatuvlar, imlo, turkiy va fors tillari □rtasidagi aloqalar haqida ma'lumot beriladi.

Lu□atning materiali Alisher Navoiyning 12 ta she'riy va 9 ta nasriy asari tiliga asoslangan, ammo unda Bobur, Fuzuliy, Husayin Mirza, Lutfiy, Sa'didin Safoyi, Rumi, Ali Usmon asarlari tilidan foydalanilgan □rinlar ham bor.

Asarda muallif yoshligidan Alisher Navoiy she'rlarini □qishga juda qiziqqanligini, shu bois buyuk s□z sultoni Alisher Navoiy asarlari tilini tushunib olishga yordam beradigan kitob yozishni maqsad qilganini aytadi.

«Sanglah»ning bir necha qoiyozmalari bizgacha yetibT?eigan, ular Londondagi Britaniya muzeyida, Istanbuldagi Sulaymoniya kutubxonasida va Kalkuttadagi kutubxonada saqlanadi¹³⁷.

«**Lu□ati chi□atoy va turki usmoniy*** — Shayx Sulaymon Buxoriyning 1882-yilda Istanbulda nashr etilgan ikki jildli lu□ati (ikkinchi jildi

¹³⁶ *Lu□al haqida qarang:* S.Zufarov. Kclurnoma. //«□zbek tili va adabiyoti masatalari», 1961, N°3; Kapneis LU.O. O Tpync MyxaMe.na flKy6a MHHTH «KejiypHaivie»// «06LuecTBeiHbie nayKH B y36eKHCTaHe», 1966, N° 9.

¹³⁷ *Bu haqdu qarang:* K.MyxMTjjMHOB. «CanrJiax» Mnp3bi MyxaMMejja Mexituxana (nccjieaoBaHMe, KOMMeHTapnn, nepeBon H TpaHCKpMnuMa. ABToped>epaT nnccepTauHH Ha coHCKaHMe yqeHOTi cienneiiM KaaaHaaTa d)HJiojiorMMecKHx HayK. - T.. 1971.)

topilmagan). Luqatning birinchi jildida 8 mingga yaqin soʻzning ma'nolari o'zbek tili shevalari, Alisher Navoiy, Lutfiy, Ogahiy kabi shoirlarning asarlari tili, qo'shiq, lapar, maqol, matallardan olingan namunalari asosida ifodalangan.

172- §. XIX asrning ikkinchi yarmida O'zbekistonda luqatchilik

XIX asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyo Rossiya tomonidan bosib olinadi, natijada rus ma'murlari va harbiylar faohyatida mahalliy xalqlarning tilini o'rganish ehtiyoji yuzaga keladi, bu hol bir qator «Ruscha-sartcha» va «Sartcha-ruscha» luqatlarning yaratilishiga sabab bo'ladi. Quyidagilar shular jumlasidandir:

B.Hajiybakh va **M.Hajiybakh**. Русско-Каптовская и Каптовско-русские слова обмеленого языка. Словарь русских и каптовских слов. Изд. 7-е. Бухара, 1884.

A.B.Сатбаев. Словоизменения в каптовском языке. (Материалы к изучению каптовского языка). - С.неТерпугин, Ташкентский университет. Ташкент, 1986.

B.Hajiybakh. Русско-Каптовский словарь. Бухара, 1897.

173- §. XX asrning birinchi yarmida luqatchilik

Asr boshida o'tgan asrdagi an'ana davom ettirilib, quyidagi luqatlar nashr qilindi:

Knific-Bekob. Слова и фразы каптовского языка. - Ташкент, 1907.

Литература. Словоизменения в каптовском языке. - Словоизменения, 1908.

- **С.А.Ланган**. Слова каптовского языка. - Словоизменения в каптовском языке. - Словоизменения, 1914.

M.ноғончи. Слова каптовского языка. - Словоизменения в каптовском языке. - Словоизменения, 1917.

Ashurali Zohiriy. Ruscha-o'zbekcha mukammal luqat. - Toshkent-Samarqand, O'zbekiston Davlat nashriyoti, 1927-1928.

XX asming 30- yillaridan s^ong ^ozbekistonda lu^oatchillikka yanada k^oproq e'tibor berildi: ^orta va Oliy ^oquv yurtlari uchun darslik va q^ollanmalar yaratilishi, ^ozbekiston Xalq Komissarligi qoshida Fanlar Komitetining ish boshlaganligi turli fanlar b^oyicha bir tilli va ikki tilli terminologik lu^oatlarning yaratilishini taqozo qildi, natijada Fanlar Komiteti huzurida Terminologiya q^omitasi tashkil etildi va shu q^omita boshchiligida turli fanlar b^oyicha qator lu^oatlar yaratildi.: «Ruscha-^ozbekcha matematika terminlari s^ozligi», 1933 (T.N.Qori-Niyoziy), «Ruscha-^ozbekcha paxtachilik terminlari s^ozligi», 1933 (N.Sayfulmulukov), «Ruscha-^ozbekcha ma^omuriy-huquqiy s^ozlik», 1933 (N.Sarimsoqov), «Paxtachilikka doir qisqacha izohli lu^oat», 1934 (S.Ibrohimov), «Ruscha-^ozbekcha qishloq x^ojalik terminlari lu^oati», 1936 (N.Sayfulmulukov), «Ruscha-^ozbekcha botanika terminlari lu^oati», 1936, 1939 (N.Sayfulmulukov), «Zoologiya terminlarining qisqacha izohli lu^oati», 1938 (T.Zohidov), «Qisqacha ruscha-^ozbekcha geografiya terminlari lu^oati», 1940 (M.X.Bektemirov, S.M.Saydrasulov), «Ruscha-^ozbekcha fizika terminlari lu^oati», 1940 (K.Abdurashidov), «Ruscha-^ozbekcha tuproqshunoslik terminlari lu^oati», 1940 (N.V.Kimberg, M.Bahodirov), «Ruscha-^ozbekchageologiya terminlari lu^oati», 1941 (M.Mirboboyev, A.Sodiqov, S.Sultonov), «^ozbek adabiy tilining orfografik lu^oati», 1940 (S.Ibrohimov, M.Rahmonov), «^ozbekcha-ruscha lu^oat», 1941 (T.N.Qori-Niyoziy, A.K.Borovkov), «Qisqacha ^ozbekcha-ruscha lu^oat», 1942 (I.A.Kissen, K.S.Koblov), «lmlo lu^oati», 1941, 1949 (Olim Usmon) va boshqalar shular jumlasidandir.

174-§. XX asrning ikkinchi yarmida ^ozbek lu^oatchiligi

Bu yillarda turli sohalarga oid terminologik lu^oatlar bilan birga «Ruscha-^ozbekcha», «^ozbekcha-ruscha» filologik lu^oatlar, qomusiy lu^oatlar, izohli lu^oatlar, frazeologik lu^oatlar, chastota lu^oati, chappa lu^oat, maqol va matallar lu^oati kabi k^oplab leksikografik asarlar yaratildi (bu davr lu^oatlaridan namunalar darslikning «Leksikografiya haqida ma'lumot» b^olimidagi tegishli paragraflarda keltirilgan).

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. XI—XIII asrlarda yozilgan qanday lu^oatlarni bilasiz? Bunday lu^oatlar-ning turkiy tillarga qanday aloqasi bor? 2. ^ozbek lu^oatchiligi tarixining chi^o atoy tili davrida qanday lu^oatlar yaratilgan? Bu lu^oatlarning tuzilishi, leksik va grammatik materiali haqida nimalarni bilasiz?

3. XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida yaratilgan luqatlar haqida ma'lumot bering. 4. XX asrning 30-40- yillarida birtilli va ikki tilli terminologik luqatlar yaratilishiga ko'proq e'tibor berilganligini qanday izohlaysiz? 5. XX asrning ikkinchi yarmida yaratilgan luqatlarining turlari, obyekti haqida ma'lumot bering.

ADABIYOTLAR

Darslik, qoilanma va risolalar^{13S}

1. **Abduazizov A.** O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. — T.: «O'qituvchi», 1992.
2. **Abduhayev Yoidosh.** Hamrohim. - T.: «O'qituvchi», 1996.
3. **Abdurahmonov O., Mamajonov S.** O'zbek tili va adabiyoti. - T.: «O'zbekiston», 2002.
4. **Azizov O.** Tilshunoslikka kirish. - T.: «O'qituvchi», 1996.
5. **Aliyev A., Nazarov K.** O'zbek tili ma'lumotnomasi. — T.: «Fan», 1992.
6. **Ashirboyev S.** Qutbning «Xusrav va Shirin» dostoni va O'zbek adabiy tili. - T.: «O'qituvchi», 1997.
7. **Zil'ka Majida HOBX.A. O'zbek tili fonologiyasi va orfoepiya.** - T.: «O'qituvchi», 1991.
8. **Jamolxonov H.A.** Fonetika, fonologiya va orfoepiya. Ma'ruzalar matni. - T.: Nizomiy nomli TDPU bosmaxonasi, 1999.
9. **Jamolxonov H.A.** Grafika va orfografiya. Ma'ruzalar matni. - T.: Nizomiy nomli TDPU bosmaxonasi, 1999.
10. **Jamolxonov H.A.** Hozirgi O'zbek adabiy tili. O'quv qo'llanmasi. 1- qism. - T.: Nizomiy nomli TDPU bosmaxonasi, 2004.
11. **Jamolxonov H.A.** Hozirgi O'zbek adabiy tili. O'quv qo'llanmasi. 2- qism. — T.: Nizomiy nomli TDPU bosmaxonasi, 2004
12. **Yoidoshev B.** Frazologik uslubiyat asoslari. - Samarqand, 1999.
13. **Yoidoshev Bekmurod.** Hozirgi O'zbek adabiy tilida frazeologik birliklarning funksional-uslubiy xususiyatlari. Filol. fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertasiya. - T.: 1994.
14. **Mahmudov A.** Unlilar. - T., O'zbekiston «Kibernetika» ilmiy ishlab chiqarish birlashmasi. 1993.
15. Milletlararo Ca'lasidagi tiirk alfabeleri Sempoziyumi (18-20 Kasim, 1991). Yayina hazirlayan: doc. Dr. Nadir Devlet. M. U. Turkiyat Arastirmalari Enstitusii. - Istanbul, 1992.

^{13S} Ruxsatga 1991-yildan keyin nashr etilgan darslik va qo'llanmalar kiritildi (luqatlar, qoidalar, qonun, farmon va qarorlar bundan mustasno).

16. **Mirtojiev M.M.** O'zbek tili fonetikasi. - T.: «Universitet» 1998.
17. **Muxtorov A, Sanaqulov U.** O'zbek adabiy tili tarixi. - T.: «O'qituvchi», 1995.
18. **Ne'matov H.** O'zbek tili tarixiy fonetikasi. - T.: «O'qituvchi», 1992.
19. **Ne'matov H., Rasulov R.** O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. - T.: «O'qituvchi», 1995.
20. **Nurmonov A.N.** O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. - T.: «O'qituvchi», 1990.
21. **Nurmonov A., Yul'doshev B.** Tilshunoslik va tabiiy fanlar. — T.: «Sharq», 2001.
22. **Otamirzayeva S., Yusupova M.** O'zbek tili. - T.: 2002.
23. PacyjiOB P. JleKCHKo—ceMaHTMMecKMe rpyynu rjiariojioB COCTOfiHMa M MX BajieHTHOCTb. — T.t 1991.
24. **Rasulov R.** O'zbek tili fe'llarining semantik strukturasi. 1- qism. - T.: 1991.
25. **Rahmatullayev Sh.U.** O'zbek tilining yangi alifbosi va imlosi. - T.: «Universitet», 1999 (qayta nashri - 2002).
26. **По3eHTajib A-3» Tojij6 M.B., TejieuKOBa M.A.** CoBpeMeHHbiii pyccKMM H3biK. — MockBa: «AnpMC ripecc Pojibeb», 2001.
27. **Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh.,** Hozirgi O'zbek adabiy tili. Qayta ishlangan, tuzatilgan 3- nashri. - T.: «O'zbekiston», 1992.
28. **Toychiboyev B.** O'zbek tili tarixiy fonetikasi.- T.: «O'qituvchi», 1990.
29. **Toychiboyev B.** O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlari. - T.: «O'qituvchi», 1996.
30. O'zbek orfografiyasining asosiy qoidalari. - T.: «FAN», 1956.
31. O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari. - T.: «O'qituvchi», 1995.
32. **Qilichov E.** Hozirgi O'zbek adabiy tili. Ma'ruza matnlari. Tuzatilgan 2- nashri. - Buxoro: «Buxoro universiteti» nashriyoti, 2001.
33. **Qurbonova M.** Fitrat - tilshunos. - Toshkent: «Universitet», 1996.
34. **Qurbonova M.** Abdurauf Fitrat va O'zbek tilshunosligi. - T.: «Universitet», 1997.

Maqolalar

35. **Abdinazimov Shamsiddin.** «Baliq» so'zining etimoni // O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1998, № 5, 64-65- b.
36. **Abdulla Sher.** Inon-ixtiyor bilan tanlangan alifbo // «O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1993, 27- avgust soni.

37. **Abdullayev Yul'dosh.** Moziy va yangi alifbo // «O'zbekiston ovozi», 1995, 24- yanvar soni.
38. **Abuzalova Mehri, Bobokalonov Ramazon.** Fel va felli frazeologik qurilma (konstruksiya)larning leksik ma'nosi haqida // «Til va adabiyot taiimi» jurnali, 2000, № 3, 74-77- b.
39. **Aliqulov Teshaboy.** Ma'no chegaralash masalasiga doir // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 1997, № 2, 39-42- b.
40. Asli qolgani ma'qul (Yusupov H., Mansurov T., Qurbonov N., Xorozov X.) // «O'qituvchilargazetasi», 1990, 20- yanvarsoni.
41. **Ahmedov Boriy.** Zinhor shoshilmaylik // «O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1992, 7- avgust soni.
42. **Bozorboyev Keldibek.** Sözlashuv nutqi frazemalarining mavzuiy guruhlari // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 2000, № 1, 30—32- b.
43. **Bozorboyev Keldibek X.A.** «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 2000, № 1, 30—32- b.
44. **Doniyorov X.** Alfavit: o'zgarishlar boshladimi? // «O'qituvchilar gazetasi», 1991, 14-martsoni.
45. **Doniyorov X., To'ychiboyev B., Yul'doshev Q.** Mukammal alifbo - savodxonlik omili // «O'qituvchilargazetasi», 1991, II- aprel soni.
46. **Yenikejev Radik.** Til haqidagi qonunlar tarixiga oid // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 1997, № 2, 88-90- b.
47. **Jamolxonov H.A.** Alifboni isloh qilish kerakmi? // Turkiy tillar taraqqiyoti muammolari: ToshDPI ilmiy asarlari. — T., 1993, 12—17- b.
48. **Jamolxonov H.A.** Arab grafikasi asosidagi eski o'zbek alifbosidan lotin grafikasi asosidagi o'zbek alifbosiga o'tishning asosiy sanalari // Turkiy tillarning taraqqiyoti muammolari: Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. - T.: «Fan», 1995, 44-49- b.
49. **Jamolxonov H.A.** Rus va lotin grafikalarini asosidagi o'zbek yozuvlarining imlo qoidalaridagi tafovutlar // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 1997, 4-son, 58-64-b.
50. **Jamolxonov H.A.** Rus va lotin grafikalariga asoslangan o'zbek yozuvlarining qiyosiy xarakteristikasi // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 1998, № 6, 78-82-b.
51. **Jamolxonov H.A.** O'zbek alfavitidagi harflarning nomlanishi // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1991, 3- son, 29-31- b.
52. **Jamolxonov H.A.** O'zbek yozuvi grafemalarining grafik tafsiloti // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1994, № 4-5-6 (qo'shma son), 72-75- b.

53. **Jamolxonov H.A.** □zbek yozuvi tarixidan (1938-1940 yillar)// Turkiy tillarning taraqqiyoti muammolari. Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. — T.: «Fan», 1995, 15-20-b.
54. **Jamolxonov H.A.** □zbek yozuvining XX asr tarixi. 1- maqola (1900-1923- yillar) // «Pedagogik ta'lim» jurnali, 2000, 4- soni, 73-75-b.
55. **Jamolxonov H.A.** □zbek yozuvining XX asr tarixi. 2- maqola (1924-1938- yillar) // «Pedagogik ta'lim» jurnali, 2001, 1- son, 71-74- b.
56. **Jamolxonov H.A.** □zbek yozuvining XX asr tarixi. 3- maqola (1938-1940- yillar) // «Pedagogik ta'lim» jurnali, 2002, 12- son, 36-39-b.
57. **Jamolxonov H.A.** □zbek yozuvining XX asr tarixi. 4- maqola (1940-1956- yillar) // «Pedagogik ta'lim» jurnali, 2002, 3- son, 54-57- b.
58. **Jamolxonov H.A.** □zbek yozuvining XX asr tarixi. 5- maqola (1956-1980- yillar) // «Pedagogik ta'lim» jurnali, 2002, 5- son, 55-57-b.
59. **Jamolxonov H.A.** □zbek yozuvining XX asr tarixi. 6- maqola (1981-1987- yillar) // «Pedagogik ta'lim» jurnali, 2003, 1- son, 45-47- b.
60. **Jamolxonov H.A.** □zbek yozuvining XX asr tarixi. 7- maqola (1988-1990- yillar) // «Pedagogik ta'lim» jurnali, 2003, 3- son, 36-38- b.
61. **Jamolxonov H.A.** □zbek yozuvining XX asr tarixi. 8- maqola (1990-1992- yillar) // «Pedagogik ta'lim» jurnali, 2004, 1- son, 64-67-b.
62. **Jamolxonov H.A.** □zbek yozuvining XX asr tarixi. 9- maqola (1992-2005- yillar) // «Pedagogik ta'lim» jurnali, 2005, 1- son, 60-61-b.
63. **Jamolxonov H.A.** Yozuv tizimining grafemik tarkibi // □zbek tilshunosligi muammolari. (Ilmiy maqolalar to'plami.) — T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2003, 59-62- b.
64. **Jamolxonov H.A.** Qorishiq «ts (n)» muammosi va yozuv amaliyoti (ilmiy-nazariy anjuman materiallari) - T.: Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti, 2004, 59~62- b.
65. **Jamolxonov H.A.** Fonetik-grafik simmetriya va asimetriyaga oid kuzatuvlar (Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari) - T., TDPU kichik bosmaxonasi, 2005, 24-25- b.
66. **Jomonov Ravshan.** Bosh harflarning qo'llanishi tarixiga doir // «Til va adabiyot ta'limi», 1998, 5- son, 19-24- b.
67. **Jomonov Ravshan.** Fitrat imlo qoidalarining zarurati haqida // «Til va adabiyot ta'limi». 1998, 6- son, 58-60- b.
68. **Jomonov Ravshan.** «Chiqatoy gurungi» va imlo masalalari // «□zbek tili va adabiyoti» jurnali, 2000, 1- son, 23-27- b.
69. **Iskandarova Sharifa.** □zbek tilida shaxs nomlarining po'lonali munosabati // «□zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1998, 5- son, 18-20- b.

70. **Iskandarova Sharifa.** Onomasiologiya muammolari va o'zbek tili leksikasini maydon sifatida o'rganish // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1998, 3-son, 28-31-b.

71. **Iskandarova Sharifa.** Oliy maktabda mazmuniy maydon muammolari // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 1998, 3-son, 40—43-b.

72. **Mamadaliyev M.** So'zlarning ma'no qirralarini o'rganish (Bobur lirikasi misolida) // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 2000, 3-son, 28—31-b.

73. **Mamatov A.** Antonimiya asosida frazeologik shakllanish masalalari // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1998, 6-son, 56—58-b.

74. **Mahmudov Nizomiddin.** Mustaqillik, o'zbek tili va yozuvi // «Xalq so'zi», 1992, 19-may soni.

75. **Mahmudov Nizomiddin.** Qarindosh tillarning luqat boyligini o'rganishda shakl va ma'no munosabatlari // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 1997, 2-son, 29-35-b.

76. **Mengliyev Baxtiyor.** Tilni sistem yaxlitlikda o'rganish haqida // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 2000, 5-son, 49—52-b.

77. **Nazarov Karim.** Milliy maktab kaliti. // «Ma'rifat», 1991, 19-oktabr soni.

78. **Nazarov Karim.** Alifbo ham milliy bo'lsin // «O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1990, 9-noyabr soni.

79. **Nazarov Karim.** Eng katta muammo yechiladi // «Ma'rifat», 1992, 22-fevral soni.

80. **Nurmatov Abdunazar.** Ilmiy-texnikaviy tushunchalarni ifodalash masalasi // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 2000, 1-son, 54-56-b.

81. **Nurullayeva Shahzoda.** Tey marosimiga oid nomlarning imlosi haqida ayrim mulohazalar // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 2000, 5-son, 61-63-b.

82. **Orifjonova Shoir.** Darajalanish (graduonimiya). Respublika yosh filolog olimlarining tantanali ilmiy-anjumani materiallari. — T., 1991.

83. **Rafiddinov Sayfiddin.** «Qalandar» atamasining etimologiyasi haqida // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1998, 5-son, 60-64-b.

84. **Suvonova Rohila.** So'z o'zlashtirish va metonimiya // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 2000, 6-son, 49-51-b.

85. **Toshxojayeva Nargis.** O'zbek tili leksik-semantik tizimida aviatsiya atamaları // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 2000, 3-son, 82-86-b.

86. **Tursunqulov Abbas, Qahramonov Aliboy.** Tovush yozuvga emas, yozuv tovushga moslashsin. // «Ma'rifat», 1993, 13- fevral soni.
87. **Tilaganov Ayrat.** Atamalami zlashtirish usullari // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 1998, 2-son, 35—36- b.
88. **Umarov Ergash.** Eski zbek tilidagi chziq i fonemasi haqida // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 1998, 3- son, 36-37- b.
89. **Umurqulov Bekolat.** Kp ma'nolilik va nasriy nutq // «zbek tili va adabiyoti» jurnali, 2000, 6- son, 59—61- b.
90. **Usmonova Sh.** Frazologik birliklarda ma'no va qurilish nomutanosibliigi // «zbektili va adabiyoti» jurnali, 1998, I-son, 77—78-b.
91. **Xoliyorov Meli.** Milliy tovushlartaqdiri // «zbekiston adabiyoti va san'ati», 1992, 24- iyul soni.
92. **Shamsiddinov Hakimjon.** Shaxs bildiradigan tasviriy ifodalar va ularning ma'noviy guruhlari // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 1997, 3-son, 71-74-b.
93. **Shamsiddinov Hakimjon.** Szlarning funksional-semantik sinonimlari. Kontekst va tagmatn. // «zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1998, 3-son, 24-28-b.
94. **Shodiyev F.** Bir b inli szlar va ularning hosilalari talqini // «zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1998, 3- son, 70-73- b.
95. **Shodiyev Faxriddin.** zbek tiliga zlashgan bir b inli szlar va ularning hosilalari talqini // «zbek tili va adabiyoti*» jurnali, 1998, 5-son, 23—36- b.
96. **Shopsonov Muxtor.** Jahonga aql bilan chiqiladi // «zbekiston adabiyoti va san'ati», 1992, 7- avgust soni.
97. **Ergasheva Matluba.** Harakat ifodalovchi fe'llarning semantik tasnifi // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 2000, 2- son, 25-27- b.
98. **Qobuljonova Gulbahor.** Metaforik kchimlar tasnifi // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 2000, 2- son, 29-32- b.
99. **Qorayev Suyun.** Yozuvimiz takomilga muhtoj // «zbekiston adabiyoti va san'ati», 1991, 23- avgust soni.
100. **Qochqortoyev Iristoy.** zbek yozuvi muammolari // «zbekiston adabiyoti va san'ati», 1991, 22- mart soni.
- IOLHakimov Muhammadjon.** Kontekst va kontekstual ma'no haqida ba'zi mulohazalar // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 1998, 3- son, 38-40- b.

Luqlar

102. **Alisher Navoiy** asarlari tilining izohli luqlati. 4 tomlik: 1-t. («FAN», 1983); 2-t. («FAN», 1983); 3-t. («FAN», 1984); 4-t. («FAN», 1985).

103. AxMaHOBa O.C. OIOBapb JIMHrBMCTMMeCKHX TepMMHOB. — M., 1966.
104. Begmatov E. O'zbek ismlari. — T.: «Qomuslar Bosh tahririyati», 1991.
105. /JpeBHeTiopKCKMM cnoBapb. — JleHHHrpaii: «HayKa», 1969.
106. Imlo luqati. Maktab o'quvchilari uchun. Tuzuvchilar: Abdullayev Yul'dosh, Omilxonova Musharraf, Zufarova Sayyora. — T.: «O'qituvchi», 1987.
107. Mahmud Koshonariy. Devonu luqotit turk. Uch tomlik. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S.M. Mutallibov. - T.: «FAN», I-1 (1960), 2-1 (1961), 3-1 (1963), indeks-luqat: CAbdurahmonov va S.Mutallibovlar ishtiroki va tahriri ostida tayyorlangan. — T., «FAN», 1967.
108. NazarovaX. Zahiriddin Muhammad Bobir asarlari uchun qisqacha luqat. - T.: «FAN», 1972.
109. Rahmatullayev Shavkat. O'zbek tilining frazeologik luqati. - T.: «Qomuslar Bosh tahririyati», 1992.
110. Rahmatullayev Shavkat. O'zbek tilining izohli frazeologik luqali -T.: «O'qituvchi», 1978.
111. Rahmatullayev Shavkat. O'zbek tilining etimologik luqati. - T.: «Universitet», 2000.
112. Rahmatullayev Shavkat. O'zbektili omonimlarining izohli luqati. -T.: «O'qituvchi», 1984.
113. Rahmatullayev Shavkat, Mamatov Nasim, Shukurov Rashidxon. O'zbek tili antonimlarining izohli luqati. — T.: «O'qituvchi», 1980.
114. Rahmatullaev Shavkat, Hojiyev Azim. O'zbek tilining imlo luqati. - T.: «O'qituvchi», 1995.
115. PoseHTajib R.3., TejieHKOBa M.A. CnoBapb-cnpaBOMHHK jilMnrBMCTMMecKMx TepMMHOB. — M.: «rirocBemeHHe», 1976.
116. CeBOpTHH 3.B. 3TMMOJ10rHMecKHH CJIOBapb TIOPKCKMX J13bIKOB. (OOiiienopKCKHC n MexnopKCKne ocHOBBi Ha rjiacnbi). -T-M.: «HayKa», 1974.
117. CeBOpTHH 9.B. 3TMMOJ10rHMecKMH CJIOBapb TIOPKCKHX a3bIKOB. (O6meTiopKCKHe HMOKTIopKCKMe ocHOBBi Ha 6yKBy «B»). — M.: «HayKa», 1978.
118. CeBOpTHH 3.B. 3THMOJ10HMecKHH CJIOBapb TIOPKCKHX H3HKOB. (O6meTK)PKCKMe H MOKTIOPKCKMe OCHOBBi H3 6vi<BW «B», «T» H «J»). - M.:«HayKa», 1980.
119. CeBopTHH 3.B., JleBHCKaa J1.C. 3THMOJiorHMecKHH cjiocapb TIOPKCKMX H3bIKOB. (O6meTK)PKCKMe M MOKTIOPKCKMe OCHOBBi Ha 6yKBl «>K», «>K», «H»). - M.: «HayKa», 1989.

120. **YivapoB 3.** «Xa30HMH-yji-MaoHHM» AiiMUjepa Haaom. — T.: «<3>AH», 1971.

121. O'zbek tilining izohli luqati. Ikki tomli: 1-t (Moskva: «Rustili», 1981), 2-t (Moskva: «Rustili», 1981).

122. O'zbek tilining imlo luqati. - T.: «FAN», 1976.

123. O'zbek tilining kirill va lotin alifbolaridagi imlo luqati. — T.: «Sharq», 1999.

124. **Hojiyev Azim.** O'zbek tili sinonimlarining izohli luqati. — T.: «O'qituvchi», 1974.

125. **Hojiyev Azim.** Tilshunoslik terminlarining izohli luqati. — T.: «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2002.

126. **A.Hojiyev, A.Nurmonov, S.Zaynobiddinov, K.Kokren, M.Saidxonov, A.Sobirov, D.Quronov.** Hozirgi O'zbek tili faol sozlarining izohli luqati. — T.: «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2001.

Til va yozuvga oid qonun, farmon va qarorlar

127. **1921- yil yanvarda** birlinchi OMka O'zbek til va imlo Qurultoyi chiqorilgan qarorlari. — T.: «Turkdovnashr», 1922.

128. **1923- yil, 18- oktabr.** Turkiston Jumhuriyati Maorif Komissariyatining Turkiston O'zbeklarining imlolari to'g'risidagi bergan buyruqi (buyruq Ne 48). - T., 1923.

129. **1928- yil, 11- avgust.** O'zbekiston Respublikasi Markaziy Ijroiya Qo'mitasining 123-sonli qarori: «06 oG^bfIBJieHHH B y36eKCKOH nMCbMeHHOCTM HOBO-y36eKCKOro (Ha JiaTHHCKOH OCHOBC) ajltpaBHTa — rocyaaPCrBeHHbiM MOHOPWKe nepexoJja Ha HOBO-y36eKCKHM ajltpaBHT BCeX VHPOKJjeHMM, LUKOJI M H3JJ,aTejlbCTB» // lieHTpaJlbHblH ApXHB AH Pecny6jiHKH Y36eKHCTaH, cpoHjj N° 4, onncb N° 2, ea. xp. 14, c. 9-10.

130. **1928- yil, 1- dekabr.** O'zbekiston Respublikasi Markaziy Ijroiya Qo'mitasining 209-sonli qarori: «0 jjonojiHeHHM nocTaHoaneHMa lieHTpabHoro McojTHHTe/ibHoro KoMHTeTH... OT 11 aBpCTa 1928 rojja NQ 123 ... cTaTbei 12-OH» // lieHTpajibHblH ApXHB AH Pecny6jiMKH y36eKMCTan, tpoHjj Ng 4, onncb N? 2, ea. xp. 14, c. 11.

131. **1929- yil, 15-23- mayda** Samarqandda birlinchi O'zbekiston Respublikasi til va imlo konferensiyasi qarorlari. - T.: «O'zdamnashr», 1930.

1940-yil, 8-may. 3aKOH o nepeBOjje y36eKCKOii nuchMeHHocTM c JiaTMHM3MpOBaHHOpO Ha HOBBIM y36CKCKHM aJltpaBMT Ha OCHOBC pyCCKOH rpaPMKH // BejjiOMOCTH BepxoBHoro CoBeTa Y36eKCKOH Pecny6jiHKH, N9 4, Hiojib, 1940, c. 4-5.

133. **1956-yil, 4-aprel.** O'zbekiston Oliy Kengashining Farmoni: «O'zbek orfografiyasining asosiy qoidalari tahririda» // O'zbek orfografiyasining asosiy qoidalari. — T.: «FAN», 1956 yil, 3- b.

134. **1989- yil, 21- oktabr.** «O'zbekiston Respublikasining davlat tili haqida»gi Qonuni. — T.: «O'zbekiston», 1989.

135. **1993- yil, 2- sentabr.** Lotin yozuviga asoslangan O'zbek alifbosini joriy etish tahririda. On ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining On uchinchi sessiyasida qabul qilingan qonun // O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1993, № 9, 332-modda.

136. **1995- yil, 6- may.** «Lotin yozuviga asoslangan O'zbek alifbosini joriy etish tahririda»gi O'zbekiston Respublikasi qonunini amalga kiritish tartibi haqidagi O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi qaroriga o'zgartishlar kiritish tahririda: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qarori. // «Xalq s'ozida», 1995, 6-iyun; «Ma'rifat», 1995, 7- iyun. *Yana qarang:* «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 1995, № 3, 4- b.

137. **1995- yil, 24-avgust.** O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 339- sonli qarori: O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari tasdiqlash haqida // O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari. — T.: «O'qituvchi», 1995, 1-b.

138. **1995- yil, 21- dekabr.** O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qarori: O'zbekiston Respublikasining «Davlat tili haqida»gi Qonunining yangi tahririni amalga kiritish tartibi tahririda. — T., 1995.

139. **2004- yil 30- aprel.** O'zbekiston Respublikasining Qonuni: O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish tahririda:

VI. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1993- yil 2- sentabrda qabul qilingan «Lotin yozuviga asoslangan O'zbek alifbosini joriy etish tahririda»gi O'zbekiston Respublikasi qonunini amalga kiritish tartibi haqida»gi Qarorining (O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1993-yil, № 9, 332- modda; O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1995- yil, № 6, 120- modda):

2- bandidagi «2005- yil» degan so'zlar «2010- yilning» degan so'zlari bilan almashtirilsin;

10-bandidagi «2005-yilning» degan so'zlar «2010- yilning» degan so'zlar bilan almashtirilsin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti LKarimov.

Toshkent shahri,

2004- yil 30- apreli.

[«Xalq s'ozida», 2004- yil 26- iyun, № 134 (3409)] (shanba).

TAYANCH TUSHUNCHA VA TERMINLAR
KЎRSATKICHI

A

Abushqa (luqat) 239
Adabiy nutq 213
Adabiy sўzlashuv uslubi 5
Adabiy til 8
Afcrezis 76, 78
Affrikatalar 60
Akkomodatsiya 73, 78
Aksentema 90
Allofonlar 46
Analitik grafemalar 95, 96
Anatomik-fiziologik aspect 24, 26
Antonimikjuftlik 172, 176
Antroponimik luqatlar 230
Apokopa 76, 78
Argotizmlar 202, 204
Artikulatsiya 33
Artikulatsiya bazasi 33
Artikulatsiya usuli 50, 58
Artikulatsiya usuliga kўra
undoshlartasnifi 59
Artikulatsiya qirni 50
Artikulatsiya qirniga kўra
undoshlartasnifi 58 Arxaizm-
frazemalar 226 Arxaizm-leksema
205, 210 Arxaizm-semema 206,
210 Asosiy ottenka (dominanta)
47 Assimilativ holat 71
Assimilatsiya 72, 78 Atash
semalari 148, 152 Attuxfatuz
zakiyati fil luqatit
turkiya luqat) 238

Avvalgi leksik ma'no 163, 165
Ayiruv urqusi 89, 90

B

Badiiy nutq 214 Badiiy uslub 5
Badoyeul luqat 239 Berkitilgan
bўqin 80, 83 Berkitilmagan
bўqin 80, 83 Bifonemali
grafemalar 9.5 Bilateral
oppozitsiyalar 42 Bir tilli
luqatlar 232 Bir qichovli
oppozitsiyalar 42 Bosma
manbalar orqali sўz
qilashtirilishi 196 Boqilgan
urquli tillar 85, 90 Boqli ma'no
(boqilgan
ma'no) 162 Bosh ma'no
(bosh leksik
ma'no) 162, 165 Boshi yopiq
bўqin 81, 83 Boshqa tillardan
qilashtirilgan
ayrim sўzlar orfoepiyasi 134
Brok markazi 30, 32 Burun
boshliqi 28, 30, 32 Burun
undoshlari (nazal
undoshlar) 60 Burun
sonantlari 61 Bўqin 79,
83 Bўqin markazi 83
Bўqin tiplari 80
Bўqin chiqqisi 57

B□□inning pedagogik-metodik ahamiyati 81 B□□iz b□shli□i 26, 30, 32 B□□iz undoshi (faringal undosh) 59, 64

D

Darak intonatsiyasi 92, 93 Degeminatsiya 77, 78 Denotat 147 Denotativ ma'no 148 Determinlashish 152 Devonu lu□otit turk 238 Diakritik belgilar 99, 101 Diakritikharflar 99, 101 Dialektizm-frazema 226 Dialektizm-ma'no 198, 204 Dialektizm-s□z 198, 204 Dialektologik lu□atlar 230 Diaxron fonetika 21 Differensial semalar 150 Differensiatsiya prinsipi (orfografiyada) 106 Digraflar 95 Dinamik ur□u 84, 90 Dissimilatsiya 73, 78 Distant assimilatsiya 72 Distant dissimilatsiya 74 Distant metateza 77 Divergentsiya 11, 17 Divergent 72 Doimiy oppozitsiyalar 43 Dominanta (sinonimik qatorda) 167, 170

E

Ekskursiya (artikulatsiyada) 33 Ekspressivlikni ifodalashning fonetikusuli 211 254

Ekspressivlikni ifodalashning kontekstual usuli 211 Ekspressivlikni ifodalashning leksik usuli 211 Ekstralingvistik (nolisoniy) omillar 9, 11 Ekvipolent oppozitsiya 43 Eliziya 76 Emfatik ur□u 89 Emotsional-ekspressiv jihatdan betaraf s□zlar 210 Emotsional-ekspressiv jihatdan b□yoqdor s□zlar 211 Enantiosemiya 172, 177 Ensiklopedik lu□atlar 227, 232 Epenteza 75, 78 Epiteza (austeza) 75, 78 Erkin ma'no 162 Erkin ur□uli tillar 86, 90 Eski leksik ma'no 163, 165 Etimologik leksik ma'no 163, 166 Etimologik lu□atlar 231 Etimologik prinsip (orfografiyada) 104 Etimologiya 139, 140 Etimon 154 Eshitib his etish aspekti (fonetikada) 30 Eshituv markazi 28, 33

F

Fakultativ variantlar (fonemalarda) 47 Fokus (fonetikada) 57, 58 Fonema 38, 50 Fonema ottenkalari 45, 51 Fonemalarning differensial belgilari 38, 50

Fonemalarning integral belgilari 39, 50
 Fonematik prinsip (orfografiyada) 102
 Fonematik transkripsiya 49
 Fonetik dialektizmlar 192, 204
 Fonetik prinsip (orfografiyada) 102
 Fonetiks □z 19, 23, 145, 147
 Fonetik tabiatiga k □ra s □z ur □usi 84
 Fonetik transkripsiya 48
 Fonetika 15, 23
 Fonetik-fonologik sath 17
 Fonetik-grafik asimetriya 96, 101
 Fonetik-grafik simmetriya 96, 101
 Fonetik-grammatik arxaizmlar 207
 Fonografema 95, 10
 Fonologik jihatdan norelevant belgi 44
 Fonologik jihatdan relevant belgi 44
 Fonologik oppozitsiya 39, 41, 50
 Fonologiya 15, 33
 Fonostilistika 90
 Formantlar 25, 32
 Frazema 218
 Frazemalarning semantik tarkibi 217, 218
 Frazemalarning semantik turlari 219
 Frazeologik antonimiya 223
 Frazeologik butunlik 219
 Frazeologik lu □atlar 230
 Frazeologik monosemiya 219, 221
 Frazeologik omonimiya 219, 224
 Frazeologik paronimiya 222, 224
 Frazeologik polisemiya 219, 221
 Frazeologik sinonimiya 222, 224

Frazeologik variatsiya 224
 Frazeologik chatishma 220, 221
 Funktsional stillar (vazifaviy uslublar) 5

G

Gaplologiya 76
 Geminatsiya 77, 78
 Gers 32
 Giperonim 175
 Gipo-giperonimik munosabat 185
 Giponim 185, 187
 Gradual oppozitsiyalar 42, 50
 Graduonimiya 185, 186, 187
 Grafemalar 6, 93, 100
 Grafemaning ifoda plani 94
 Grafemaning mazmun plani 94
 Grafik asimetriya (fonetik-grafik asimetriya) 96, 101
 Grafik prinsip (orfografiyada) 104
 Grafitk simmetriya 101
 Grafik sinonimiya 101
 Grafika 16, 93, 100
 Grammatik dialektizmlar 16, 200, 204
 Grammatik s □z 144

H

Halqum 28, 30, 32
 Harakat qilish belgisiga k □ra s □z ur □usi 86
 Harfiy belgilar 94
 Hosila ma'no (hosila leksik ma'no) 162, 165
 Hozirgi leksik ma'nolar 162, 165
 Hozirgi □zbek adabiy tili 4
 Hozirgi □zbek adabiy tili konsonantizmi 57

L

lerarxiya 7
 lfoda semalari (tasvirsemalari)
 148, 152 Ikki fokusli
 undoshlar 59 Ilmiy etimologiya
 165 Individual nutq neologizmi
 210 Individual ottenkalar
 (fonemalarda) 46, 47
 Infratovush 24, 32 Integral
 (birlashtiruvchi)
 semalar 150 Internatsional
 s□ziar lu□ati 231 Intervokal
 holat 71 Intonatsiya 90, 93
 Intonatsiya turlari 92
 Introfonologiya 90 Istorizm —
 frazema 226 Izohli lu□atlar 232
 Izohsiz lu□atlar 232 Ishlatilish
 doirasi chegaralangan
 frazemalar 225 Ishlatilish
 doirasi chegaralangan
 leksika 198
 Ishlatilish doirasi
 chegaralanmagan frazpi ,alar
 225 Ishlatilish doirasi
 chegaralanmagan
 leksika 198

J

Jarangli undoshlar 60 Jaranglilik-
 jarangsizlikbelgilariga
 asoslangan oppozitsiya 50
 Jarangsiz undoshlar 60
 Jargonizmlar 202, 204 Jonli
 s□zlashuv orqali so'z
 □zlashtirilishi 196
 256

K

Kasb-hunar leksikasi 201, 204 .
 Kalka usulida ofish 196, 197
 Kelurnoma (lu□at) 240 Kitob ul
 'drok li Lison il-atrak
 (iug *k^f*) 238 Kitobu
 bul□atul mushtaqori
 lu□atit turk val qifchak 238
 Kombinatorottenkalar 46, 51
 Kombinator-pozitsion ottenkalar 46
 Konnotativ semalar 148
 Konsonantizm 7, 39, 57, 64
 Kontakt assimilatsiya 77 Kontakt
 dissimilatsiya 74 Kontakt
 metateza 76 Kontekstual
 antonimiya 171, 177 Kontekstual
 sinonimlar 168 Konvergensiya
 17 Korrelatsiya 41, 50
 Kuchayuvchi b□□in 80, 83
 Kuchayuvchi-pasayuvchi
 □□in 80, 83 Kuchli
 pozitsiya 71 Kuchsiz
 pozitsiya 71 Kvantitativ ur□u
 (miqror
 ur□usi) 84, 90 K>
 aziomonimlar 71, 184 . 'K 'p
 tilli lu□atlar 232 K□p □lchovli
 oppozitsiyalar 42 K□chadigan
 ur□u 86, 90 K□chma ma'no
 (leksemaning
 k□chgan leksik ma'nosi) 162
 K□chmaydigan ur□u 87,90

L

Labial undoshlar 58, 64
 Labial-b□□iz undoshlari
 oppozitsiyasi 39

- Labial-til oldi undoshlari
 oppozitsiyasi 39 Labial-til
 orqa undoshlari
 oppozitsiyasi 39 Labial-til
 □rta undoshlari
 oppozitsiyasi 39 Lab-lab
 (bilabial) undoslar 52 Lablanish-
 lablanmaslik belgisiga
 asoslangan oppozitsiyalar 40,
 51, 52 Lab-tish (labiodental)
 undoshlar 58 Lahja 18 Leksema
 141
 Leksemaning ifoda plani 141, 142
 Leksemaning ichki formasi 142
 Leksemaning mazmun
 plani 141, 142 Leksemaning
 semantik tarkibi 144 Leksemaning
 tashqi formasi 142 Leksik
 antonimiya 170 Leksik
 arxaizmlar 205, 207, 210
 Leksikdialektizmlar 185 Leksik-
 fonetik dialektizm 200 Leksik
 istorizmlar (tarixiy
 s□zlar) 205, 207, 210
 Leksik ma'no 144, 147
 Leksik ma'no taraqqiyoti
 natijalari 160 Lek"!
 ma'no tiplari 161 Leksik
 m□nolarning
 guruhlanishi 161 Leksik
 ma'nolarning semantik
 tarkibi 148 Leksik
 monosemiya 155 Leksik
 neotogizm 208, 210 Leksik
 omonimiya 177 Leksik
 omonimiyaga yondosh
 hodisalar 179 Leksik
 polisemiya 155 Leksik
 sinonimiya 166
- Leksik s□z 144 Leksik q□llash
 153 Leksik-fonetik arxaizm 210
 Leksik-fonetik dialektizm 204
 Leksik-frazeologik antonimlar 224
 Leksik- frazeologik sinonimlar 224
 Leksikologiyaning turlari 138
 Lisoniy lu□atlar 228, 232 Lisoniy
 omillar 7, 140 Lingvistik (lisoniy)
 omillar 7, 9, 11 Lingvistik-
 funksional aspektlar 33 Logik
 ur□u 89 Logografemalar 95, 98,
 101 Lu□at maqolalari sxemalari:
 -davlatlar haqidagi maqola
 sxemasi 235
 - millat yoki xalq haqidagi
 maqola sxemasi 236
 -□simlik turi haqidagi maqola
 sxemasi 236
 -biografik maqola sxemasi 236
 -til haqidagi maqola sxemasi 236
 Lu□at maqolalarining tuzilishi 237
 Lu□ati turki (tuzuvchi -
 Fazlullaxon) 239 Lu□ati
 chi□atoy va turki usmoni
 (tuziiVfhi - Shayx Sulaymon
 Buxoriy) 240 Lu□atlarda
 sozMar (maqola
 nomlari)ni joylashtirish tartibi:
 —tashqi tartib 232
 -ichki tartib 232
 -ma'no tartibi 233
 Lu□aviy birliklar 140
- M
- Majburiy ottenkalar
 (fonemalarda) 46, 47
 Majoziy ma'no 162

Ma'no etimoni 164, 166 Ma'no
sinonimlari 167, 170 Ma'noning
kengayishi 159 Ma'noning
k□chishi 156
Ma'noningtorayishi 159 Mantiqiy
markaz (antonimlarda)
173, 174, 175, 177 Maqol
va matallar lu□ati 231
Metafora y□li bilan ma'no
k□chishi 157, 161 Metateza
76, 78 Metonimiya yoii bilan
ma'noning
k□chirilishi 158, 161
Monofonemali grafemalar 95, 101
Monograflar 100 Monosemiya
101 Morfemika 16 Morfografema
95, 99, 101 Morfologik prinsip
(analogiya
prinsipi) 104 Muqaddimatul
adab (Mahmud
az-Zamaxshariy asari) 238
M□tadillashtiruvchi oppozitsiya 44

N

Nafas apparati 26, 30, 32 Nazal
undoshlar 54 Nazalizatsiya 74, 78
Neologizm-frazemalar 226
Neologizm-ieksema 209, 210
Neologizm-semema 209, 210
Neytrallashtiruvchi(m□tadillashtiruvchi)
opozitsiya 44 Noharfiy
belgilar 94 Nolisoniy omillar 140
Nomema 144 Nominal birlik 144
Nominativ ma'no (nomlovchi
ma'no) 161
258

Norma (me'yor) 9
Noverbal vositalar 6
Nutq9, 213
Nutq a'zolarining anatomiyasi 26
Nutq a'zolarining fiziologiyasi 26.
30, 32 Nutq
a'zolarining ijro
kechimi 26, 30 Nutq
intensivligi 91, 93, 84 Nutq
melodikasi 91, 93 Nutq ritmi 91,
93 Nutqtembri 91, 93 Nutqiy
sinonimlar 167, 170 Nutqning
ma'lum k□rinishlariga xoslangan
s□zlar 213

O

Oddiy grafemalar 96 Okkazional
ma'no 152, 154 Old qator unlilar
52 Omofonlar 179, 181, 183
Omofoma omoleksemalar 177,
178, 181 Omofrazemalar 224
Omograflar 180, 181 Omonim
omoleksemalar 177, 178
Omonimiya 177, 179, 181
Onomasiologiya 139. 140
Oppozitsiya 39 Optik-grafik
tasvir 94 Ortbepek lu□atlar 230
Orfoepiya 16, 131 Orfografik
belgi 101 Orfografik lu□atlar
(imlo
lu□atlari) 230 Orfografiya 16,
101, 115 Orfografiya prinsiplari
102, 115 Orfogramma 6, 115
Orqa qator unlilar 52

Ottenka 47
Ovozning ishtirok etish darajasiga
k□ra undoshlartasnifi 61
Oxiri yopiq b□□in 81, 83
O□iz b□shli□i 28, 32
O□iz sonantlari 61 Ochiq
B□□in 80, 83 Ochiq
boshlanuvchi ochiq
b□□in 80 Ochiq
boshlanuvchi yopiq
b□□in 80

P

Parafrazemalar 224 Paronimiya
181, 182, 183, 184 Paronomaziya
183, 184 Partonimik munosabat
185, 186,
187 Pasayuvchi b□□in 80, 83
Pauza 91, 93 Pedagogik aspekt
96 Perseptiv aspect (fonetikada)
33 Polifonemali grafemalar 101
Poligraflar 100 Polilingvizm 10
Polisemiya 161, 169. 173, 179
Portlovchi-affrikatalar
opozitsiyasi 39
Portlovchi-burun sonanti
opozitsiyasi 39 Portlovchi-
sir□aluvchi undoshlar
opozitsiyasi 39 Portlovchi-
sir□aluvchilar 560 Portlovchilar
59, 63 Pozitsion ottenkalar 46, 51
Pozitsion xususiyatlar 17
Pozitsiya 40, 41 Privativ
opozitsiyalar 42 Progressiv
akkomodatsiya 73

Progressiv assimiliatsiya 72
Progressiv dissimilatsiya 73
Prokopa(ankopa)75,78
Proporsional opozitsiyalar42
Prosodemografemalar 95, 97, 101
Prosodika 34, 90 Proteza 74, 78
Publitsistik uslub 5 Punktuatsiya
16

Q

Qiyosiy fonetika 21, 24
Qorishiq portlovchilar
(affrikatalar) 60, 63 Quyi
keng unlilar 52, 55
Q□shimcha ottenkalar 46

R

Rasmiy ish uslubi 5
Rasmiy nutq 213, 215
Reduksiya 74, 78
Referent 147
Regressiv akkomodatsiya 73
Regressiv assimiliatsiya 72
Regressiv dissimilatsiya 74
Rekursiya 33
Rezonator ton manbai 61
Ruscha-baynalmilal s□zlar 192, 195

S

Sanash intonatsiyasi 92, 93
Sandhi hodisasi 76, 78 Sayoz til
orqa undoshlari 59, 64 Sanglah
(Mirza Muhammad
Mahdixon lu□ati) 240
Segment birliklar 18, 23
Segmental fonologiya 34

Semalar 148, 151
Semantik kalka 197
Semantik-uslubiy prinsip
(orfografiyada) 107
Semasiologiya 139, 140 Semema
144 Signifikat 145, 148
Sillabema 79, 83 Sillabika 79, 83
Silliq B o'qin 80, 83 Simvolik
prinsip (orfografiyada) 106
Simvollar 99 Sinekdoxa yo'li
bilan ma'noning
k o'chirilishi 158, 161
Sinerezis 77, 78
Singarmonizm 22, 18
Sinkopa 75, 78 Sinonimik
qator 170 Sinonimiya 166,
169, 170 Sinonimlar lu'ati
230 Sintagma ur'usi 87, 90
Sintagmatik xususiyatlar 18
Sintetikgrafemalar 101
Sir o'luvchi-affrikatalar
oppozitsiyasi 39
Sir o'luvchi-sonantlar
oppozitsiyasi 39
Sir o'luvchilar 60, 63
Sistema 8
Sof o'zbek so'zlari 189, 195 Soha
ensiklopediyalari 232 Sonorlar
(sonantlar) 61, 62, 63 Soxta
etimologiya 165 Spektograf 32
Spirantizatsiya 77, 78 Struktura 8
Substrattil 10 Substratsiyalar 10
Supersegment birliklar 19, 23
Supersegmental fonologiya 34 260

Superstrat til 10
So'roq intonatsiyasi 92, 93
So'z qismlari orfoepiyasi 133
So'z ur'usi 84
So'z o'zlashtirish 195
So'z o'zlashtirish usullari 197
So'zlashuv nutqi 213, 214
So'zlashuv uslubi 5
So'zni metaforik qo'llash
usuli 212, 213 So'zning
uslubiy b o'yo'i 140

T

Tanituvchi vazifa 19, 23
Tarixiy-an'anaviy prinsip
(orfografiyada) 106 Tarixiy
leksikologiya 138, 140 Tarixiy
lu'atlar 231 Tavsifiy
leksikologiya 138, 140 Temp 91,
93 Terminlar 150, 152, 204
Terminologik lu'atlar 230, 232
Teskari lu'at 231 Til oldi-
apikal (alveolar)
undoshlar 59 Til oldi-
b o'qiz undoshlari
oppozitsiyasi 39 Til oldi-
tanglay (kakuminal)
undoshlar 59, 64 Til
undoshlari 59 Til o'rta
undoshi (palatal
undosh) 59, 64 Tilning
gorizontal (yotiq)
harakati 57 Tilning uch
darajali k o'tarilish
belgisiga asoslangan
oppozitsiyalar 40, 51 Tilning
vertikal (tik) harakati 57 Til-tish
undoshlari 64

Tipik ottenkali uru 84, 90
Titroq undosh 60, 63 Tonik
(musiqiy) uru 84, 90
Toponomik luatlar 230 Tovush
tembri 25, 32 Tovush tushushi
75 Tovush chziqligi 26, 32
Tovushning balandligi 24, 26, 32
Tovushning kuchi 25, 32
Tovushning miqdor belgilari 32
Tovushning sifat belgilari 32
Tovushning rin almashinuvi
(metateza) 76
Transkripsiya 48, 51
Trigraflar 95
Tugallangan intonasiya 92, 93
Tugallanmagan intonasiya 92, 93
Turkumlik semalari 146, 148
Tushuncha 148 Tla ochiq
bin 81 Tla yopiq bin 81
Tliq assimilatsiya 72 Tliq
dissimilatsiya 74 Tliqkalka 196
Tliqsiz assimilatsiya 72
Tliqsiz dissimilatsiya 74 Tri
ma'no (leksemaning
tri leksik ma'nosi) 162

U

Ultratovush 24, 32 Umumiy
leksikologiya 138, 140 Umumiy
luatlar228 Umumnutq qatlam
szlari 213 Umumtil
luatlar228 Umumtil neologizmi
210 Umumturkiy szlar 188,
195 Umumturkiy szlarning
fonetik belgilari 188, 189

Umumturkiy szlarning
morfologik belilari 189
Umumturkiy szlarning
semantik belgilari 189
Umumxalq luaviy birliklar 204
Un paychalari ishtirokiga kra
undoshlartasnifi 60 Undosh
tovushlar orfoepiyasi 133
Undoshlar tasnifi 58, 63 Undov
intonatsiyasi 92, 93 Universal
ensiklopediyalar 227, 232 Unli
fonemalar tasnifi 52 Unli
tovushlarorfoepiyasi 131
Uru83,90 Uslubiy byoq 212,
224 Uslubiy ottenkalar
(fonemalarda) 47 Uslubiy
sinonimlar 167, 170 Uvular
undoshlar 59 Uzual ma'no 152,
154 Uzus9

Valentlik 148
Variant 47, 48
Variatsiya (fonologiyada) 47, 51
Vazifa semalari 140149, 152
Vazifadagi hshashiik asosida
ma'noning kchirilishi
(funksiyadoshlik asosida ma'no
kchishi) 157, 161
Vokalizm 17, 40, 51, 57
Vuigarizmlar 203, 204

X

Xalq etimologiyasi 165 Xususiy
leksikologiya 138, 140 Xususiy
(maxsus) luatlar 228

Y

Yakkalangan oppozitsiyalar 42
Yarim kalka 196
Yangi alifbe Markaziy Qoʻmitasi 121
Yopiq boshlanuvchi ochiq
b o in 80 Yopiq
boshlanuvchi yopiq
b o in 80 Yopiq b o in 80,
83 Yumuq fokusli burun
tovushlari
(nazal tovushlar) 60, 63, 64
Yuqori tor unlilar 52, 53

Z

Ziddiyat 10
Zidlanish 40

Q

Oʻrniga kirasiz urusi 85
Oʻrta holat (ish holati) 33
Oʻrta keng unlilar 52, 53
Qozqatlam 188, 193

Qozqatlam frazemalari 224, 226
Qozbekiston Yangi alifbe
Markaziy Qoʻmitasi 121
Qozzichaolish 196, 197 Qozzlashgan
qatlam (leksikada) 190,
195
Qozzlashganqatlamfrazemalari 224,
226

Sh

Shakl etimoni 166
Shakliy-anʼanaviy prinsip
(orfografiyada) 107
Shakllantiruvchi vazifa 23
Shovqinli sonant-burun sonanti
opozitsiyasi 39
Shovqinlilar 61, 63

Ch

Chastota luqati 230 Chaqiruv
intonatsiyasi (undash
intonatsiyasi) 92, 93 Chuqartil
orqa undoshlari 59, 64

MUNDARIJA

Sözboshi	3
----------------	---

KIRISH

1-§. «Hozirgi o'zbek adabiy tili» kursining obyekti, maqsadi va vazifalari	4
2-§. Hozirgi o'zbek adabiy tili	4
3-§. Hozirgi o'zbek adabiy tilining o'zaki va yozma shakllari	6
4-§. Hozirgi o'zbek adabiy tili taraqqiyotini belgilovchi omillar	7
5-§. Hozirgi o'zbek adabiy tilining davlat tili mavqeyidagi o'rni	8

Hozirgi o'zbek adabiy tilining tarixiy ildizlari va dialektal asoslari

6-§. Hozirgi o'zbek adabiy tilining tarixiy ildizlari	9
7-§. Hozirgi o'zbek adabiy tilining dialektal asoslari	14
8-§. «Hozirgi o'zbek adabiy tili» kursining boshqaruvchilari	15

Fonetika va fonologiya

9-§. Fonetikaning obyekti	18
10-§. Fonetikaning maqsadi va vazifalari	18
11-§. Fonetik birliklarning turlari	18
12-§. Fonetik birliklarning tildagi vazifalari	19
13-§. Fonetikafanining turlari	20

Fonetikaning tashqi aspekti

14-§. Tilning tovush tomonini o'rganish aspektlari	24
15-§. Fizik-akustik aspekt	24
16-§. Anatomik-fiziologik aspekt	26
17-§. Eshitib his etish aspekti (perseptiv aspekt)	30
18-§. Lingvistik-funksional aspekt	31

19-§. Fonologiya	33
20-§. Fonemika.....	38
21-§. Fonemalarning differensial belgilari	38
22-§. Fonemalarning integral belgilari	39
23-§. Fonologik oppozitsiya.....	39
24-§. Korrelatsiyalar.....	41
25-§. Fonema ottenkalari	45
26-§. Ottenkalartasnifi	46
27-§. Ottenka, variant va variatsiya	47
28-§. Transkripsiya	48

Hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmi

29-§. Vokalizm	51
30-§. Unli fonemalar tasnifi.....	52
31-§. Ayrim unlilar tavsifi.....	55

Hozirgi o'zbek adabiy tili konsonantizmi

32-§. Konsontantizm	57
33-§. Undoshlartasnifi	58
34-§. Labial undoshlar tavsifi	64
35-§. Til oldi undoshlari tavsifi	66
36-§. Til o'rta undoshi tavsifi	68
37-§. Sayoz til orqa undoshlari tavsifi	68
38-§. Chuqur til orqa undoshlari tavsifi.....	69
39-§. Boshlang'ich undoshi tavsifi	70
40-§. Qorishiq «TS» undoshi tavsifi	70

Fonetik hodisalar

41-§. Umumiy ma'lumot	72
-----------------------------	----

Boshlang'ich (Sillabema)

42-§. Boshlang'ich haqida malumot.....	79
43-§. Boshlang'ich tiplari.....	80
44-§. Boshlang'ichning til va nutqdagi ahamiyati	81

Uru (Aksentema)

45-§. Ur <u>u</u> haqida ma'lumot	83
46-§. S <u>z</u> ur <u>u</u> si	84
47-§. Sintagma ur <u>u</u> si	87
48-§. Ayiruv ur <u>u</u> si	89

Intonatsiya

49-§. Intonatsiya haqida ma'lumot.....	90
50-§. Intonatsiya turlari	92
51-§. Intonatsiyaning til va nutqdagi roli	92

GRAFIKA VA ORFOGRAFIYA

Grafika

52-§. Grafika haqida maMumot	93
53-§. Fonografemalar.....	95
54-§. Prosodemografemalar	97
55-§. Logografemalar	98
56-§. Morfografemalar	99
57-§. Diakritik harflar va diakritik belgilar.....	99

ORFOGRAFIYA

58-§. Orfografiya haqida malumot.....	101
59-§. Orfografiya prinsiplari.....	102
60-§. Imlo qoidalari.....	108
61 -§. Amaldagi (kirillcha) va yangi (lotincha) <u>z</u> yozuvlarining imlo qoidalaridagi tafovutlar.....	109
62-§. Yangi t <u>z</u> plamda yangicha talqinda yoki jiddiy <u>z</u> garishlar bilan berilgan qoidalar.....	109

Hozirgi zzbek adabiy tili yozuv tizimlari haqida tarixiy-xronologik maMumot

63-§. <u>z</u> zbek adabiy tili tarixini davrlashtirish vayoZuv tizimlari.....	115
64-§. <u>z</u> zbek yozuvining XX asr tarixi	116

65-§. Birinchi davr (arab grafikasiga asoslangan yillar).....	116
66-§. Ikkinchi davr (lotin grafikasiga asoslangan yillar).....	123
67-§. Uchinchi davr (rusgrafikasiga asoslangan yillar).....	127
68-§. To'rtinchi davr (ikki yozuvlilik yillari).....	128

ORFOEPIYA

Orfoepiya haqida ma'mumot

69-§. Orfoepiya	131
70-§. Unli tovushlar orfoepiyasi	131
71-§. Undosh tovushlar orfoepiyasi	133
72-§. S□z qismlari talaffuzi	133
73-§. Boshqa tillardan □zlashtirilgan ayrim s□zlar orfoepiyasi.....	134

LEKSIKOLOGIYA

Leksikologiyaning obyekti, predmeti, vazifalari

74-§. Leksikologiyaning obyekti	137
75-§. Leksikologiyaning turlari.....	138
76-§. Leksikologiyaning boshqa fanlar bilan aloqasi.....	138
77-§. Leksikologiyada lu□at boyligining sistema sifatida □rganilishi.....	139

S□zning leksik birlik sifatidagi mohiyati

78-§. S□z — tilning eng muhim nominativ birligi.....	140
79-§. Leksemalarning leksik birlik sifatidagi tavsifi	141

Leksemaning semantik tarkibi

80-§. Leksik ma'no	144
81-§. Q□shimcha ottenkalar.....	146
82-§. Turkumlik semalari	146

Leksik ma'noning semantik tarkibi

83-§. Leksik ma'noning semalari	148
84-§. Atash semalari	148
85-§. Ifoda semalari	148

86-§. Vazifa semalari.....	149
87-§. Terminlar	150

Leksemaning uzual va okkazional manolari

88-§. Uzual ma no.....	152
89-§. Okkazional ma no	152

Leksik monosemiya va polisemiya

90-§. Leksik monosemiya	155
91-§. Leksik polisemiya	155

Leksik ma'no taraqqiyoti

92-§. Leksik ma'no taraqqiyoti haqida umumiy ma'lumot	156
93-§. Ma'noning k□ chishi.....	156
94-§. Ma'noning kengayishi	159
95-§. Ma'noning torayishi	159
96-§. Leksik ma'no taraqqiyoti natijalari	160

Leksik ma'no tiplari

97-§. Leksik ma'nolarning guruhlanishi.....	161
98-§. Hozirgi leksik ma'nolar	162
99-§. Avvalgi (leksik ma'nolar.....	163
100-§. Etimon haqida ma'lumot.....	163

Leksik sinonimiya

101 -§. Leksik sinonimiya	166
102-§. Kontekstual sinonimiya	168
103-§. Leksemalarning sinonim b□la olmaydigan holatlari.....	168
104-§. Sinonimiyaning turli leksik qatlamlarga mansub b□lishi	169
105-§. Sinonimiya va polisemiya	169

Leksik antonimiya

106-§. Leksik antonimiya	170
107-§. Kontekstual antonimiya.....	171

108-§. Antonimik juftlik	172
109-§. Enantiosemiya	172
110-§. Antonimiya va polisemiya.....	173
111-§. Antonimlarni belgilash mezonlari haqida	173
112-§. Antonimlarning uslubiy vosita sifatidagi tavsifi	175

Leksik omonimiya

113-§. Leksik omonimiya	177
114-§. Omonim omoleksemalarning turlanish va tuslanish sistemalariga munosabati	178
115-§. Omonimlarning yuzaga kelishi.....	178
116-§. Omonimiya va polisemiya	179
117-§. Leksik omonimiyaga yondosh hodisalar.....	179
118-§. Omonim va omoformalarning uslubiy vosita sifatidagi tavsifi ...	180

Paronimiya

119-§. Paronimiya	181
120-§. Paronimlarning nutqda uslubiy vosita sifatida qo'llanishi (paronomaziya)	183

Giponimiya, graduonimiya, partonimiya

121-§. Giponimiya	185
122-§. Graduonimiya.....	186
123-§. Partonimiya	186

Ўzbek tili leksikasining tarixiy taraqqiyoti

124-§. Til taraqqiyotining xalq tarixi bilan bo'liqligi	188
125-§. Qatlam sozlari.....	188
126-§. Qizlashgan qatlam sozlari	190

Soz qizlashtirish

127-§. Soz qizlashtirish.....	195
128-§. Soz qizlashtirishning ikki yo'li	196
129-§. Soz qizlashtirish usullari	196
130-§. Soz qizlashtirishning chet sozlarni qo'llashdan farqiari	197

Leksemalarning ishlatilish doirasi

131-§. Leksemalarning ishlatilish doirasi.....	198
132-§. Dialektlarga xos soʻzlar.....	198
133-§. Leksik, fonetik, grammatik dialektizmlarning uslubiy vosita sifatida qoʻllanishi.....	200
134-§. Kasb-hunar leksikasi.....	201
135-§. Kasb-hunar leksikasidan uslubiy vosita sifatida foydalanish hollari.....	202
136-§. Argotizm va jargonizmlar.....	202
137-§. Vulgarizmlar.....	203

Ўzbek tili leksikasida eskirish va yangilanish jarayonlari

138-§. Leksik istorizmlar.....	205
139-§. Leksik arxaizmlar.....	205
140-§. Arxaiklashish hodisasining grammatik birliklarda uchrashi.....	207
141-§. Leksik arxaizmlarning leksik istorizmlardan farqlari.....	207
142-§. Leksik neologizmlar.....	208
143-§. Leksik neologizm turlari.....	209

Ўzbek tili leksikasining emotsional-ekspressiv jihatdan qatlamlanishi

144-§. Soʻzning uslubiy boʻyoqlari.....	210
145-§. Emotsional-ekspressiv boʻyoqdorsozlarning nutqda qoʻllanishi.....	211

Leksemalarning nutq koʻrinishlariga xoslanishi

146-§. Nutq, uning koʻrinishlari.....	213
147-§. Nutq koʻrinishlariga xoslangan leksik qatlamlar.....	213
148-§. Nutq koʻrinishlariga xoslangan leksemalarning badiiy asartilida qoʻllanishi.....	214
149-§. Soʻzlarning fonetik tarkibida, grammatik shakllarida nutq koʻrinishlariga xoslanish.....	214

FRAZEOLOGIYA

Frazeologiya haqida umumiy maMumot

150-§. Frazeologiya	216
151-§. Frazemalarning ifoda plani.....	216
152-§. Frazemalarning mazmun plani.....	217
153-§. Frazemalarning semantik tarkibidagi turkum semalari	218

Frazeologik monosemiya va polisemiya

154-§. Frazeologik monosemiya	219
155-§. Frazeologik polisemiya	219

Frazemalarning semantik turlari

156-§. Frazemalarning semantik turlari.....	219
---	-----

Frazemalarning shakl va ma'no munosabatiga k□ra turlari

157-§. Shakl munosabatiga k□ra turlari.....	221
158-§. Ma'no munosabatiga k□ra turlari	222

□z va □zlashgan qatlam frazemalari

159-§. Frazemalarning tarixan ikki qatlamga ajratilishi	224
---	-----

Frazemalarning ishlatilish doirasi va zamoniyliqi

160-§. Frazemalarning ishlatilish doirasiga k□ra tavsifi	225
161-§. Ishlatilishi kasb-hunarga k□ra chegaralanish.....	225
162-§. Zamoniylik belgisiga k□ra frazemalarning turlari	226

LEKSIKOGRAFIYA

163-§. Leksikografiya.....	227
164-§. Lu□atlarning k□zlangan maqsadga k□ra turlari	227
165-§. Tanlangan tillar miqdoriga k□ra lu□at turlari.....	229

166-S. Söz yoki atama ma'nolarining yoritilishiga kora luqat turlari.....	229
167-§- Obyekti va predmetiga kora farqlanadigan luqatlar.....	230

**Luqat maqolalarining joylashtirilish tartibi va
maqola sxemalari**

168-§. Luqatlarda maqola nomlarini joylashtirish tartibi	232
169-§- Luqat maqolalari sxemalari.....	235
170-§. Uzbek luqatchiligi tarixi	237
171-§. Uzbek luqatchiligi tarixining chiqatoy (eski Uzbektili) davri.....	239
172-§. XIX asrning ikkinchi yarmida Uzbekistonda luqatchilik.....	241
173-§. XX asrning birinchi yarmida Uzbek luqatchiligi	241
174-§. XX asrning ikkinchi yarmida Uzbek luqatchiligi.....	242

ADABIYOTLAR

Darslik, qo'llanma va risolalar.....	244
Maqolalar	245
Luqatlar.....	249
Til va yozuvga oid qonun, farmon, qarorlar.....	251
Tayanch tushuncha va terminlar kirasatkichi.....	253